

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 4 (2020)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ 14213-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области
лингвистики и языкознания

Подписной индекс – 76132

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анэсова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

МАЗМҰНЫ

Абылқасов Ф. Ж. Ғабдолла Тоқай мен Сұлтанмахмұт Торайгыров шығармашылығы арасындағы үндестік	11
Ажарбекова Э. Н., Мажитаева Ш. М. Адами қасиеттерді сипаттайтын сөздердің семантикалық өрісі	22
Ахтаева Н. Х. Интернет лингвистикадағы тілдік норма	37
Ахметова А. Б., Имамбаева Ф. Е., Шахметова Н. А. Павлодар облысының 12 жастағы мектеп оқушыларының ағылшын тіліндегі оқу қабілеті, Қазақстан	45
Бегманова Б. С. И. Оразбаев поэзиясындағы Абай дәстүрі	54
Бегманова Б. С., Сұлтанова Б. М. Б. Нұржекеұлының «Күтумен кешкен ғұмыр» романындағы замана бейнесі	64
Бейсенбаев Г. Б., Танирбергенова Д. Т., Айтказина Т. Д. Мектеп оқулықтарын жетілдірудің дидактикалық негіздері	74
Бейсенова Ж. С., Жанибекова Б. Н. Қазақша жазушылар өнеріндегі жанр орыс жаңалығының дәстүрлері менінде	83
Дүйсекова К. К., Кенжетеева Г. К., Булатбаева К. Н. Құрылымы әр түрлі тілдердің фразеологиясын когнитивтік лингво-мәдени тұрғыдан зерттеу	93
Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ. Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп еңбектеріндегі тәуелсіз – ұлттық зерттеу мен пайым	103
Ереғалиев Қ. С. Жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпалардың аударылуы	113
Есіркепова К. Қ., Қанапина С. Ф. Көркем мәтіндегі символдардың мәдени-танымдық мазмұны	122
Жаксылыкова К. Б., Үдербаев А. Ж. Геодезия терминдерінің аббревиация тәсілі арқылы жасалуы	133
Жақып Б., Мукушева Қ. С., Түсіпбаева М. Б. Абай поэзиясының көркемдік көкжиегі	145
Жанұзақова Қ. Т., Дүйсенбек А. Б. Майлин прозасындағы көркемдік шындық	154
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н. Мәшһүр Жүсіптің мәдени мұрасы	166

Жұмабекова А. Қ., Ауелбекова А. Е. Ғылыми дискурстың баламалылығына жету аспектілері.....	173
Искакова Г. Ж. Көркем мәтінде автор модалдылығының берілу жолдары.....	184
Канальянов Қ. Н., Белгібаева Қ. Қ. Өңірлік баспасөз дизайны: қалыптастыру мәселелері	196
Кожбаева Г. К. Сапалы мультимәдени әдебиеттің ерекше белгілері және оның алуан түрлілік қоғамдағы рөлі.....	204
Куребаева Г. А., Искакова М. О., Куребаева Г. А. Эмоция тілдік қарым-қатынаста гендерлік фактор ретінде	216
Құрманғожаева Э. С., Сүтжанов С. Н., Құралқанова Б. Ш. Бернияз шығармашылығындағы символизм элементтері.....	227
Какуля Ж. М., Джантасова Д. Д. «Концепт» термині	236
Мейрамова С. А. Студенттерге грамматиканы шет тілі ретінде контексте және дискурсивті тәсілмен оқыту	244
Новосёлова Е. А., Иост О. А. Павлодар Ертіс өңірінің қазіргі орыс тілді поэзиясы мәселесі туралы.....	253
Оразханова М. И., Ереғалиев Қ. С., Ереғалиева С. Ж. Киім-кешекке қатысты этнографизмдердің аударылуы	265
Оспанов С., Мырзағалиева К. А. Құнанбаев – саз аспаптарын жинаушы, тұңғыш музыка сыншысы	276
Оспанова Б. Б., Маняпова Т. К. Көптілділік: интерференцияны еңсеру мәселелері.....	285
Попандопуло М. П. Жаяу Мұсаның шығармашылығы мысалында театр қойылымдарындағы музыкалық драматургияның рөлі	296
Рақымжан О. Қ., Шалабай Б. С. Жүнісов тілдік тұлғасының когнитивтік деңгейі.....	302
Сағындықұлы Б., Сәкенова Г. Қазақ тіліндегі өрнекті сөйлемдер синтаксисі.....	313
Цветкова А. Д., Толокольникова Н. И. Ұлы Отан Соғысы туралы ауызша еңгіме-естеліктердің идеялық-тақырыптық мазмұны мен көркемдік ерекшеліктері	324
Шакенова М. Т., Ташимханова Д. С., Попович О. А. Қазіргі дискурстағы «Манипулятивтілік» концепті	337

Ысқақұлы Д.

Абайды абайлайық	351
Авторлар туралы ақпарат	365
Авторларға арналған ережелер	383
Жарияланым этикасы	394

СОДЕРЖАНИЕ

Абылкасов Г. Ж. Гармония в творчестве Габдулла Тукай и Султанмахмута Торайғырова.....	11
Ажарбекова Э. Н., Мажитаева Ш. М. Семантическое поле слов, характеризующих человеческие качества	22
Ахтаева Н. Х. Языковые нормы в интернет лингвистике	37
Ахметова А. Б., Имамбаева Ф. Е., Шахметова Н. А. Навыки чтения на английском языке у 12-летних школьников Павлодарской области, Казахстан	45
Бегманова Б. С. Традиция Абая в поэзии И. Оразбаева	54
Бегманова Б. С., Султанова Б. М. Образ времени в романе «В ожидании» Б. Нуржекеулы.....	64
Бейсенбаев Г. Б., Танирбергенова Д. Т., Айтказина Т. Д. Дидактические основы совершенствования школьных учебников	74
Бейсенова Ж. С., Жанибекова Б. Н. Жанры в художественном творчестве казахских писателей в контексте традиций русского романа	83
Дуйсекова К. К., Кенжетаетаева Г. К., Булатбаева К. Н. Когнитивно-лингвокультурологическое исследование фразеологии разноструктурных языков	93
Еликпаев С. Т., Капасова Б. К. Независимое национальное исследование и видение в трудах К. П. Машхур-Жусупа	103
Ергалиев К. С. Перевод слов-обращений с названиями детёнышей животных	113
Есиркепова К. К., Канапина С. Г. Культурно-познавательное содержание символов в художественном тексте	122
Жаксылыкова К. Б., Удербает А. Ж. Образование терминов геодезии способом аббревиации	133
Жакып Б., Мукушева К. С., Тусупбаева М. Б. Художественный горизонт поэзии Абая	145
Жанузакова К. Т., Дуйсенбек А. Художественная правда в прозе Б. Майлина	154

Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Культурное наследие Машхур Жусипа	166
Жумабекова А. К., Ауелбекова А. Е. Аспекты достижения эквивалентности научного дискурса	173
Искакова Г. Ж. Средства выражения авторской модальности в художественном тексте	184
Канапьянов К. Н., Бельгибаева К. К. Дизайн региональной прессы: проблемы становления	196
Кожбаева Г. К. Критерий качества мультикультурной литературы и ее роль в обществе многообразия	204
Куребаева Г. А., Искакова М. О., Куребаева Г. А. Эмоция как гендерный фактор в языковом общении	216
Қурмангожаева Э. С., Сутжанов С. Н., Куралканова Б. Ш. Элементы символизма в творчестве Бернияза	227
Какуля Ж. М., Джантасова Д. Д. Термин «Концепт»	236
Мейрамова С. А. Обучение грамматики учащимся как иностранного в контексте и с помощью дискурсивного подхода.....	244
Новосёлова Е. А., Иост О. А. К вопросу о современной русскоязычной поэзии Павлодарского Прииртышья	253
Оразханова М. И., Ергалиев К. С., Ергалиева С. Ж. Перевод этнографизмов применительно к одежде	265
Оспанов С., Мырзагалиева К. А. Кунанбаев – коллекционер музыкальных инструментов, первый музыкальный критик	276
Оспанова Б. Б., Маняпова Т. К. Полиязычие: вопросы преодоления интерференции	285
Попандопуло М. П. Роль музыкальной драматургии в театральных постановках на примере творчества Жаяу Мусы	296
Рақымжан О. Қ., Шалабай Б. Когнитивный уровень в языковой личности С. Жунусова	302
Сағындыкулы Б., Сакенова Г. Синтаксис «узорных» предложений в казахском языке	313
Цветкова А. Д., Толокольникова Н. И. Идейно-тематическое содержание и художественные особенности устных рассказов-воспоминаний о Великой Отечественной Войне.....	324

Шакенова М. Т., Ташимханова Д. С., Попович О. А.

Концепт «Манипулятивность» в современном дискурсе.....337

Искакулы Д.

Быть осторожным в отношении Абая.....351

Сведения о авторах.....365

Правила для авторов383

Публикационная этика394

CONTENT

Abylkasov G. Zh. Harmony between the works of Gabdully Tokay and Sultanmakhmud Toraigyrov	11
Azharbekova E. N., Mazhitaeva S. M. Semantic field of words that characterize human qualities	22
Akhtayeva N. H. The language norms in the Internet linguistics	37
Akhmetova A. B., Imambayeva G. E., Shakhmetova N. A. English proficiency reading skills at the age of 12 in Pavlodar region, Kazakhstan	45
Begmanova B. S. Abai tradition in the poetry of I. Orazbaev	54
Begmanova B. S., Sultanova B. M. The image of time in the novel «In waiting» by B. Nurzhekeuly	64
Beisembaev G. B., Tanirbergenova D. T., Aitkazina T. D. Didactic basics improvement of school textbooks	74
Beisenova Zh. S., Zhanibekova B. N. Genre in the art of kazakh writers in the context Russian novel traditions	83
Duisekova K. K., Kenzhetayeva G. K., Bulatbayeva K. N. Cognitive and linguistic-cultural research of phraseology in multistructural languages	93
Yelikpaev S. T., Kapasova B. K. Independent national research and vision in the works of K. P. Mashhur-Zhusup	103
Yergaliyev K. S. Translation of words-references with the names of baby animals	113
Esirkepova K. K., Kanapina S. G. Cultural and cognitive content of symbols in a literary text	122
Zhaxylíkova K. B., Uderbayev A. Zh. Formation of geodesy terms by abbreviation	133
Zhakup B., Mukusheva K. S., Tusupbaeva M. B. Artistic horizon of Abay's poetry	145
Zhanuzakova K. T., Duysenbek A. Artistic truth in B. Mailin's prose	154
Zhussupov N. K., Baratova M. N. Cultural heritage of Mashkhor Zhussip	166
Zhumabekova A. K., Auyelbekova A. Y. Aspects of achieving the equivalence of scientific discourse	173
Iskakova G. Zh. Means of expressing the author's modality in literary text	184

Капарьянов К. Н., Belgibaeva K. K.	
Regional press design: problems of formation	196
Kozhbayeva G. K.	
Defining characteristics of high-quality multicultural literature and its role in diverse society	204
Kurebayeva G. A., Iskakova M. O., Kurebayeva G. A.	
Emotion as a gender factor in language communication.....	216
Kurmahgozhaeva I. S., Sutzhanov S. N., Kuralkanova B. Sh.	
Elements of symbolism in the work of Berniyaz.....	227
Kakulya Zh. M., Jantassova D. D.	
The term «Concept».....	236
Meiramova S. A.	
Grammar teaching of EFL learners in context and through discourse approach.....	244
Novossyolova Ye. A., Iost O. A.	
To the question of modern Russian language poetry of Pavlodar region	253
Orazkhanova M. I., Yergaliyev K. S., Yergaliyeva S. Zh.	
Translation of ethnographisms in relation to clothes	265
Ospanov S., Myrzagalieva K.	
A. Kunanbayev – collector of musical instruments, first music critic.....	276
Ospanova B. B., Manyapova T. K.	
Multilingualism: issues of overcoming interference	285
Popandopulo M. P.	
The role of the musical dramaturgy in theatrical productions as an example of creativity Zhayau Musa	296
Rakymzhan O., Shalabay B.	
Cognitive level in the linguistic personality of S. Zhunissof	302
Sagyndykuly B., Sakenova G.	
Syntax of patterned sentences in Kazakh language	313
Tsvetkova A. D., Tolokolnikova N. I.	
Ideological and thematic content and artistic features of oral stories-memoirs of the Great Patriotic War	324
Shakenov M. T., Tashimkhanova D. S., Popovich O. A.	
The concept of «Manipulativeness» in modern discourse.....	337
Iskakuly D.	
«Caring for Abai»: response to criticism in Abai's defence	351
Information about the authors.....	365
Rules for authors	383
Publication ethics	394

Ғ. Ж. Абылқасов

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

ҒАБДОЛЛА ТОҚАЙ МЕН СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ АРАСЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК

Мақалада бауырлас қазақ және татар халықтары өкілдерінің әдебиетіндегі өзара ықпалдастығы қарастырылған. Қазақ әдебиетіндегі Абай Құнанбайұлының орны қандай болса, татар әдебиетіндегі Ғабдолла Тоқайдың да орны дәл сондай деп айтуға болады. Татар әдебиетіндегі бас ақын, ұлы тұлға болып саналатын Ғабдолла Тоқай шығармашылығының ежелден бері бауырлас, тамырлас болып келе жатқан тарихи, мәдени, әдеби қарым-қатынастардың нәтижесінде тек татар әдебиеті ғана емес, басқа да түркі тілдес халықтар әдебиетіне қосқан үлесі жайлы және қазақ әдебиетіндегі сол кезеңдегі белгілі тұлға С. Торайғыров шығармашылығы атап көрсетіліп, оның еңбегіне сипаттама берілген. Туындылары тамырлас Сұлтанмахмұт Торайғыров пен Ғабдолла Тоқай шығармашылығына тереңдеп талдап-зерттеу үшін ең алдымен екі халық әдебиетінің тарихи тамырластығын, өзара ықпалдастығын, дәстүр жалғастығын танып білудің маңызы зор. Ғабдолла Тоқайды өзіне үлгі тұтқан Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығындағы үндестікке қоса, тағдыр жолы да аса ұқсас екендігі де айқындай отырып, екі ақынның тағдырлас қиын өмірі жайлы баяндалады. Осыған орай қазақ және татар әдебиеттерінің өзара байланысын дамытуға зор үлес қосқан Сұлтанмахмұт Торайғыров еңбегіне тоқтала отырып, оның шығармашылығын жаңа заманға сай насихаттау қажеттігі жайлы баяндалады. Мақаланың негізі мәні осы болып табылады.

Кілтті сөздер: мол мұра, Тоқайша жазу, жырлау, әдеби байланыстар, көңілдегі күн, қарым-қатынастар.

Кіріспе

Татар халқының бас ақыны Ғабдолла Тоқай небәрі жиырма жеті жас жасап, өмірден ерте кеткенімен, туған халқына, барша адамзатқа үлгі-өнеге, рухани

азық боларлық мол мұра қалдырып кеткен талантты тұлға. Өз замандастарынан таланты басым ақын қазіргі заманғы татар әдебиетінің негізін қалап, тарихтағы өзінің орнын ойып тұрып ала алды. «Әрбір халықтың көркемдік даналығын, рухын неғұрлым толық таныта алатын ақындар болады. Мәселен, өзбектер Науаи, түрікмендер Мақтымқұлы, қазақтар Абай, қарақалпақтар Бердақ, қырғыздар Тоқтағұл есімі мен еңбегін ерекше қастерлеп, ардақ тұтатыны белгілі. Ал туысқан татар халқы өзінің сан ғасырлық әдебиет тарихындағы әйгілі ақын-жазушыларының ішінен біріншілік тәжін Ғабдолла Тоқайға береді. Өмірден қиыншылық қыспағын көріп, небәрі жиырма жеті-ақ жыл жасаған ақынның мұншама биік мәртебеге ие болуы – сирек құбылыс», – деп атап көрсетеді академик Рақманқұл Бердібай [1, 79 б.].

Зерттеудің нысаны: Ғ. Тоқай мен С. Торайғыров шығармаларындағы үндестік

Зерттеудің пәні: қазіргі кездегі салыстырмалы әдебиет

Мақсаты: Ғабдолла Тоқайдың ғұмыры мен шығармашылығына үндес қазақ ақындарының бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыров. Осыған орай екі ақын шығармашылығын қарастыра отырып, олардың қазақ-татар әдебиетіне, мәдениетіне, философиясына қосқан еңбектеріне баса назар аудару.

Міндеттері:

– ақындар шығармаларындағы үндестікті қарастыру, салыстыру, анықтау;

– жекелей еңбектеріне тоқталу.

Әдістеме

Зерттеу барысында жүйелілік-құрылымдық, тарихи-типологиялық, салыстырмалық-ұластырмалық әдістер қолданылды. Жүйелілік-құрылымдық әдістің көмегімен татар және қазақ әдебиеттерінің көрнекті өкілдері Ғ. Тоқай мен С. Торайғыров шығармаларындағы өраза ұқсастықтарының генезисіне талдау жасалды. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен әлемдік әдебиеттану ғылымының дәстүрлі және заманауи талдау, зерттеу әдістері тиісінше қолданылған болып табылады.

Татар әдебиетін мазмұндық, формалық тұрғыда жаңа сатыға көтерген Ғабдолла Тоқай шығармашылығы барша түркі халықтары қаламгерлеріне, соның ішінде қазақ ақын-жазушыларына үлкен әсер етті. Бұл кезде татар әдебиеті зор биікке көтеріліп, Еуропалық білім-ғылым жүйесімен үндесуі – орта ғасырлық білім жүйесіндегі өзге түркі халықтарына барынша үлгі-өнеге болғаны анық. Сол себептен де, XX ғасырдың басы татар мәдениеті мен әдебиетінің түркі әлеміндегі авангардтық сипатта болғаны белгілі. Сондықтан да қазақтың жас ақындары мен өзге де білім-ғылым қуған зиялылары татардың әдебиетінен, мәдениетінен, ғылым-білімінен үйренді, оларды үлгі тұтты. Бұл тұрасында қазақ әдебиетінің ірі өкілдері әр кезеңде лайықты бағасын берген

болатын. Қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, ақын, жазушы, академик ғалым Сәбит Мұқанов былай деген екен: «Ғабдолла Тоқай, Ғалымжан Ибраһимов, Мәжит Ғафури, Ғалиасқар Камал, Фатиз Әмірхан, Ғафур Құлахметов сияқты үлкен жазушылар идея және көркемдік шеберлік жағынан қазақ ақын-жазушыларының бүкіл бір буынына әсерін тигізді» [2, 75 б.].

Татар халқының ұлы ақыны Ғабдолла Тоқайдың шығармашылығы қазақ ақындарына үлгі болғаны соншама, «Тоқайша жазу», «Тоқайша жырлау» деген ұғымдар қалыптасып, Тоқай өлеңдерінің идеясы, мазмұны, формасы анық аңғарылатын өлеңдер көптеген қазақ ақындары шығармашылығынан орын алды. Олардың қатарында Сәбит Дөнентаев, Әкрам Ғалымов, Бернияз Күлеев, Тайыр Жомартбаев сияқты талантты қазақ қаламгерлері болды.

Жоғарыда аты аталған қаламгерлермен қатар, қазақтың ағартушылық бағыттағы ақындары, XX ғасырдың басынан әдебиет әлеміне келген жастар тобын құрайтын шығармашыл тұлғалар Жақан Сыздықұлы, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов т.б. ақындар татар классигі Ғабдолла Тоқай өлеңдерін үлгі тұтып, оларды қазақ тіліне аударды. Бұл кезде қазақ жазба әдеби тілі де қалыптасу үстінде болатын. Қазақтың жаңа дәуір әдебиеті негізін қалаушылардың бір тобы татар мәдениеті үлгісіндегі медреселерден білім алып, татар тілі мен әдебиеті, мәдениетімен жете таныс болғандықтан да, Ғабдолла Тоқай шығармашылығы оларға етене әрі үндес болған деп білеміз.

Ғабдолла Тоқайдың ғұмыры мен шығармашылығына үндес қазақ ақындарының бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыров. «С. Торайғыров XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының арасында ерекше орын алатын өз уақытының дарынды өкілі. Ол Қазақстанның әдебиетіне, мәдениетіне, философиясына баға жетпес еңбек сіңіріп, белгілі қоғамдық-саяси, еркіндік пен халықтың бақыты үшін күрескен қайраткер» [3, 179 б.].

Сұлтанмахмұттың татар және шығыс әдебиетіне бойлап, шығармашылық қыры ашыла түсуіне жоғарыда атап өткен Мұқан молда берген тәлімінің игі ықпалы тиіп, оның болашақта ақын ретінде қалыптасуына зор әсері болғанымен, 1908 жылы баянауылдық Әбдірахман молдадан сабақ алу кезіндегі, бұл молланың тым қаталдығы, өзін еркін ұстап, алуан түрлі өлең шығарғаны үшін жаза жүктеп, қол тигізуінің салдарынан Сұлтанмахмұт шығармашылығында ислам діні мен оның қызметкерлері молдалар жайлы барынша сыни көзқарас қалыптасуға негіз болды деп айта аламыз.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығында да «Тоқайша жазу» үлгісі айқын көрініп тұратындығы – екі ақынның өлеңдеріндегі өзара үндестіктің дәлелі. Бұл жерде ескерте кетерлігі, Сұлтанмахмұт Торайғыров Ғабдолла Тоқайдың жыр жазу үлгісінен шыға алмады деген ой туындамауы қажет деп білеміз. Ұлттық қаламгердің шығармашылығы ұлттың танымдық ойлау жүйесі аясында қалыптасып, өлеңдерінде көрініс

табатынын ескерсек, бір тақырыпты жырлағанның өзінде, әр ұлттың өзіндік көркемдік таным сипаты ерекшеленіп, көзге ұрып тұратыны белгілі. Бұл – Ғабдолла Тоқай мен Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылықтарына да тән. Бұған ғылыми жұмысымызда арнайы тоқталатын боламыз.

Екі ақынның шығармашылығындағы үндестіктің ең үлкен көрінісі – олардың өмірлік ұстанымдарында жатыр деп білеміз. Ресей патшалығының отарлық езгісіне ұшырап, бодандық халді кешіп жатқан туған халқының бостандығы мен жарқын өмірі жолында қызмет етуді екі ақын да өздеріне қасиетті борыш санайды. Мұндай мемлекетшілдік сана, патриоттық сезім Ғабдолла Тоқай өлеңдерінің көбіне тән және қаламгер шығармашылығындағы халықтық сипат дегеннің өзі осы болып табылады. Ғабдолла Тоқайдың «Мақсат» атты өлеңінде халықшылдық сипат, елге қызмет етуге деген қастерлі парыз былайша берілген:

«Қайткенде де халқымды мен шығарамын ұшпаққа», –

Деп ойласам, мына тірлік алар мені қыспаққа.

«Басыңды ій, тізеңді бүк, сөзді тыңда, құп алып,

Дейді тірлік, – сендейлерге салғанбыз біз бұғалық!» [6, 18 б.]

Ұлт мұраты жолындағы қызметтің жолы қай ұлттың баласы үшін де, әсіресе отарланған, бағынышты ұлттың азаткер ұлдарына ешқашан оңай болмаған. Ғабдолла Тоқай мұны анық сезіне отырып, осынау ауыр жолдағы қиындықтарға тезуге белді бекем бұғанын, осы жолда қандай кедергілер мен қиындықтарды бастан кешсе де берілуге, жеңілуге болмайтынын түсініп, өзін өзі қайраттандырады:

Бірақ та мен берілмеймін қасіретке, күйікке,

Менің орным жоғарыда, менің ойым биікте! [6, 18 б.]

Тек биік мұраттарға ұмтылғанда ғана, ұлттың жолында жасалған еңбек, жанкешті тірліктің түпкі нәтижесі қайырлы болмақ екендігін Ғабдолла Тоқай да, Сұлтанмахмұт Торайғыров та сезгендей. Екі ақынның өмір жолы мен қызметінен біз осыны көреміз. Отаршылдық дәуірді туған халқының төбесінен басқан қараңғылыққа теңеген Ғабдолла Тоқай осы түнекті сейілтпін, татар милләтінің аспанында күн болып жарқырасам дейді:

Мен елімді ел қылмасам, ел қылмасам кім болам?!
Аспандағы күнің емес, көңілдегі күн болам! –

Бұл өмірде күліп-ойнап жігіт өтер, қыз өтер,
Соның бәрі маған қарап сағаттарын түзетер! [6, 18 б.]

Ал қазақ ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров болса қазақтың қараңғы көгіне күн болуды армандайды. Ғабдолла Тоқайдың «көңілдегі күні», Сұлтанмахмұтта «қараңғылықтың кегіне бола жарқырар күн», яғни екеуінде екі түрлі қолданыс болғанымен, мағынасы бір. Сұлтанмахмұт Торайғыров былайша жырлайды:

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың кегіне,
Күн болмағанда, кім болам? [7, 25 б.].

Қазақ тілінің заманауи лингвистикалық негіздемесін ғылыми тұрғыда жасаған – ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов болатын. «Тіл – ұлттың жаны». Өз ұлтының жанын ұлт ақыны жанындай сүйеді. Татар халқының ақыны Ғабдолла Тоқай туған тілі туралы былай деп толғанады:

Туған тілім, тумай жатып табысқан,
Сен арқылы әке-шешем танысқан.
Туған тілде анам сырын шертеді,
Осы тілде әжем айтар ертегі.
Сонау, сонау бесіктегі кезімнен
Сен арқылы қайғы-мұңды сезінгем.
Ана тілде жалбарынам: «Құдайым,
Ата-анама саулық бер!» – деп ұдайы [6, 43 б.].

Ал қазақ ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров Тоқай жырындағы осы екі шумақтағы ана тілі жайындағы ойларды «Сүйемін, туған тілді, анам тілін» атты өлеңінде ұлттық таным көкжиегі арқылы былайша өрбітеді.:

«Сүйемін туған тілді анам тілін,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан,
Құлағыма сіңірген таныс үнім [7, 51 б.].

Троицкіде медреседе оқыған жылдары мен «Айқап» журналында қызмет істеп жүрген кезінде ақынның жазған дүниелері бұған дейін, ел ішінде жүріп жазған өлеңдері мен өзге де туындыларына қарағанда, анағұрлым өресі биік екендігін аңғаруға болады. Сондай-ақ, ақынның тілдік қолданысында орыс және татар тілінің қолданыстық сөздері ене бастағандығын да көреміз. Мысалы, бек, ғафу, бәліш, милләт, мәтбуғат, хашия, жәдит т.б. сөздерді атауға болады.

Сұлтанмахмұт Торайғыров пен Ғабдолла Тоқайдың өзара үндестігі туралы қарастырғанда, олардың туған халқы туралы ойларына тоқталмай өту мүмкін емес. Ғабдолла Тоқай татар халқының езгіге ұшыраған халін көптеген өлеңдеріне арқау етті. Азаттыққа қол жеткізген немесе өзінің дара кәсіпшілігімен ерекшеленген халықтар сияқты, өзінің татар халқы да басқалармен иық тірестіріп, алда жүрсе дейді. Атап айтқанда, «Қасиет» өлеңінде ақын түрлі халықтар жайында алуан мәліметтерге толы көптеген жайларды келтіруге болатындығын мысалға алады:

...Түрік жайлы «Қуатты!» деп айтамыз,
Неміс жайлы «Ұлығатты!» деп айтамыз.
Саха жайлы салар болсақ ақылға,

Айтамыз біз бұғылары хақында,
Айтар болсақ қытайлардың жайларын,
Еске аламыз жұпар иіс шайларын.
Сөйлер болсақ французға беріле,
Бағалаймыз өнерлі деп, сері деп.
Айтар болсақ ағылшындар әулетін,
Сөз қыламыз іскерлігін, дәулетін [6, 85 б.].

Бұл аталған халықтардың барлығы да өз әлемінде өмір сүретін үлкенді-кішілі халықтар екендігін ерекшелей, соларға сырттай қызыға қараған ақын өз халқының тірлігіне көңілі толмайтындығын былайша білдіреді:

Күлкісі жоқ, шынында да күлмейсің,
Татар жайлы не дерінді білмейсің! [6, 85 б.].

Татар халқы – өзінен туып-шыққан классик ақыны Ғабдолла Тоқайдың көңілі толмай тұрғаны болмаса, еуропалық мәдениетпен өзге түркі, мұсылман халықтары арасында ерте араласқандарының бірі болатын. Ғабдолла Тоқай осылайша, өз халқының бойындағы әлдеқалай мінез-қылыққа көңілі толмай намыстанса, бұл қалып-күй қазақтың бас ақыны Абайдан бастап, Сұлтанмахмұт Торайғыровқа дейінгі қолына қалам ұстаған шығармашыл қауымның да жазбаларында анық көрініс тауып жатқаны да шындық. Мұндай өлеңдер Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығында бірнешеу. Солардың бірі «Анау-мынау» өлеңінде Сұлтанмахмұт қазаққа татар халқын өнеге етеді. Татар жұртын қазаққа мұндай өнегелеу Абайдың қара сөзінде де бар екендігін ескереміз. Сұлтанмахмұт Торайғыров былайша толғайды:

Анау қырда татар тұр,
Басқалармен қатар тұр.
Мынау ойда қазақ тұр,
Қастарында азап тұр.
Ұйқысы көп, ояу аз
Бұл не деген ғажап тұр?
Бұл ұйқысын ашпаса,
Надандықтан қашпаса,
Басқаларға мазақ тұр [7, 67 б].

Екі ақынның да ұлт алдындағы парызды сезінуі – ұқсас. Екеуі де: «Туған халқым мені ұлым деп бағаласа болды», – деген ойды айтады. Ғабдолла Тоқайдың патриотизм тақырыбында жазылған «Ұлтыма» атты өлеңінде мынадай жолдар бар:

Сен санасаң болды мені бұл өзімнің ұлым деп,
Ұлы болмақпын мен, болмақпын мен түбінде! [6, 125 б]

Ақын өзінің туған халқы татарлары өзін етене жақсы көріп, шығармаларын жүрегіне жеткізе оқыса, болашақта өзінің ұлт тарихындағы

ұлы ақын боларына анық сеніммен қарайды. Сондықтан да туған елі, оның тілі мен ділі үшін қызмет етуді азаматтық асыл парызы екендігін айтады. Ал Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Туған еліме» өлеңінде, қалың елі қазағының өзінен үміт күтетінін, сол үмітін ақтауға тырысатынын айтады:

Үміт қып менен қарайсың,
Көңіліңе медеу санайсың.
Балалыққа жарасам,
Аталыққа жарайсың [7, 141 б].

Зерттеу нәтижелері

Қазақ және татар әдебиеттерінің көрнекті өкілдері Ғ. Тоқай мен С.Торайғыров шығармалары арасындағы өзара байланысы туралы зерттеу барысында біз мыналарды анықтадық:

– қазақ пен татар халықтары әдебиетінің өзара байланысы тым ерте дәуірлерге кетеді және оны посткеңестік дәуірде жаңа қағидаттар тұрғысында кең көлемде зерттеудің маңызы зор екендігін;

– татар әдебиетінің көрнекті өкілі Ғ. Тоқай ХХ ғасыр басына дейін өзге түркі халықтары әдебиетіне авангардтық тұрғыда зор үлгі болғанын бүгінгі зор табысқа жеткен бауырлас халықтар әдебиеттері бағалай отырып, қазақ әдебиеті өкілдері шығармашылығына әсер еткендігі;

– қазақстандық татарлар жасаған әдебиеттің көрнекті өкілдері шығармаларының көркемдік ерекшелігін ашып көрсету, жалпы жұртшылыққа таныту – өзара бауырластық пен ұлтаралық татулық, келісімді нығайтудың бір қағидаты екендігін.

Нәтижелерді талқылау

Татар әдебиетін мазмұндық, формалық тұрғыда жаңа сатыға көтерген Ғабдолла Тоқай шығармашылығы барша түркі халықтары қаламгерлеріне, соның ішінде қазақ ақын-жазушыларына үлкен әсер етті. Бұл кезде татар әдебиеті зор биікке көтеріліп, Еуропалық білім-ғылым жүйесімен үндесуі – орта ғасырлық білім жүйесіндегі өзге түркі халықтарына барынша үлгі-өнеге болғаны анық. Сол себептен де, ХХ ғасырдың басы татар мәдениеті мен әдебиетінің түркі әлеміндегі авангардтық сипатта болғаны белгілі. Сондықтан да қазақтың жас ақындары мен өзге де білім-ғылым қуған зиялылары татардың әдебиетінен, мәдениетінен, ғылым-білімінен үйренді, оларды үлгі тұтты. Бұл тұрасында қазақ әдебиетінің ірі өкілдері әр кезеңде лайықты бағасын берген болатын. Қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, ақын, жазушы, академик ғалым Сәбит Мұқанов былай деген екен: «Ғабдолла Тоқай, Ғалымжан Ибраһимов, Мәжит Ғафури, Ғалиасқар Камал, Фатиз Әмірхан, Ғафур Құлахметов сияқты үлкен жазушылар идея және көркемдік шеберлік жағынан қазақ ақын-жазушыларының бүкіл бір буынына әсерін тигізді» [2, 75 б.].

Қорытынды

Екі ақынның шығармашылығындағы көптеген ұқсастықтар бар екенін мүмкіндігінше талдап көрсеткен болатынбыз. Солардың ішінде екі ақынның, шығармашылығындағы мазмұн мен идея тұрғысындағы ұқсастық қана емес, көптеген өлеңдерінің тақырыптары де өзара ұқсас екендігін атап көрсеткен дұрыс болмақ. Бұл тұрғыда бірінші берілгені – Ғабдолла Тоқайдыкі, екіншісі – Сұлтанмахмұт Торайғыровтыкі: «Туған еліме» – «Туған елім», «Достарға бір сөз» – «Досыма хат», «Көк сиыр» – «Көк өгіз», «Тұрмыс» – «Тұрмысқа», «Әне-міне» – «Анау-мынау», «Алданған татар қызына» – «Шал алған қыз», «Түс» – «Түсімде», «Сүтке түскен тышқан» – «Арыстан мен тышқан».

Анық байқалатын бір жағдай: Ғабдолла Тоқай мен Сұлтанмахмұт Торайғыров өлеңдері арасында мазмұндық, идеялық, тақырыптық тұрғыда ғана емес, сөз қолданыстық тұрғыда да көптеген үйлестіктер барын айтып өткен жөн. Бұл дағы өзара үндестіктің бір сипаты болса керек. Қазақ «қамшының сабындай», «жалт еткен бес күндік дүние-жалған» дейтін мынау тірлікте татар дәмдерінің тым аз болуы – екі ақынның да маңдайына жазылған қасіретті тағдыр. Екі ақын да мұны ерте сезініп, торығады, опынады. Мынау жарық дүниенің жылуына шомылып, аз күн болса да өмір сүруді армандайды. Осы шағындағы арманын Ғабдолла Тоқай былай деп қағазға өлең етіп түсірген екен.

Тумасам ғой, қиын тірлік кешпес ем,
Тірліктің де уын-суын ішпес ем.
Өмір шіркін сыландайды көз арбап,
Тіпті қымбат көрінеді озарда [6, 123 б.],

«Дүние, өтерінде бұлаңдайсың», – деген қазақтың кара өлеңімен үндес айтылым. Ал Сұлтанмахмұт Торайғыров болса, қыршындай жиырма жеті жасында әбден меңдетіп, шыбын жанын қинаған ауыр дертпен күресіп жатқан кездегі жабырқаған көңіл күйін былай деп береді:

Дерт күшті, тамағымнан жүрмейді асым,
Жастыққа, жөтел қысып, тимей басым.
Тағдырдың кездестім ғой кермесіне,
Талапты жиырма сегіз деген жасым [7, 201 б.],

«Ғ. Тоқай өмірі өз халқының өмірімен, татар халқының тағдырымен біте қайнасақ, еңбек елінің белбаласы, адал ұлы, азамат ақын. Ақын шығармаларының түп негізі халықтың рухани асыл қазынасы – халық творчествосымен тамырласып жатады» [1, 46 б.], – деген ғалым Қайым Мұқаметхановтың тұжырым қорытындысын біз Сұлтанмахмұт Торайғыровқа қатысты да сеніммен айта аламыз.

Біз татар мен қазақ халықтарының көрнекті екі ақыны Ғабдолла Тоқай мен Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығы арасындағы үндестік туралы

қарастырдық және мұның өзі мазмұн мен формада бірдей көрініс табатынын мысалдар арқылы көрсете отырып, бауырлас халықтар әдебиетіндегі ортақ дәстүрлерге де назар аудардық. Татар халқының бас ақыны, классик Ғабдолла Тоқай шығармашылығының қазақ топырағына, оның ішінде ХХ ғасыр басындағы алаштын өскелең ұрпағына қалай игі әсер бергенін Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық қалыптасу және өсу жолдары арқылы көрсете алдық деп білеміз. Осы ретте қазақтың тағы бір аса көрнекті қаламгері Мұхтар Әуезовтың: «Мені тәрбиелеп өсірген үш анам болды. Оның біріншісі – қазақ халқының ауыз әдебиеті болса, екінші және үшіншісі – орыстың классикалық әдебиеті мен татардың классик әдебиеті» [14, 26 б.], – деген жүрекжарды ойын еске ала отырып, классик ақын Ғабдолла Тоқай мен татардың бай әдебиеті ХХ ғасырдың басында заманауи қазақ әдебиетінің қалыптасып дамуына зор ықпал жасағанын ұмытпауға тиіспіз демекпіз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Ғабдолла Тоқай** тағылымы: Мақалалар, эсселер, естеліктер. Серия: Тұғырлы тұлғалар / Құраст: А. Шәріп, А. Тойшанұлы, Ә. Д. Абаева. – Астана: Ғылым, 2015. – 126 б.

2 **Құдаш, С.** Жастық шақтың ізімен. – Алматы: Жазушы, 1966. – 256 б.

3 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). ХХ ғасырдағы қазақ философиясы / З. К. Шәукенова және С. Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2016.

4 **Тоқай, Ғ.** Таңдамалы. Ауд. Қ.Мырзалиев. – Астана: Фолиант, 2007.

5 **Торайғыров, С.** Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1993. Т. 1. – 280 б.

6 **Құлсариева, А.** Фетхуллах Гулен өркениеттер туралы. [Электронды ресурс]. – www.abai.kz.

7 Тоқай доньясы. [Электронды ресурс]. – Gabdullatukay.ru.

8 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, 2002.

9 **Тоқай, Ғ.** Көңіл жұлдызы. Ауд. Т. Әбдірахманов. – Алматы: Жазушы, 1986.

10 Философия және мәдениеттану. Құраст. Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабеков А., және т.б. – Алматы: Қазақ университеті, 1998.

References

1 Gabdolla Tokai Tagylymy: Maqalalar, esseler, estelikter. Seria: Tugyrlly tulgalary / Qurast: A. Sharip, A. Toishanulu, A. D. Abaeva. – [Gabdulla Tokay

readings : Articles, essays, memoirs. Series: Personalities / Compiled by]. – Astana : Science, 2015. – P. 126.

2 **Qudash, S.** Jastyq shaqtyn izimen [S. Kudash. In the footsteps of youth]. – Almaty : Zhazushy, 1966. – P. 256.

3 Qazaq filosofiasy tarihy (ejelgi dayirden qazirgi zamanga dein). XX gasyrdagy qazaq filosofiasy / Z. K. Shaukenova and S. E. Nurmuratovtyn jalpy redaksiyasymen. [History of Kazakh philosophy (from ancient times to the present). Kazakh philosophy of the XX century / Z. K. Shaukenova and S. E. Nurmuratov]. – Almaty : Institute of Philosophy, Political Science and Religion of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2016.

4 **Tokay, G.** Tandamaly. Ayd. Q. Myrzaliew. [Таңдамалы. Transl. Q. Myrzahev]. – Astana : Foliant, 2007.

5 **Toraigyrov, S.** Eki romdyq sharmalar jinagy. [A two-volume collection of works]. – Almaty : Gylym, 1993. Volume 1. – P. 280.

6 **Kulsarieva, A.** Fethullah Gulen orkenietter tyraly. [Fethullah Gulen on civilizations]. [Electronic resource]. – www.abai.kz.

7 Týkai dónasy. [Tokai's world]. [Electronic resource]. – Gabdullatukay.ru.

8 **Kabdolov, Z.** Soz oneri. [Word art]. – Almaty : Gylym, 2002.

9 **Tokay, G.** Konil juldyzy. Ayd. T. Abdirahmanov. [Mood star. Transl. T. Abdrakhmanov]. – Almaty : Zhazushy, 1986.

10 Filosofia jane madeniettany. Qurast. Zh. Altayev, T. Gabitov, A. Kasabekov [Philosophy and cultural studies. Compilation. Zh. Altayev, T. Gabitov, A. Kasabekov and others]. – Almaty : Kazakh University, 1998.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Г. Ж. Абылкасов

Гармония в творчестве Габдулла Тукай и Султанмахмута Торайгырова

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

G. Zh. Abylkasov

Harmony between the works of Gabdully Tokay and Sultanmakhmut Toraigyrov

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

Material received on 10.12.20.

В статье рассматривается взаимодействие представителей братского казахского и татарского народов в литературе. Место Абая Кунанбаева в казахской литературе такое же, как место Габдуллы Токая в татарской литературе. Габдулла Токай, великий поэт и крупный деятель татарской литературы, известен своим вкладом не только в татарскую литературу, но и в литературу других тюркоязычных народов в результате давних братских, глубоких исторических, культурных и литературных связей. Отмечается творчество С. Торайгырова и описывается его творчество. Для более глубокого анализа творчества Султанмахмута Торайгырова и Габдуллы Токая, чьи творческие корни имеют корни, важно прежде всего признать исторические корни, взаимодействие и преемственность традиций литературы двух народов. Помимо гармонии в творчестве Султанмахмута Торайгырова, последовавшего примеру Габдуллы Токая, судьбы двух поэтов очень похожи. В связи с этим описывается необходимость популяризации творчества Султанмахмута Торайгырова, внесшего весомый вклад в развитие взаимоотношений казахской и татарской литературы. В этом суть статьи.

Ключевые слова: богатое наследие, сочинять как Токай, пение, литературные связи, настроение, отношения.

The article considers the interaction in the literature of the fraternal Kazakh and Tatar peoples. The place of Abay Kunanbayev in Kazakh literature is the same as the place of Gabdulla Tokay in Tatar literature. Gabdulla Tokay, a great poet and a great figure in Tatar literature, is known for his contribution not only to Tatar literature, but also to the literature of other Turkic-speaking peoples as a result of long-standing fraternal, deep-rooted historical, cultural and literary relations. The work of S. Toraigyrov is noted and his work is described. For in-depth analysis of the works of Sultanmakhmut Toraigyrov and Gabdulla Tokay, whose works are rooted, it is important to first of all recognize the historical roots, interaction and continuity of traditions of the two peoples' literature. In addition to the harmony in the works of Sultanmakhmut Toraigyrov, who followed the example of Gabdulla Tokay, the fate of the two poets is very similar. In this regard, the need to promote the work of Sultanmakhmut Toraigyrov, who made a significant contribution to the development of the relationship between Kazakh and Tatar literature, is described. This is the essence of the article.

Keywords: rich heritage, writings as Tokay, singing, literary connections, mood, relationships.

<https://doi.org/10.48081/OZOB5414>

Э. Н. Ажарбекова, Ш. М. Мажитаева

Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

АДАМИ ҚАСИЕТТЕРДІ СИПАТТАЙТЫН СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ

Мақалада авторлар тіл білімінде тілші ғалымдардың лексика-семантикалық топ терминіне берген анықтамалары мен тематикалық топтан айырмашылықтарын саралаған ғылыми тұжырымдарын және сөздерді лексика-семантикалық топтарға топтастыруда негізге алынатын басты белгілерді талдаған. Компоненттік талдау әдісі арқылы анықталатын сөздердің ең кіші бөлшегі семалар және олардың түрлері жөніндегі пікірлерді саралап, лексика-семантикалық топтағы сөздердің арасында парадигмалық байланыстың болатындығын айтады. Авторлар қазақ тіл білімінде М. Оразовтың есім сөз таптарын топтастырған тематикалық топтарын негізге ала отырып, адам бойындағы қасиеттерді сипаттайтын сын есімдерді жалпылаушы семаларына қарай лексика-семантикалық топқа топтастырған. Ол топқа енген сөздердің айырушы семаларын талдай келе, кіші семантикалық топтарға жіктеген. Тұжырымдарының дұрыс-бұрыстығын анықтау мақсатында жүргізілген сауалнама нәтижесіне талдау жасаған.

Кілтті сөздер: лексика-семантикалық топ, тематикалық топ, сема, жалпылаушы сема, айырушы сема, сын есім, адами қасиет, жас ерекшелік кезеңдері.

Кіріспе

Тілдің сөздік құрамындағы сөздердің бір-бірімен белгілі бір заңдылықтар бойынша байланысып жататыны белгілі. Олардың арасындағы байланысты анықтау оңай мәселе емес. Сөздер бір-бірінен мағына алшақтығы бойынша ажыратылып жатады да, өз дербестігін сақтайды. Сөзге тіл білімінде бүгінгі уақытқа дейін бірнеше анықтамалар берілді. Сөз – тілдің негізгі бірліктерінің бірі. Олар айналадағы заттар мен құбылыстарды атап көрсетеді де, мағыналық жақындығы мен алшақтығына қарай белгілі бір лексика-семантикалық топты құрайды.

Тіл білімінде лексика-семантикалық топ терминіне бірнеше анықтамалар беріліп, басты белгілері анықталған. Орыс тіл білімінде Васильева Л. М., Гак В. Г., Уфимцева А. А., Шмелев Д. Н., Филин Ф. П. сынды ғалымдар әр түрлі лексика-семантикалық топтарды қарастырған. Ф. П. Филин: «Лексика-семантикалық топ деп екі немесе бірнеше сөздердің лексикалық мағыналарына қарай бірігуін айтамыз» [1, 230] деген анықтама бере отырып, сөздердің тура және ауыспалы мағынада, не бейнелі мағынада қолданылуына қарай лексикалық мағынасы бір-біріне жақын немесе бір-бірімен ешқандай байланыс болмайтындығын айтады. Сөздердің мағыналары арасындағы байланыс әр түрлі. Ғалымның пікіріне сүйенсек, сөздерді лексика-семантикалық топтарға жіктегенде олардың арасындағы мағыналық байланыстарды анықтаған жөн.

О. С. Ахманова «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» лексика-семантикалық топты «бір сөз табына жататын, жалпы мағыналарына қарай біріккен сөздердің жиынтығы» деген анықтама береді [2, 118]. В. И. Кодухов: «Лексико-семантическая группа – это группа слов, объединенных по их лексическим значениям с точки зрения однородности, однопорядковости или просто близости их значений» [3, 28] десе, Э. В. Кузнецова: «Слова объединяются в ЛСГ на основе семантической соотнесенности друг с другом по лексическому значению» [4, 202] деген пікірде. Демек, лексика-семантикалық топқа тілде түрлі анықтамалар берілгенімен, олардағы ортақ пікір – лексика-семантикалық топқа енетін сөздердің бір сөз табынан болатындығы және олардың мағыналарының жақындығы.

Зерттеудің нысаны: лексика-семантика, семантика.

Зерттеудің пәні: лексикология, семасиология.

Мақсаты: адам бойындағы қасиеттерді сипаттайтын сөздерді жалпылаушы семаларына қарай лексика-семантикалық топқа топтастыру, айырушы семаларына қарай кіші семантикалық топтарға жіктеу.

Міндеттері:

- тіл біліміндегі семантикалық өріс, лексика-семантикалық топ жөніндегі тұжырымдарды саралау;
- компонентті талдау әдісі арқылы сөздерге мағыналық талдау жасау;
- адами қасиеттерді сипаттайтын сөздердің жалпылаушы, айырушы семаларын анықтау.

Зерттеудің әдістемесі мен нәтижесі

Тіл білімінде лексика-семантикалық топ терминімен қатар тематикалық топ термині де қолданылады. Ғалымдардың пікірінше, «тематикалық топ лексика-семантикалық топқа қарағанда кең» түсінікке ие, лексика-семантикалық топтар осы тематикалық топтың аясына еніп кетеді. Тематикалық топқа әр түрлі сөз табына жататын сөздер кірсе, лексика-

семантикалық топқа бір сөз табына жататын сөздер кіреді. Ф. П. Филин лексика-тематикалық топ пен лексика-семантикалық топ ұғымдарын қарастыра келе, лексика-семантикалық топтың негізінде «біртекті салыстырмалы мәні бар лексикалық элементтер» жатады. Мұндағы лексикалық элементтер, ғалымның пікірінше, ортақ семантикалық байланысы бар синоним, антоним және басқа да сөз топтары. Ал тематикалық топтардың негізінде «лексика-семантикалық байланыстарға емес, заттар мен құбылыстардың өздерін жіктеуге негізделген сөздердің бірігуі» жатыр. Демек, лексика-семантикалық топ пен тематикалық топ құрамындағы сөздердің мағыналық байланысы жағынан ажыратылады.

М. Оразов «сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа енгізу үшін әр топтың басқа семантикалық топтардан ажырайтын белгісін, сөздерді топтастырудың шарттарын» жасап алу қажеттігін, ол үшін «әр лексика-семантикалық топтың құрамына енетін жеке сөздердің өзара қарым-қатынасын анықтаудан бастау керектігін» айтады.

Тіл білімінде сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа бөлуде әр тілдің ерекшеліктеріне қарай түрлі ғылыми қағидаларды басшылыққа алады. Ғалымдар сөздерді лексика-семантикалық топқа бөлуде семалық талдауды, яғни компоненттік талдау әдісін алға тартады. Л. М. Васильевтің сөзімен айтқанда, «КТ-ны тілдің ішкі құрылымдық құпияларына жүйе ретінде ене алатын маңызды құралдардың бірі ретінде қарастыру керек» [5, 10].

«Компоненттік талдау әдісі – мағыналы тіл бірліктерінің мазмұндық жағын зерттеу әдісі. Оның мақсаты мағынаның ең кіші семантикалық бөлшектерін ажырату» [6, 134]. Сөздердің ең кіші бөлшегі – сема. «Тіл білімі сөздігінде»: «Сема – мазмұн тұрғысында ең кіші, ең түпкі бірлік. Сема шындық өмірде белгіленген заттар мен құбылыстардың түрліше қасиеттерінің тілдегі қарапайым бейнесін білдіреді» деген анықтама беріліп, оны сөздің қарапайым мағынасын білдіретін семаның варианты түрінде қарастырылады. «Семема семаға қарағанда мағынаның неғұрлым жоғарғы деңгейін білдіретін бірлік» ретінде танылып, оның «құрылымы семалар арқылы анықталады» [6, 241] деп түсіндіріледі.

М. Оразов тілші ғалымдардың семаларды архисема, дифференциалды (айырушы) (В. Г. Гак), потенциалды, идентификациялық, қосымша, виртуалды (салыстырмалы) (И. Кучқартаев), интеграль (О. Н. Селиверстова) деген жіктеуіне талдау жасай отырып, «жалпылаушы семаның сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топтарға бөлуде негіз болатындығын, айырушы семаның сөздердің жеке-жеке өмір сүруіне негіз болатындығын» айтады. Яғни, сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлгенде олардың жалпылаушы және айырушы семаларына қарау қажет. Жалпылаушы семасы негізінде топтастырылған сөздерді айырушы семаларына қарап, бірнеше кіші топтарға

бөлуге болады. Сөздердің айырушы семалары біреу не бірнешеу болуы мүмкін.

М. Оразов: «Жалпылаушы сема сөздердің лексикалық мағыналарының құрамына енеді және одан ары қарай бөлінбейтін ең кіші бөлшегі болуы керек. Сондықтан да ол сема лексика-семантикалық топтардың барлығында да кездеседі, олардың семантикалық құрамына енеді» [7, 16] деп, сөздердің жалпылаушы семасының айырушы семалары негізінде бөлінген әр топты бір топқа топтастыратын сема екендігін айтады.

Сонымен қатар, ғалым жалпылаушы семаларды сөздердің грамматикалық мағыналарынан ажырата білу қажеттігін айтады. Себебі, лексика-семантикалық топ категориялық мағынаға да сүйенеді. Категориялық мағына – грамматикалық мағынаның бір түрі. Яғни, жоғарыда атап өткеніміздей, бір лексика-семантикалық топтағы сөздер бір ғана сөз табына қатысты болады.

Жалпы тіл білімінде сөз дербестігі мәселесі дегенде екі түрлі бағыт бар. Бір ғалымдар сөз дербестігін мойындап, «әрбір сөз өз алдына мағынаға ие, екінші сөзге тәуелді болмайды десе, екінші топ «сөздер жеке өздері тұрып дербес лексикалық мағынаға ие болмайды, олардың білдіретін мағынасы контексте не системадағы тіл элементтерінің орнына, не тілдік системалар арасындағы түрлі байланыстарға тәуелді деп түсіндіреді. Ғалым М. Оразов сөз дербестігіне қатысты ғылыми тұжырымдарды саралай келе: «Сөз дербестігін мойындау олардың басқа сөздермен байланысын мойындамау екен деп түсіну дұрыс емес. Керісінше, сөз дербестігін мойындағанда оның өзіндік мағынасы, формасы барлығын, олар басқа тіл элементтерімен байланыста болатындығын ескеруді қажет етеді, сол байланысқа негізделіп сөздерді біз лексика-семантикалық топтың қатарына енгіземіз» [8, 171] деп, тілдегі сөздердің ортақ мағыналары болғандығы үшін бір лексика-семантикалық топқа енетіндігін айтады.

«Лексика-семантикалық топ лексикалық системаның парадигмалық қатынасына негізделінеді де олар сол системаның элементтерінің тең дәрежелі байланысына сүйенеді. Лексика-семантикалық топтың әрбір мүшесі өзіндік мағыналық дербестікке ие болып, сол системада белгілі бір қызмет атқарып, системада өз орнын белгілеп тұратындығы анық». Мәселен, жомарт және сараң, батыр және қорқақ, адал және арам сөздері адам бойындағы қасиеттерді білдіруіне қарай өзара семантикалық байланысқа ие. Сонымен қатар бұл сөздердің арасында салыстыру, бағалау арқылы анықталатын екінші байланыс та бар. Яғни, бір лексика-семантикалық топқа енетін сөздердің арасында парадигмалық байланыс болуы қажет.

М. Оразов: «Сөздерді белгілі бір парадигмалық қатынаста деп лексика-семантикалық топтың қатарына енгізгенде: біріншіден, сөздердің дербестігін мойындаймыз, екіншіден, сол семантикалық топқа енетін сөздердің өзара байланысып жатқан семантикалық белгілері болумен бірге, оларды жеке-жеке

сөз етіп тұратын өзіндік ерекше семантикалық элементтердің де барлығын мойындаймыз, үшіншіден, лексикадағы парадигмалық қатар сөздердің лексикалық мағынасына сүйенеді, төртіншіден, сөздердің системадағы қатынасы, байланысы мағынаны белгілемейді, керісінше, мағына системадағы байланысты белгілейді» [8, 173], деп қорытынды жасайды.

Ғалым сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа бөлгенде төмендегі белгілерді негізге алу қажеттігін айтады:

– бір лексика-семантикалық топтың құрамына енетін сөздер өзара бір мағыналық сыңар (семалар) арқылы байланысып жатуы керек;

– бір лексика-семантикалық топтың компоненті болып саналатын сөздер өз дербестігін сақтауы керек;

– лексика-семантикалық топтың құрамындағы сөздер бірі екіншісін мағыналық жағынан толықтырып, ұштасып жатуы керек;

– антонимдік, синонимдік сыңарлар да белгілі бір лексика-семантикалық топтың аясында болады;

– лексика-семантикалық топтар іштей семантикалық топтарға бөлініп, сатылай байланысып жатады.

Лексика-семантикалық топтың құрамындағы сөздер бір сөз табынан болуы қажет [7, 18].

Тіл білімінде сөз таптарын тематикалық, лексика-семантикалық топтарға бөлу мәселесі зерттеу нысаны алынғанмен, түбегейлі зерттелді деп айта алмаймыз. Қазақ тіл білімінде зат есім, сын есім, етістік, есімдік, үстеу сөз таптарының лексика-семантикалық топтары жөнінде біршама пікірлер ұсынылды. Дегенмен, ғалымдар әр сөз табының лексика-семантикалық топтарын құрып, оларға семантикалық талдау жасауды мақсат етпеген. Сөз таптарының тематикалық, лексика-семантикалық топтары жөнінде сөз қозғағанда елеулі еңбек ретінде ғалым М. Оразовтың зерттеу еңбегін айтамыз. Ғалым сөздердің лексикалық мағынасы, семантикасы, лексикалық мағынаның құрылысын зерттеу барысында етістіктің лексика-семантикалық топтарын қарастыра отырып, жалпылаушы семасына қарай зат есім мен сын есімнің тематикалық топтарын үлгі ретінде ұсынады.

Мәселен, ғалым сын есімдерді тематикалық топтарға бөлушілердің аздығын ескерте келе, сын есімнің 17 тематикалық тобын үлгі ретінде ұсынады. Олардың ішінде:

1 Заттың ішкі қасиетін білдіретін сын есімдер: жақсы, жаман, тәуір, жүйрік, алғыр, талантты, ынталы, жалқау, т.б.

2 Адамның не жан-жануарлардың мінез-құлқына байланысты сын есімдер: асау, жуас, шодыр, бір бет, ұстамды, ашушан, қорқақ, батыр, т.б.

3 Дағдыланған әдетке байланысты қолданылатын сын есімдер: жылауық, өтірікші, қашқақ, ұялшақ, сөзуар, тапқыр, бақырауық, ұйқышыл, т.б. [8, 192].

Біз жұмысымызда осы тематикалық топты негізге ала отырып, адамның ішкі қасиеттерін білдіретін сөздердің мағынасын жалпылаушы сема ретінде алып, лексика-семантикалық топқа бөлуді мақсат етеміз.

Адамның сыртқы бейнесі мен ішкі жан дүниесі, қабілеті, қимыл-қозғалысы, мінез-құлқы, эмоциясы, психикалық және рухани қасиеттері тіл арқылы берілетіні белгілі. Тіл білімінде адамды әр түрлі қырынан сипаттау түрлі амалдар, мәселен, есім сөздер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, эпитеттер, теңеулер, метафоралар және т.б. арқылы беріледі. Орыс тіл білімінде адамның интеллектуалдық, моральдық қасиеттерінің фразеологизмдер арқылы берілуін Э. В. Эрдниева (ағылшын-орыс-қалмық тілдеріндегі), О. Г. Лапшина, О. О. Домбровская, Т. В. Некрасова, А. А. Джелилов (шешен тіліндегі), Ф. Р. Сибгаева (татар тіліндегі), В. О. Пучков (орыс-ағылшын тілдеріндегі), Р. Н. Анисимов (орыс-француз тілдеріндегі), адам эмоциясының метафоралар арқылы берілуін Н. В. Шелепова, теңеулер арқылы М. В. Сторчак, сөз таптары арқылы берілуін И. Е. Ким, Л. В. Лаврова (зат есім, сын есім, етістік арқылы), С. А. Булгучева, Е. А. Морозенко (сын есім арқылы) қарастырған.

Адами қасиеттерді білдіруде сөз таптарының ішінде сын есімдердің қолданысы кең. Сын есімдер адам бойындағы қасиеттердің белгісін тікелей білдіреді. Мәселен, Л. В. Лаврованың пікірінше: «Характеристика человека может быть выражена разными частями речи: прилагательными, существительными, глаголами. Причем, если глаголы характеризуют человека опосредовано, через указание на присущие ему действия (дерется, молчит, горланит, скупится, плутует), и не содержат указания на постоянство признака и его значимость для характеристики человека, то прилагательные и существительные непосредственно указывают на присущий человеку признак, воспринимаемый как его постоянное свойство: драчливый (человек) – драчун, молчаливый – молчун, горластый – горлан, скупой – скупец, плутоватый – плут. Характеризирующая роль прилагательных и существительных проявляется более непосредственно. Прилагательные прямо называют характеризующий признак: драчливый, молчаливый а у имен существительных признак представлен в опредмеченном виде: драчун, молчун, горлан» [9, 65]. Е. А. Морозенко: «В отличие от имени существительного, прилагательные не указывают на предмет, а приписывают ему определенный признак, качество, свойство. Они предстают абсолютно разнообразными по своей семантике и могут иметь признаки, связанные с действием и модальные признаки. А это значит, что категорийным определением данной части речи является признак в широком его понимании» [10, 63], – деп сын есімдердің семантикасының кендігін көрсетеді.

Қазақ тілінің сөздік құрамында адамды сипаттайтын тыныш, тынышсыз, мазасыз, беймаза, қорғансыз, әлсіз, күнәсіз, ширақ, жыбырлақ, тынымсыз, ұрыншақ, сұрамшақ, тентек, сыншыл, бірбеткей, қырсық, қатты, өжет, тілді, ашуланшақ, өкпешіл, еліктегіш, арманшыл, қиялшыл, жеңілтек, аңқау, желікпе, өзімшіл, өркөкірек, ерікті, қатал, ақылды, тұрақты, алғыр, шыдамды, ержүрек, сенімді, күңілдек, мылжың, көңілшек, ұмытшақ, жалқау, ақымақ, мейірімді, шыншыл, қорқақ, сабырлы, жасқаншақ сын есімдері бар. Бұларды бір лексика-семантикалық топқа біріктіріп тұрған сема, жалпылаушы сема – «адами қасиет».

Өмірде жақсылық пен жамандықтық қатар жүруі – заңдылық. Адам бойында жақсы да, жаман да қасиеттер болатыны белгілі. Адами қасиеттер – адамның адамдығының көрінісі десек те болады. Жақсы қасиеттердің басым болуына қарай біз адамды адамдығы жоғары деп бағалап жатамыз. Осы адамдықты танытатын қасиеттерді білдіретін сын есімдерді «жақсы» және «жаман» семаларына қарай лексика-семантикалық топқа топтастырамыз:

1 «Жақсы» семасы бар сын есімдер: адал, жомарт, ақылды, еңбекқор, көпшіл, шыдамды, сабырлы, батыр, өткір, мейірімді, сыншыл, арманшыл, ұстамды, т.б.

2 «Жаман» семасы бар сын есімдер: арам, сараң, ақымақ, жалқау, өзімшіл, шыдамсыз, сабырсыз, қорқақ, жасық, қатыгез, аңқау, міншіл, өкпешіл, жеңілтек, ұмытшақ, ашушаң, т.б.

3 «Жақсы» әрі «жаман» семалары қатар көрініс табатын сын есімдер: қатал, жұмсақ, бірбеткей, еліктегіш, төзімді, ерке, қу, шапшаң, т.б.

Үшінші топтағы сын есімдер бірінші және екінші топтағы сын есімдерден екі түрлі мәнде жұмсалуына қарай ерекшеленеді. Біздің түсінуімізше, қаталдық – көбінесе ер адамдарға тән қасиет. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» қатал сын есіміне рақымсыз, қатыгез деген түсінік берілген. Дегенмен, қатал адам «жаман» мәнде – қатыгез, мейірімсіз болуымен қатар, «жақсы» мәнде – тәртіпті, жинақы, салмақты, талапшыл да болып келеді. Мысалы: Жұмабек өзінің дәл қазір соншама қатал, қатыгез болып кеткеніне таң қалып тұр (Б. Тілегенов) деген сөйлемде «жаман» семасында жұмсалса, Халық жауымен күрескенде, «кессе қан шықпайтын қатал адамның» ұрпаққа деген мейірімдік барлығы шындық (Ж. Арыстанов) деген сөйлемде «жақсы» семасында қолданылған.

Еліктегіштік қасиет жасөспірімдік кезеңдегі қыз бен ұлдың бойынан көрінеді. Еліктегіштік қасиеті бар жасөспірім жақсыға еліктеу арқылы бойына жақсы қасиеттерді сіңіреді, жаманға еліктеу арқылы жаман қасиеттерді сіңіреді.

Қулық қасиеттің де екі жағы бар деп қараймыз. Қу адам «жаман» мәнде арам, айлакер, арамза болса, «жақсы» мәнде әдісқой, амалшыл, епшіл келеді. Мәселен, Айсұлу да бір қу болып шықты, келісімен-ақ Қасымбекті баурап алды (З. Ақышев) деген сөйлемде, қу сын есімі айлакер мәнінде жұмсалса,

ал Жігіт пен қыздың ымдасып отырғанын байқап қалған қу келіншек дереу жуып-шайып, көзіндегіні Әрайдаға оқытпай қойды (Е. Домбаев) деген сөйлемде амалшыл, епшіл мәнінде қолданылған.

Адам бойындағы қасиеттер ата-ана тәрбиесіне, сыртқы ортаға байланысты қалыптасып, оқу-білім деңгейіне, санасы мен түсінігіне, өмірлік тәжірибеге қатысты өзгеріп, беки түсетіні белгілі. Адамды бойындағы қасиеттеріне қарай сипаттауда жұмсалатын «жас» семасы бар сын есімдерді айырушы семасына қарай бірнеше шағын топқа топтастырамыз. Мәселен,

1) «нәресте» семасы бар сын есімдер тобына жылауық, тыныш, тынышсыз, беймаза, мазасыз, қорғансыз, әлсіз, күнәсіз;

2) «жеткіншек» семасы бар сын есімдер: ширақ, жыбырлақ, тынымсыз, ұрыншақ, сұрамшақ, тентек, сыншыл, бірбеткей, тік мінез, жасқаншақ;

3) «жасөспірім» семасы бар сын есімдер: қатты, өжет, тілді, ашуланшақ, ренжігіш, еліктегіш, талапты;

4) «жас» семасы бар сын есімдер: арманшыл, қиялшыл, жеңілтек, аңқау, желікпе, өзімшіл, өркөкірек;

5) «кемел жастағы адам» семасы бар сын есімдер: ерікті, қатал, ақылды, қатты, тұрақты, шыдамды, ержүрек, сенімді;

6) «қарт» семасы бар сын есімдер: мазасыз, тынышсыз, қорғансыз, әлсіз, дана, күңкілдек, мылжың, ұмытшақ, көңілшек.

«Нәресте» семасын білдіретін қорғансыз, әлсіз, күнәсіз сын есімдері адамның ешқандай қасиетін не мінез-құлқын білдірмейді, себебі «нәрестелік шақта» бала физиологиялық себептерге байланысты әлемді, қоғамды, адамдарды әлі қабылдай алмайды. «Нәресте» семасында жұмсалатын жылауық, беймаза, тынышсыз, мазасыз сөздерінде психикалық сипат жоқ, мұнда баланың физикалық қалпы көрінеді, ал тыныш (алаңсыз, уайым-қайғысыз) сын есімі физиологиялық күйін білдіреді. Біздің балалардың тынышсыз екенін білесіздер, бірдемені қиратпай тұрғанда, тезірек кетпесек болмас (Ә. Тарази). Демек, аталған сын есімдер нәрестенің мінезін, бойындағы қасиеттерін емес, физиологиялық күйін, физикалық қалпын білдіреді. Нәресте шақта баланың бойынан адами қасиеттері көрінеді деп айта алмаймыз.

Байқағанымыздай, адам бойындағы қасиеттер белгілі бір кезеңде қалыптасады. Жоғарыдағы топтаудан көретініміз берілген сын есімдерде жас ерекшелікке қатысты белгілі бір кезең негізгі сема болса, кей сын есімдерде бірнеше кезеңге де қатысты айтылады. Мысалы: мейірімді – мейірімсіз сөздерінде «нәресте» семасынан басқа, барлық сема кездеседі: мейірімді (мейірімсіз) жігіт/қыз, мейірімді (мейірімсіз) еркек/әйел, мейірімді (мейірімсіз) шал/кемпір. Мысалы: Әкесін аяп кеткен бала, мейірімдік көрсеткісі келгендей, бетін бұра аунап түсті (С. Мұқанов). Лида әрең деп көзін бір ашты да, мейірімді ана қасында екенін аңғарғандай болды (Ғ. Мүсірепов).

Жеңілтек сын есімінде «жастық шак» және «кемел жастағы адам» семалары бар: жеңілтек жігіт/қыз, жеңілтек әйел. Мысалы: Омар аз күн ішінде жеңілтек Сапақпен достасып кеткен (О. Сәрсенбаев).

Мықты сөзінде «кемел жастағы адам» және «қарт» семалары бар: мықты еркек/әйел, мықты шал/кемпір. Мысалы: – Апырай, Үбі де мықты екен ғой! – деді жігіттердің бірі (Қ. Жұмалиев). Өзіннен жолдасың мықты болсын (мақал).

Талапты сөзінде «жасөспірім» және «жас» семалары бар: талапты ұл/қыз, талапты жігіт. Осы шақтарда адам көздеген мақсатына жетуге ұмтылғыш, ізденгіш келеді.

Ширақтық әр түрлі жастағы адамдардың бойынан көрінеді. Ширақ сын есімінде «жасөспірім», «жас», «кемел жастағы адам» және «қарт» семасы да бар. Мысалы: Бержан ақсақал жетпіске таянып қалса да әлі қуатты, ширақ еді (Ш. Дәрмағанбетов). Жасы қырықты жартылай асып бара жатқан Ызғұтты әлі күнге жиырма бестегі жігіт күйінде ширақ, қайратты, серек болатын (М. Әуезов).

Адамзат баласының бойындағы қасиеттер жаратылысына қарай, яғни жынысына қарай да ажыратылады. Әйел адам мен ер адам бір-бірінен табиғатынан, физиологиялық ерекшеліктерімен, темпераменттерімен қоса, ақылы мен ойы, қимылы мен іс-әрекеті, өзіне не өзгеге қарым-қатынасы жағынан да ерекшеленетіні белгілі. Психологияда сезімді «адамның мінез-құлқы үшін қозғаушы күш» деп түсіндіреді. Әйел адам сезімтал келсе, ер адам қатты келеді. Әйел адам көбінесе шынайы, ашушаң, қызғаншақ болып шынайы сезімді көрсетсе, ер адамдар талапшыл, байыпты, салмақты, паң болып, ұстамдылық танытып, эмоциясын көп көрсетпейді.

Батыл сын есімі именшек емес, қайсар, ер жүрек, еркін мағынасында жұмсалады. Батылдық – көбінесе ер адамның бойынан көрінетін қасиет. Белгілі бір істе мақсатқа жету жолында белді бекем буып, батылдық танытатын ер адам батыл, мықты, өр, күшті, жаужүрек болып келеді. Мысалы: Қоспаны Балқожаның еді батыл, Жаулардан ауыл кегін алғалы ақыр. Ысқақ пен Биқанды ертіп еппен басып, Солдаттар жатқан үйге келе жатыр (А. Нұртазин). Дегенмен, әйел адамдардың да бойында батылдық табылатыны сөзсіз.

Ер адамдардың интеллектуалдық қабілеттері айқын көрінеді, бұл көптеген факторларға байланысты: ер адам ертеден «өндіруші», отбасының қамқоршысы, тірегі (әйел – үйдің шырақшысы, бала тәрбиесімен айналысады). Яғни, ер адам дарынды, данышпан, талантты, ақылды.

Адами қасиеттерді білдіретін сын есімдерді жынысына қарай шартты түрде былайша топтастырдық:

– «ер адам» семасы бар сын есімдер: батыл, мықты, байыпты, сабырлы, паң, өр, дарынды, данышпан, талантты, талапшыл, қайратты, қызба, қатал, ызақор, табанды, т.б.

– «әйел адам» семасы бар сын есімдер: ашушаң, қызғаншақ, шынайы,

ибалы, инабатты, кербез, ерке, назды, нәзік, сезімтал, биязы, сөзшең, жеңілтек, шыдамды, т.б.

Аталған сын есімдерді іштей «жас ерекшелік» семасы жағынан да жіктеуге болады. Мәселен, батылдық қасиет жас ерекшелігі жағынан әр түрлі жастағы ер адамға тән: батыл ұл (жігіт, еркек). Ал байыпты, паң сын есімдері өмірлік тәжірибеден өткен, өмірде өз орнын тапқан ер адамдарға қатысты қолданылады: байыпты еркек (ақсақал), паң еркек (ақсақал). Менің көптен естіп жүрген әңгімемнің бірі – Сағынайдың паң Нұрмағанбеті (С. Сейфуллин).

Данышпандық, даналық көпті көрген, көп білетін қартаң жастағы адамға тән қасиет: данышпан ақсақал, данышпан қарт. Жасыңыз алпысқа аяқ басты деп естідім, жас үлкейген сайын данышпандық молая береді деседі (Х. Есенжанов).

Дарындылық пен таланттылық жасөспірімдік, жастық шақта көрінеді: дарынды жігіт (ұл), талантты жігіт (ұл).

Әйел затына қатысты айтылатын ибалылық, инабаттылық, нәзіктік қасиеттер жас ерекшелігі жағынан жасөспірім, жастық шақтағы қыз баланың, кемел шақтағы әйел адамның бойынан көрінеді: инабатты қыз, ибалы қыз, нәзік қыз. Айсұлу әжеге тақап келіп, столдың екінші жағына тізесінен жүгініп отырып, ибалы жүзбен сәлем бергендей боп: – «Есенсіз бе, әже?» – деді (М. Әуезов). Биязылық жастық, кемел, қарттық шақтағы әйел адамның бойынан табылады: биязы қыз (әйел, әже). Ерке, назды, жеңілтек сын есімдері жасөспірімдік және жастық кезеңдегі қыздарды сипаттауда қолданылады: ерке қыз, назды қыз, жеңілтек қыз. Қыз келбетіндегі сұлулық наздылыққа, наздылық мейірбандылыққа, мейірбандылық қуанышқа, қуаныш кей сәт тұңғиық ой сезіміне тереңдейді (А. Сатаев). Асылқанның қасына келген қыздар да салмағынан айрылып, жеңілтек боп кетеді. Сезімталдық, кербездік әйел затына тән қасиеттер, бұлар жастық және кемел шақтағы әйел адамдардың бойынан табылады: сезімтал қыз, кербез әйел (қыз). Қыз жүрегі тым нәзік болғанмен сезімтал келетінін есті адамның бәрі біледі (Б. Дәулетбаев).

Адам бойындағы қасиеттерді сипаттайтын сын есімдерді лексика-семантикалық топтарға топтастыруда респонденттердің қабылдау деңгейінде ойымыздың дұрыс-бұрыстығын анықтау мақсатында сауалнама жүргіздік. Респонденттерге адам бойындағы қасиеттерді сипаттайтын сын есімдер (49) берілді. Берілген сын есімдерді қай топқа жатқызатындықтарын анықтау қажет болды. Респонденттер филология және психология мамандығында оқитын I, II, III курс студенттері. Сауалнама қорытындысы төмендегідей:

Кесте 1

Адами қасиеттерді білдіретін сөздер	Жасөс-пірімдік шаққа дейінгі кезең	Жасөспірімдік кезең		Жастық кезең		Кемел шақ		Қарттық кезең	
	нәресте	ұл	қыз	боз-бала	бой-жеткен	еркек	әйел	ақ-сақал	өже
1. тыныш	5	6	13	9	10	14	14	14	12
2. тынышсыз	23	18	9	5	3	2	2	10	9
3. беймаза	12	4	4	11	8	10	11	12	12
4. мазасыз	22	3	5	3	1	3	3	11	11
5. қорғансыз	20	9	15	4	11	3	4	9	11
6. әлсіз	24	7	11	1	5	1	5	19	20
7. күнәсіз	26	5	5	1	1	1	1	1	1
8. ширақ	3	16	16	20	19	10	11	1	4
9. жыбырлақ	21	13	12	4	4	1	1	5	5
10. тынымсыз	11	13	10	8	12	7	8	7	8
11. ұрыншақ	10	16	11	6	5	0	0	0	0
12. сұрамшақ	11	13	11	8	8	1	1	0	0
13. тентек	15	21	15	8	4	0	0	0	0
14. сыншыл	0	3	4	9	10	15	19	12	13
15. бірбеткей	0	12	11	15	15	9	10	5	5
16. қырсық	8	11	16	10	19	5	10	5	5
17. қатты	0	6	2	7	5	21	15	8	4
18. өжет	0	8	7	13	12	14	8	4	1
19. тілді	0	6	10	13	16	5	12	8	11
20. ашуланшақ	2	16	15	11	14	8	8	2	2
21. өкпешіл	6	8	10	5	10	1	7	7	11
22. еліктегіш	3	12	16	10	15	1	2	0	1
23. арманшыл	2	18	18	18	20	5	7	4	3
24. қиялшыл	0	11	5	27	15	9	6	2	1
25. жеңілтек	0	9	9	11	13	1	2	0	0
26. аңқау	9	21	21	10	14	3	4	5	6
27. желікпе	0	13	7	14	9	4	0	1	0
28. өзімшіл	2	9	14	3	11	15	3	1	1
29. өркөкірек	0	10	10	12	13	5	5	0	0
30. ерікті	1	10	8	14	13	12	13	6	5
31. қатал	0	4	3	7	6	25	15	10	7
32. ақылды	0	9	11	11	15	22	23	22	24
33. қатты	0	3	5	7	5	14	11	7	6
34. тұрақты	0	2	1	3	7	14	16	15	13
35. шыдамды	1	1	1	9	9	20	21	15	15
36. ержүрек	1	12	3	17	11	17	9	4	2

37. сенімді	2	5	3	15	14	13	7	6	7
38. күңілдек	2	4	5	3	4	2	6	10	12
39. мылжың	4	9	9	5	6	1	3	10	11
40. көңішек	3	7	13	3	8	3	7	16	19
41. ұмытшақ	5	5	5	2	2	3	3	18	19
42. жалқау	6	14	13	15	14	6	5	3	4
43. ақымақ	9	12	12	2	2	1	1	0	0
44. мейірімді	6	14	15	9	12	11	17	15	16
45. шыншыл	4	10	9	10	9	11	12	12	11
46. қорқақ	14	14	15	8	9	4	7	4	5
47. сабырлы	1	7	7	15	14	22	22	16	16
48. алғыр	3	14	14	16	17	6	6	3	2
49. жасқаншақ	11	17	16	8	6	1	2	3	3

Сауалнама қорытындысы бойынша байқағанымыз, респонденттердің кейбіреуі жас ерекшеліктерін шатастырып (әсіресе, нәрестелік шақты), берілген сөздердің кейбіреуінің мағынасын түсінбеген. Дегенмен, кестеде берілген қорытынды біздің тұжырымымызды растайтындығын көруге болады. Мысалы: респонденттер тынышсыз (23), мазасыз (22), қорғансыз (20), әлсіз (24), күнәсіз (26) сын есімдерінде «нәресте» семасының басымдығын көрсеткен. Жоғарыда бұл сын есімдердің нәрестенің физиологиялық күйі мен физикалық қалпын сипаттайтынын айтқан болатынбыз. Айта кететін жайт, аталған сын есімдер қарт адамның бойнан көрінетін қасиеттерді сипаттауда да көрінеді. Ол ойымызды респонденттер де қостады. Мәселен, 10–12 респондент тынышсыз, мазасыз, қорғансыз, 20 респондент әлсіз сын есімдерінде «қарт» семасының бар екендігін көрсеткен.

Тентек сын есінде «жеткіншек» (ұл) семасы бар, оны респонденттердің 21 көрсеткен.

Жастық шақта адам арманшыл, қиялшыл келеді. 18–20 респондент арманшыл сын есінде «жасөспірім», «жас» семасы бар деп таниды: арманшыл ұл (18), қыз (18); арманшыл бозбала (18), бойжеткен (20).

Алғыр сын есінде «жасөспірім», «жас» семасы бар. Жасөспірімдік, жастық шақта қабылдау күшті болып, жоқтан бар жасалып, жаңа идеялар туындап жататыны белгілі. Респонденттер де осылай бағалап, 14-і алғыр сын есімінен «жасөспірім» семасын, 16–17-і «жас» семасын көрген.

Қаталдық қасиетті біз көбіне ер адамдардың бойынан көрінетіндігін айттық. Сауалнамаға қатысушылардың 25-і бұл ойымызды қостап, қатал сын есінде «кемел жастағы ер» семасының басымдығын көрсеткен.

Сабырлы сын есімінен 22 респондент «кемел жастағы ер және әйел» семаларын көрсе, 16 респондент «қарттық шақтағы ақсақал және әже»

семаларын көрген. Біздің ойымыз да осыған сәйкес, өмірлік тәжірибеден өтіп, көпті түйген адам сабырлы келеді.

Сондай-ақ, ақылдылық та кемел және қарт жастағы адамға тән: ақылды еркек (22), ақылды әйел (23), ақылды ақсақал (22), ақылды әже (24).

Сонымен, сауалнама нәтижесі ұсынылған сын есімдердің адамның бойындағы қасиеттерін сипаттауда жасөспірімдік, жастық, кемелдік, қарттық кезеңдерге және жыныстық ерекшеліктерге қатысты қолданылатындығын көрсетті. Адамның бойындағы қасиеттері физиологиялық және психикалық дамуына, ата-ана тәрбиесіне, сыртқы орта әсеріне байланысты қалыптасып, дамып, оқу-білім, өмірлік тәжірибе нәтижесінде өзгеріп отырады. Адамның даму кезеңінде кейбір қасиеттер жойылып, жаңа қасиеттердің тууына себепші болса, кей қасиеттері адам бойында өмір бойы көрініс табады. Сондықтан адамды сипаттағанда сөздерді семалық белгілеріне қарай қолданған жөн.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жоғарыда берілген адами қасиеттерді сипаттайтын сын есімдердің лексика-семантикалық тобын құраушы сөздер жалпылаушы семаларына қарай топтастырылған. Лексика-семантикалық топтың тіл білімінде анықталған белгіліріне қарай, біз топтастырған топтағы сөздер біріншіден, бір-бірімен бір сема арқылы байланысқан, екіншіден, әр сөз дербестікке ие, үшіншіден, бірі екіншісін мағыналық жағынан толықтырып, ұштасып жағады және төртіншіден, бір ғана сөз табына, сын есімдерге жағады. Олар ортақ семантикалық белгілеріне қарай бір-бірімен мағыналық байланысқа түсе отырып, айырушы семаларына қарай іштей кіші топтарға мүше болған.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Филин, Ф. П.** Очерки по теории языкознания. – М. : Наука, 1982. – 336 с.

2 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.

3 **Кодухов, В. И.** Лексико-семантические группы слов : лекция. – Л. : Ленинградский гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1955. – 28 с.

4 **Кузнецова, Э. В.** ЛСГ слов и методы её описания. / Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск, 1969. – С. 202–209.

5 **Васильев, Л. М.** Современная лингвистическая семантика. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.

6 Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы, 2012. – 388 б.

7 **Оразов, М.** Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы : Мектеп, 1980. – 176 б.

8 **Оразов, М.** Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы : Рауан, 1991. – 216 б.

9 **Лаврова, Л. В.** Лексико-семантические группы слов, характеризующих человека: канд. дисс. филол. наук. – Саратов, 1984. – 226 с.

10 **Морозенко, Е. А.** Семантическая характеристика оценочных прилагательных, вербализующих концепт «CHARACTER». / Научные труды КубГТУ, № 4. – 2016. – С. 62–71.

References

1 **Filin, F. P.** Ocherki po teorii yazy`koznaniya [Filin, F. P. Essays on the theory of linguistics]. – Moscow : Science, 1982. – 336 p.

2 **Akhmanova, O. S.** Slovar` lingvisticheskix terminov. [Akhmanova, O. S. Dictionary of Linguistic Terms]. – Moscow : Soviet Encyclopedia, 1966. – 608 p.

3 **Kodukhov, V. I.** Leksiko-semanticheskie gruppy` slov: lekciya. [Kodukhov, V. I. Lexico-semantic word groups: lecture]. – L. : Leningrad State Ped. in-t named after A. I. Herzen, 1955. – 28 p.

4 **Kuznetsova, E. V.** LSG slov i metody` eyo opisaniya. [Kuznetsova, E. V. LSG of words and methods of its description] / Current problems of lexicology. – Novosibirsk, 1969. – P. 202–209.

5 **Vasil'ev, L. M.** Sovremennaya lingvisticheskaya semantika. [Vasiliev, L. M. Modern linguistic semantics]. – M. : Higher school, 1990. – 176 p.

6 **Til bilimi terminderiniñ sózdigi.** [Dictionary of terms of linguistics]. – Almaty, 2012. – 388 p.

7 **Orazov, M.** Qazirgi qazaq tilindegi qalyp estistikteri. [Orazov, M. Verbs of action in modern Kazakh]. – Almaty : School, 1980. – 176 p.

8 **Orazov, M.** Qazaq tiliniñ semantikasy. [Orazov M. Semantics of the Kazakh language]. – Almaty : Rauan, 1991. – 216 p.

9 **Lavrova, L. V.** Leksiko-semanticheskie gruppy` slov, xarakterizuyushhix cheloveka : kand. diss. filol. nauk. [Lavrova, L. V. Lexico-semantic groups of words that characterize a person: candidate diss. philol. nauk]. – Saratov, 1984. – 226 p.

10 **Morozenko, E. A.** Semanticheskaya xarakteristika ocenochny`x prilagatel'ny`x, verbalizuyushhix koncept «CHARACTER». [Morozenko, E. A. Semantic characteristic of evaluation adjectives that verbalize the concept of «CHARACTER»] / Scientific works of KubSTU, No.4. – 2016. – P. 62–71.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Э. Н. Ажарбекова, Ш. М. Мажитаева

Семантическое поле слов, характеризующих человеческие качества

Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

E. N. Azharbekova, S. M. Mazhitaeva

Semantic field of words that characterize human qualities

Academician E. A. Buketov Karaganda State University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Material received on 10.12.20.

Авторы статьи акцентируют внимание на определении лингвистами терминов «лексико-семантическая группа» и «тематическая группа», выявляют их отличия, а также определяют основные критерии отбора слов в лексико-семантическую группу. На основе изучения научной литературы о методе компонентного анализа и выявления минимальной предельной единицы плана содержания авторы подчеркивают наличие парадигматической связи между словами в лексико-семантической группе. Авторы на основе семного анализа классифицируют выявленные имена прилагательные, характеризующие человеческие качества, в лексико-семантическую группу, опираясь при этом на классификацию тематической группы имен М. Оразова в казахском языкознании. На основе дифференциальных сем авторы делят лексико-семантическую группу на более мелкие семантические группы. Для подтверждения теоретических положений исследования в статье использованы результаты проведенного анкетирования.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, тематическая группа, сема, архисема, дифференциальная сема, прилагательное, человеческие качества, возрастные периоды.

The authors of the article focus on the definition of the terms «lexical-semantic group» and «thematic group» by linguists, identify their differences, and determine the main criteria for selecting words in the lexical-semantic group. Based on the study of the scientific literature on the method of component analysis and identification of the minimum limit unit of the content plan, the authors emphasize the presence of a paradigmatic relationship between words in the lexical-semantic group. On the basis of seminal analysis, the authors classify the identified adjectives that characterize human qualities into a lexical and semantic group, based on the classification of the thematic group of names of M. Orazov in Kazakh linguistics. Based on differential semes, the authors divide the lexical-semantic group into smaller semantic groups. To confirm the theoretical provisions of the study, the article uses the results of the survey.

Keywords: vocabulary-semantic group, thematic group, sema, archisema, differential sema, adjective, human qualities, age periods.

Н. Х. Ахмаева

Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ИНТЕРНЕТ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТІЛДІК НОРМА

Мақалада бүгінде аса сөз етіле бермейтін, қазіргі қазақ тіл білімінде басты назардан тыс қалып бара жатқан тілдік норма мәселесі қозғалған. Мақала авторы жалпы интернет лингвистика саласын зерттеп жүрген орыс зерттеушілері мен қазақ ғалымдарының пікіріне сүйене отырып, ғаламтордың тілдік нормаға әсер ету құбылысын екі жақты қарастырады. Біріншісі – ауызекі сөйлеу үлгілерінің интернеттегі қарым-қатынасқа енуі, екіншісі – керісінше ғаламтор әсерінен тілімізге еніп кеткен түрлі сленгтер. Бұл мәселе тіл тазалығын сақтауда өзекті екені белгілі. Сондай-ақ тілдік норманы бұзатын уәжді-уәжсіз ауытқулар жайлы ғалымдарымыздың пікірін келтіре отырып, интернеттегі тілдік норманы бұзатын себептер айтылған. Қай-қайсысы болса да бүгінде орын алып жатқан жағдайлар.

М. Балақаев, Р. Сыздық және ағылшын, орыс тіл білімінде интернет лингвистикаға елеулі үлестерін қосып жүрген Д. Кристал, Л. Ф. Компанцева, Е. И. Горошко, Н. А. Ахреновалардың еңбектерін басшылыққа ала отырып, интернет әсерінен болып жатқан тілдегі өзгерістерді, оның алдын алу шаралары да мақалада қарастырылған.

Кілтті сөздер: интернет лингвистика, әдеби тіл, тілдік норма, уәжді ауыту, уәжсіз ауытқулар.

Кіріспе

Тіл ұзақ жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты. Заман талабына сай жанды құбылыс ретінде танылатын тілдің тұрмысқа байланысты өзгеріске түсуінің негізі біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған интернет лингвистикаға алып келіп отыр. Себебі соңғы жылдардағы зерттеу бағыты тіл біліміндегі тың сала интернет лингвистикамен байланысты болмақ. Бүгінгі тілдік қатынас, сөйлесім әрекетінің негізгі құралы интернет. Ал осы интернет лингвистикадағы тіл нормасы қай дәрежеде екені белгісіз. Тілдік норма қазақ әдеби тілінің бастау арнасымен бірге жасап келеді. Бүгінде сол норма интернет тілінде назардан тыс қалған сыңайлы.

Зерттеудің нысаны: Тіл білімінің жаңа саласы интернет лингвистикадағы тілдік норма сипаты.

Зерттеудің пәні: Интернет лингвистика саласы, осы бағыттағы ғылыми тұжырымдар.

Мақсаты: Интернет лингвистикаға тән ғылыми зерттеулерді жинақтау. Қазақ әдеби тіліндегі нормалық сипатын зерделеу.

Міндеттері: Аталмыш мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер түзілді:

– Тілдік норма, тіл дәлдігі, тіл тазалығы, сөздің мәнерлігі сынды тілге тән маңызды мәселелердің сипатын қамту;

– Жөнімен, жөнсіз ауытқуды саралаған ғалымдар М. Балақаев, Р. Сыздық, Н. Уәли, С. Исаев, М. Серғалиев тағы басқаларының ғылыми пікірлерін саралау;

– Ағылшын, орыс тіл білімінде интернет лингвистикаға елеулі үлес қосып жүрген Д. Кристал, Л. Ф. Компанцева, Е. И. Горошко, Н. А. Ахреновалардың еңбектерін басшылыққа ала отырып, интернет әсерінен болып жатқан тілдегі өзгерістерді саралау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Жоғарыда атап өткен қазақ лингвистикасының ғалымдарының қай-қайсысы болсын сөйлеуде, жазуда кеткен кемшіліктер, тіл орашолықтығы өз кезінде қозғалып айтылмаса, «тіл ауруына» айналатынын айтқан.

Интернет тілі қызметінің қарқынды зерттелуі ағылшын тіл білімінде 15 жылдан аса уақыты қамтуда. Бұл мәселеде орыс тіл білімі де қалыс қалмайды. Осындай жан-жақты зерттеулер, бүгінгі жаһандану дәуіріндегі жаңа технологиялардың күн санап дамуы тіл білімінің жаңа саласы интернет лингвистикасының пайда болуына негіз болып отыр. Осы орайда интернет лингвистикадағы тілдік норманың жағдайын қарастыру, жалпы интернетте қолданылатын тілдің деңгейі, оның қазіргі қоғамға әсерін лингвистикалық тұрғыдан қарастыру қажет.

М. Балақаевша айтсақ «Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру. Ол тәртіпті орнататын да, оның иін қандыратын да әдеби тіл [1, 138]. Алайда әдеби норма өзгермейтін, қатып қалған тілдік тәсілдер емес. Тілдің бір кездегі нормалары өзгеріске ұшырауы да, өзгеріске түспей жалғаса беруі де мүмкін. Мысалы, 1920 жылдары бүгінгі күндегі біраз терминдер басқаша айтылатын: жағрапия-география, милләт-ұлт т.б. Немесе қазан төңкерісінен кейін біраз жаңа сөздер тілге жаттығы болмай, тез нормаға айналып кетті: басылым, үзіліс, балмұздақ, жағажай т.б. Яғни, қоғамның күн санап дамуы тілдік норманың да өзгеруіне әсерін тигізуде. Ал қазіргі қоғам дамуы тікелей интернетпен байланысты. Осы тұста интернеттің тілдік нормаға әсер ету құбылысын екі жақты қарастырсақ болады. Біріншісі, ауызекі

сөйлеу, түрлі сленг, диалектілердің интернеттегі қарым-қатынасқа енуі, ал екіншісі, қарама-қарсы жағдай, яғни интернет арқылы пайда болған сленгтік элементтердің сөйлеу мәнеріне енуі. Интернеттегі сөздерді зат немесе түрлі программалардың атауына, қысқарылуына немесе қандай да бір іс-әрекетке байланысты қарастырсақ болады. Мысалы онлайн, офлайн, пост, блог, ник, гугл, логин, аккаунт, репост, статус, чат, лайк, хэштег, стена, хайп, сынды сөздерді әрбір интернет қолданушысы біледі және күнделікті өмірде емін-еркін қолдануда. Тіпті интернеттегі лексика газет мақалаларына, теледидардағы бағдарламаларға, әдеби шығармаларға да сіңісіп кетті. Мұндай қазақ танымына жат сөздер уақыт өте тіл тазалығына кері әсерін тигізбейді ме?

Ғалым Р. Сыздық тіл мәдениетінің өзекті проблемасы уәжді және уәжсіз ауытқулар деп, уәжсіз ауытқу түрлеріне мынадай мәселелерді келтіреді:

- Әдеби баламасы бар жерде ешбір стильдік не өзге мақсат көзделмей диалектизмдерді, қарапайым сөздерді жұмсау;
- Жаңа жасанды сөз ұсыну, және оның мағынасы жағынан сәтсіз шығуы;
- Сөз мағынасын дұрыс білмей жұмсау;
- Орфоэпиялық норманы сақтамау;
- Бірқатар кірме сөздер.

Сондай-ақ ғалым тілімізге соңғы 10 жылдықта енген жаңа сөздерді сұрыптау керек екенін айтады [2, 17–19]. Д. А. Әлкебаева «дайын сөз орамдарының екі түрлі жасалу жолы бар. Біріншісі орыс тілінен енген, екіншісі төл тілдегі дайын сөз формаларының жасалуы. Осының ішінде орыс тілінен енген сөз оралымдары тіл мәдениетін жиі бұзады». Демек, қай ғалымның пікірін алсақта кірме сөздер тілдік нормаға әсерін тигізбей қоймайды. Ал бүгінде сәнге айналған әлеуметтік желілер арқылы тілімізге қисынсыз сөздер лек-легімен келуде. Жоғарыда келтірілген уәжсіз ауытқулар қатарын төмендегі жүйедетолықтырса болады:

- орфография мен пунктуацияның сақталмауы;
- стильдік қателер;
- басқа тілдің сөздерін өз тілімізбен араластыра қолдану;
- сөйлеу мәдениеті деңгейінің төмендеуі;
- ретсіз қысқартулар;
- дисфемизмдерді қолдану т.б. Мысалы ағылшын тілінің «ok» сөзі қандай ортада болмасын еркін қолданыста. Немесе жауап алу мақсатында жазылған сөздерге «сұрау белгісін» қоймау қалыпты жағдайға айналған. Және қазіргі таңда кез-келген сөзді қысқартып жазу желі қолданушылар арасында кең етек жаюда: қазір-каз, не істеп жатырсың?-нест? т.б.

Жалпы интернеттегі тіл құрылысы грамматикасы жағынан өзгерген, ауызша тілдің элементтері қосылған жазбаша тіл болып саналады. Және ең негізгі ерекшелік те осында. Орыс зерттеушісі Ю. В. Рождественский

сөйлеу тілін ауызша, жазбаша, баспа, және радио-теледидардағы тіл деп қарастырады [3, 21]. Ал ғаламтор тілі мұның ешбіріне сай келмейді. Себебі интернетте бәрі қамтылған, яғни сөйлесім әрекетінің 5 түрі: оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім. Осыған байланысты интернеттегі тілдік норманың қалыптасуы да күрделі құбылыс болмақ.

М. Горькийдің белгілі қағидасы бойынша халық тілі пісіп жетілмеген тіл де, әдеби тіл – сөз шеберлері шындаған тіл. Сол айтылған шеберлер – халық өкілдері, жазушы, ақын, журналисттер және әдеби тілді пайдаланушы басқа мамандар, ал әдеби тіл шеберханасы – жазба әдебиет – баспасөз, радио, телевидение, аудитория, мектеп [4, 98]. Осы қатарға бүгінде интернет ұғымы да еніп кетті. Және интернеттің мүмкіндігі жоғары болғандықтан, халық тілі мен әдеби тіл арасындағы айырмашылық бара-бара азаюда. Себебі желідегі көп қолданушылар ауызекі тілді пайдаланады. Бұл мәселені дер кезінде қолға алмаса қоғамның дертіне айналуы мүмкін. А. С. Пушкиннің «тек қана ауызекі тілде жазу – тіл білмегендіктің белгісі» деген сөзі бүгінгі адамзатқа айтылғандай.

О. В. Лутовинова жүргізген тәжірибеде, интернеттегі қарым-қатынас барысында көп адамдар әдеби нормаға сай сөйлеп, жазатын болса, өзін жоғары санағандық және басқа қолданушылар оны мазақ етеді деп түсінеді екен [5]. Адамдардың осындай бейресми қарым-қатынасқа көп түсуі біріншіден нормативке сай емес мінез-құлыққа, екіншіден интернет тілін «демократияландыруға» әкеледі [6]. Мұндағы тілдің демократиялануын біз интернеттің дамуы емес, тілдің заман ағымынан кері шегінуі деп түсінуіміз керек.

Орыс зерттеушісі Н. Б. Мечковский интернетте тілдік норманың болмайтының ғаламтордың еркін орта болуымен байланыстырады. Және «норма» терминін тек әдеби тілге қолдануды жөн санайды. Ал Л. Ф. Компанцева, Е. И. Горошко, Н. А. Ахреновалардың еңбектерінен интернеттегі тілдік норманың қалыптасу барысында бірқатар сөздердің және жаңа ережелердің пайда болуы мүмкін екендігі айтылады.

Мұндағы «жаңа ережелер» туралы бірқатар мағлұмат бере кетсек. Айталық интернет лингвистика саласының негізін қалаушы Д. Кристал соңғы 15 жылда тілде синхрондық және диахрондық аспектідегі өзгерістердің пайда болғандығын, лексика мен грамматикадағы біршама еңгізулерді «интернет лингвистикасының тарихы» арқылы біле алатынымызды айтады. Сондай-ақ ғалым бүгінгі таңда «салыстырмалы интернет лингвистика» саласы бойынша бірқатар зерттеулер жүріп жатқандығын алға тартады. Бұдан байқайтынымыз, интернет көптілді коммуникативтік ортаға айналуға [7, 5–6].

Орыс тіл білімінің зерттеушісі Л. Ф. Компанцева бүгінде интернет лингвистикасының жаңа сала ретінде қалыптасқандығы жайлы бірнеше фактілерді келтіреді:

– интернет-коммуникацияның типологиялық ерекшелік деңгейлерінің анықталуы:

- функционалды-жүйелік;
- дискурсивті – жаңа сөздер және жаңа жанрлық жүйе;
- концептуалды – желідегі әлем тілдік бейнесінің өзгеруі;
- виртуалды қарым-қатынас себебінен лингвистикалық бірліктердің пайда болуы.

– интернет тілі парадигмасының қалыптасуы, яғни оның өзіне тән терминдік жүйесінің пайда болуы: интернет-коммуникация, әлемнің виртуалды тілдік бейнесі (виртуальная языковая картина мира), виртуалды дискурс (виртуальный дискурс), гипермәтін (гипертекст) және т.б) [8, 405–407].

Сондай-ақ орыс зерттеушісі Е. И. Горошко бүгінде интернет тілін зерттеуде көптеген әдістер қолданылып жүргендігін өз еңбектерінде келтірген. Сонымен қатар интернет өз әдіс-тәсілдерін қалыптастыруда. Мысалы: еркін ассоциативті эксперимент, интент-анализ. Желі тілін веб-орта арқылы сандық талдау әдісімен зерттеу бүгінде жиі қолданылып жүр. Ғаламторда тек мәтін ғана емес түрлі аудио, видео жазбаларда болған соң, оның тілін зерттеу басқа ғылым салаларындағы (коммуникативистика, медиевистика) әдіс-тәсілдерді қажет етеді. Мұндай әдістерге графикалық талдау әдісін айтсақ болады. Осыған байланысты А. А. Давыдов интернет әдістемесі немесе интернет кеңістігін зерттеудің арнайы пәні шығуы мүмкін екендігін айтады [9].

Қорытынды

Қорытындылай келе, жоғарыдағы мәліметтерге қарап интернет лингвистика саласы толық қалыптасқан десек қателеспейміз. Демек оның өзіне сай нормаланған тілі болуы керек. Ол нормалар қазақ әдеби тілінің қабатында сараланған, жүйеге түскен қалып негізінен туындайды. Функционалдық стильдер сипаты да басшылыққа алыну керек. Ғаламтор тілінде әр стильдің сипаты көрініс тауып, ауытқудың басым бөлігі ауызша сөйлеу стилінің кең қарқынынан көрініс табатыны сөзсіз. Алайда қоғам тілдің дұрыс қолдану аясын жете түсіне алмауда. Қайткен күнде де орфография мен орфоэпия заңдылығы ескерілу керек. Егер интернет тіліндегі норма сипаты бірізділенбесе, тіл дамуына интернеттің келтіретін зияны орасан болмақ. Сайып келгенде біздің мәдениетіміз сөйлеу мен жазудан да байқалатындығын әр адам ұғынуы керек. Желі тілін өсіретін де, өшіретін де – адамдар. Сондықтан бүгінгі заманның басты талабы болып отырған интернеттегі тілді дұрысынан қолдану немесе бір жүйеге келтіру ең маңызды мәселе болуы тиіс. «Нормалау – біреулердің ойдан шығарған ермегі емес, тілдің пайда болу табиғатын, ілгері даму жолдарын айқындау үшін керек әрекет» [1, 145]. Сол әрекеттің ғалымдар екшелеп берген жүйесінен ауытқу дұрыс емес. Бірізділенген жүйе болу керек. Тілдегі нормалану жүйесі «...бір жағынан, тілде барды сол күйінде қалыптастыру болса, екіншіден, тілде барды өзгертіп қалыптастыру, үшіншіден, тілде жоқты, бірақ әдеби тіл үшін керекті жаңадан енгізіп қалыптастыру болады» [10, 23].

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Балақаев, М. Б.** Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы : Ғылым, 1984.
- 2 **Сыздықова, Р.** Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы / Рәбиға Сыздықова / – Алматы : «Ел-шежіре», – 2014.
- 3 **Рождественский, Ю. В.** Общая филология. – М., 1996.
- 4 **Балақаев, М.** Қазақ әдеби тіл және оның нормалары. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010.
- 5 **Высекков, П. В., Шевченко И.** «Я» в дискурсе виртуальности // Критика и семиотика. – Новосибирск, 2000. – Вып. 1–2. – С. 19–25.).
- 6 **Лутовинова, О. В.** Интернет как новая «устно-письменная» система коммуникации // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена: общественные и гуманитарные науки (философия, языковедение, литературоведение, культурология, экономика, право, история, социология, педагогика, психология): науч. журн. – СПб., 2008. – № 11 (71). – С. 64.)
- 7 **Crystal, D.** The scope of Internet linguistics. Paper given online to the American Association for the advancement of Science meeting. 2005.
- 8 **Компанцева, Л. Ф.** Интернет-лингвистика когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы. Монография. – Луганск, 2008.
- 9 **Давыдов, А. А.** Системная социология: визуальный суперкомпьютеринг взаимодействий пользователей Интернета – М., 2008.
- 10 **Балақаев, М., Серғалиев, М.** Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы : Зият Пресс, 2004.

References

- 1 **Balakaev, M. B.** Qazaq ádebi tili jáne onyń normalary. [Balakaev M. B. Kazakh literary language and its norms]. – Almaty : Nauka Publ., 1984.
- 2 **Syzdykova, R.** Tildik norma jáne onyń qalyptanýy (kodifikasiyası). Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy/ Rábiǵa Syzdykova. [Syzdykova R. language norm and its normalization (codification). Collection of multi-volume works / Rabiga Syzdykova]. – Almaty : «El-shezhire», – 2014.
- 3 **Rozhdestvenski, Iy.V.** Obshhaya filologiya. [Rozhdestvenskiy Yu. V. General philology]. – Moscow, 1996.
- 4 **Balakaev, M.** Qazaq ádebi til jáne onyń normalary. [Balakaev M. Kazakh literary language and its norms]. – Pavlodar : S. Toraiyrov Pavlodar State University, 2010.

5 **Vysevkov, P. V., Shevchenko, I.** «Ia» v diskýrse virtýálnosti // Kritika i semiotika. [Vysevkov P. V., Shevchenko I.] I «In the discourse of virtuality // criticism and semiotics». – Novosibirsk, 2000. «Come on.» 1–2. – P. 19–25.

6 **Lýtovinova, O. V.** Internet kak novaya «ýstno-pismennaya» sistema komýnikatsii. In Izvestia Rosiskogo gosýdarstvennogo pedagogicheskogo ýniversiteta imeni A. I. Gersena: obshchestvennye i gýmanitarnye naýki (filosofia, iazykoznanie, literatýrovedenie, kúltýrologia, ekonomika, pravo, istoria, sosiologia, pedagogika, psihologia). [Lutovinova O. V. Internet as a new» USTN-written «system of communication. In Izvestia of the Russian State Pedagogical University named after A. I. Herzen: public and humanitarian sciences (philosophy, language, literature, culturology, economics, law, history, sociology, pedagogy, psychology): science. the journal]. – St. Petersburg., 2008. – № 11 (71). – P. 64.).

7 **Crystal, D.** The scope of Internet linguistics. Paper given online to the American Association for the advancement of Science meeting. 2005. [Crystal D. The scope of Internet linguistics. Paper given online to the American Association for the advancement of Science meeting. 2005].

8 **Kompantseva, L. F.** Internet-lingvistika kognitivno-pragmaticheskí i lingvokúltýrologicheskí podhody. [Compantseva L. F. Cognitive-pragmatic and linguoculturological approaches to Internet linguistics]. – Monograph. – Luhansk publ., 2008.

9 **Davydov, A. A.** Sistemnaya sosiologia: vizýálny sýperkómpýting vzaimodeistviy pólzovateley Interneta. [Davydov A. A. Systematic sociology: visual supercomputing interaction of internet users] – Moscow, 2008.

10 **Balakaev, M., Sergáliev, M.** Qazaq tiliniń mádenieti. [Balakaev M., Sergaliyev M. Culture of the Kazakh language]. – Almaty : Ziyat Press, 2004.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

H. X. Axmaeva

Языковые нормы в интернет лингвистике

Павлодарский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.12.20.

N. H. Akhtayeva

The language norms in the Internet linguistics

Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, c. Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

В статье рассматривается вопрос языковых норм, которые нечасто обсуждаются в современном казахском языкознании. Автор статьи обращается к феноменам влияния интернета на языковые нормы, исходя из взглядов казахстанских и зарубежных исследователей, изучающих область Интернет-лингвистики в целом. Первый – это внедрение речевых моделей в интернет, а второй – это различные сленги, которые вошли в наш язык под влиянием интернета. Известно, что этот вопрос актуален для сохранения чистоты языка. Также приводятся причины нарушения языковых норм в интернете, приводятся взгляды наших ученых на мотивированные и неоправданные отклонения, нарушающие языковые нормы.

В статье рассматриваются взгляды и представления М. Балакаева, Р. Сыздык о языковых нормах и труды зарубежных лингвистов Д. Кристал, Л. Ф. Компанцева, Е. И. Горошко, Н. А. Ахренова, которые внесли значительный вклад в интернет-лингвистику. Автор прослеживает изменения языка под влиянием интернета и меры по их предотвращению.

Ключевые слова: интернет-лингвистика, литературный язык, языковые нормы, мотивационные отклонения, немотивированные отклонения.

The article deals with the issue of language norms, which is rarely discussed in modern Kazakh linguistics. The author considers the phenomenon of Internet influence on language norms, based on the views of Kazakhstani and foreign researchers studying the field of Internet linguistics in general. The first is the introduction of speech models to the Internet, and second is the various slangs that have entered our language under the influence of the Internet. It is known that this issue is relevant to preserve the purity of the language. The reasons for violation of language norms on the Internet are also given, as well as the views of our scientists on motivational and unjustified deviations that violate language norms.

The article considers the views and ideas of M. Balakayev, R. Syzdyk about language norms and the works of foreign linguists D. Kristal, L. F. Kompantseva, E. I. Goroshko, N. A. Akhrenova who made a significant contribution to the Internet linguistics. It also discusses changes in language under the influence of the Internet and measures to prevent them.

Keywords: Internet linguistics, literary language, language norms, motivational deviations, unmotivated deviations.

<https://doi.org/10.48081/XTTX2598>

A. B. Akhmetova¹, G. E. Imambayeva², N. A. Shakhmetova³

¹University of Szeged, Hungary, Szeged,

²Innovative Eurasian University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar,

³Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar

ENGLISH PROFICIENCY READING SKILLS AT THE AGE OF 12 IN PAVLODAR REGION, KAZAKHSTAN

The purpose of this paper is to explore the level of reading literacy of 12-year old students in Pavlodar because reading plays one of the important parts in the development of academic and intellectual processes of human beings.

This work examined a pilot study of young language learners' proficiency reading skills in English (L3 – compulsory foreign language) with a previous language background (L1 – Kazakh language is a mother tongue) and L2 (Russian language is a language of everyday communication) in Pavlodar, Kazakhstan. The quantitative methods was used in the secondary school No.22 of Pavlodar, the participants were 57 students of the 6th grade, the instruments were presented in the form of Reading test with 4 tasks and 24 items; the questions belonged to the information retrieval and inferring item types.

After analyzing a short small-scale study of reading skills in English of 12-year old children showed significantly higher ability in retrieving information from texts than from graphs. However, the findings of Cronbach's alpha was not high at the beginning but while analyzing data further we found out that in case of deleting some items the Cronbach's alpha became higher.

This implication would let us suppose to the idea that because of little time, distance in conducting paper-and-pencil test we were not familiar with the exact language level of the students while performing the test and if the teacher instructed the students well. Therefore, we assume that these factors affected on the reliability of the test. Hence, we consider that the test further should be corrected or changed into standardized test in L3 or translated into their mother tongue.

Keywords: Reading literacy, English proficiency, information retrieval and inference items, language level, teaching and learning.

Introduction

As Kazakhstan has actively started since 2009 taking part in the Program for International Students Assessment (PISA) a great glance and attention have been turned into the performance, proficiency, and development of three main domains (Reading, Mathematics, and Science) among young language learners. According to Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) [2], reading literacy is «an individual's capacity to understand, use, reflect on and engage with written texts, in order to achieve one's goals, to develop one's knowledge and potential, and to participate in society» [2, P. 51].

Thus, the main aim of this study is, generally to investigate the niche of young learners' lower results in reading literacy, particularly to find out what issues prevent to improve reading level as well as trying to increase English proficiency reading skills in the context of Kazakhstan.

Theoretical background

In order to be familiar with a written text to understand it and even use it in everyday life Pourcin et al. [3], denote that «...both oral comprehension skills and word-level reading skills are required. The process of comprehension is considered to be largely amodal: that is, it is similar regardless of mode of presentation (written or oral)» [3, P. 24]. Thus, we consider that reading literacy not only requires reading skills in written form but also listening skills as the person obtains oral information as well while interacting with the society.

In later childhood a reader has to be «fluent in decoding and recognizing words, continually expand their vocabulary and knowledge base, and learn to use elaborate cognitive strategies to make inferences and analyze text critically» [6, p. 191]. Otherwise, problems in reading skills can cause a number of difficulties in students' achievements and just cease some process in the way of thinking or solving simple problems. Furthermore, Wigfield et al. [6] consider that reading literacy is vitally important in all part of human's life as being proficient in reading leads you into prosperity. This also has been proved by Hulme & Snowling [1], denoting that «Learning to read is a key objective of early education and difficulties in learning to read can have serious adverse consequences» [1, P. 1].

English proficiency reading skills among young language learners is under the focus on our research as English is an international and widely used language in the world, because people not only know English language as a foreign but also interact with the foreigners under the basis of their reading literacy. This is because «Reading strategies are associated with different aspects of language learning and cognitive processes, and the effects can only be observed if reading becomes a habit» [5, P. 61].

In addition, Rocío Ríos & Valcárcel Goyeneche [5] define that while learning a foreign language the teacher has to know what the students' interest are in

order to get enough input of young language learners. For instance, Protacio [4] differentiates five motivational factors influencing in English reading process as a foreign language. First, social cultural environment – as surrounding and society generally influence person’s ability to learn and know more; second, integrative orientation – the way of making friend with foreign peers while learning a new language or while integrating into a new culture; third, an instrumental motivation is when the learners realize the importance of reading as they start to understand that reading will provide them the information of learning; forth, perceptive competence – this is the students’ abilities that is related to motivation to read in English; fifth, reading materials not only teachers but the parents themselves have to be interested in what their child is reading or has read as this creates interest that is also pays an important part in motivation of reading literacy. Taking into account all above mentioned eight research questions were made and analysed further:

- 1 What is the students’ performance in information retrieval?
- 2 What do they understand better while collecting information, from graphs or texts?
- 3 How well can students infer from reading?
- 4 Which one do they perform better, inferring from graphs or texts?
- 5 Which one do they perform better, retrieving or inferring from graphs?
- 6 Which one do they perform better, retrieving or inferring from texts?
- 7 Do their retrieval and inference ability correlate?
- 7 What is the reliability of the test?

Methods

The small-scale quantitative method was used and then organized by my colleague at Secondary School No. 22 in Pavlodar city, Kazakhstan. This school is a public Kazakh school thus, their mother tongue is Kazakh, the number of the participants was 57, and they were all 6th Grade students. The test has 4 tasks: task 1 is designed to examine students’ information retrieval abilities form Graphs; task 2 is about inferring from Graphs; task 3 targets students’ skills of collecting information from Text; and task 4 is related to inference from Text.

The items in Task 1 and Task 3 are subjective because the students have to understand the information from the graphs and text, and then fill the gaps in depending on presented details. Tasks 2 and 4 are objective because these tasks were in multiple choice formats thus students just only have to choose the letter among given.

The source for the first version of the instrument has been taken from Draft PISA 2015 Reading Framework as the suggestions and the main content of how, what and in what way does the test for Reading in English and Kazakh will be presented. The main purpose in PISA 2015 Reading Test is to check and reveal the students’ capability to solve simple life up to date problems and be able to smoothly participate in the well integrated society.

Results

The analysis was conducted by Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) program. Results for each research questions are presented below.

Research question 1: What is the students' performance in information retrieval?

Table 1 showed that the students' performance in Texts information retrieval is better than in Graphs. Standard deviation in Graphs is 16 %, and in Texts is 14 %. The percentage in Graphs information retrieval is 10 % lower than in the Texts, this means that Texts format of information retrieval items suits young language learners a little bit better than in Graphs.

Table 1 – Students' performance in Reading information retrieval

Task	M	SD	SE
Graphs Information retrieval	57.6 %	16 %	2 %
Texts Information retrieval	67.5 %	14 %	2 %

Research question 2: What do they understand better while collecting information, from graphs or texts?

In order to understand what students understand better while collecting information from Graphs or Texts paired sample t-test was done. Results have shown that students obtain significantly higher ability in retrieving information from Texts than from Graphs, $t(56)=4,79$, $p<.001$.

Research question 3: How well can students infer from reading?

Table 2 illustrates how well students can infer from reading. As tasks 2 and 4 are concerned with the inferring items, we compared them both. Mean of inferring items of Graphs is 74 % and in Texts 51 %. It seems that inferring from Graphs is much easier than from Texts for 6th grade students.

In inference items of reading, students did well from graphs than from the texts reading. The percentile score between task 2 and task 4 is nearly 24 %. The type of the items in tasks 2 and 4 were presented in Multiple Choices and we suppose that multiple choices for young language learners are easy to solve as they do not have to add any additional information or complete the omission details they just have to choose among presented answers.

Table 2 – Students' performance in Reading inference

Task	Mean	Std. Error	Std. Deviation
Graphs Inferring	74,12 %	3,19 %	24,07 %
Texts Inferring	50,53 %	3,98 %	30,03 %

Research question 4: Which one do they perform better, inferring from graphs or texts?

Regarding research question No.4 paired samples t-test has shown that students obtain significantly higher ability in inferring from texts than from graphs, $t(56)=6,03$, $p<.001$.

Research question 5: Which one do they perform better, retrieving or inferring from graphs?

Comparing retrieving or inferring tasks with graphs, we examine where the students perform better. Paired samples t-test has shown that students obtain significantly higher ability in multiple choices than in True or False judgment tasks with graphs, $t(56)=4,82$, $p<.001$.

Research question 6: Which one do they perform better, retrieving or inferring from texts?

Paired samples t-test has shown that students obtain significantly higher ability in multiple choice than True or False judgment regarding the understanding of texts, $t(56)=4,25$, $p<.001$. This proves that students perform better in inferring tasks than retrieving from the texts.

Research question 7: Do their retrieval and inference ability correlate?

In order to know the relation between students' abilities of retrieval and inferring items, we conducted a correlation analysis of the four tasks. From Pearson Correlations in Table 3, we can see that Task 1 is related to Task 3 and Task 4 with respectively medium correlation coefficients; Task 2 and Task 4 are also intermediately correlated. The strongest correlation is between Task 1 and Task 3 ($r=.49$, $p<.01$).

Table 3 – Correlations of Tasks

	Inference from Graphs	Information retrieval from Texts	Inference from Texts
Information retrieval from Graphs	.225	.490**	.355**
Inference from Graphs		.178	.421**
Information retrieval from Texts			.234
** $p<.01$			

Research question 8: What is the reliability of the test?

The reliability (Cronbach's alpha) of the test is very low but if we delete 10 out of the 24 items, the reliability will be pretty much higher (Cronbach's alpha =.76), so we suppose that the created test has to be further corrected and some of the questions and items should be changed as well as the tasks.

Discussion and Conclusion

Summarizing eight research questions, we found out that students have some problems in performing tasks with information retrieval items, in particular, from graphs, whereas in inferring items students showed better results in texts and in the graphs as well. Collecting information from the texts was easier for 6th grade students than from the graphs, as multiple choice formats seemed easy to solve. However, inferring from graphs was much higher than from the texts, but the strongest relationship was found among graphs and texts information retrieval. The reliability is also low because the test was presented in English language not in their mother tongue, if it will be in Kazakh language than the score of Cronbach's alpha will be much higher.

In addition to this, we did not have any information of the students' background as because of the lack of time and the distance of collecting it played a certain kind of negative role in collecting data. Firstly, we are not sure that the students were instructed well, whether all students understood the tasks of the tests. Secondly, we do not know whether conditions the students had while performing the test were suitable for them whether they did the test after, before, or in/during the class, and wouldn't be there any unexpected conditions and the time for the test was set and fixed for all equally.

Therefore, in the future we are going to conduct the test of reading by using standardized test in English and translate them in mother tongues (Kazakh or Russian) as well as add some questionnaire in order to investigate and be familiar with the background information of young learners in Pavlodar.

References

1 **Hulme, C., & Snowling, M. J.** Learning to read: What we know and what we need to understand better. *Child development perspectives*, 7(1), 1–5.

2 Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). *PISA 2015 Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematics and Financial Literacy*. OECD publishing, (2013).

3 **Pourcin, L., Sprenger-Charolles, L., El Ahmadi, A., & Colé, P.** (2016). Reading and related skills in Grades 6, 7, 8 and 9: French normative data from EVALEC. *Revue Européenne de Psychologie Appliquée/European Review of Applied Psychology*, 66 (1), 23–37.

4 **Protacio, M. S.** Reading motivation: A focus on English learners. *The Reading Teacher*, 66(1), (2012). – 69–77.

5 **Ríos Olaya, S. R., & Valcárcel Goyeneche, A. M.** Reading: A meaningful way to promote learning English in high school. *Profile Issues in Teachers Professional Development*, (6), (2005). – 59–72.

6 **Wigfield, A., Gladstone, J. R., & Turci, L.** Beyond cognition: Reading motivation and reading comprehension. *Child development perspectives*, 10(3), (2016). – 190–195.

7 OECD. *Reviews of School Resources*. World Bank Publications. (2015). [Electronic resource]. – <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edsrep&AN=edsrep.22892&site=eds-live>

8 OECD. *PISA for Development Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science*. In Pro. (2018).

9 OECD. *OECD Skills Surveys, PISA IDE*, (2020). [Electronic resource]. – <https://pisadataexplorer.oecd.org/ide/idepisa/dataset.aspx>.

10 **Ayubayeva, N., Kishkentayeva M., Kulakhmetova A., Sadvakassova, M., Gasskov, V., Ganimurat N., Bilyalov, D., & Sagyndykova, Zh.** Development of Strategic Directions for Education Reforms in Kazakhstan for Vocational and Technical Education Project Team, 2015. In *Development of Strategic Directions for Education Reforms in Kazakhstan for 2015–2020 Report*. [Electronic resource]. – http://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/335/DIAGNOSTIC_REPORT.pdf.

Material received on 10.12.20.

А. Б. Ахметова¹, Ф. Е. Имамбаева², Н. А. Шахметова³

Павлодар облысының 12 жастағы мектеп оқушыларының ағылшын тіліндегі оқу қабілеті, Қазақстан

¹Сегед университеті, Мажарстан, Сегед қ.,

²Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,

³Торайгыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

А. Б. Ахметова¹, Ф. Е. Имамбаева², Н. А. Шахметова³

Навыки чтения на английском языке у 12-летних школьников Павлодарской области, Казахстан

¹Сегедский университет, Венгрия, г. Сегед,

²Инновационный Евразийский университет, Республика Казахстан, г. Павлодар,

³Торайгыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

Бұл зерттеудің мақсаты – Павлодардағы 12 жастағы оқушылардың оқу сауаттылық деңгейін зерттеу, өйткені оқу адамның академиялық және интеллектуалды процестерін дамытуда маңызды бөліктердің бірі болып табылады.

Мақалада 12 жастағы оқушылардың ағылшын тілінде (L3 – міндетті шетел тілі) оқу дағдыларын зерттеу сипатталған, мұнда L1 – қазақ тілі – ана тілі, ал L2 – орыс тілі – күнделікті қарым-қатынас тілі ретінде қарастырылды. Сандық әдіс Павлодар қаласындағы № 22 жалпы орта мектепте қолданылды, оған 6-сыныптың 57 оқушысы қатысты, оқу тесті 4 тапсырмадан және 24 сұрақпен ұсынылды, сұрақтар ақпараттық іздеу және мәтіннің логикалық қорытындысы түрлеріне қатысты болды.

12 жасар балалардың ағылшын тілінде оқу дағдыларын зерттеуді талдағаннан кейін графиктерден гөрі мәтіндерден ақпарат алудың едәуір жоғары қабілетін көрсетті. Алайда, сенімділік нәтижелері (Кронбах альфа) бастапқыда нашар болды, бірақ деректерді әрі қарай талдағанда, егер кейбір сұрақтар жойылса, Кронбах альфа (сенімділік) жоғарылағанын анықтадық.

Тест кезінде уақыт пен қашықтықтың шектеулі болуына байланысты біз сынақ кезінде оқушылардың тіл деңгейімен, сондай-ақ, мұғалімнің оқушыларға қалай нұсқау бергенімен жазбаша түрде таныс болмадық деп ойлаймыз. Сондықтан, бұл факторлар тестің сенімділігіне әсер етті. Демек, тест одан әрі түзетіліп немесе L3 стандартты тестке өзгертілуі немесе оқушылардың ана тіліне аударылуы керек деп санаймыз.

Кілтті сөздер: Оқу сауаттылығы, ағылшын тілін білу, ақпаратты іздеу және қорытындылау сұрақтары, тіл деңгейі, оқыту мен оқу.

Цель данной статьи – изучить уровень читательской грамотности у 12-летних учащихся г. Павлодара, поскольку чтение играет одну из важных ролей в развитии академических и интеллектуальных процессов человека.

В статье описано исследование навыков чтения у учащихся 12-летнего возраста на английском языке (L3 – обязательный иностранный язык), где L1 – казахский язык является родным языком, и L2 – русский язык – язык межнационального общения. Количественный метод использовался в средней общеобразовательной школе № 22 г. Павлодара, в нем приняли участие 57 учеников 6-го класса, инструменты были представлены в виде теста по чтению из

4 заданий и 24 вопросов, вопросы были представлены в виде поиска информации и логического заключения текста.

После анализа исследования навыков чтения на английском языке 12-летние школьники показали значительно высокую способность извлекать информацию из текстов, чем из графиков. Однако результаты надежности (Кронбах альфа) вначале были невысокими, но при дальнейшем анализе данных мы обнаружили, что в случае удаления некоторых вопросов Кронбах альфа (надежность) становилась выше.

Мы полагаем, что из-за ограниченного количества времени и расстояния при проведении теста письменно, мы не были знакомы с точным уровнем языка учащихся во время выполнения теста, а также с тем, как проинструктировал учитель учеников. Поэтому эти факторы повлияли на надежность теста. Следовательно, мы считаем, что в дальнейшем тест следует доработать или заменить на стандартный тест на L3 (английском языке) или перевести на родной язык обучающихся.

Ключевые слова: читательская грамотность, навыки владения английским языком, элементы поиска информации и логического заключения, уровень языка, преподавание и обучение.

<https://doi.org/10.48081/ATDD5818>

Б. С. Бегманова

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

И. ОРАЗБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ ДӘСТҮРІ

Мақалада қазақ поэзиясында өзіндік ерекше үнімен, өзіндік қолтаңбасымен дараланып көрінен, өлеңсүйер оқырман қауымының көңілінен еркеше орын алған белгілі ақын Иранбек Оразбаевтың Абай үлгісіндегі жырлары талданады.

Қазақ әдебиетіндегі реалистік әдеби дәстүрдің басында ұлы ақын Абай тұрды. Бұл заңды да. Өйткені өз дәуірінің рухани жүзін арқалау міндеті Абай сынды алып тұлғалардың ғана қолынан келер іс еді. Ол өзінің сан қырлы шығармашылығы арқылы қазақ әдебиетінде бүтіндей жаңа дәстүр, әдеби мектеп қалыптастырды. Ұлттық әдебиеттің бұдан кейінгі даму процесін тікелей осы дәстүрдің заңды жалғасы деп білеміз.

Қазақ поэзиясында Абай жырларымен сусындап, Абай поэзиясынан дәріс алмаған, Абай үлгісімен өлең жазбаған ақын кемде кем. Жыр әлеміне қадам басқан басқа да ақындар секілді Иранбек Оразбаев та Абай поэзиясының әлеуметтік тағдыры, халықтық сипатынан ғана емес, сонымен бірге көркемдік қырларынан, ақындық айшықтарынан, суреткерлік шеберлігінен де мол тағылым алды. Ол өзінің көптеген шығармаларын Абайдың жаңашыл поэзиясының өлшем, ұйқас түрлерімен жазды. Абай поэзиясының рухын бойына мол сіңіруі Иран-Файыптың өзінің де жаңашыл ақын болуына бөгет жасаған жоқ. Бұл үйрену қайта оның бойындағы зор ақындық қуатты ашты, оны көркемдік ізденістердің соны соқпақтарына салды.

Кілтті сөздер: Поэзия, лирика, дәстүр жалғастығы, әдебиеттану, өлең құрылысы.

Кіріспе

XX ғасырдың екінші жартысында поэзия көкжиегінде өзіндік жырларымен, поэзиядағы өзіндік қолтаңбасымен ерекше танылған ақындардың бірі, бірегейі Иранбек Оразбаев. Өзіне дейінгі басқа қаламгерлер секілді Иранбек Оразбаев үшін де Абайдың жырлары үлкен мектеп болды. Қазақ поэзиясында Абайды оқымаған, Абай жырларынан сусындамаған,

Абай лирикасынан үлгі алмаған ақын кемде кем. Өткен ғасырдың екінші жартысында жыр әлеміне қадам басқан Иранбек Оразбаев та Абайды өзіне үлгі тұтты. Абай дәстүрін жалғастырушының бірі – Иранбек (Иран-Ғайып) Оразбаев – ең алдымен лирик ақын. Оның лирикасы – көркемдік бояуы қанық, тақырыптық ауқымы кең, идеялық нысанасы биік лирика. «Поэзия қай дәуірде де, қай заманда да адам көңіл күйінің буырқанған, босансыған, қайрат шақырған, қамыққан, қайтадан рухтанған, өмірлік мұраттарға ұмтылған сәттерінің бәрінің де көркем шежіресі, бейнелі суреті, мың құбылған әуені. Өлеңнің бір тармағында, яки бір шумағында ел тағдырына қатысты қара сөзбен айтып жеткізе алмайтын қуатты ойлар бас құрайтыны содан» [1, 286 б.]. Абайдың реализміне тән белгілер Иранбек Оразбаевтың лирикасынан мол ұшырасып отырады. Сонымен қатар Иранбек Абай дәстүрін өзіндік өрнек-бояумен байытқан жаңашыл ақын болды. Ол өз шығармашылығында қазақ поэзиясының ішкі мүмкіншіліктерін аша, кеңейте отырып, оны мазмұн жағынан да, түр жағынан да жаңашыл ізденістермен байыта түсті. Негізінен алғанда оның поэзиясы – өз дәуірінің талабынан туған әрі сол дәуірдің шындығын бейнелеген көркем шежіре. Иран-Ғайып – Абай дәстүрлерінің лайықты мұрагері, Абай негізін салған және сыншыл реализм арнасында дамытқан қазіргі қазақ әдебиетінің ең ірі, айтулы өкілдерінің бірі.

Зерттеудің нысаны: Қазіргі қазақ поэзиясы.

Зерттеудің пәні: қазіргі қазақ әдебиеті.

Мақсаты: Қазіргі қазақ әдебиетінің өсу жолдарын, даму ерекшеліктерін жан-жақты пайымдаған еліміздің егеменді алуына орай ашылған мүмкіндіктер, қалыптасқан жаңа көзқарас тұрғысынан, ғылымның бүгінгі жетістіктеріне сүйене отырып, тарихи салыстырмалы, тарихи процесті шола сипаттау, көркемдік, әдеби-теориялық талдау мен жинақтау, тарихи-жүйелеу әдістерін қолдана отырып саралау.

Міндеттері:

– XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі поэзиядағы жаңа ізденістерді зерделеу;

– Поэзиядағы идеялық-көркемдік ерекшеліктер мен лириканың даму бағытына талдау жасау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды.

Халық бейнесі – Иранбек лирикасындағы тұлғалы бейне. Ақын И. Оразбаев лирикасы ұлы Абай дәстүрімен сабақтас, үндес. А. Нұрқатов: «Абай өлеңдерінен халық өмірінің кең көріністерін ғана байқап қоймаймыз. Сонымен қатар оның арманы мен үмітін танимыз, қайрат пен жігерге, ашу-ызаға, қасиетті мұңға толы үнін есітеміз» [2, 40 б.]. Бұл пікірдің Иранбек

лирикасына да тікелей қатысы бар. Өйткені Иранбектің қай өлеңінде болсын елінің тұрмысы, болашағы жайлы сан алуан сырлар, азаматтық, перзенттік үн естіліп жатады. Ең алдымен, ақын өзінің халық өмірінің арашасы болуға тиіс екенін түсінді. Абай тәрізді қарапайым халық арасында өмір сүрген Иранбек көпшілікті өзінің ақыл-кеңесімен жұртшылық санасында сіресіп қатып қалған рулық түсініктердің тамырын шірітіп, халықтың бойындағы адамдық ар-намысты оятуға күш салды.

Иранбек Оразбаевтың «Жыр әлемі» атты жыр жинағының қай бетін ашып қарасаңыз да адам мұңын, заман сұрын айна-қатесіз көріп отырғандай сезімде боласыз. Кітаптың өне бойына қан тамырларындай үйлесімділікпен таралған тараулардың кенересін кеңітіп, тепкіленіп, тепкілеп жатқан ыстық уыт лажсыз ойландырады, тұңғыққа батырады, торықтырады, толғандырады. Он тоғызыншы ғасырдың аяғындағы Абай өлеңдеріндегі ащы зардың жиырмасыншы ғасырдың аяғына қайысша созылып қалай жеткеніне таңқаласыз.

Иранбек Оразбаев Абай поэзиясының әлеуметтік тағдыры, халықтық сипатынан ғана емес, сонымен бірге көркемдік қырларынан, ақындық айшықтарынан, суреткерлік шеберлігінен де мол тағылым алды. Ол өзінің көптеген шығармаларын Абайдың жаңашыл поэзиясының өлшем, ұйқас түрлерімен жазды.

Абай поэзиясының рухын бойына мол сіңіруі Иран-Ғайыптың өзінің де жаңашыл ақын болуына бөгет жасаған жоқ. Бұл үйрену қайта оның бойындағы зор ақындық қуатты ашты, оны көркемдік ізденістердің соны соқпақтарына салды.

И. Оразбаев та өзінің өлеңдерінде өмір шындығын, айналасында болып жатқан әділетсіздіктерді ащы тілімен, аһ ұрып айтып отырды. «Ішінде – Адам аласы» деп басталатын өлеңінде ақын өз заманының шындығын былай бейнелейді:

Ішінде – Адам аласы,
Сырттай қасірет шегемін.
Осы болар, шамасы,
Ақызаман дегенің.

Құр өкпе артпа халыққа,
Хал-жағдайын ұғып, біл?!
Қоғамның кең артына
Қайғы қолын сұғып тұр.

Бар емес пе құдайы,
Қазақ – азап күні ме?!
Жетіп тынды, сыңайы,

Алауыздық түбіме!
Аш күйімде толғаймын,
Күннің нұры – көр демі.
Табиғатымды жоқтаймын,
Ділім-тілім өлгелі [3].

Иран-Ғайып өмір кешкен дәуірінің бейнесін Абай үрдісімен беріп қана қойған жоқ, сонымен бірге өзінің де қайталанбас автопортретін жасады. «Лирикалық қаһарман, лирикалық кейіпкер, лирикалық тұлға деп жүргеніміздің өзі ақын атынан айтылатын «Менге» ұласып, оқырман жүрегінің өзіндік «меніне», яғни, тағдырына, тыныс-тіршілігіне айналды [4, 11 б.].

Абай, сөз жоқ, арғы-бергі әдеби тарихымызда бұрын-соңды болмаған ұлы мектеп, қайталанбас ғажап құбылыс. Оның бүкіл творчествосын былай қойғанда, әр өлеңінің өзі іргелі дүние, ірі оқиға. Әр сөзі, әр жолы жаңалық! Бірақ осыған қарап, оны өзіне дейінгі бұрынғы ақын-жыраулардың бай тәжірибелерінсіз, тағылым-тәлімдерінсіз тақыр жерге тамыр салып өсті десек, онда біз қатты қателескен болар едік. Ол, керісінше, өзіне дейін жасалынған халқымыздың бойындағы рухани байлықпен мейірі қанғанша сусындап, оны жетілдіріп, қайта қорытып барып, жаңа әдеби әлемді өмірге әкелді. Ол, ең алдымен, өзіне дейінгі ақын-жыраулардан халыққа қызмет ету, халықтың үні болу, қоғамдық, әлеуметтік мәнін ашып көрсету, күрескерлік сияқты басты-басты мәселелерді мирас етті. Сөйтіп, ол өлеңнің қастерлі қасиетін, ең басты қасиетін ұстанып қалды. Дәстүр жалғастығы дегеніміз, міне, осы! Әрине, ол әрбір материал қарсылығын немесе тақырып қарсылығын өзінше жеңді, өзінше балқытты. Содан барып, бұрын болып көрмеген ішкі мазмұны, тұнба байлығынан бастап, сыртқы тұлға бітіміне дейін ерек өлеңдер дүниеге келді. Дегенмен, сол мүлде жаңа, мүлде ерек кесек дүниелерді пайыммен парактап, байыппен бағдарласақ, олардың ішінен құлағымызға сонау-сонау ғасыр қиырында қалған ақын-жыраулардың үні мен сазы, мақамы мен сарыны талып болсын естіліп жатады.

И. Оразбаев – өлеңдерінің бастауы – ойлылық. Сондықтан лирикалық толғаныстарының тұнығы жәй әуен емес, симфониямен тектес жатыр. Бұл жағынан ол жанрды кемелдендіріп отыр. Бұл жаңалықты көбіміз қабылдай қоймаймыз. Қиын түсінілетініне маңдай соғамыз. Басы ашық жәй – Оразбаев поэзиясы кездейсоқтықтан аман, жалған-жасандылықтан ада дүние. Дәстүрі – халықтық дәстүр. Ол үнемі уақыттың жалауымен жана да бермейді. Өнердің табиғи заңдылықтарын мұрындық ете отырып, уақыт таңбасын салуға тайталасатын кездері көп болады. Сондықтан И. Оразбаевтың өзіндік стилі қалыптасқан ақын. Бұл жағынан талғампаздық, нәрлілік И. Оразбаев өлеңдерінің негізгі үрдісі. Халқымыздың «Қауіп айтпа, тауып айт» деген даналық сөзін еске алатын болсақ, әсіресе, поэзияға тауып айту қажет-ақ. Дегенде де, көркемөнердің, оның ішінде көркемсөздің астарлы мағынасы, құбылмалы әсері – халықтық

тілдік жанрдың зор поэтикалық мүмкіндігі үнемі оған сия да бермейді.

Иранбек ұлы Абай поэзиясынан нәр ала отырып, Жарасқан Әбдірашев, Кеңшілік Мырзабеков, Жұматай Жақыпбаев, Темірхан Медетбек, Нұрлан Оразалин, Исраил Сапарбай тәрізді замандастарымен бірге ұлы ұстаз дәстүрін ілгері дамытты.

Сұлу сөзді өлең жолында қолданғанда оның мағынасын эстетикалық талғаммен зерделеу, әр сөздің салмағын байыптау ақынның шеберлік талантын танытса керек. Академик З. Ахметов: «Поэзиядағы, өлең-жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлде қандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады. Өлеңге, өлеңмен жазылған шығармадағы әрбір суретке, әрбір сөзге поэзиялық сәулет, поэзиялық нәр, көрік беретін нәрсе – ақындық ой-сезімнің тереңдігі мен көркемдігі. Өлең сөз кестесіндегі, поэзия тіліндегі көп ерекшеліктерді дұрыс түсіну үшін, ақындық ойдың көркем ойдың өзгешелігін, дүниені эстетикалық жағынан қабылдап-танудың өзгешелігін жақсы ұғу шарт» [5, 7 б.], – деп өлең өрнегін түсінудегі шарттарды атап көрсетеді. Бұл шарттың ақын ұсанымы болғанына өлеңдері дәлел.

Шын мәнінде ұлы Абай мен Иранбек Оразбаев арасындағы қаламгерлік тамырластық аса терең. Ол заманының келелі мәселелерін, қоғамдық шындықты қозғауда Абай тәрізді ерекше қуат танытқан.

Қаламгерлік кемелденуінің барысында Иранбектің ендігі бір көтерген идеясы – адам мен қоғам арасындағы байланыс. Оның лирикасында қазіргі қоғамның шынайы образы сомдалған. Әдетте қоғам өмірі қандай ақынды болсын ұдайы толғандыратын, оның шығармашылық табиғатын айқындайтын мәңгілік маңызы бар тақырып болып келеді. Академик жазушы С. Мұқановтың тілімен айтқанда: «Ақынды өсіретін жағдай – қоғам тіршілігі. Оның ой-пікірінің қазығы – сол тіршілік. Қоғамдық ойдың өресі мен екпіні каншалықты күшті болса, ақын ойы биік деңгейден табылмақ» [6, 15 б.].

Түптеп келгенде, адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынас жайындағы жаңа тұжырымды қазақ топырағына ең алғаш сіңірген Абай еді. «Абай адамды белгілі қоғамдық өмірдің жемісі, нәтижесі ретінде қарады, оның қимыл-әрекетін, психологиясын, моральдық келбетін өмірге, әлеуметтік тұрмысқа байланысты көріп, бағалап бейнеледі» [7, 116 б.].

Иранбек Оразбаев болса, бұл тұжырымды өзіндік ерекшеліктермен байытып, жалғастырып әкетті. Ол қандай кейіпкерінің бейнесін сомдаса да оның бойындағы жақсылық-жаманды қасиеттердің тамырының қоғам өмірінде жатқанын сездіріп отырады. Өз ана тілін білмейтін мақұрым ұрпақтарды, қыздан ұят, ұлдан намыс кеткенін, еркегінің ез, қатынының би болғанын, заман азғанын нали жырлайды. Себебі «Ақын ойы – көптің ойы, ақын сөзі көптің сөзі. Оның өз ойым деп айтқаны жалпы жұрттың көкейінен шықса, ақын

мұратының ақталғаны» [8, 128 б.]. Иранбек Оразбаевтың сыншыл реализмі, ең алдымен, өз қоғамындағы осындай кеселдерді өткір сынаған өлеңдерінен көрінеді. Ол қазақ қоғамының кемшіліктерін жай ғана сынаумен қанағаттанған жоқ. Ең алдымен сол кеселдердің әлеуметтік тамырын, объективті, субъективті себептерін саралауға, сол арқылы елді басқарып отырған шенеуліктердің іс-әрекетін, бет-пердесін ашып, ұлы ащы тілімен жасқанбай айтып отырды.

Бұл бағытта да оның шығармашылығынан Абайдың реалистік дәстүрінің ізі айқын аңғарылады.

Жүрек дірдек қағады,
Тұсқа тап боп ең жаман –
Дөйді гөйге соғады,
Шен қуынған шер заман.

Тікенектей сатады,
Бар жақының – жоқ сана –
Арын қоса сатады,
Атақ пенен ақшаға.

– деп Иран-Ғайып осынау қоғамдық мерездің шексіз зияндылығын меңзейді.

Жан шошынып шарқыңа,
Бағың бармақ тістейді –
Түсесің тез қалпыңа,
Дүние тақтан түспейді» [3, 6 б.].

– деп бұл дәуірдің шындық өмірін көз алдыға елестетеді.

Иранбектің Абай туралы жазған өлеңдерінің өзі бір төбе.

Бір туатын ғасырда... рабайда,
Мен ешкімді теңемен ұлы Абайға.
Тұрғызбасак бәріміз бір «Абайды»,
Поэзия шаңырағы құламай ма?!» [6, 116 б.].

– дейді ақын. Міне, көріп отырғанымыздай, шынында, ғасырында бір туылатын осындай ірі тұлғаны құрметтемеске, атын аспанға көтермеске шара жоқ. Елін, жерін, халқын сүйетін, солардың мұң-мұқтажын сөйлейтін осындай алып тұлғалардың қазақта туылғанына мақтаныш етесің.

Шаң қаптым көшіңе ұлы ілесем деп,
Түтіктім түрленсем деп, түлесем деп.
Қалам тартқан қазақтың бәрі мықты,
Майрылдым мықтылырмен тіресем деп» [3, 33 б.].

– деп ақын Иранбек Оразбаев ұлы Абайға мұңын шағады. «Мыңмен жалғыз алыссаң, менімен күллі қазақ алысып жүр» – деп заманының кертартпа, сөзге түсінбейтін тоңмойындарына деген ызасын осылай көрсетеді.

Өңінде де көретіні – Ұлы Абай,
Түсінде де көретіні – Ұлы Абай.
Ұлағаттап үлкен менен кішіге,
Жылап, жырлай беретіні – Ұлы Абай.
...Теңізге түсіп Тағдыры мен Таланы,
Өзі дағы Абайға ұқсап барады!.. [3, 33 б.].

– деп Иранбек Абайдың ұлылығын асқақтатады.

Абай әлемі – аспан әлемі. Ол әлем – күні көтеріліп, ол көкжиекке қайта батып, тұнжыраған түн басып, айы жылжып, жұлдызы жарқырап, ызғар лебі ұрып, күркіреген бұлты көшіп, көзге түртсе көргісіз тұман басып, күрсінген жел уілдеп жатқан әлем. Ол – сан қилы, сапырылысқан құбылыстан тұрады. Белгілі орыс сыншысы Н. А. Добролюбов: «Автордың не айтқысы келгені емес, қайта әдейілеп болмаса да өмір фактыларын дұрыс суреттеудің нәтижесінде не айта алғандығы біз үшін маңыздырақ. Біздің әрбір талантты шығарманы соншалықты қадірлейтін себебіміз – біз мұндай шығармадан өміріміздің фактыларын айқын зерттей аламыз, мұндай шығарма болмаса ол өмір жай адамдардың көзіне оншалықты шалына бермейді» [9, 4 б.] – дейді.

Қорытынды

Жалпы алғанда, Абайдың дәстүрімен сусынданған Иранбек өзінің көлемді де көркем мұрасын дүниеге әкелу барысында қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар көрнекті ақын дәрежесіне көтерілді. Оның бүкіл шығармашылығынан Абай іргетасын қалаған реалистік әдеби дәстүрдің ізі сезіліп жатады. Сонымен қатар Иранбек Оразбаев – жаңашыл ақын. Өзіне тән жаңашылдығы арқылы ол қазіргі қазақ поэзиясын жаңа сапалық сатыға көтерді. «Ақын – заман перзенті. Олай болса, ақын дауысы заман дүбірімен үндес, заман көңілімен сырлас болуға тиіс. Заманның сағат сайын қояр зауалына берер жауабы даяр болу керек. Бұл қалам қайраткерлерінен сезімталдықты, сергектікті талап етіп отырады. Сондықтан ақын уақыттың қатал талабының үнемі үдесінен шығып отыруы шарт» [10, 6 б.]. Қорыта айтқанда, Иранбек Оразбаевты Абай дәстүрінің мұрагері деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланған деректер тізімі

1 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 10-том. – Алматы : ҚазАқпарат. 2006. – 528 б.

2 **Нұрқатов, А.** «Абайдың ақындық дәстүрі». – Алматы : Жазушы. 1966. – 265 б.

3 **Оразбаев, И.** Жыр әлемі. Өлеңдер жинағы. – Алматы : Жалын. 1989. – 156 б.

- 4 **Сариев, Ш.** Қазақ лирикасы: көркемдік ізденістер және ұлт тәуелсіздігі. – Алматы : Тау-Самал баспасы, 2012. – 336 б.
- 5 **Ахметов, З.** Өлең сөздің теориясы. – Алматы : Мектеп, 1973. – 211 б.
- 6 **Мұқанов, С.** Абай тағылымы. – Алматы: Жазушы, 1986.
- 7 **Жұмалиев, Қ.** XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1967.
- 8 Токбергенов, Т. **Ай мүйіз.** – Алматы: **Жалын, 1990.** – 336 б.
- 9 **Добролюбов, Н. А.** Әдебиет туралы сын мақалалар. – Алматы : ҚМКӘБ, 1955. – 146 б.
- 10 **Юсупов, Қ.** Жыр жиһазы. – Алматы : Рауан, 1995. – 120 б.

References

- 1 Qazaq ádebiетiniń tarihy. On tomdyq. [The history of the Kazakh literature. In ten volumes]. V. 10. Almaty, Kazinform. 2006. – 528 p.
- 2 **Nurqatov, A.** Abadyń aqyndyq dástúri. [Nurkatov A. The Poetic tradition of Abay]. – Almaty : Writer. 1966. – 265 p.
- 3 **Orazbaev, I.** Jyr álemi. Óleńder jınaǵy. [Orazbaev I. The World of poetry. Collection of poems]. – Almaty : Flame. 1989. – 156 p.
- 4 **Sariev, Sh.** Qazaq lirikasy: kórkemdik izdenister jáne ult táyelsizdigi. [Sariev Sh. Kazakh lyrics: artistic search and national independence]. – Almaty : Tau-Samal Publishing house, 2012. – 336 p.
- 5 **Ahmetov, Z.** Óleń sózdiń teoriasy. [Akhmetov Z. Theory of poetic art]. – Almaty : School6 1973. – 211 p.]
- 6 **Muqanov, S.** Abai taǵlymy. [Mukanov S. Lessons of Abai]. – Almaty: Writer, 1986.
- 7 **Jumaliev, Q.** XVIII–XIX ǵasyrlardaǵy qazaq ádebieti. [Zhumaliyev K. Kazakh literature XVIII–XIX centuries]. – Almaty, 1967.
- 8 **Toqbergenov, T.** Aı múiiz. [Tokbergenov T. Moon Horn]. – Almaty : Zhalyń, 1990. – 336 p.
- 9 **Dobrolúbov, N. A.** Ádebiет týraly syn maqalalar. [Dobrolyubov N. A. Critical articles about literature]. – Almaty : KSPHF, 1955. – 146 p.
- 10 **Iýsýpov, Q.** Jyr jihazy. [Yusupov K. Zhyr furniture]. – Almaty : Rauan, 1995. – 120 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Б. С. Бегманова

Традиция Абая в поэзии И. Оразбаева

Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

B. S. Begmanova

Abai tradition in the poetry of I. Orazbaev

Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Material received on 10.06.20.

В статье анализируются стихи известного поэта Иранбека Оразбаева, написанные в стиле Абая. Оразбаев обладает уникальным авторским своеобразием, уникальным пением и личными автографами в казахской поэзии.

В вершине реалистичной литературной традиции в казахской литературе стоит великий поэт Абай. Это закономерно. Потому что обязанность сохранить духовное бремя своей эпохи было возможно только великим поэтом Абая. Благодаря своему многогранному творчеству он создал в казахской литературе целостную новую традицию, литературную школу. Мы считаем, что процесс дальнейшего развития национальной литературы является закономерным продолжением этой традиции.

Поэт, который не читал стихи Абая, не изучал поэзию Абая и не сочинял стихи в стиле Абая, встречался очень редко. Как и другие поэты, идущие в мир поэзии, Иранбек Оразбаев также получил огромный урок не только из социальной структуры поэзии Абая, но также из художественных аспектов, поэтических композиций и его художественных навыков. Многие его произведения по размерам и рифмам были написаны в стиле Абая. Изобилие поэзии Абая не помешало Оразбаеву стать поэтом-новатором. Это исследование раскрыло ее великую поэтическую силу и поставило ее на путь художественных занятий. Это – урок вновь открыл у него огромную поэтическую мощь, заложив ее в оригинальные тропы художественных изысканий.

Ключевые слова: поэзия, лирика, преемственность традиций, литературоведение, структура поэзии.

The article analyzes the poems of the famous Kazakh poet Iranbek Orazbayev, written in the style of Abai. Orazbaev has a unique author's originality, unique singing and personal autographs in Kazakh poetry.

At the top of the realistic literary tradition in Kazakh literature stands the great poet Abai. It is as it should be. Because the duty to preserve the spiritual burden of his era was possible only by the great poet Abai. Thanks to his many-sided creativity, he created an integral new tradition in the

Kazakh literature, a literary school. We believe that the process of further development of national literature is a logical continuation of this tradition.

Very rarely we meet poet who did not read Abai's poems, did not study Abai's poetry and did not compose poems in the style of Abai. Like other poets going into the world of poetry, Iranbek Orazbayev also learned a huge lesson not only from the social structure of Abai's poetry, but also from the artistic aspects, poetic compositions and his artistic skills. Many of his works in size and rhyme were written in the style of Abai. The abundance of Abai's poetry did not stop Orazbayev from becoming an innovative poet. This study revealed his great poetic power and put his on the path of artistic pursuits. This lesson again revealed his tremendous poetic power, laying it in the original paths of artistic research.

Keywords: poetry, lyrics, the continuity of traditions, literary criticism, the structure of poetry.

<https://doi.org/10.48081/OIEC4883>

Б. С. Бегманова, Б. М. Сұлтанова

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Б. НҰРЖЕКЕҰЛЫНЫҢ «КҮТУМЕН КЕШКЕН ҒҰМЫР» РОМАНЫНДАҒЫ ЗАМАНА БЕЙНЕСІ

Мақалада ұлттық әдебиетіміздің көркемдік дамуында өзіндік қолтаңбасымен дараланып, қазақ сөз өнеріне өлшеусіз үлес қосып жүрген қарымды қаламгеріміздің бірі Б. Нұржекеұлының қаламынан туған «Күтумен кешкен ғұмыр» атты романы талданады.

Көркем әдебиетте өмірдің сан қырлы жақтары суреттеліні айқын. Оқырман тарихтың өткені мен бүгінін шығарма арқылы танып, біліп отырады. XX ғасырдың жетпісінші жылыдары әдебиетке қадам басып, қазақ прозасына өзіндік ерекшелігімен тың, соны соқпақ салып, өзіндік қолтаңбасымен дараланып көрінген жазушы қазақ прозасында қатарласынан басқаша ой түйге, тың жол ашуға ұмтылды. Қаламгердің қаламынан туған прозалық шығармалары бүгінде қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған табысты еңбек болып табылады. Қазақ әдебиетінде тың идеяларымен танылып келе жатқан қаламгердің өмірді өзінше көріп-тануға, өзінше бейнелеуге ұмтылысы, ешкімге ұқсамайтын кейіпкерлер галереясы жасалған шығармалармен оқырман жүрегінен жылы орын ала білді. Жазушының қаламынан туған «Күтумен кешкен ғұмыр» романы өткен ғасырдың басындағы қазақ даласында орын алған үлкен өзгерісті, қазақ халқының басынан өткен сан түрлі тарихи оқиғаларды сөз етеді. Тұрмыс-салтын берік ұстанған, ұлттық менталитеті айқын, ұлттық болмысы мықты қазақ халқының басынан өткен ауыр тарихи шындықты көркем шығармаға айналдыра білген.

Кілтті сөздер: проза, роман, тарих, әдебиеттану, теория, көркем шығарма, сюжет.

Кіріспе

Жазушы Бексұлтан Нұржекеұлының қаламынан туған «Күтумен кешкен ғұмыр», «Бір өкініш, бір үміт», «Жау жағадан алғанда», «Ерлі-зайыптылар» романдары мен «Кінәлі махаббат», «Арыз», «Кәріс қызы» повестері, әр

жылдары жарық көрген «Күй толғақ», «Жастық жыл құсы емес», «Кәрі қыз», «Қамыт жағалы қоңыр көйлек», «Бейтаныс әйелдің құпиясы», «Қырғыз келіншек», «Мұнтаздай Мұмтаз» т.б. әңгімелері қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған қомақты табыс болып саналады. Жазушы Б. Нұржекеұлы қоғамның әр кезеңінде орын алған өзекті проблеманы көркем шығармаға айналдырып, тағдырдың тәлейіне ұшыраған кейіпкерлер болмысын шынайы өмірдегідей суреттеп көрсетуде жазушылық шеберлігін көрсете білген. Қарымды қаламгердің қаламынан туған әрбір шығарма әр түрлі кезеңнен сыр шертсе де, ондағы сюжеттің тартымдылығы, қым-қиғаш тартыс, кейіпкерлер тағдыры, шығарманың тілі оқырманын бірден баурап алады.

Белгілі әдебиеттанушы ғалым Б. Ыбырайым «Қандай көркем туындының болсын бағалылығы – суреттелген образдар мен олардың іс-әрекетінің шынайылығында» [1, 10 б.] деп атап көрсеткен.

Зерттеудің нысаны: Қазіргі қазақ тарихи романы.

Зерттеудің пәні: қазіргі қазақ әдебиеті

Мақсаты: Қазіргі ұлттық әдебиеттегі тарихи сабақтастықты, шығармаларының басты идеялық бағытын, тақырыптық, мазмұндық мақсатын ұғындыру, тиянақталған зерттеу проблемаларын меңгерте отырып, әдеби, тарихи мәселелерін терең қарастырады.

Міндеттері:

- Тарихи оқиғаларға жаңаша баға берген шығармалармен танысып, тарихи тұлғаларды сараптау;
- Романның тақырыбын, идеясын, көтерген мәселелерін анықтау, ғылыми тұрғыдан баға беру.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды.

«Романда суреттелетін өмір шындығының эпикалық кеңдігі ондағы характерлер байлығымен тұтасып жатады» [2, 366 б.]. Жазушының «Күтумен кешкен ғұмыр» романында кеңес өкіметінің орнар алдындағы қазақ ауылының мамыражай тыныс-тіршілігі ұлттық салт-дәстүрді берік ұстанған өмірімен ерекше суреттеледі. Романда қазақ халқының өмірі, ұлттық характері, ұлттық болмысы, ауыл адамдарының ауызбіршілігі мен әдет-ғұрпы, ұстанған халық бірлігі мен сол кезеңдегі заман бейнесі суретті сөзбен шебер берілген. Дәстүрлі үлгімен жазылған романның да өзіндік ұстанымы – дауылды сәттің алдындағы қазақы тұрмыс-тіршіліктің әрбір деталі терең сырды ұқтырғандай. Романда заман бейнесі басты кейіпкер Әтіке арқылы, оның іс-әрекеті арқылы шынайы бейнеленген. «Көркем бейненің жалпылық қыры оның жекелік, жалқылық қырынан туындайтын және сол сипатымен сабақтасып жатқан ерекшелігі» [3, 43 б.]. Сыртқы болмысына ішкі жандүниесі сай жаратылған Әтіке елінің,

туған жерінің қадыр-қасиетін бағалай білетін, сонымен қатар, тектілігі бойында қанымен тараған, ақындығы мен әншілік өнерімен еліне, жеріне, арысы қазақ халқына танылған ерекше тұлға. Әтіке замандастарынан дара туған, заманның алма ғайып кезеңінде өмір сүрген, кең даланы шарласам, ән боп шалқып, күй боп тербелсем дейтін, жас жігіттің арманына қатал өмір ырық бермеген, туған жер, өскен ортада қуаныш тапаған, белгісіз кеткен Әтіке. Яғни, Әтіке өмірі сол заманның трагедиясы. Халықтың талантты ұлын сыйғызбаған бұл кезең жақындап келе жатқан үлкен дауылдың, қазақ жеріндегі дүбірлі өзгерістің қарсаңы еді. Роман жайлы әдебиеттанушы ғалым Г. Орда «Құтүмен кешкен ғұмыр» атты романда жазушы бірнеше мәселені қатар көтере білген. Оның біріншісі – өнерге, екіншісі – туған жерге, үшіншісі – сүйген жарға деген махаббат. Негізгі тақырыптың бірі – өнер болса, ұндай алапаттың да, қандай кара күш иесінің де жөнсіз жаласы өнердің үнін өшіре алмайтындығын жазушы жеткізе суреттеді» [4, 424 б.] деп пікір білдіреді.

Роман ішінара «Ойда жоқта ұшырасқан келіншек», «Жайма базардағы жолығыс», «Қыз алып қашу, «Үзілмей келе жатқан үміт», «Отыз жыл өткенде» бөлімдерден тұрады. Әр бөлімнің атқарар өз жүгі бар. Әтіке ақын, әнші, сері. Қазақ арасындағы ойын сауық, той думан Әтікесіз өтпейді. Халық арасында әншілігімен, ақындығымен танылып келе жатқан жас өнерпаз. «Типтік тұлғаның өзге кейіпкерлер әлемінен оқшау, дара, кейбір ерекшеліктері де бар. Олар біріншіден, типтік тұлғаны немесе типтік тұлғаларды негізінен әдетте бас кейіпкерлер санатынан көреміз, танимыз. Екіншіден, бас кейіпкердің-типтік тұлғаның атқаратын функциясы маңызды да ауыр. Оның тұлғасы шығармада көтерілген қоғамдық өзекті проблемалармен, тақырыппен, туынды идеясымен тығыз байланысты. Әрине күрес-тартысы, тағдыр-ғалайы, бейнеленген әрбір көркем бейне автор үшін ардақты, мәнді екені даусыз. Алайда тақырыптың көркемдік шешімін табуы, идеяның көркем дәлелденіп, танылуы ең алдымен типтік тұлға болмысына тәуелді. Сондықтан да қаламгерлер шығарма жазу процесі барысында бірінші кезекте осындай тұлғалар тағдырына мақсатты түрде басты назар аударып, олардың адамдық-азаматтық келбетінің қалыптасу эволюциясын уақыт, қоғам шындығы шеңберінде неғұрлым жан-жақты әрі шынайы бейнелеп-бедерлеуге барынша ұмтылады. Типтік тұлғаны бұлайша жақсылық-жаманды адамдық болмыс-бітімімен көрсету мақсатында автор оны сюжет желісіндегі негізі және кзге де тартыстарға қатыстырып, әлеуметтік маңызды түрлі оқиғалар, қарым-қатынастар ортасында көрсетеді» [3, 46 б.]. Романда Әтіке типтік бейне. Қаламгер қазақ халқында бар таланттылық, суырып салма айтыскерлік, әнші, ақын, серілік, тектілікті, «сегіз қырлы, бір сырлы» қасиетті Әтікенің бойына жинақтаған. Әтіке арқылы қазақ халқында ғана бар осы асыл қасиетті паш еткен.

«Қандай да роман махаббат тақырыбымен арқауланады. Бұл мәңгілік тақырып алпысыншы-тоқсаныншы жылдардың әдеби процесінде замандас тұлғасын, оның рухани әлемінің сұлулығын, ізгі істерге жомарттығын, көрсету мақсатын көздеді» [5, 123 б.]. Роман жоғарыда аталған уақытта жазылғанымен, уақыт кеңістігі қазақ даласындағы кеңес өкіметінің орнау тұсын суреттеген. Әғни, мәңгілік тақырып – махаббаттың қай заманда да өз рөлін жоғалтпай, шығармаларда басты оқиғаларға арқау бола алатындығын көреміз. Романның басты тақырыбы да, басты кейіпкерлер Әтіке мен Қайныкештің арасындағы опасыздық пен сатқындықтың құрбанына айналған махаббат жайлы болғанымен, шығарма барысында сюжет желісі күрделене, оқиға барысы заманның сол кездегі ағымына қарай ойысып, терең тартыс арқылы қоғамның сол кездегі бейнесін ашып көрсетеді.

«Халық басында болған түрлі ауыртпалықтарды терең сипаттап, асқақ арман, зор болашағын жырлай білген халық өкілдерінің жарқын образын жасауда көркемдік бояуы ажарлана түсетін реалистік шығармалар әркезде ақ халықтық сипатымен көрінеді. Ел мүддесін, халық тілегін ақтай білген шығарма ғана өз оқушысын табады, зұлымдыққа қарсы аттанып, ізгілік үшін күресіп, әдебиеттің халықтығын айқындай түсетін белгілер» [6, 28 б.].

Романдағы сюжет желісі басты кейіпкерлердің өмірін, тағдырын басты назарға ұстай отырып, осы екі жас арқылы жазушы сол замандағы аласапыран, сол кезеңдегі ел тынысы, тіршілігі, туған жер мен ел тарихы романда өзара кіріге жымдасып, шығарма сюжетін ширықтыра түскен.

Роман басында Әтікенің әншілігі мен серілігі, қазақы ауылдың салт-дәстүрі, өзіндік ерекшеліктері суреттеле отырып, Әтіке мен Қайныкеш арасындағы енді ғана бұр жарып келе жатқан пәк махаббат бірте-бірте ширыққан тартысқа ұласады.

Шығарманың шиеленіскен тұсы баласын абайсызда өлтіріп алған Жайтудың арам іс-әрекеті арқылы көрінеді. Өмір бар жерде адалдық, адамдық, жақсылық, ізгілікпен қатар, опасыздық, жамандық, сатқындық дегеннің қатар жүретіні белгілі. Жазушы адам баласының бойындағы бір-біріне қарама-қарсы осы мінез-құлықты шығарма барысында әр түрлі кейіпкерлер бойына жинақтаған. Жазушы шығармадағы негізгі оқиғаның ушығып, ширыға түсуін Жайту мен Байтудың пасық іс-әрекеттері мен олардың жалғыз қарындасы Жамалханның аярылығы арқылы көрсете білген. Оқиғаның шиеленісіп өрбуіне мінез-құлқының сан құбылып, бірде шын ниетімен жаны ашып, бірде қызғаншақтығымен көзге түскен кейіпкерлердің бірі – Жамалхан. Қайныкештің бар асыл арманын, ішкі жан-сырын біле тұра, сырлас-мұңдасы бола тұра опасыздық танытып, өмірінің бірден басқа арнаға бұрылып кетуіне де себепкер болған осы жеңгесі Жамалхан. Өмірдің ақ пен қарасы, жақсылық пен жамандығы қатар жүретіндігін автор Жамалханның іс-әрекеті арқылы шебер бере білген. Өз сүйгеніне қосыла алмаған

Жәмихан басқалардың да бақытты өміріне қызғанышпен қарап, алайда оны сездірмеуге аярығы жететін Жамалхан образы сюжет желісі күрделене түседі. Оның аярылығын, обал-сауапты білмейтін, өз бақытсыздығын айналасындағы адамдардан өш алу іс-әрекетінде көрсетіп, бейнелеп отырады. Адам баласының дүние есігін ашқанда жаны таза, пәк, пейілі тұзу болып келіп, өмірдің әр түрлі соқтықпалы, соқпақты жолдарында қатыгездік пен өшпенділікке айналуы да тағдыр тәлкегіне ұшыраған адамның мінез-құлқы мен алған тәрбиесіне байланысты екендігі белгілі. Шығармадағы Жамалхан да жас кезінде жаны нәзік, таза жан еді. Оны да аярлыққа, қатгездікке үйреткен өмір. Сондай жанға айналуына себепкер болған туған ағасы Жайту. Өз сүйгеніне бермей, жалғыз қарындасын жүйрік атқа айырбастап жіберген Жайтудың іс-әрекеті арқылы сюжет желісі шым-шытырық тартыс үстінде ширыға түседі. Б. Нұржекеұлы адам жанының әр түрлі иірімдеріне тереңдеп барып, жан-жақты көрсету үшін, өз қаһарманының тағдырын қилы-қилы қиындыққа толы әр түрлі тартысқа толы оқиғалармен байланыстырып отырады. Жазушы Жамалхан образы арқылы шығармада батыл да, қайсар, ағасы Жайту мен өмірге деген өкпесі өзегін өртеген жанның опасыздыққа да бара алатындығын танытқан. Жамалхан бейнесі шығармада әрі жинақталған, әрі дараланған күрделі образдың бірі. Жазушы шығарманың шарықтау шегін Өтікенің кек алуы жолымен сипаттайды. Қайныкешті күшпен тартып алып, жолдасын шейіт еткен Жайтудан кек алып, өзі жоғалып кеткен Өтіке әрекеті шығарма сюжетін ширықтыра түседі.

«Қазақ романы қай тақырыпта қалам тербемесін, суртеттеп отырған дәуірінің тарихи бейнесін алуан типті характер сомдау тәсілімен кескіндеуге тырысатынын байқаймыз». [5, 141 б.]. Қаламгер романдағы әрбір кейіпкер арқылы, кейіпкерлердің образдары арқылы замана тынысын терең суреттеуде шеберлігін көрсете білген. Шығармада бірақ рет жарқ етіп көрініп, осы көрінуінің өзі бүкіл шығарма бойына арқау болған келесі бейне Әнес образы. Ол қажының ұзатылып кеткен тұрмыстағы қызы. Әнес те сол кезеңнің құрбаны. Өзі сүймеген, көңілі қаламаған жанға еріксіз тұрмысқа шыққан жан. Заманның салтынан аса алмай, тағдырына да риза бола алмаған жанның өзгеге де өшпенділігін пендешікпен әске асыратындығы белгілі. Бұл да ашынған, көкірегі ызаға булыққан жанның болмысы. Әр образдың сыртқы портреті мен ішкі жандүниесі сай келе бермейтіндігін жазушы романда өз кейіпкерлері арқылы дәлелдеп берді.

Той үстінде әнімен сайысқа түсіп, ел ықыласына бөленген әнші жігіт сыртқы сұлулығын одан әрмен әшекейлеп әнші жігіттің жүрегін суырып әкеткендей әсерде бейнеленуі жазушының адам жанының ішкі иірімдеріне терең бойлап, бетке шыққан ішкі әлемдегі өзгерістер түрленіп, бейнеленеді.

Өтікеге адам салған Әнестің іс-әрекеті арқылы жазушы шығарма кейіпкерлерін әлеуметтік тартыстар аясында суреттей отырып, сол заманның

өзіндік болмысын, уақыт тынысын танытады. Шығарманың «Ойда жоқта ұшырасқан келіншек» бөлімінде ғана жалт етіп бір көрінген Әнес образы арқылы жазушы алдағы сюжет желісінің шым-шытырық тартысқа толы болатынан хабардар етеді.

«Күтумен кешкен ғұмыр» романының соңында арғы беттен өткен Жүнісбектің аузынан Әтікенің әнін тыңдап, оның ол жақта жоқ ескенің естіген Қайныкеш көңілі бұзылып, жүрегі сыр береді. Романның аты айтып тұрғандай басқаның жары бола тұра, өмір бойы тек жүрегінде, көңілінің түкпірінде бейнесін сақтаған Әтікені күтумен өткен қмірі енді бір рет болса да көргісі келеді. Кезінде арғы бетке алмағайып заманның толқынымен ауып кеткендердің бергі бетке өтіп жатыр екен деген хабарды ести сала көңілі алабұрттып, Әтікені іздеуі де тегін емес еді. «...ел өтіп жатыр» деген хабарды құлағы шалғалы Байтуды емес, Әтікені көрсем деп аңсайды. Көкірегіне қыз күнінде қылтып өнген сол көктесінді ешбір күш әлі күнге жұлып тастай алмай келеді. Әтіке екеуінің арасындағы қатынастар айтылып бітпеген әңгіме тәрізді, арада қырық жылға жуық уақыт өтсе де, көңіл шіркін алаңдап соны іздейді, көкейіндегі көп түйткіл тынышын алып, қаракүйеше кеудесін іштен кеулеп жатқан сияқтанады» [7, 160 б.]. Қартайған шағында Әтікені көргісі келген Қайныкеш бейнесін автор осылай суреттейді. Романның да тақырыбының ашылар тұсы осында. Өмір бойы тек Әтікені ғана жүрегіннің түкпірінде сақтап келген Қайныкеш енді Әтікенің ең болмаса әнін есту мақсатында елге арғы беттен өткен Әнес деген әншімен жолығуға асығады.

«Баркөрнеу, балаңмын деп бұлаңдаймын,

Кеммін деп, кедеймін деп ұялмаймын.

Іздесем шеттен байлық табар да едім,

Туған жер тек өзінді қия алмаймын»

– деп жырлаған Әтікенің туған жерін тастап, бассауғалап, елден кетуі мүмкін еместігін түсінген Қайныкештің жүрегі сыр береді. «Сыртқа шыққанда, көзіне әуелі сарғайып батып бара жатқан күн шалынды. Ауылдың үстіне көтерілген шаңнан ба екен, әйтеуір еңкейәп бара жатқан күн ауру адамның көзіндей боп, тым сарғыш тартып тұр екен.» [7, 188]. Автор Әтікенің бұл өмірде жоқ екенін түсінген Қайныкеш бейнесін пейзаж арқылы психологиялық паралелизммен шебер көрсете білген. Басқаның жары бола тұра, сүйгенін өмір бойы күткен жүрек бұл дүниеде оның жоқ екенін білген сәтте соғуын тоқтатты. Алмағайып заманда арғы бетке өтіп кеткен шығар деген үмітпен өмір сүрген Қайныкештің бүкіл өмірі Әтікені күтумен өткендігін автор нанымды суреттеген. «Ұланғайыр тарихи оқиғалар ауқымын қандай шығармаларға да тізіп сыйғызу қиын. Олай ету көркем әдебиетке қажет те емес. Оқиғалар мен байланыстарды адам тағдыры, өмірі, оның күйініш-сүйініші арқылы көрсету шарт» – деп Р. Бердібаевтың роман шартына байланысты берген тұжырымын

жазушы да ұстанғандығын шығарма сюжетінен байқаймыз [8, 87 б.].

Қорытынды. Б. Нұржекеұлы суреткерлік қолтаңбасымен, прозадағы соны ізденісімен қазақ әдебиетінде өз орнын иеленген қаламгер. Романдағы басты кейіпкер Әтіке қазақ даласында заманның аумалы-төкпелі уақытына тап келген жинақталған әрі дараланған тұлға. Тарихта қаншама өнер тұнған асыл ерлердің белгісіз, өмірде ізі де қалмай өтіп кеткендігін көреміз. Бұл тұрғыдан қаламгер тарихи шындықты көркем шындыққа астастырып, күрделі дүние туғызған. Қ. Жұмаділов «тарихи бейне – шынайы оқиғаның көшірмесі» [9, 23 б.] деп атап көрсеткен. Яғни, тарихи ұлттық тұлғалардың типтік образын жасау арқылы өскелең ұрпақты өз кезінде жабық жатқан өткен тарихымыздың ақтаңдақ беттерімен қайта қауыштырды.

Жазушы қаламынан шыққан түрлі тақырыптағы тамаша шығармалар қазақ әдебиетінің дамуына өз үлесін қосты. Қаламгер шығармалары түрлі сюжетке құрылғанымен, тақырып пен идеялық мақсат тұрғысынан бір-бірімен іштей сабақтастық тауып, образдар әдемі жағынан өзара байланысып, тұтастық сипат алатындығымен бағалы. Академик З. Ахметов әдебиеттегі көркемдік ой сезімдердің әр бір халықтың өзіндік көзқарастары тұрғысында қалыптасатындығын айта келіп: «Әдебиет алдымен ұлттық негізде пайда болып, дәстүрлі түрде одан ары жалғасады... Алайда, ешбір халықтың әдебиеті томаға-тұйық, басқа елдердің әдебиетінен оқшау дамымайды. Басқа халықтардың әдебиеті мен мәдениетінен сусындап, өмір қажеттілігіне орай, олардың жетістіктерін, көркемдік тәжірибесін өз бойына сіңіріп отырады», – дейді [10, 53 б.]. Ұлттық әдебиеттердің әрқайсысы өзіндік даму жолында ұқсас сатылардан өтіп отырады. Яғни, көркем ой дамуын бір арнаға бағыттап тұратын әдебиеттің өзіндік жүйелі заңдылықтары бар. Мысалы, классицизмнің романтизмге, романтизмнің реализмге, натурализмге, модернизмге, постмодернизмге ұласып отыруы көркемдік жүйелердің біртұтастығы мен идеялық-көркемдік ортақ шарттардың жемісі. Кейінгі жылдардағы тарихи-салыстырмалы әдебиеттану әр түрлі аймақтар мен елдер әдебиетіндегі осындай айрықша ұқсастықтарды аңғарып отыр.

Пайдалынылған деректер тізімі

- 1 **Ыбырайым, Б.** Көркемдік көкжиегі. – Алматы : Жазушы, 1981. – 262 б.
- 2 **Қирабаев, С.** Көп томдық шығармалар жинағы. Т.5. – Алматы : Қазығұрт, 2007. – 464 б.
- 3 **Мақпырұлы, С.** Адамтану өнері. – Алматы : Арыс баспасы, 2009. – 214 б.
- 4 Қазақ көркем сөзінің шеберлері. – Қарағанды : Экожан, 2010. – 512 б.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 9-том. – Алматы : ҚАЗАқпарат, 2008. – 998 б.

- 6 Дәстүр және жаңашылдық. – Алматы : Ғылым, 1980. – 367 б.
- 7 **Нұржекеев, Б.** Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1985. – 642 б.
- 8 **Бердібаев, Р.** Ғасырлар толғауы. – Алматы : Жазушы, 1977. – 320 б.
- 9 **Жұмаділов, Қ.** Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Қазығұрт, 2004. – Б. 226–243.
- 10 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы : Ана тілі, 1996. – 240 б.

References

- 1 **Ybyraiyim, B.** Kórkemdik kókjegi. [Ybyraiyim B. Artistic horizon]. – Almaty : Writer, 1981. – 262 p.
- 2 **Qirabaev, S.** Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. T.5. [Kirabaev S. Multi-volume collection of works]. Vol. 5. – Almaty : Kazygurt, 2007. – 464 p.
- 3 **Maqpyruly, S.** Adamtaný óneri. [Makpyuly S. The art of human studies]. – Almaty : Arys publishing house, 2009. – 214 p.
- 4 Qazaq kórkem sóziniń sheberleri. [Masters of the Kazakh artistic word]. – Karaganda : Ekozhan, 2010. – 512 p.
- 5 Qazaq ádebietiniń tarıhy. On tomdyq. 9-tom. [The history of the Kazakh literature. In ten volumes]. Volume 9. – Almaty : Kazinform, 2008. – 998 p.
- 6 Dástúr jáne jańashyldyq. [Tradition and innovation]. – Almaty : Science, 1980. – 367 p.
- 7 **Nurjekeev, B.** Eki tomdyq tańdamaly shyǵarmalar jınaǵy. [Nurzhekeev B. Collection of selected works in two volumes]. – Almaty : Writer, 1985. – 642 p.]
- 8 **Berdibaev, R.** Ǵasyrlar tolǵaǵy. [Berdibaev R. Voice of centuries]. – Almaty : Writer, 1977. – 320 p.
- 9 **Jumadilov, Q.** On eki tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. [Zhumadilov K. Collection of works in twelve volumes]. – Almaty : Kazygurt, 2004, P.226-243.]
- 10 Ádebiettaný terminderiniń sózdigi / Qurastyrǵandar Z. Ahmetov, T. Shanbaev. [Dictionary of literary terms / compiled by Z. Akhmetov, T. Shanbaev]. – Almaty : Ana tili, 1996. – 240 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Б. С. Бегманова, Б. М. Султанова

Образ времени в романе «В ожидании» Б. Нуржекеулы

Казахский национальный женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

B. S. Begmanova, B. M. Sultanova

The image of time in the novel «in waiting» by B. Nurzhekeuly

Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Material received on 10.06.20.

В статье анализируется роман «В ожидании», написанный Б. Нуржекеулы, одним из наших любимых писателей, который обладает уникальным авторским своеобразием в художественном развитии нашей национальной литературы и вносит неоценимый вклад в казахское искусство слова.

Очевидно, что в художественной литературе описываются различные стороны жизни. Читатель познает прошлое и настоящее истории через произведение. В семидесятые годы двадцатого века писатель стремился проникнуть в литературу и создать новый способ мышления в казахской прозе, со своей особенностью казахской прозы и собственным путем. Прозаические произведения из пера писателя – успешная работа, которая теперь включена в золотой фонд казахской литературы. В казахской литературе писатель, узнаваемый своим новым шедевром, пришел к сердцу читателя со своими произведениями, которые он стремится воспринимать как свою собственную жизнь, свою личность и свою галерею личности. Написанный автором роман «В ожидании» рассказывает о великих переменных, произошедших в казахских стенах в начале прошлого века, и ряда исторических событий, которые пережил казахский народ. В романе говорится о серьезном историческом эпизоде, который имеет сильную традицию, национальный менталитет, и сильную национальную идентичность.

Ключевые слова: проза, роман, история, литературоведение, теория, художественное произведение, сюжет.

The article analyzes the novel «In Waiting» written by B. Nurzhekeuly, one of our favorite writers, who has a unique personal originality in the artistic development of our national literature and makes an invaluable contribution to the Kazakh word art.

It is obvious that are described aspects of life in the literature the different. The reader learns the past and present of history through the work. In the seventies of the twentieth century, the writer sought to penetrate into literature and create a new way of thinking in Kazakh prose, with its own peculiarity of Kazakh prose and its own way. Prose works from the pen of

the writer are the successful work, which is now included in the Golden Fund of Kazakh literature. In Kazakh literature, the writer, recognized by his new masterpiece, came to the heart of the reader with his works, which he seeks to perceive as his own life, his personality and his gallery of personality. The novel «In Waiting» written by the author tells about the great changes that took place in the Kazakh steppes at the beginning of the last century, and a number of historical events that the Kazakh people experienced. The novel is about a serious historical episode that has a strong tradition, a national mentality, and a strong national identity.

Keywords: prose, novel, history, literary studies, theory, piece of art, plot.

<https://doi.org/10.48081/GDMH4333>

Г. Б. Бейсенбаев, Д. Т. Танирбергенова, Т. Д. Айтказина

Республиканский научно-практический центр «Учебник», Министерство образования и науки, Республика Казахстан, г. Нур-Султан

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ

В данной статье раскрываются актуальные вопросы и проблемы разработки современных школьных учебников. Одной из основных составляющих современной информационно-образовательной среды и основным условием повышения качества образования остается учебная литература. Новые требования к учебникам в условиях информационно-образовательной среды ставят перед собой задачи – формирование у учащихся научного мировоззрения, нравственных качеств, получение знаний, воспитание ценностей духовного мира, обучение умению самостоятельно решать проблемы, выполнять социальные роли.

То есть учебник должен выполнять роль не только источника информации, но и навигатора процесса обучения, направлять учащихся на организацию самостоятельной работы, применение активных, интерактивных и других современных методов обучения. Современный учебник должен иметь стимулирующую, ориентированную на самостоятельную работу, диалогическую, развивающую роль, быть основным источником получения знаний и основным средством организации самостоятельной работы. Также делается акцент на том, что качество образования зависит от содержания, дидактических основ учебника. В статье дается авторское видение по созданию современных учебников.

Ключевые слова: учебник, содержание образования, дидактика, экспертиза, обучение, требования, информация, ученик, педагог, воспитание, ценности.

Введение

Казахстанское школьное образование за прошедшие 30 лет независимости Республики Казахстан прошло сложный и в то же время положительный путь.

Казахстанские педагоги и ученые выделяют в качестве задач новой школы и стремление определить принципиально новую совокупность

образовательных элементов, адекватно изменить образовательную ситуацию под общественные потребности.

Система идей, включенных в научно-практическую технологию, нацеливает педагога на активное преобразование своей деятельности, самостоятельный поиск информации, педагогическое творчество. Именно создание в системе образования инновационной креативной среды мы считаем самым весомым достижением современного этапа реформаторского процесса, главным отличием формирующейся новой образовательной парадигмы. Новой школе нужен и новый учитель, с новым мышлением, открытый к восприятию современных педагогических технологий, дидактических и методических находок. Важнейшей дидактической проблемой сегодняшнего времени является определение содержания образования. Она отражена главным образом в ряде нормативных документов, учебниках, учебных и методических пособиях.

Методы и результаты исследования. Прежде чем проектировать технологию создания современного учебника, следует определиться с целями и направлениями.

Рассмотрим особенности и возможности реализации направления, в наибольшей степени отвечающего лично ориентированному направлению модернизации образования.

Исходя из наличия разных типов дидактических систем следует говорить о соответствующей типологии учебников. Так, должны быть особые учебники для проектной работы школьников, для системы «погружения», для дистанционного обучения и т.д.

Таким образом, фиксация методологических основ конструирования учебника начинается с определения типа образования и базовой образовательной (дидактической) системы, в которой планируется обучение. Следующая опора проектирования – образовательные стандарты различных уровней (национально-региональный, школьный), которые должны входить в состав любой образовательной системы и создаваемого учебника. Все остальные элементы и формы представления содержания образования – учебные программы, методики и т.п. являются производными, т.е. не определяющими методологическими элементами проектирования учебника.

Для более полного представления о характере научных основ учебника и о способах использования научных знаний при его составлении следует вкратце раскрыть обоснования обучения посредством учебника.

Обоснование можно понимать и как деятельность, и как ее результат, т.е. как систему знаний. Изначальным основанием для развертывания определенной обучающей деятельности являются потребности педагогического процесса:

1. Научное обоснование обучения.

Общеизвестно, что учебник является одним из элементов курса обучения

и выступает в двойной функции – как одно из средств и как часть программы деятельности обучения. Этим и определяется характер научного обоснования учебника. Тем самым будет определено и место теории учебника в структуре научного обоснования обучения.

II. Предметно-научное обоснование учебника.

Учебник входит в состав курса обучения как конечного проекта. Основанием по отношению к нему будет совокупность знаний, полученных на всех этапах научного обоснования.

III. Психологическое обоснование учебника.

Логика психологического обоснования такова: ввиду того, что целью всей системы педагогических воздействий является усвоение индивидом знаний и формирование его психики, научные (психологические) знания об объекте педагогического воздействия – психике индивида – и составляют научное обоснование системы обучающих воздействий.

IV. Педагогическая теория учебника.

Содержание образования должно быть ориентировано на предмет педагогической дисциплины, задача которой обеспечить принципиальное единство в выборе, как содержания, так и путей и средств обучения. В таком предмете содержание образования выступит как содержательная сторона деятельности обучения, в единстве с его процессуальной стороной.

Высокий уровень требований к учебникам объясняется его исключительным положением среди других средств обучения. Учебником задается основное содержание образования по каждому предмету в соответствии с типовыми программами.

Качественный учебник является главным средством, предоставляющим системное образование с опорой на дидактические требования в образовательной деятельности.

Учебник помогает учителю вместить в узкие рамки каждого урока различные требования к обучению, способствовать их восприятию обучающимися. Хороший учебник поднимет учителя со средними способностями до уровня хорошего. Даже маленькая часть качественного учебника (параграф) выполняет роль целого учебно-методического сборника. В нем должны быть полностью представлены материалы, необходимые для проведения урока. То есть, результативность процесса обучения находится в непосредственной связи с учебником. Поэтому подготовку качественной учебной литературы в педагогической науке относят к категории проблем чрезвычайной сложности. Знаменитый академик А. Колмогоров, опираясь на весь свой глубокий опыт в исследовании учебной литературы, сравнивал трудности при создании учебника с конструированием реактивного самолета [1].

Авторам школьной учебной литературы необходимо понимать, что

составление учебников – очень трудная работа. Не стоит приступать к подготовке учебника, не изучив внимательно теорию учебников, то есть дидактические требования к учебнику, не проведя основательных подготовительных работ в отношении учебника, который предстоит написать. Требования к учебнику сами по себе являются отдельной наукой. Наука, подробно исследующая теорию учебников, называется учебниковедение. Создание учебников должно осуществляться на основании данной науки.

В настоящее время в нашей стране проводится интенсивная работа по переводу системы среднего образования на новое содержание. Подготовка современных учебников в соответствии с требованиями нового содержания предъявляет авторам учебников множество дополнительных требований. Сегодня учебник – это учебная книга, отличающаяся системным подходом к использованию современных методологических, теоретико-педагогических и научно-методических оснований при конструировании содержания учебного материала и его методической концепции. Материал учебника должен стимулировать мышление, формировать внутреннее побуждение к активной творческой работе.

По мнению ученых, проводивших фундаментальные исследования по теории учебников, для написания учебника недостаточно только глубоких научных знаний, автор должен быть человеком с широким кругозором, в совершенстве знать методические и дидактические требования к учебникам, понимать и учитывать возрастные и психологические особенности обучающихся. Вместе с тем, он должен обладать писательским мастерством, быть способным донести научные доводы до учеников понятным языком [2].

Современный учебник должен:

- учитывать возрастные особенности учащихся и эстетические нормы;
- отражать базовый минимум и соответствовать типовым программам;
- ориентироваться на современный уровень науки и отражать с достаточной полнотой предметную область;
- изложение материала должно быть системным;
- содержать разнообразный методический аппарат, позволяющий организовать дифференцированное обучение и самостоятельную работу учащихся;
- способствовать воспитанию высоких нравственных качеств, уважению к истории и культуре всех стран и народов, формированию оценочных суждений, критического мышления;
- содержать необходимый иллюстративный ряд;
- соответствовать санитарным нормам.

Работы по повышению качества учебников необходимо проводить в двух основных направлениях: первое направление – повышение компетентности

авторов учебников, второе направление – осуществление мониторинга качества учебников.

В учебнике, наряду с изложением основ, законов и методов конкретной науки, должны анализироваться и отбираться в соответствии с целями обучения теоретические материалы, должна соблюдаться своеобразная методическая форма и целостность изложения знаний, должны быть представлены материалы, имеющие воспитательную цель, должно обеспечиваться понятное доведение предмета до ученика [3].

Одной из важнейших проблем общей дидактики является проблема выявления функций учебника.

В качестве одного из отличительных признаков учебника – его многофункциональность. Моделируемая структура учебника состоит из компонентов, неравнозначных по информационному содержанию, по учебным и воспитательным функциям.

Информационное направление. Учебник содержит информацию по данной предметной области, оформленную в виде основного текста, рисунков, иллюстрации, фотографий, схем и таблиц, статистических материалов.

Обучающее направление. Именно с помощью учебника происходит управление познавательными действиями учащихся, причем не только в урочное время, но и во внеурочных формах работы в школе, а также во время выполнения домашних заданий.

Для выполнения этой функции в учебниках и учебных пособиях формулируются разно уровневые задания, логические и познавательные задачи, вопросы, упражнения, что должно обеспечить процесс познавательной деятельности и усвоения содержания учебного материала.

Мотивационное направление. Любое учебное пособие, а в особенности, базовые учебники для средней общеобразовательной школы должны способствовать формированию устойчивой положительной мотивации школьника к изучению учебного предмета, формировать познавательную активность, желание изучать не только те учебные материалы, которые отражены на страницах учебника, но и за его пределами. Изучать, потому что интересно, изучать, потому что любопытно найти решение сложной задачи, справиться с трудным проблемным заданием.

Контрольное направление. Задача учебника-организовать работу по контролю и самоконтролю усвоенных знаний. Для реализации этой функции в учебнике должны содержаться задания на закрепление нового материала, предложены разно уровневые задачи и вопросы, сформулированы направления дальнейшего творческого поиска учащихся. .

Самообразовательное направление. Учебник становится главным собеседником школьника, вступает с ним в диалоговый режим работы по

овладению учебными знаниями. Именно из страниц учебной книги учащийся должен получить основную информацию о понятийном аппарате предметной области, ведущих мировоззренческих идеях, усвоить основное содержание образования.

Развивающее направление. Современная педагогика все чаще использует понятие развивающего обучения, обосновывает необходимость переориентирования всей системы школьного образования на развитие личности ученика, развитие его мышления, речи (как устной, так и письменной). Важно приобщить учащихся к основам аналитической работы, синтезирования и обобщения учебных материалов.

Мировоззренческое направление. Одной из важнейших функций учебника является мировоззренческая функция, формирующая ценностные установки личности учащегося. Выполнение данной функции учебника в современных условиях отличается существенной спецификой.

В этой связи большая ответственность возложена сегодня на всех работников системы образования и авторских коллективов, в первую очередь разрабатывающих учебники. Ценности гуманизма, терпимости к инакомыслию, демократии, уважения человеческой личности, экологические ценности должны пронизывать всю ткань учебника, включены в задания и вопросы, иллюстрации, основной текст.

Воспитывающее направление. Обучая любому предмету, мы должны помнить о главной задаче школы – воспитание подрастающего поколения в духе верности национальным традициям, уважения к предкам, своим историческим корням, осознания своей сопричастности к созиданию современного мира, современной гуманистической цивилизации.

Выводы. Таким образом, чтобы обеспечить научно-методическую ориентацию учебника, необходимо предусмотреть в его структуре и содержании средства организации продуктивной деятельности учеников, относящейся к развитию их личностных качеств и специфике учебного курса.

Резюмируя материалы о значении учебника в современном образовательном процессе, подчеркнем его многофункциональность.

Таким образом, создание учебников – это большая ответственность всего научного и педагогического общества, так как это фундаментальная основа формирования конкурентноспособной нации – граждан Республики Казахстан.

Список использованных источников

1 **Кусаинов, А. К., Асыллов, У. А.** Актуальные проблемы учебников [Текст] // Алматы : издательство «Рауан», 2000 год.

2 **Зуев, Д. Д.** Проблемы школьного учебника XX века [Текст] // – М. : Просвещение, 2004. – 384 с.

3 **Антонова, С. Г.** Учебник как проблема / С. Г. Антонова, Л. Г. Тюрина // Университетская книга. – 2001. – № 1. – С. 26–30.

4 Учебник и его роль в процессе обучения школьников (Общедидактические подходы) // Менеджмент в образовании. – Алматы, 1999. – № 2. – С. 14–25.

5 Проблемы и задачи учебного книгоиздания // Высшая школа Казахстана. – Алматы, 1999. – № 4. – С. 161–168.

6 Формирование новых учебников – формирование нового типа педагогики // Поиск. – Алматы, 1999. – № 6. – С. 141–144.

7 На пути к формированию новой школы. Адаптация к свободе // Высшая школа Казахстана. – Алматы, 1999. – № 6. – С. 100–105 (в соавторстве с Ш. Т. Таубаевой).

8 Мектептер мерейі үстем болсын // Қазақстан мектебі. – Алматы, 1999. – С. 55.

9 Из опыта разработки и внедрения нового поколения учебников и учебных пособий в предметной области «История и обществоведение» // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Образование в Казахстане: история и перспективы» – Алматы, 1999. – С. 97–100.

10 Национальные учебники и учебно-методические комплекты – главный компонент реформирования образования в республике Казахстан / Материалы международной научно-практической конференции «Вызовом XXI века – талант молодых ученых». – Алматы, 2002. – С. 349–355.

References

1 **Kussainov, A. K., Asylov, U. A.** Aktual'nye problemy uchebnikov [Kussainov A. K., Asylov U. A. Actual problems of textbooks] [Text] // Almaty : Rauan publishing house, 2000.

2 **Zuyev, D. D.** Problemy shkol'nogo uchebnika XX veka. [Zuev D. D. Problems of the school textbook XX century] [Text] // M. : Enlightenment, 2004. – 384 p.

3 **Antonova, S. G.** Uchebnik kak problema/ S. G. Antonova, L. G. Tyurina Universitetskaya kniga [Antonova S. G. Textbook as a problem / S. G. Antonova, L. G. Tyurina // University book] – 2001. – No. 1. – P. 26–30.

4 Uchebnik i ego rol' v processe obucheniya shkol'nikov (obschedidakticheskie podhody) [Textbook and its role in the process of teaching schoolchildren (General Didactic approaches)] // Management in education. – Almaty, 1999. – no. 2. – P. 14–25.

5 Problemy i zadachi uchebnogo knigoizdaniya [Problems and tasks of educational book publishing] // Higher school of Kazakhstan. – Almaty, 1999. – No. 4. – P. 161–168.

6 Formirovanie novykh uchebnikov – formirovanie novogo tipa pedagogiki [Formation of new textbooks – formation of a new type of pedagogy] // Search. – Almaty, 1999. – No. 6. – P. 141–144.

7 Na puti k formirovaniyu novoi shkoly. Adaptatsiya k svobode// Vysshaya shkola Kazakhstana [On the way to the formation of a new school. Adapting to freedom] // Higher school of Kazakhstan. – Almaty, 1999. – No. 6. – P. 100–105 (co-authored with sh. T. Taubayeva).

8 Mektepter mereyi ustem bolsyn [Let the glory of schools prevail] // School of Kazakhstan. – Almaty, 1999. – P. 55.

9 Iz opyta razrabotki i vnedreniya novogo pokoleniya uchebnikov i uchebnykh posobii v predmetnoi oblasti “Istoriya i obschestvovedenie [From the experience of developing and implementing a new generation of textbooks and teaching AIDS in the subject area «History and social studies»] // Materials of the Republican scientific and practical conference «Education in Kazakhstan: history and prospects». – Almaty, 1999. – P. 97–100.

10 Natsional’nye uchebniki i uchebno-metodicheskie komplekty - glavnyi komponent reformirovaniya obrazovaniya v respublike Kazakhstan [National textbooks and teaching kits – the main component of education reform in the Republic of Kazakhstan] / Materials of the international scientific and practical conference «The Challenge of the XXI century-the talent of young scientists. Almaty, 2002, P. 349–355.

Материл поступил в редакцию 10.12.20.

Г. Б. Бейсенбаев, Д. Т. Танирбергена, Т. Д. Айтказина

Мектеп оқулықтарын жетілдірудің дидактикалық негіздері

«Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығы,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

G. B. Beisembaev, D. T. Tanirbergenova, T. D. Aitkazina

Didactic basics improvement of school textbooks

Republican scientific and practical center «Uchebnik»,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.
Material received on 10.12.20.

Бұл мақалада заманауи мектеп оқулықтарын әзірлеудің өзекті мәселелері қарастырылады. Заманауи ақпараттық-білім беру ортасының негізгі компоненттерінің бірі және білім беру

сапасын арттырудың негізгі шарты болып оқу әдебиеттері қала бермек. Ақпараттық-білім беру ортасы жағдайында оқулықтарға қойылатын жаңа талаптар - оқушылардың ғылыми дүниетанымын, адамгершілік қасиетін қалыптастыру, білім алу, рухани дүние құндылықтарына тәрбиелеу, өз бетінше мәселелерді шеше алуға, әлеуметтік ролдерді атқара алуға үйрету міндеттерін қойып отыр.

Яғни оқулық тек ақпарат көзі қызметін ғана емес, оқыту процесі навигаторы ролін атқарып, оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру қызметіне, оқытудың белсенді, интербелсенді және басқа да заманауи әдістерін қолдануға бағыттауы керек. Заманауи оқулық – ынталандырғыш, өздік жұмысқа бағытталған, диалогтік, дамытушы ролге ие болып, білім алудың негізгі көзі және оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастырудың негізгі құралы болуы керек. Сонымен қатар, білім беру сапасы оқулықтың мазмұнына, дидактикалық негіздеріне байланысты екеніне баса назар аударылады. Мақалада заманауи оқулықтарды өзірлеу туралы авторлық көзқарас берілген.

Кілтті сөздер: оқулық, білім мазмұны, дидактика, сараптама, оқыту, талаптар, ақпарат, оқушы, педагог, тәрбие, құндылықтар

This article describes the current issues and problems of creation of modern school textbooks. It is emphasized that the quality of education depends on the content and didactic foundations of the textbook. The article gives the author's vision for creating modern textbooks. Educational literature remains one of the main components of the modern information and educational environment and the main condition for improving the quality of education. New requirements for textbooks in the conditions of information and educational environment set themselves tasks-the formation of students' scientific outlook, moral qualities, knowledge acquisition, education of the values of the spiritual world, training in the ability to solve problems independently, perform social roles.

In other words, the textbook should serve not only as a source of information, but also as a Navigator of the learning process, guide students to organize independent work, use active, interactive and other modern teaching methods. A modern textbook should have a stimulating, self-oriented, Dialogic, developing role, be the main source of knowledge and the main means of organizing independent work. It is also emphasized that the quality of education depends on the content and didactic foundations of the textbook.

Keywords: textbook, contents of education, didactics, examination, training, requirements, information, student, teacher, upbringing, values.

Ж. С. Бейсенова, Б. Н. Жанибекова

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Нур-Султан

ЖАНРЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В КОНТЕКСТЕ ТРАДИЦИЙ РУССКОГО РОМАНА

Современные вопросы развития жанра и стиля, причины и условия расцвета ранее отсутствовавшей романной формы в казахской эпике сегодня остаются дискуссионными. В настоящей статье представлено рассуждение об истоках и основных тенденциях развития романной формы в русскоязычной прозе казахской литературы. Обращение к указанному вопросу, по нашему мнению, позволит выявить характер нового соотношения национального и интернационального в процессе раскрытия закономерностей развития казахской литературы в разные периоды. Поиск истоков развития эпической прозы в контексте соприкосновения с культурой иного мира дает возможность проникнуть в диалектику историко-литературного процесса казахской русскоязычной прозы. Данное исследование обращено к онтологии произведений казахских писателей, в частности к творчеству А. Алимжанова, а точнее, к анализу его романов в контексте отражения влияния традиций русской романной формы.

Ключевые слова: историко-литературный процесс, роман, сюжет, взаимосвязь литератур, казахская, русская литература, культурные традиции.

Введение

Исторический вклад в развитие казахской художественной культуры внесли отечественные ученые, с именами которых связано начало становления многих научных направлений (А. Байтурсьнов, А. Букейханов, Ж. Аймауытов, Х. Досмухамедов, С. Сейфулин, М. Ауэзов, Б. Кенжебаев, Е. Исмаилов, М. Каратаев).

Современным вопросам развития жанра и стиля, причинам и условиям расцвета ранее отсутствовавшего жанра романа, изучению художественного

наследия отдельных писателей посвятили свои исследования такие ученые, как Б. Шалабаев, З. Ахметов, А. Тажибаев,

З. Кабдулов, М. Атимов, Н. Габдуллин, Р. Нурғали. Вопросы истории литературы и литературных связей были в центре научных изысканий А. Марғулана, Н. С. Смирновой, М. Габдуллина, М. Мағауина, М. Джолдасбекова и др. Большое внимание в казахском литературоведении уделяется эпической прозе, особенно роману. В этой связи представляется важным проследить путь развития этого жанра в творчестве современных казахских писателей. Обращение к этому вопросу позволит подойти к решению теоретических вопросов культурных традиций в контексте культурных взаимосвязей и взаимообусловленности. Возникновение и развитие национальной казахской литературы характеризуется историческими и культурными условиями ее развития.

Материалы и методы

В новой 10-томной «Истории казахской литературы», созданной в Казахстане в рамках Государственной программы «Культурное наследие», рассматривается развитие жанров эпической прозы, при этом определяется ведущая роль романа, отмечается русскоязычная казахская литература, в частности, особое внимание отводится межкультурным литературным связям. В программной главе «Современный роман» исследованы и описаны романы крупных казахских писателей (А. Нурпеисова «Последний долг», М. Мағауина «Вешние воды», А. Алимжанова «Гонец», А. Кекильбаева «Уркер» и др.), раскрыты самобытность и новаторство их художественных поисков, при этом русскоязычная художественная литература Казахстана оценивается как культурный феномен страны, обусловленный современными тенденциями специфичности освоения межкультурного пространства прозаиками Казахстана. Великий просветитель Абай Кунанбаев говорил: «Духовные богатства и знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. ... Потому что русские, узнав иные языки, приобщаясь к мировой культуре, стали такими, какие они есть. ... Просвещение полезно и для религии». Ценным художественным явлением в период развития литературы является этап взаимообусловленности казахской и русской литератур и ознакомление с европейскими литературными формами посредством русской культуры. «Звук и мысль, весь речевой строй языка, на котором творили едва ли не самые великие романисты девятнадцатого столетия, образы Платона Каратаева, или Григория Мелехова, Алеши Карамазова или стариков и старух далекой Матеры, вошедшие в наше сознание, оставили благодарный свет поистине великой культуры. Она способствовала пониманию реальных достоинств русского народа и русской культуры в отличии от всех и всяческих искажений». ... Именно поэтому отношение подавляющего числа казахов к одному из самых

больших европейских народов определяется ... теми культурными следами, которые оставила в нашем национальном сознании русская гуманистическая традиция. В этом состоит смысл подлинной культуры – сближение народов на основе понимания [1, С. 11]. Мы анализируем художественную реальность творчества методом сравнительно-сопоставительного анализа романов А. Алимжанова и других русскоязычных писателей разных периодов в контексте традиций русского романа. Это позволило определить иноэтнокультурные черты его романной модели, не разделяя его творчество на «русский» и «казахский». В начале нового тысячелетия благодаря историко-культурному развитию казахского общества в послеоктябрьский и постсоветский периоды и в результате которых наблюдается взаимовлияние традиций исконно национальной культуры и мировой культуры, в казахской литературе возникли и продолжают свое развитие многие жанры. Так, образовался многогранный литературно-культурный процесс, в котором немаловажное место занимает эпическая проза, в частности, роман. Специфике развития эпических жанров, их поэтики, рассмотрению процесса взаимовлияния и видоизменений жанровых структур способствовали особые условия. Историческое время взаимного ознакомления и взаимодействия казахской и русской культур способствовало их специализации. Исследуются основные мотивы прозы А. А. Алимжанова. Во-первых, это традиционные фольклорные мотивы, во-вторых, устойчивые, лейтмотивные, а нередко и сквозные для некоторых произведений линии. А. Алимжанов, воссоздавший в своих произведениях замечательные образы Аль-Фараби, Рудаки, Махамбета Утемисова («Возвращение учителя», «Трон Рудаки», «Гонец» и «Стрела Махамбета»), безусловно, также испытал влияние традиций русской романной литературы. Казахская литература прошла, по мнению критиков [2] ускоренный путь развития и внесла ощутимый вклад в советскую и в мировую литературу, при этом отмечается как вершина казахской литературы роман М. Ауэзова «Путь Абая».

Далее отмечается, что: «Безусловно, что творчество Ауэзова – это и плод успешного взаимодействия и влияния братских литератур, прежде всего русской. Но это и результат внутреннего становления собственно национальной литературы, и мы считаем, что ничего не возникает на пустом месте, все имеет свою предысторию. Казахская литература начинала свой путь с своих собственных традиций, с наследования лучших качеств своего богатого фольклора, своего великого эпоса [там же].

Сравнительное рассмотрение литературных явлений разных культур открывает путь к пониманию общих историко-литературных закономерностей, по которым развивались эти литературы независимо от пространственной и временной отдаленности друг от друга. В. М. Жирмунский по этому поводу отмечает, что сравнение «не уничтожает специфики изучаемого

явления (индивидуальной, национальной, исторической); напротив, только с помощью сравнения ... можно точно определить в чем же заключается эта специфика [3, С. 67].

Роман вобрал в себя достижения прежних жанров: путь литературы – это путь к роману. Этот процесс прослеживается применительно к утверждению казахского романа, в развитии которого большую роль сыграли как фольклорные традиции, но также и казахская поэзия жырау. Казахский билингвальный писатель, драматург, критик и поэт А. Кодар, обращаясь в своих работах к описанию истории развития жырау, упоминает о факте письменной традиции кочевников, при преобладании устного творчества [4]. Творчество А. Кодара как художника слова новой волны отмечается в научных трудах российского ученого-филолога У. М. Бахтикереевой: «...творчество А. Кодара становится все более известным в кругах культурологического и философского мира казахстанской, российской науки и дальнего зарубежья. И также как в XIX веке Ф. М. Достоевский писал Ч. Валиханову, размышляя о судьбе казаха, так, спустя полтора столетия, пишет А. П. Давыдов А. А. Кодару», находя в его творчестве влияние Чехова и Булгакова [Бахтикереева, 2009]. Известный собиратель казахского фольклора В. В. Радлов в своих трудах писал о том, что народное творчество кара-кыргызов переживает особый период, который он называет «истинно эпическим периодом». «Так этот период народной поэзии, насколько мне известно, не был наблюдаем в такой чистоте, я счел нужным подробнее изложить сущность этого периода, каким он представляется у кара-кыргызов» [5, С. 3–23]. Соседство казахской культуры с письменной русской культурой способствовало ее эволюции. По меткому замечанию Ф. Искандера, был пройден путь межкультурного «перекрестного опыления». Соседние культуры становятся художественными объектами для создания художественных образов в текстах ученых-путешественников, писателей и поэтов. Пушкин, Лермонтов, Толстой и другие писатели России в своем творчестве искали пути соприкосновения с чужим миром в поисках новых форм и путей для своей эволюции. Размышления о романе как о широком эпическом повествовании присутствуют в выводах А. Чичерина: «В черновиках Пушкина начинается русский роман в том самом виде, в каком он станет сердцем мировой литературы XIX века» [14, С. 142]. У Д. Н. Мамина-Сибиряка отмечено несколько произведений, посвященных казахской теме: «киргизские» легенды – «Баймаган», «Слезы царицы» (1891), «Лебедь Хантыгая» (1891) и др. В свою очередь, казахская культура нуждалась в своем дальнейшем развитии. А. Букейхан в известной статье «Абай (Ибрагим)», написанной на русском языке, пишет о влиянии на художественные воззрения великого философа книг политических ссыльных Михаэлиса и Гросса, которые

проложили путь к знакомству с Пушкиным, Лермонтовым, Некрасовым, Толстым, Достоевским, Тургеневым, Салтыковым-Щедриным, Белинским, Добролюбовым. [6]. Еще одна критическая статья А. Букейхана, обращенная к творчеству Шакерима Кудайбердыева, заслуживает внимания в контексте темы данной статьи. Речь идет об анализе дастана «Калкаман-Мамыр». Автор отмечает высокую правдивость художественных произведений русских писателей А. С. Пушкина М. Ю. Лермонтова, Л. Н. Толстого. Называя «Царя Бориса Годунова», «Песню про купца Калашникова» высочайшими образцами исторических произведений, А. Букейхан рассматривает дастан «Калкаман-Мамыр» с точки зрения исторически правдивого описания эпохи с высоты традиций русской художественной литературы. Известный историк С. Кляшторный, говоря о трех альтернативах развития казахской культуры, называет российскую как последнюю, связанную с образованием новой полиэтнической евразийской империи: «Только последняя альтернатива оказалась достаточно эффективной и действенной. Несмотря на все несомненные, зачастую тяжелейшие издержки, именно евразийская альтернатива позволила казахскому народу, сохранив национальную идентичность, выйти на новый уровень цивилизации» [7, С. 20]. Это был избранный казахской литературой путь через развитие словесности на основе русской литературы. Непреходяще роль Чокана (Шокана) Валиханова как просветителя и посредника между двумя культурами, впервые отличившего казахов от киргизов [8, С. 413]. В его переводах на русский язык и литературном анализе «Манаса» находит место сравнение великого произведения с «Иллиадой» Гомера. Ч. Валиханов далеко вперед во времени опережает русскоязычных писателей-билингвов в процессе создания картины мира первичной культуры на языке приобретенной культуры.

«Изучение романа как жанра отличается особыми трудностями. Это обусловлено и своеобразием самого объекта: роман – единственный становящийся и еще неготовый жанр», – отмечает М. М. Бахтин [9, С. 393]. Вместе с тем, роман остается «самым читаемым жанром в наши дни...» – считает М. Н. Пархоменко [10, С. 52]. «Исследователи указывают, что роман может выступить интернациональной литературной формой, поскольку подлинный роман вбирает в себя общечеловеческий опыт и тем самым доступен любому национальному сознанию. Общеизвестно, что большое искусство всегда является интернациональным и основывается на общечеловеческих идеалах и принципах» [11].

Результаты и обсуждение

Начало XX века для казахской культуры – время формирования новой литературы, обогащения содержания и формы литературного произведения. Следуя велению времени, просветители и писатели строили

мости между двумя соседствующими мирами. По мнению ученого-исследователя Р.Нурғали: «Исследование жанров в казахской литературе в системе, рассмотрение жанровых и идейно-художественных особенностей казахской прозы, раскрытие истоков и главных направлений развития жанров позволяет глубже проникнуть в диалектику историко-литературного процесса, характеризующегося новым соотношением национального и интернационального...» [12, С. 8]. Казахская проза изучается в синтезе традиционных и новых подходов. Специфика ее динамики объясняется взаимообусловленностью художественных и народных культурных традиций, влиянием русской и западноевропейской художественной культуры. В жанрово системе литературного развития Казахстана главной особенностью романа является отражение действительности в отдельном проявлении, а характер человека – в постоянной динамике. Рассматривая формы сюжетостроения в романной форме Ю. Селезнев отмечает, что «... именно в рассказах и повестях Пушкина сложились те принципиальные основы, которые послужили главным истоком грандиозного развития всей русской прозы XIX века», и далее «... В сюжете – идея, и сам по себе сюжет – не произвольно избранная схема или рамка, но зримое воплощение основ художественного видения писателя, его мироотношения в целом» [14, С. 130]. Анализ художественной реальности Алимжанова и описание эстетических свойств его поэтики во взаимосвязи с эволюцией его художественной реальности является специфической формой его мировидения как художника слова. Исследование его творчества в таком контексте дает возможность определить главные мотивные ряды миров прозы Алимжанова и, как следствие, увидеть не обнаруженные еще структурные и тематических линии его романов. Так, в результате анализа художественной творчества, авторы находят эту линию в русскоязычной прозе А. Алимжанова. Герой романа (не повести) «Возвращение учителя» приходит к краткому и верному выводу о том, что «не бывает абстрактного разума, абстрактного добра, абстрактной любви. У них должны быть крепкие щиты и острые копыя...». Сюжет для Алимжанова – хранитель национальной культуры. Автор передает душевное состояния героя романа, его печальные воспоминания о кипчакской родине. Это один из мотивов повествования. Основы пушкинского сюжетостроения положили начало освоению в русской литературе жанра романа, в свою очередь, в романной форме в прозе русскоязычных писателей находят отражение пушкинские истоки построения сюжетов. Такое явление – не просто подражание, а выражение культуры сознания и мировидения. Сюжет для Пушкина – создание художественной перспективы, в котором содержится намек на развязку-ответ. «Роман соприкасается со стихией незавершенного настоящего... Романист тяготеет ко всему, что еще не

готово» [15, С. 112]. Незавершенность и открытость сюжета пушкинского романного типа нашли отражение и в малых жанрах прозы – повести, рассказа, новеллы. Так, критики отмечают, что «Пиковая дама» – это повесть, в которой скрывается сжатый роман [14, там же]. В русле этой традиции формируется мастерство художественной прозы А. Алимжанова, который, безусловно, также испытал влияние традиций пушкинской прозы. Так, высоко оценивая художественное мастерство А. Алимжанова, анализируя и подчеркивая особенность сюжетостроения «Возвращения учителя», авторы вслед за Н. Ровенским больше склоняются к тому, что это роман, а не повесть. Обращаясь к вопросам стиля художника, критик отмечает: «Стиль точно отвечает материалу и нравственному пафосу романа. Нет житейских, бытовых речений, высокий слог лишь изредка переходит в риторику и выпренность [16; 72]. Критики и исследователи-литературоведы согласны с казахским писателем в том, «что поиски истины и справедливости всегда будут увлекать читателей, в какие бы времена они не происходили. Истину и справедливость в лучших образцах литературы искали и критики-демократы В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский, Д. И. Писарев. А. Алимжанову же для подобных поисков в воспроизведенных им событиях тысячелетней давности требовались огромные знания и творческая дерзость» [17].

Выводы

Таким образом, исследовательский интерес к казахской художественной литературе, объединившей в себе две культуры, несомненно, способствует формированию видения литературного процесса в масштабах мировых художественных традиций и направлений. В этом контексте задача осмысления и освоения художественных произведений казахских писателей представляется как важная часть эволюции цивилизации, а изучение художественного творчества писателей, объединивших в своем творчестве две культуры будет способствовать формированию личности с «широким взглядом на мир, гордой за свою национальную литературу».

Список использованных источников

- 1 **Назарбаев, Н. А.** Было это на земле ... Об истории // Родина. – М. : Родина, 2004. – С. 11.
- 2 **Аль-Хамиси, Ахмад.** Становление жанра романа в казахской и египетской литературах // [Электронный ресурс]. – <http://cheloveknauka.com/stanovlenie-zhanra-romana-v-kazahskoy-i-egipetskoj-literaturah-tipologicheskoe-issledovanie#ixzz6fLjTvRAY>.
- 3 **Жирмунский, В. М.** Сравнительное литературоведение. – М., 1979. – С. 67.
- 4 **Кодар, А. А.** Поэты в доспехах // О поэзии средневековых жырау. – Алматы, 2000.

- 5 **Радлов, В. В.** Образцы народной литературы северных тюркских племен. – СПб., ч. 5. 1885. – С. 3–23.
- 6 **Букейхан, А.** Семипалатинские ведомости, 1906, № 250–252.
- 7 **Кляшторный, С.** Симбиоз // Родина. – М. : 2004. Вып. № 2. С. 16–20.
- 8 **Валиханов, Ш. У.** Собрание сочинений в 5-ти томах. Т. 1. – Алма-Ата, 1956. – С. 413.
- 9 **Потанин, Г. Н.** Статья о Ч. Валиханове // Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата, 1958, Т. 5. С. 90–94.
- 10 **Бахтин, М. М.** Эпос и роман // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 393.
- 11 **Пархоменко, М. Н.** Роман семидесятых. – М. : Худож. лит., 1987. – С. 52.
- 12 **Ергалиева, Ж. Н.** Концепции художественного творчества русскоязычных писателей Казахстана // Вестник КазНУ, Алматы, 2014.
- 13 **Нургали, Р.** Концепция и жанры. – Астана, 2010. – С. 8.
- 14 **Селезнев, Ю.** В мире Достоевского. – М., «Современник», 1980. – С. 130.
- 15 **Бахтин, М.** Вопросы литературы, 1970, № 1.
- 16 **Чичерин.** Идеи и стиль. М., «Советский писатель», 1965. – С. 142.
- 17 **Ровенский, Н.** Осуществленная дерзость // Ровенский Н. Портреты: Обзоры, рецензии, литературные портреты. – Алма-Ата : Жазушы, 1983. – С. 72.

References

- 1 **Nazarbaev, N. A.** Byilo eto na zemle. [Nazarbayev N. And. It was on the ground] ... About history // Rodina. – М. : Rodina, 2004. – P. 11.
- 2 **Al-Hamisi, Ahmad.** Stanovlenie zhanra romana v kazahskoy i egipetskoy literaturah. [Al-Khamisi, Ahmad Formation of the novel genre in the Kazakh and Egyptian literatures] [Electronic resource]. – <http://cheloveknauka.com/stanovlenie-zhanra-romana-v-kazahskoy-i-egipetskoy-literaturah-tipologicheskoe-issledovanie#ixzz6fLjTvRAY>.
- 3 **Zhirmunskiy, V. M.** Sravnitelnoe literaturovedenie. [Zhirmunsky V. M. Comparative literature studies]. – М., 1979. – P. 67.
- 4 **Kodar, A. A.** Poetyi v dospehah // O poezii srednevekovyih zhyirau. [Kodar A. A. Poets in armor // About the poetry of medieval Zhyrau]. – Алматы, 2000.
- 5 **Radlov, V. V.** Obraztsyi narodnoy literaturyi severnyih tyurkskih plemen. [Radlov V. V. Samples of folk literature of the Northern Turkic tribes]. – СПб., Ч. 5. 1885. – P. 3–23.
- 6 **Bukeihan, A.** Semipalatinskije vedomosti. [A. bukeikhan Semipalatinsk Vedomosti]. – 1906, No. 250–252.
- 7 **Klyashtornyy, S.** Simbioz // Rodina. [Klyashtorny S. Symbiosis // Homeland]. – М. : 2004. Vol. No. 2. P. 16–20.

8 **Valihanov, Sh. U.** Sbranie sochineniy v 5-ti tomah. [Valikhanov, U. S. collected works in 5 volumes]. Vol. 1. – Alma-Ata, 1956. – P. 413.

9 **Potantin, G. N.** Statya o Ch. Valihanove // Valihanov Ch. Izbrannyye proizvedeniya. [Potantin G. N. Article about H Valikhanov // Valikhanov CH. Selected works]. – Alma-Ata, 1958, vol. 5. P. 90–94.

10 **Bahtin, M. M.** Epos i roman // Voprosyi literaturyi i estetiki. Issledovaniya raznyih let. [Bakhtin M. M. Epos and Roman // Questions of literature and aesthetics. Studies of different years]. – M. : Art. lit., 1975. – P. 393.

11 **Parhomenko, M. N.** Roman semidesyatyih. [Parkhomenko M. N. Roman seventies]. – M. : Art. lit., 1987. – P. 52.

12 **Ergalieva, Zh. N.** Kontseptsii hudozhestvennogo tvorchestva russkoyazyichnyih pisateley Kazahstana. [Yergalieva Zh. n. Concepts of artistic creativity of Russian-speaking writers of Kazakhstan] // Bulletin of KazNU, Almaty, 2014.

13 **Nurgali, R.** Kontseptsiya i zhanryi. [Nurgali R. Concept and genres]. – Astana, 2010. – P. 8.

14 **Seleznev, Yu.** V mire Dostoevskogo. [Seleznev Yu. In the world of Dostoevsky]. – M., «Contemporary», 1980. – P. 130.

15 **Bahtin, M.** Voprosyi literaturyi. [Bakhtin M. problems of literature]. – 1970, № 1.

16 **Chicherin.** Idei i stil. [Chicherin, Ideas and style]. – M., «Soviet writer», 1965. – P.142.

17 **Rovenskiy, N.** Osuschestvlenneya derzost // Rovenskiy N. Portretyi: Obzoryi, retsenzii, literaturnyye portretyi. [Rovenskiy N. Implemented Sass // Rivne N. Portraits : Reviews, reviews, literary portraits]. – Alma-Ata : Zhazushy, 1983. – P. 72.

Материл поступил в редакцию 10.12.20.

Ж. С. Бейсенова, Б. Н. Жанибекова

Қазақша жазушылар өнеріндегі жанр орыс жаңалығының дәстүрлері мәнінде

Л. Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Zh. S. Beisenova, B. N. Zhanibekova

Genre in the art of kazakh writers in the context Russian novel traditions

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan.
Material received on 10.12.20.

Жанр мен стильді дамытудың заманауи мәселелері, қазақ эпосында бұрын болмаған роман формасының өркендеуінің себептері мен шарттары бүгінгі күні даулы болып қала береді. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің орыс тіліндегі прозасындағы роман түрінің пайда болуы мен дамуының негізгі тенденциялары туралы талқылау ұсынылған.

Бұл мәселені шешу, біздің ойымызша, әр кезеңдегі қазақ әдебиетінің даму заңдылықтарын ашу процесінде ұлттық және интернационалдық арасындағы жаңа қатынастардың сипатын нақтылауға мүмкіндік береді. Эпикалық прозаның дамуының бастауларын басқа әлемнің мәдениетімен байланыс аясында іздеу қазақ орыс тілді прозасының тарихи-әдеби процесінің диалектикасына еруге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу қазақ жазушылары шығармаларының, атап айтқанда Ә. Әлімжановтың шығармашылығының онтологиясына, дәлірек айтсақ, оның романдарын орыс роман формасының дәстүрлерінің әсерін бейнелеу тұрғысынан талдауға бағытталған.

Кілтті сөздер: тарихи-әдеби процесс, роман, сюжет, әдебиеттердің өзара байланысы, қазақ, орыс әдебиеті, мәдени дәстүрлер.

Modern issues of the development of the genre and style, the reasons and conditions for the flourishing of the previously absent novel form in the Kazakh epic remain controversial today. This article presents a discussion about the origins and main trends in the development of the novel form in the Russian-language prose of Kazakh literature. Addressing this issue, in our opinion, will make it possible to clarify the nature of the new ratio of national and international in the process of revealing the patterns of development of Kazakh literature in different periods. The search for the origins of the development of epic prose in the context of contact with the culture of another world makes it possible to penetrate into the dialectic of the historical and literary process of Kazakh Russian-language prose. This study is drawn to the ontology of the works of Kazakh writers, in particular to the work of A. Alimzhanov, or rather, to the analysis of his novels in the context of reflecting the influence of the traditions of the Russian novel form.

Keywords: historical and literary process, novel, plot, interrelation of literatures, Kazakh, Russian literature, cultural traditions.

<https://doi.org/10.48081/BYVC9782>**К. К. Дуйсекова, Г. К. Кенжетаева, К. Н. Булатбаева**Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Нур-Султан**КОГНИТИВНО-ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИИ
РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКОВ**

Настоящая статья посвящена определению методологии когнитивно-лингвокультурологического исследования фразеологического пласта генетически отдалённых и разноструктурных языков. Подавляющее большинство современных лингвистических изысканий предпринимаются в целях описания соотношения языка и культуры. В этот круг научных интересов входит также изучение культурной составляющей фразеологических единиц. Изучение языковых явлений в рамках лингвокультурологического и антропоцентрического подходов невозможно без фразеологии того или иного языка. Такое позиционирование многократно актуализирует выявление всеобщих и индивидуальных особенностей во фразеологии генетически отдалённых и разноструктурных языков, с последующим поиском на качественно новом уровне основных факторов, обуславливающих их идиоэтнические характеристики. Вместе с тем, установка когнитивного подхода при исследовании фразеологии позволяет глубже смотреть на дифференцированное мировосприятие и избирательную образную репрезентацию объективного мира разными лингвокультурными сообществами. При таком подходе необходимо особое внимание уделять основным методологическим установкам и методам исследования фразеологии разноструктурных и генетически отдалённых языков. В центре научного интереса настоящей статьи находятся возможности изучения взаимодействия языка, культуры и когниции в диапазоне фразеологии. В рамках одной статьи можно наметить основные методологические пункты такого изучения.

Ключевые слова: лингвокультурологическая методология, когнитивная фразеология, концептуализация, идиоэтнические особенности языка.

Введение

Теоретические изыскания и эмпирические наработки, полученные в области взаимодействия языка и культуры, создали предпосылки для возникновения в первой половине XXI века современной лингвокультурологии. Настоящая статья посвящена одной из мало разработанных направлений современной лингвистики – когнитивной лингвокультурологии. Проблема когнитивно-лингвокультурологического исследования фразеологической системы разноструктурных языков имеет относительно недолгую историю изучения.

Традиционные теории исследования фразеологии и фразеологической семантики оказались неспособными ответить на вопросы, возникающие в связи с истолкованием способности языка к новым сочетаниям знаков, в виде фразеологических единств – его центрального свойства. Когнитивно-лингвокультурологическое исследование во фразеологии является новым подходом и попыткой более основательного и адекватного воссоздания и представления фразеологии в ее антропонаправленной, национально-культурной и этнической обусловленности. Более того, для фразеологии свойственна двойственная антропоцентричность, которая собственно и обуславливает идиозническую значимость фразеологии как репрезентации национальной культуры. Когнитивно-лингвокультурологическое исследование позволяет определить и другую черту носителей фразеологии национального языка, а именно национальную стереотипность их мышления, интерпретации и оценки мира.

Фразеологические единицы существенно отличаются от лексики и репрезентируют особую форму концептуализации мира, его явлений. Соответственно и фразеологическая концептуализация мира существенно отличается от лексической.

Материалы и методы

Краткий словарь когнитивных терминов, изданный под общей ред. Е. С. Кубряковой [1], концептуализацию определяет как некоторый сквозной для разных форм познания процесс построения знаний и возникновения разных структур представления знаний из неких минимальных концептуальных единиц, т.е. осмысление поступающей информации и его фиксирование в сознании человека в виде определенных представлений об окружающем мире, в виде концептов, например: времени, пространства, гостеприимства, счастья и т.д. Основная часть этих концептов закрепляется в языке значениями конкретных лексических и фразеологических единиц, что обеспечивает хранение полученных знаний и их передачу от поколения к поколению, от человека к человеку.

Традиционный или «объективистский» подход к этой проблеме берет своё начало из философии античных греков и долгое время воспринимался как единственно верный и бесспорный путь исследования феномена

фразеологии. На протяжении развития лингвистической мысли, проблема языка и мышления, в зависимости от господства той или иной философской школы, осуществления тех или иных открытий в области медицины и психологии истолковывалась между двумя крайними взглядами:

1 Язык – самодовлеющая сущность, без которого мышление не осуществимо;

2 Мышление носит всеобщий, наднациональный характер, следовательно, язык – едва лишь переводчик уже сформировавшейся мысли.

На современном этапе развития философской и лингвистической мысли взгляды на соотношение языка и мышления изменились. На сегодняшний день можно констатировать, что когнитивное заполнение языка осуществляется вследствие деятельного познания и освоения действительности человеком, посему язык можно считать одним из средств постижения миром. При этом познавательное освоение объективного мира обуславливается степенью познания и не регулируется языком и его формами. Однако, обнаруживаясь формой бытия и формой выражения мышления, язык в то же время представляет важнейшую роль в формировании сознания.

Рассматривая язык как многомерное понятие, В. Н. Манакин выделяет три основных начала: физическое (биологическое), психологическое (индивидуальное) и социальное (шире – космическое). Социальное начало в языке можно понимать в двух основных измерениях: на уровне микросоциума (непосредственно данных языковых коллективов) и на уровне макросоциума (на уровне всечеловеческого общения в пределах космического информационного поля). Далее автор выдвигает предположение, что, функционируя на уровнях микро-макросоциумов, язык выступает соответственно в двух ипостасях: в форме живых существующих языков народов и в форме всеобщего человеческого языка. Под всеобщим человеческим языком автор понимает «единый когнитивно-семантический континуум, который выступает в роли организующей силы содержательной стороны всех языков и человеческого знания о мире, существующего в невербальной сфере. Общечеловеческий когнитивно-семантический континуум, как и единое информационное поле вселенной, не представлен в «непосредственных ощущениях», т.е. материально» [2: 30–32].

Результаты и обсуждение

В данной трактовке когнитивно-семантический континуум представляется как сверхъестественная сила, не подкрепленная общественной практикой. Если он не представлен материально, то это непознаваемый феномен. С другой стороны, невербальная сфера, не закреплённая словами, не представляет значения. С теоретической точки зрения затруднительным представляется включение в инструментарий научного описания понятий, не

имеющих операциональных определений. Как бы не подходили к проблеме сущности языка, аспект отображения не может подвергаться сомнению.

Изменение традиции исследования соотношения языка и мышления вызвало появление когнитивной лингвистики, анализ познавательной деятельности человека в которой связывается с исследованием прежде всего языковых проявлений деятельности человека [3, 4, 5, 6, 7, 8]. В работах представителей Московской семантической школы, где реализуются принципы когнитивного подхода к семантике и грамматике, определяется посредническая функция языка между человеком и внеязыковой реальностью [9, 10, 11].

В своих исследованиях Е. В. Урысон предполагает наличие «долексемных семантических элементов», т.е. достаточно крупных семантических кварков, которые участвуют в формировании смысла высказывания и лишь затем получают языковое представление, иными словами инварианты научного знания [12].

Характер зависимости результатов вербализованных интерпретаций экстралингвистического мира от среды бытования того или иного этноса и от структуры человеческого сознания трактуется в работах О. А. Корнилова [13].

Язык, в соответствии с вышеприведёнными концепциями, есть универсальная форма первичной концептуализации мира и рационализации человеческого опыта, выразитель и хранитель бессознательного стихийного знания о мире, историческая память о социально значимых событиях в человеческой жизни. Язык – зеркало культуры, отображающее лики прошедших культур, интуиции и категории миропредставления, их запечатления и последующего осмысления, переосмысления. Понять природу языка можно лишь на основе изучения человека и его особенностей лексикографического оформления лексики и фразеологии национального языка, понимаемой как картины мира в целом, и фразеологической картины мира в частности [13, 14, 15].

Вместе с тем, материальная и духовная жизнь, история развития разных народов разная, поэтому у них разные языковые и фразеологические картины мира, т.е. разная репрезентация мира. Фразеологическая картина мира каждого отдельного языка обуславливает особенности в образном мышлении и характеристике объективного мира, развитии стереотипных представлений о явлениях объективного мира, предполагает особую языковую, а именно фразеологическую компетенцию. Универсальным языковым фактором национального своеобразия фразеологии является такой структурный компонент фразеологических единиц как их внутренняя форма, поскольку она всегда антропоцентрически и культурно маркирована и обеспечивает национально специфическое понимание и видение явлений действительности. Основопологающим и исходным пунктом для понимания феномена фразеологической картины мира является тот факт, что она представляет собой

создаваемый человеком субъективный образ объективной реальности [4, 5, 15].

Следовательно, при когнитивно-лингвокультурологическом исследовании фразеологии разноструктурных языков необходимо сопоставлять национальные точки зрения на мир с инвариантом научного знания.

Например, концепт «меткость» в казахском языке структурируется как попадание в быстро движущую мишень: *Құралайды көзге атқан (каз.)*. Французы же структурируют его иначе, попадание в маленькую мишень: *Mettre la balle dans l'œil de l'éléphant (фр.) – Попасть в глаза слона*, а они у него, как известно, очень узкие. Концепт не «выводится» непосредственно из значений слова, а является результатом соотношения лексико-фразеологического значения с личностным и народным опытом.

Одинаково структурируют сущность человека: *больше спросишь, меньше даст – Түйе сұрасаң, бие береди (каз.)* и *Demande un œuf, on te donnera un œuf (фр.) – проси быка, тебе дадут яйцо*. Выбор слов, репрезентирующих большое и малое, зависит от понятия благозвучия в казахском и французском языках. Удивительным образом совпадает концептуализация жадности: *жұмыртқадан жүн қырқу (каз.)*; *tondre un œuf (фр.) – стричь яйцо* [15].

Также исследования концептов пространства, времени, количества, родства английского, французского и казахского языков, проведённых учениками проф. Дуйсековой, демонстрируют, с одной стороны, сущность функционального предназначения фразеологии как компонента языковой системы и, с другой стороны, широкий спектр экстралингвистических и внутриязыковых факторов высокой идиоэтничности.

Выводы

Заключая, хочется отметить, что в силу особенностей геополитического положения и полиэтничности в Казахстане сложились благоприятные условия для развития идей, заложенных учеными русской и зарубежной лингвистики. На материале казахского языка и языков других этносов, населяющих Казахстан, а также иностранных языков, наиболее интенсивно развиваются новые перспективные направления – контрастивная лингвистика, прагмалингвистика, этнолингвистика, когнитивная лингвистика и когнитивная фразеология.

Перспективной и объединяющей в этих концепциях является идея о возможности изыскания межъязыковых цепочек общего концептуального базиса, который в каждом языке приобретает своеобразное воплощение.

В работах последних лет И. В. Зыковой предлагается новый подход к фразеологическому значению, согласно которому оно представляется как сложная моделируемая сущность, образующаяся в результате межсемиотической транспозиции. Автором разработан метод лингвокультурологической реконструкции концептуальных оснований образов фразеологизмов.

Выделяются определенные типы культурных информаций, хранящиеся в глубинном содержании фразеологических знаков [15].

В перспективе нам представляется необходимым работать над решением следующего круга исследовательских задач:

– (а) определить методологию когнитивно-лингвокультурологического исследования фразеологии;

– (б) определить закономерности и специфику фразеологической концептуализации мира в разноструктурных неродственных языках.

Список использованных источников

1 Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 245 с.

2 **Манакин, В. Н.** Сопоставительная лексикология. – Киев, 2004. – 326 с.

3 Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира [Текст]. – М. : Наука, 1988. – 216 с.

4 **Колшанский, Г. В.** Объективная картина мира в познании и языке. – М. : Наука, – 1990.

5 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека [Текст] // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – Москва, 1988. – С. 8–60.

6 **Болдырев, Н. Н.** Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику [Текст] : курс лекций / М-во обр. и науки РФ, Тамбовский гос. ун-т им. Г. Р. Державина, Изд. 4-ое испр. и доп. – Тамбов : Изд. дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2014.

7 *La linguistique cognitive sous la dir. de Fuchs Catherine.* – Paris: Editions Ophrys, 2004. – 262 p.

8 **Исабеков, С. Е.** Основы когнитивной лингвистики. – Астана, 2010. – 404 с.

9 **Арутюнова, Н. Д.** Язык и мир человека. – Москва, 1998.

10 **Радбиль, Т. Б.** Когнитивистика [Текст]: учебное пособие. – Нижний Новгород : Нижегородский университет, 2018. – 375 с.

11 **Булыгина, Т. В., Шмелев, А. Д.** Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – Москва, 1997.

12 **Урысон, Е. В.** Языковая картина мира VS. Обиходные представления (Модель восприятия в русском языке) [Текст] // Вопросы языкознания, 1998. – № 2. – С. 3-21.

13 **Корнилов, О. А.** Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст]: учебное пособие / 4-е изд. испр. – М. : КДУ, 2014. – 348 с.

14 **Зыкова, И. В.** Концептосфера культуры и фразеология: Теория и

методы лингвокультурологического изучения. – М. : ЛЕНАНД, 2015. – 380 с.

15 **Дуйсекова, К. К.** Фразеологическая картина мира французского и казахского языков. АДД. – Алматы, 2006. – 46 с.

16 **Ospanova, Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova, K., Baltabayeva G.** Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor. 19.06.2020. // *XLinguae*, Vol.2, 2020. – P. 157–165. [Электронный ресурс]. – http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html.

17 **Abdikerimova G., Duisekova, K., Bissenbayeva Zh.** The value dominant «Laicite» as part of the media picture of the world of France. 19.06.2020 // *XLinguae*, Vol. 13 Issue 1, 2020, P. 75-85. [Электронный ресурс]. – http://www.xlinguae.eu/2020_13_01_06.html.

References

1 *Kratkij slovar' kognitivnyh terminov [A short Dictionary of Cognitive Terms]*[Text]. – М. : Filol. f-t MGU im. M.V. Lomonosova, 1996. – 245 p.

2 **Manakin, V. N.** *Sopostavitel'naja leksikologija*. [Manakin, V. N. *Comparative lexicology*]. – Kiev, 2004. – 326 p.

3 *Rol' chelovecheskogo faktora v jazyke. Jazyk i kartina mira [The role of the human factor in the language. Language and picture of the world]* [Text]. – М. : Nauka, 1988. – 216 p.

4 **Kolshanskij, G. V.** *Ob'ektivnaja kartina mira v poznanii i jazyke*. [Kolshansky, G. V. *An objective picture of the world in knowledge and language*]. – М. : Nauka, – 1990.

5 **Postovalova, V. I.** *Kartina mira v zhiznedejatel'nosti cheloveka*. [Postovalova, V. I. *Picture of the world in human life*] [Text]. // *The role of the human factor in the language. Language and picture of the world*. – М., 1988. – P. 8–60.

6 **Boldyrev, N. N.** *Kognitivnaja semantika. Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku*. [Boldyrev, N. N. *Cognitive semantics. Introduction to cognitive linguistics*] [Text]: kurs lekcij / M-vo obr. i nauki RF, Tambovskij gos.un-t im. G. R. Derzhavina, Izd. 4-oe ispr. i dop. – Tambov : Izd. dom TGU im. G. R. Derzhavina, 2014.

7 *La linguistique cognitive sous la dir. de Fuchs Catherine*. – Paris: Editions Ophrys, 2004. – 262 p.

8 **Isabekov, S. E.** *Osnovy kognitivnoj lingvistiki*. [Isabekov, S. E. *Fundamentals of Cognitive Linguistics*]. – Astana, 2010. – 404 p.

9 **Arutjunova, N. D.** *Jazyk i mir cheloveka*. [Arutyunova, N. D. *Human language and world*]. – М., 1998.

10 **Radbil', T. B.** *Kognitivistika* [Radbil, T. B. *Cognitive science*] [Text]: *uchebnoe posobie*. –Nizhnij Novgorod : Nizhegorodskij university, 2018. – 375 p.

11 **Bulygina, T., Shmelev, A. D.** Jazykovaja konceptualizacija mira (na materiale russkoj grammatiki). [Bulygina, T. V., Shmelev, A. D. Linguistic conceptualization of the world (based on the material of Russian grammar)]. – М., 1997.

12 **Uryson, E. V.** Jazykovaja kartina mira VS. Obihodnye predstavlenija (Model' vosprijatija v russkom jazyke) [Uryson, E. V. Linguistic picture of the world VS. Everyday Representations (Model of Perception in Russian)] [Text] // Voprosy jazykoznanija, 1998. – № 2. – P. 3–21.

13 **Kornilov, O. A.** Jazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov [Kornilov, O. A. Language pictures of the world as derivatives of national mentality] [Text]: uchebnoe posobie / 4-e izd. ispr. – М. : KDU, 2014. – 348 p.

14 **Zykova, I. V.** Konceptosfera kul'tury i frazeologija: Teorija i metody lingvokul'turologičeskogo izuchenija. [Zykova, I. V. The concept of culture and phraseology: Theory and methods of linguistic and cultural studies]. – М. : LENAND, 2015. – 380 p.

15 **Dujsekova, K. K.** Frazeologičeskaja kartina mira francuzskogo i kazahskogo jazykov. ADD. [Text] – Almaty, 2006. – 46 p.

16 **Ospanova, Zh., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova, K., Baltabayeva G.** Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor. 19.06.2020. // XLinguae, Vol.2, 2020. – P. 157–165. [Электронный ресурс]. – http://www.xlinguae.eu/2020_13_02_13.html.

17 **Abdikerimova G., Duisekova, K., Bissenbayeva Zh.** The value dominant «Laicite» as part of the media picture of the world of France. 19.06.2020 // XLinguae, Vol. 13 Issue 1, 2020, P. 75-85. [Электронный ресурс]. – http://www.xlinguae.eu/2020_13_01_06.html.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

К. К. Дүйсекова, Г. К. Кенжетайева, К. Н. Булатбаева

Құрылымы әр түрлі тілдердің фразеологиясын когнитивтік лингво-мәдени тұрғыдан зерттеу

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

К. К. Duisekova, G. K. Kenzhetayeva, K. N. Bulatbayeva

**Cognitive and linguistic-cultural research of phraseology
in multistructural languages**

L. N. Gumilevov Eurasian National University,
Ripublicue of Kazakhstan, Nur-Sultan.
Material received on 10.12.20.

Бұл мақала құрылымы әр түрлі және генетикалық жасағынан ашақ тілдердің фразеологиялық қабатын когнитивті-лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу әдістемесін анықтауға арналған. Қазіргі лингвистикалық зерттеулердің басым көпшілігі тіл мен мәдениеттің байланысын сипаттауға арналған. Бұл ғылыми қызығушылық шеңберіне фразеологиялық бірліктердің мәдени компонентін зерттеу де кіреді. Тілдік құбылыстарды лингвомәдени және антропоцентристік парадигма шеңберінде зерттеу белгілі бір тілдің фразеологиялық қорынсыз болмайтыны сөзсіз. Мұндай позициялау генетикалық туыстығы ашақ және құрылымы әртүрлі тілдердің фразеологизмдеріндегі әмбебап және жеке ерекшеліктерді анықтауға септігін тигізеді, әрі олардың идиоэтникалық сипаттамаларын анықтайтын негізгі факторларды сапалы жаңа деңгейде іздеуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, фразеологизмдерді зерттеуде когнитивтік тәсілді қолдану әртүрлі лингвомәдени қоғамдастықтардың объективті әлемді саралай қабылдауы мен әлем бейнесіне таңдамалы репрезентация жасауына тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Осындай көзқараспен негізгі әдістемелік нұсқаулар мен құрылымы әр түрлі және генетикалық жасағынан ашақ тілдердің фразеологизмдерін зерттеу әдістеріне ерекше назар аудару қажет. Осы мақаланың ғылыми қызығушылығының негізінде фразеологизмдер шеңберінде тілдің, мәдениеттің және танымның өзара байланысын зерттеу мүмкіндіктері жатыр. Бір мақаланың шеңберінде осындай зерттеудің негізгі әдіснамалық тармақтарын көрсетуге болады.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану әдістемесі, когнитивті фразеология, концептуализация, тілдің идиоэтникалық ерекшеліктері

This article is devoted to the definition of the methodology of cognitive-linguoculturological research of the phraseological layer of genetically distant and different-structured languages. The vast majority of modern linguistic research is undertaken to describe the relationship between language and culture. This circle of scientific interests also includes the study of the cultural component of phraseological units. The study of linguistic phenomena within the framework of linguoculturological and anthropocentric approaches is inevitable without the phraseology of a particular language. This positioning repeatedly actualizes the identification of universal and individual characteristics in the phraseology of genetically distant and different-structured languages, followed by a search at a qualitatively new level of the main factors that determine their idioethnic characteristics. At the same time, the installation of a

cognitive approach in the study of phraseology allows a deeper look at the differentiated perception of the world and selective figurative representation of the objective world by different linguocultural communities. With such an approach, it is necessary to pay special attention to the basic methodological guidelines and methods of researching the phraseology of heterogeneous and genetically distant languages. In the center of the scientific interest of this article are the possibilities of studying the interaction of language, culture and cognition in the range of phraseology. Within the framework of one article, one can outline the main methodological points of such a study.

Keywords: linguoculturological methodology, cognitive phraseology, conceptualization, idioethnic features of the language.

<https://doi.org/10.48081/AYCE5658>**С. Т. Елікпаев, Б. Қ. Қапасова**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Қ. П. МӘШҮР-ЖҮСІП ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗ – ҰЛТТЫҚ ЗЕРТТЕУ МЕН ПАЙЫМ

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының аса көрнекті зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Пазылұлы Мәшүр-Жүсіптің ғылыми еңбектері талданған. Ғалым еңбектерінің басты ерекшеліктері қазақ лирикасындағы көркемдікті ашумен айқындалады. Бұл ретте қазақ әдебиеттану ғылымының 1960 жылдардан кейінгі зерттеулері назарға алынуы керек. Бай қазақ лирикасының тектік белгілерінің негізі нақтыланғанымен де көркемдік сипаттары туралы ғылыми ой мен көзқарастарда әлі де зерттеулер қажеттігі осы – жиырмасыншы ғасырдың алпысыншы жылдарынан кейінгі кезеңде анық байқалды. Қуандық Пазылұлы ғылыми еңбектерінде қазақ лирикасындағы көркемдік бейне мен стиль ерекшеліктері туралы теория бір жүйеге келтірілді.

Мақалада ғалымның қазақ лирикасындағы орны бөлек зерттеулері туралы айтылады. Әсіресе, ғалымның терең қаралып, қордалы ойымен ерекшеленер еңбегінің бірі – «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» деп аталатын монографиясы. Бұл – жетпіс жылғы саясат сергелдеңінен кейінгі қазақ әдебиетінің орны бөлек мұрасы – лирикасын ұлт мүддесін тұрғысынан зерделеген еңбек болуымен артық.

Зерттеуде 1989 жылдың желтоқсанында ақталған Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы туындылары, әдебиет талдауы назарына ілінбей келген Мәшүр-Жүсіп Көпейұлы шығармалары алғаш рет талданса, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин шығармалары тәуелсіз әдебиет тұрғысында, егемен ел зерттеушісі ой-пайымымен қарастырылады. Қазақ лирикасындағы әдіс пен тәсілдің ара-жігі ашылады. Әдебиеттегі көркемдік бейненің жасалуын, тегін анықтап көрсетеді. Осы тұста дәстүр сабақтастығы мен ой жалғастығына да мән беріледі. Бұл 20-ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі лирика жанры арқылы, осы кезең туындыларын материал ретінде ала отырып, бейнелілік пен стиль туралы әдебиет теориясына қажет ойларды тұжырымдайды. Мақала авторлар

ғалымның еңбектерінен қазақ лирикасына қатыстыларын алып талдайды. Бұл ретте Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп ғылыми еңбектері алты топқа жіктеліп көрсетіледі. Осы топтар арқылы ғалымның қазақ лирикасындағы бейнелілік, автор ұстанымы, қоғаммен қатынас, көркемдік, стиль т.б. теориялық мәселелер туралы ой нақтылана түседі. Мақала әдебиет зерттеушілеріне, филология, гуманитарлық сала мамандарына арналған.

Кілтті сөздер: ғалым, ғылыми еңбек, әдебиет, лирика, бейнелілік, стиль, көркемдік, өлең, кезең, ерекшелік.

Кіріспе

Қазақ әдебиеттануын зерттеу 1960 жылдардан бастап өзгеше қарқын алды. Сонымен бірге бұл кезеңдерде әдебиеттің сырын ашуға сөздің мәнін ғана емес мәйегін ұғатын, терең талдау жасай алатын ғана емес, өздері де шығармашылық қабілеттері зор зерттеушілер легі келді. Бұл ұрпақтың алдында қазақ әдебиетінің мол қазынасын жинақтау, жүйелеу және оны теориясын нақтылау мақсат-міндеттері тұрды. Сонымен бірге тар қыспақты кеңестік жүйенің талаптарын да айналып өте алмады. Бірақ әдебиетті ардың ісі деп ұққан бұл кезең ғалымдары «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» әдебиеттің ұлттық өнер туындысы екендігін әдебиеттің сынымен де, тарихын зерттеуімен де, теориясын жүйелеуімен де дәл жеткізді.

Зерттеудің нысаны: ғалым-зерттеуші лабораториясы

Зерттеудің пәні: қазіргі қазақ әдебиеті

Зерттеудің мақсаты: қазақ әдебиеттануындағы көрнекті ғалым Қ. Мәшһүр-Жүсіптің еңбектеріндегі тәуелсіз ұлттық зерттеудің маңызын ашу.

Міндеттері:

- ғалым еңбектерінің қазақ әдебиеттану ғылымындағы орнын көрсету;
- ғалым еңбектеріндегі қазақ лирикасының белгілерін анықтауға арналған ойларының мәнін, артықшылығын анықтау;
- тәуелсіз қазақ әдебиеттану ғылымы үшін ғалым еңбектерінің қажеттілігін айқындау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі: әдеби талдау әдісі қолданылды.

Қазіргі жаһандық өзгерістер тұсындағы лирикадағы ұлттық белгіні ашу – елдік қалыпты, қасиетті сақтаудың негізі ретінде зерттелу қажеттігіне назар аудартылады. қалыптастыру мақсаттарын орындауда әдебиеттің орны өзгеше.

Әрбір әдебиет зерттеушісі өз заманының тұлғасы. Бұл қалау мен қаламауға бағынбас тағдыр. Әртүрлі ұлт басындағы жағдаяттар мен оқиғалар өз ғалымдарын сергелдең мен сенделіске әкеліп, адам жанын жалаулы я жағасыз кезеңнің сынағына салып кейде ширықтырып шыңдап, кейде шытынатып барып шыңырау сөзге, оюлы ойға айдын салары анық.

Кәсіби ғалымның орнын толтыру қайта қалыпқа келмес ойсырау. Еуропаның алдыңғы қатарлы елі Франция осындай күнді басынан кешті. 1785 жылы 48 тұрақты мүшесі (академик) болды. 1785 тің қазан 1795 жылға дейін 20 адам қайтыс болды, соның ішінде оны террордан көз жұмды. Ж.-С. Байи (1793 жылдың 12-і қазаны), Ж.-Б. Бошар де Сарон (1794 жылдың 20-і сәуірі) осындай көптеген ғалымдардың өлтірілуі, бұған дейінгі алдыңғы қатардағы Француз мемлекетін мүлдем әлсіретіп, кейінгі елге айналдырды. [1, 7–11]. Бұған дейінгі Руссо, Монтескье секілді ірі азат ойлы ғалымдар қайта тумалы. Ғылым еркіндікпен дамиды деп қаперден шықты. Бодан ұлтты қазақ елі Кеңестік дәуірдің ащы дәмін аямай татты. Қазақ әдебиетінің жинаушысы Мәшһүр-Жүсіптер патша кезеңінде қуғынға түсіп, Кеңестік дәуірде атаусыз қалдырылды. А. Байтұрсынов секілді әдебиет зерттеушісі, теоретигі мүлдем атылып кетсе, Ж. Аймауытов, М. Әуезовтей кейінгі толқын ығыстырылды. Әсіре саясаттанған тұрпайы әдебиетке жол салынып ұлт құндылығы мансұқталды.

Реперессиядан әлсіреп шыққан соның ішінде ұлт әдебиетін зерттеу, талдау, ұлықтау секілді қажырлы еңбек елеусіз тартқанда тағы бір буын әдебиет майданына араласты. Бұл ұрпақ соғыстың салдарын көрген, жан тондырған, рух тоздырған толқын болатын. Аталған кезеңнің көрнекті өкілдері Е. Тұрсынов, М. Мағауин, С. Қасқабасов, Р. Нұрғалиев, М. Мырзахметов болды.

Бұған дейінгі қазақ әдебиетіндегі орны орасан Мәшһүр-Жүсіптей алтын қазыналы ауылдың немересі, шағатай тілді әдебиетті оқып жетілген терең білімді, алғыр ұғымтал мінезбен әдебиеттану ғылымына араласты. Соның ішінде лирика тектес көпқабатты, мол мұраны дендеп қарастыруды қолға алды. Қ. Пазылұлы бұған дейін зерттелуі болса да, саяси дәртеден шыға алмаған, сөз емес идеясын алдыға қойған саланы өзіне ғана емес, кейінгі шәкірттері үшін де негізгі нысана етіп алды.

Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп 60-жылдар қалыптасқан космополитті, кеңес идеологиясымен қалыптасқан «зиялы қауымнан» бөлініп шығып, ұлттың құндылығын ту еткен ғалымға айналды. А. Ф. Лосев өзінің «Философия имени» еңбегінде интелегенттер «соматилік тірі жандар» деген еді [2]. Аталмыш ғалымның «бос сөзді интеллигенті» емес, ұлт жоқшысы, сөз өнерін ұлықтаушы болып сара жолды тапты ғалым Қ. П. Жүсіп.

Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп – қазақ әдебиетіне 60 жылдар араласқан еңселі де ірі әрі қабырғалы ғалымдарымыздың бірі. М. Әуезовтің әңгімелерінен зерттеуден басталған соқпақ жол бүгінгі күндері соңынан сансыз шәкірт ерткен даңғыл жол, жібек жолындай қанат талар ұзақ та, тұяқ тозар мол да.

С. Қасқабасов, М. Мағауин, С. Әшімбаев, Т. Жұртбаев секілді ғалымдармен бірге бастау алған іргелі ғалым ойлары бүгінгі әдебиет ғылымында жеке мектеп, таныс тарауға айналды.

Ғалымның терең қаралып, қордалы ойымен ерекшеленер еңбегінің бірі – «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік». Бұл – жетпіс жылғы саясат сергелденінен кейінгі қазақ әдебиетінің маңғазды мұрасы – поэзиясы жөнінде жазылған ұлт мүддесін ту еткен нау еңбек.

Зерттеуде аты енді ғана жарық көрген Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр-Жүсіп көпейұлы туындылары алғаш рет талданса, Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин шығармалары тәуелсіз әдебиет тұрғысында, егемен ел зерттеушісі биігінде талданады. XX ғасыр басында орыс, араб, еуропа әдебиетінде басымдық алған романтизм ағымының озық, бәйге алар орамы Мағжанда, Сәкенде болғаны айтылады.

Аз қазақта алтыға бөлген саясаттан ада, бұрын заты емес, аты бөлек аталар Мағжан, Сәкен туындылары еншілес қарастырады. Зерттеуші Алаштың екі ұлт ақынын тетелес талдайды.

«Романтизмнің басты ерекшелігі: күнделіктегіден мүлде бөлек, адамның айрықша, оқшау сезімдерін жырлаумен байланысты екендігі мәлім деп айтылғанда ақын басындағы оқшау хал ғылым тілімен түсіндіріледі. Бұл шарттарға сай жазылған – М. Жұмабаевтың «Сырым» өлеңі:

Күлсем егер, есім шығып күлемін,
Жылағанда, қап-қара қан төгемін.
Қасым болса, қанын ішкім келеді,
Досым болса, жолында оның өлемін.
Әйел сүйем, бірақ емес сендерше,
Мен сүйемін, жан-денесін бергенше.
Жан денесін бірдей алам, улаймын
Қысып сүйсем, құшағымда өлгенше.

Күлу мен жылаудың жеке өзі-ақ қарама-қарсы ұғымдар екені аян. Ал, мұнда әйтеуір бір күлу емес, есі шыға күлу, әншейін жылау емес, қап-қара қан төгерлік жылауға қарсы алынған. Ақын мұнымен де тоқталмайды, бастапқы ойын ширата түсіп, қарсы болса, қанын ішкісі келетін, досы болса, жолында өлуге даяр екенін мәлімдейді. Ал үзінді соңындағы әйел сүюі де шексіз құштарлыққа құрылған» [3, 22].

Мағжан поэзиясы қазақ әдебиетінің көп жоғын толтырып тұрғанын зерттеуші анық таныған. «Демек С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов тәрізді әріптестері өмірдің күнгеі жағын көбірек қызықтаса, назарсыз, жоқтаусыз қалып бара жатқан көлеңке тұсқа М. Жұмабаев көбірек үнілсе, мұның бәрі ақындардың біріндегі жокты екіншілері толықтыруға ұмтылуы деп түсінген жөн».

Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп өз зерттеуінде әр қаламгердің стилі жазу тілінде ғана емес, ойларында ғана емес, кейіпкер таңдауында да көрінерін қапысыз айтады. «Мысалы, С. Мұқановтың жағымды кейіпкерлері көбінесе

«Мөлдір махаббат» романынан басқа туындыларының бәрінде дерлік кедей табынан шыққан, коммунист партиясы ісіне берілген адам ретінде алынса, М. Әуезовтің ұнамды қаһарманы қашан да қай таптан шыққанына қарамастан (Мәселен, Абай, Әбіш т.б.), халқына қызмет еткен өнер адамы ретінде көрінеді. Рас, «Абай жолындағы» Әйгерім акын емес, бірақ оның есінен ол әнші, өлеңді, өнер атаулына жоғары бағалауымен ерекшеленеді. Бұл жазушының өнер сүюді бірінші кезекке қойғанын дәлелдесе керек. Б.Майлиннің ұнамды қаһармандары көбіне қақ-соқпен ісі жоқ, момын, еңбекші, адал да аңқаулау адам және әдеттегі қарапайым пенде болса (Бәкен, Азамат т.б.), С. Сейфуллинде ол өз қатарынан көп озық, алға шыққан белсенді күрескер ретінде оқшауланады («Қызыл сұңқардағы» Еркебұлан, «Тар жол тайғақ кешудегі» жазушының өз бейнесі, т.б.). Б. Майлинде жуастық немесе ақжарқындық – ұнамдылық белгісі ретінде көзге түссе, Т. Ахтанов аңқылдақ, ашық болып көрінушінің жексұрындығына («Боран» романындағы Қасболат), қатқыл, оғар тәрзідінің нағыз абзал адам екендігіне («Қаһарлы күндердегі» Ержан, Мұрат, «Борандағы» Қоспан т.б.) баса көңіл бөледі. Сондай-ақ лирика жанрында да Б. Майлиннің сүйікті қаһарманы көбінесе қатардағы еңбек адамы (мәселен, Мырқымбай т.б.) болып келсе, С. Сейфуллинде алға шыққан, ту ұстаған үздік күрескер батыр кең дәріптеледі. Ғалым еңбектері әдебиет тарихының белгілі бір кезеңін зерттеу арқылы әдебиеттің теориясына қатысты тұжырымды анықтамалық ойлар айтуымен де ерекшеленеді. Қазақ әдебиетіндегі ірі суреткерлердің кейіпкерлері жөніндегі тұшымды пікірді Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп ғана айтты.

Жазушы мен кейіпкер егіз екені де осында ескертілді. Флобер «Бовари ханым – мен» десе, М. Әуезов «Абай – мен» деп айта алады. М. Мағауин «Аласапыранның» соңғы беттерінде «менің Ораз – Мұхамбетім осылай өлді» дейді. Кешегі кеңес кезінде қаламгерге жұмысшы, қойшы, малшы бейнесін сомдатып әдебиеттің бағында түсіріп жіберген жоқпыз ба? Алпамысты, Қобыландыны айтар қазақ әдебиеті тым төмен, тар аяда қалған жоқ па? Эстет А. Сүлейменов, қазақи Қ. Жұмаділов, ұлт мұраты М. Мағауиндер өзіне керек, қажет, өздеріне жақын кейіпкерлерді тудыра алды ма? Зерттеуші еңбегі осындай сұрағы көп, жауабы жоқ жат жоталарға аяқ бастырады, санаға құрық лақтырады.

Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп еңбегі – салыстырмалы әдебиеттанудың озған өрнегі. Салыстырмалы әдебиеттануға бұған дейін советтік ғылым әдейі жол бермей, жөнсіз бүркеп келген сала болатын. Бұл Абай мен Мәшһүр-Жүсіп жолдарын салыстырғанда байқалады.

«Абай тәрзіді Мәшһүр-Жүсіптің де сөз зергері екенін айқындай түсу үшін, екі ақынның «нәпсі» хақындағы сақтандыруларына салыстыра үңілейік:

1 Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,

Лапылдық көрсеқызар нәпсіге ерме!

Әйел жақсы болмайды көркіменен
Мінезіне көз жетпей, көңіл бөлме! (Абай, 60 б.)
2 Жаяу қыл, нәпсіңді атқа мінгізбей бақ,
Міне қалса, жортқызып, желгізбей бақ.
Өзін-өзі бағуға көп әл керек,
Көз соңынан көңілді жүргізбей бақ. (Мәшһүр-Жүсіп, 93 б.).

Абайда нәпсі алдамшылдығын ашу үшін, белгілі бір қызу, ыстықтық сипатын ашарлық белгі «лапылдақ» көріктеуіш (эпитет) шебер пайдаланылған. Ал, Мәшһүр-Жүсіп дерексіз ұғым нәпсіні жан иесіне айналдырып, оны жаяу қылуды шарт етеді. Жаяу жүру мен атқа мінудің қайсысы баяу, қайсысы тез қозғалу белгісі екені мал баққан қазаққа етене таныс көрініс десек, Мәшһүр-Жүсіптің тағы да ұлттық өрнекті кәдеге жарату шеберлігін көреміз. Ал, атқа мінген күннің өзінде оны жортқызып, желгізбеу мәселесі қойылуы да ақынның белгілі бір әрекетті дамытып бере біруін дәлелдейді. «Көңіл» сөзінің дерексіз екенін ескертсек те, оны жан иесіне айналдырып, көз соңынан жүргізбеді айту да шарттылық пен жандандыру арқылы жүзеге асады. Себебі көз де, көңіл де бір адамға тән болғандықтан, сөзбе-сөз түсіндіріп, алдымен көз, соңынан көңіл жүреді дей алмаймыз ғой. Мұның бәрі екі ақынның да әр сөзге, сөз тіркесіне ерекше мән бергенін, шағын детальға шалқар шындық сыйғызу шеберлігін дәлелдесе керек» [8, 3–10].

Зерттеу аталмыш монографиядағы 331–332 беттерде «темір» сөзінен М. Дулатов, М. Жұмабаев, сегізі Сері, Н. Наушабаев, С. Торайғыров, Үмбетей ақын, А. Байтұрсынов, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ж. Жабаев, С. Сейфуллин жырларында қандай мағына, қандай өрнекте қолданырын соншалық жіті, құтқармас көз, шын шеберлікпен зерттейді. Әр ақында темір сөзінің қандай, шырай, сәуле алатынына жете үңіледі. Ғалым еңбегі қазақ сөзінің шын жоқшысы, іздеушісі, екенін сендіре таңдай қақтырады. Әлем әдебиеттануындағы Дж. Фрезер секілді ерен еңбектің ерекше үлгісі – Қ. П. Мәшһүр- Жүсіп зерттеулері біздің бағасыз байлығымыз.

Қазіргі, кейінгі, тәуелсіздік кезеңі лирикасын талдауда біз Қ. Мәшһүр-Жүсіп талдауларын негізге аламыз [3, 100–104]. Қуандық Пазылұлы қазақ лирикасындағы стиль мен бейнелілікті талдау кезінде әдебиеттің өнер екендігін, әдебиеттің белгілі бір заңдылықтарға бағынатын өз теориясы бар ғылыми жүйе екендігін де нақты анықтап көрсетеді.

Ғалымның қазақ лирикасына қатысты зерттеулерін келесі топтарға жіктеуге болады.

1 Қазақ лирикасының тектік белгілерін анықтау: лирикалық кейіпкер сипаттары және ақындық (өмірбаяндық, мінез, шыққан тегі, қоғамдық, саяси ұстанымдары т.б.) ерекшеліктер.

2 Қазақ лирикасындағы әр кезең белгілерін көрсету.

- 3 Қоғамдық өзгерістер және лирикалық кейіпкер бейнесі.
- 4 Ақын лабораториясындағы бейнелілік пен стиль.
- 5 Лирикадағы дәстүр жалғастығы және ой сабақтастығы.
- 6 Қазақ лирикасындағы тақырып пен идеяның берілуі және оның қоғаммен қатынастары.

Қорытынды

Ғалымның қазақ әдебиетіндегі лирикаға арналған зерттеулерінің әр тобынан терең талдаулар мен маңызы зор ойларды табарымыз анық. Бұл зерттеулер бізге қазіргі әдебиеттанудың теориясын жасауға ғана емес, оны оқыту, талдау арқылы тарату, насихаттау сияқты – бүгінгі қоғам үшін өзекті тұсқа қажет екені белгілі.

Қ. Мәшһүр-Жүсіп зерттеулерінде қазақ лирикасындағы кейіпкер бейнесі, бейнелілік пен стиль – жалпы әдебиеттің көркемдік тәсілі ретінде тұтас панорама болып зерттелуімен өзгеше. Ғалым еңбектері қазақ әдебиетіндегі әр ақынның халықтық үнін танып, ұлттық өрнегімен аша алуымен мәнді.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Дмитриев, И. С.** «Союз ума и фурий»: ученые в эпоху французской революции [Текст] // В журнале: Новое литературное обозрение № 73 (3), 2005. С. 447
- 2 **Лосев, А. Ф.** Философия имени М. Мәскеу университеті баспасы. 1990. – С. 215.
- 3 **Мәшһүр-Жүсіп, Қ.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Монография. Павлодар университеті 1999. – 382 б.
- 4 **Елікпаев, С. Т., Қапасова, Б. Қ.** Қазақ әдебиеті. 5–9 – сыныптар. Қосымша оқу құралы. – Арман – ПВ, 2016. – 120 б.
- 5 **Жүсіп, Қ. П.** Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер. – Алматы, 1991. – 216 б.
- 6 **Жүсіп, Қ. П.** Көркем сөздің күдіреті – Павлодар, 2000. – 288 б.
- 7 **Жүсіп, Қ. П.** Мектепте қазақ әдебиетін оқыту. – Павлодар, 2003. – 254 б.
- 8 Абай және Мәшһүр-Жүсіп [Текст] //»Абай шығармалары және қазіргі гуманитарлық» атты республикалық конференция материалдар жинағы, – Нұр-Сұлтан: «Арда+7» баспасы, 2020. – 352
- 9 **Елікпаев, С. Т., Қапасова, Б. Қ.** Қазақ әдебиеті. Қосымша оқу құралы. – Арман – ПВ, 2016. – 132 б.
- 10 **Елікпаев, С. Т., Қапасова, Б. Қ.** Қазақ әдебиеті. Отбасылық әдебиеті. – Арман – ПВ, 2016. – 125 б.

References

- 1 **Dmitriev, I. S.** «Союзъ ума и фурии»: ýchenye v epohý fransýzskoi revolúsi. [Dmitriev I. S. «Union of minds and Furies»: learning in the era of the French Revolution] [Text] // in the journal : New Literary Review No. 73 (3), 2005. P. 447.
- 2 **Losev, A. F.** Filosofia imeni. [Losev A. F. Philosophy imeni]. – M. Moscow University Publishing House. 1990. P. 215.
- 3 **Máshhúr-Júsip Q.** Qazaq hırıkasyndaǵy stil jáne beinelilik. [Mashhur-Zhusup K. style and imagery in Kazakh lyrics]. Monograph. Pavlodar University 1999. – 382 p.
- 4 **Elikpaev, S. T., Qapasova, B. Q.** Qazaq ádebieti. 5–9 – synypтар. Qosymsha oqý quraly. [Elikpaev S. T., Kapasova B. K. Kazakh literature]. Additional training manual. – Dream-PV, 2016 – 120 p.
- 5 **Júsip, Q. P.** Óleń – sózdiń patshasy. [Joseph K. P. Verse is the king of the word: studies]. – Almaty, 1991. – 216 p.
- 6 **Júsip, Q. P.** Kórkem sózdiń qudireti. [Zhusup K. P. The power of the artistic word]. – Pavlodar, 2000. – 288 p.
- 7 **Júsip, Q. P.** Mektepte qazaq ádebietin oqytý. [Zhusup K. P. Teaching Kazakh literature at school]. – Pavlodar, 2003. – 254 p.
- 8 Abai jáne Máshhúr-Júsip [Tekst] // «Abai shyǵarmalary jáne qazirgi gýmanıtarlyq» atty respýblikalyq konferensia materialdar jnaǵy. [Abay and Mashhur-Zhusup [text] // collection of materials of the Republican Conference «works of Abay and modern humanities»]. – Nur-Sultan: publishing house Arda+7, 2020. – 3527.
- 9 **Elikpaev, S. T., Qapasova, B. Q.** Qazaq ádebieti. [Elikpayev S. T., Kapasova B. K. Kazakh literature]. Additional training manual. – Arman-PV, 2016. – 132 p.
- 10 **Elikpaev, S. T., Qapasova, B. Q.** Qazaq ádebieti. [Elikpaev S. T., Kapasova B. K. Kazakh literature]. Family literature. – Arman-PV, 2016. – 125 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

С. Т. Еликпаев, Б. К. Капасова

**Независимое национальное исследование и видение в трудах
К. П. Машхур-Жусупа**

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.12.20.

S. T. Yelikpaev, B. K. Kapasova

Independent national research and vision in the works of K. P. Mashhur-Zhusup

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

В статье проанализированы научные труды выдающегося исследователя казахской литературоведения, доктора филологических наук, профессора Маихур-Жусупа Куандыка Пазылуды. Основные черты трудов ученого раскрывают художественность в казахской лирике. При этом следует принимать во внимание исследования казахской литературоведческой науки после 1960-х годов. Хотя основа родовых признаков богатой казахской лирики была уточнена, необходимость исследований в научных размышлениях и взглядах на художественные свойства была очевидна в период после шестидесятих годов двадцатого века. В научных трудах Куандыка Пазылуды была систематизирована теория об особенностях художественного образа и стиля в казахской лирике.

В статье речь идет о отдельных исследованиях ученого в казахской лирике. В частности, одним из наиболее интересных трудов ученого является монография «стиль и образность в Казахской лирике». Это больше, чем труд, изучающий в интересах нации лирику – отдельное наследие казахской литературы после семидесятилетней политики. В исследовании впервые проанализированы произведения Магжана Жумабаева, Шакарима Кудайбердиевича, реабилитированные в декабре 1989 года, произведения Маихур-Жусупа Копейулы, не привлекающие внимания к анализу литературы, произведения Сакена Сейфуллина, Ильяса Жансугурова, Беимбета Майлина рассматриваются в контексте независимой литературы с точки зрения исследователя егемен ел. В казахской лирике раскрывается взаимосвязь метода и подхода. Выявляет создание художественного образа в литературе, бесплатно. В этой связи особое внимание уделяется преемственности традиций и преемственности мысли. Это через жанр лирики в казахской литературе начала 20-го века, когда произведения этого периода.

Ключевые слова: ученый, научный труд, литература, лирика, образность, стиль, художественность, стихотворение, период, специфика.

The article analyzes the scientific works of the outstanding researcher of Kazakh literature, doctor of Philology, professor Mashhur-Zhusup Kuandyk Pazyluly. The main features of the scientist's works reveal the artistry in the Kazakh lyrics. At the same time, it is necessary to take into account the research of the Kazakh literary science after the 1960s. Although the basis of the generic characteristics of rich Kazakh lyrics was clarified, the need for research in scientific reflections and views on artistic properties was obvious in the period after the sixties of the twentieth century. In the scientific works of Kuandyk Pazyluly, the theory about the features of the artistic image and style in Kazakh lyrics was systematized.

In this article we are talking about the individual research scientist at the Kazakh lyrics. In particular, one of the most interesting works of the scientist is the monograph «style and imagery in Kazakh lyrics». This is more than a work that studies lyrics in the interests of the nation – a separate legacy of Kazakh literature after seventy years of politics. The study first analyzes the works of Magzhan Zhumabayev, Shakarim Kudaiberdievich, rehabilitated in December 1989, the works of Mashhur-Zhusup Kopeyuly, which do not attract attention to the analysis of literature, the works of Saken Seifullin, Ilyas Zhansugurov, Beimbet Mailin are considered in the context of independent literature from the point of view of the researcher Egemen El. Kazakh lyrics reveal the relationship between method and approach. Identifies the creation of an artistic image in literature, free of charge. In this regard, special attention is paid to the continuity of traditions and continuity of thought. This is through the genre of lyrics in Kazakh literature of the early 20th century, when the works of this period.

Keywords: scientist, scientific work, literature, lyrics, imagery, style, artistry, poem, period, specificity.

Қ. С. Ерғалиев

Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ЖАНУАРЛАР ТӨЛДЕРІ АТАУЛАРЫМЕН БЕРІЛЕТІН ҚАРАТПАЛАРДЫҢ АУДАРЫЛУЫ

Қазақ тіл білімінде қаратпа сөздер ХХ ғасырдың екінші жартысында ғалымдардың зерттеу нысанына ілігіп, грамматикалық (морфологиялық, синтаксистік) бағытта түбегейлі қарастырылған тілдік бірлік болып табылады. Алайда оның ұлттық ерекшелігі ескеріле отыра, аударылу жайының зерделенуі кенжелеп қалып отыр. Осы тұрғыдан келгенде жұмыстың өзектілігі көрінеді және кезек күттірмес мәселе қатарына жататыны айқындалады.

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Ф. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романында ұшырасатын қаратпа сөздер, ал зерттеу пәні болып жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпалардың аударылуы алынды. Мақсаты – шығармадағы жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпа сөздерді жинақтап, олардың аударылу жолдары мен лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау. Жұмысты жазу кезінде салыстыру және салғастыру әдістері, сипаттау әдісі, баяндау әдісі, лингвомәдени талдау әдісі мен тілдік деректердің сандық сұрыптау әдісі қолданылды. Олар төмендегідей тұжырым шығаруға ұйытқы болды: аударма тілтанушылар тарапынан зерттелген, анықтамасы айқындалған, теориялық негізі қаланған мәселелер қатарына жатады; қаламгер туындысында кездесетін тілдік деректер Л. К. Латышев белгілеген аударма түрлерімен саралауға болады; мәтіндегі жануарлар төлдерімен берілетін қаратпа сөздер Л. К. Латышев көрсетуіндегі аударманың калькалау, транслитерация, жуықталған (теңестірілген) аударма жолдарымен жүзеге асқан. Туындыда сипаттамалы (түсіндірмелі) аударма тәсілі пайдаланылмаған.

Кілтті сөздер: аударма, транслитерация, калькалау, сипаттамалы аударма, жуықталған аударма.

Кіріспе

Реалий сөздерін аудару шартты ұғым болып есептеледі: олар, әдетте, өзгермейді. «Егер аударылмайтындығы туралы айтатын болсақ, – деп жазады

Л. Н. Соболев, – әдетте, реалий сөздер аударылмайды» [1, 281 б.]. И. Левый реалийді *crucis translatorum* қатарына жатқызбайды, яғни аудармада қиындық тудыратындардың бірі болып саналатынын көрсетеді [2, 149 б.].

А. В. Федоров: «Басқа тілге аударылмайтын сөз жоқ. Олар сипаттау түрінде болса да тәржімаланады», – дейді [3, 182 б.]. Аударылатын тіл сөздерінің жалпы тіркесімі – сөздік аудармаға қатысты және «күрделі тұтастыққа емес, тек жеке элементке байланысты болуы мүмкін» [3, 144 б.], яғни мәтінмәндік аудармаға қатысты болатынын айтады. Демек, аудармашылардың алдында тұрған мәселе – реалийді аударуға болмайды немесе болады дегенде емес, оны қалай тәржімалауға болатындығында.

Аударма кезінде реалийді берудің басты екі қиындығы бар:

1 аударылатын тілде белгіленген реалийлердің тіл тұтынушыларында сәйкестігінің (эквиваленттің, аналогтің) болмауы және

2 Реалийдің нақты мағынасымен (семантикасымен) қатар колоритті – оның ұлттық және тарихи бояуын – беру қажеттілігі. Осыларды негізге ала отырып ғалымдар аударудың түрлі жолдарын ұсынуда. Оны Г. Д. Томахин [4], Л. К. Латышев [5], В. С. Виноградов [6], Ж. Абдуллаева [7], Н. М. Боргуль мен Т. В. Михайлова [8] т.б. еңбектерінде берілген мағлұматтардан көруге болады.

Л. К. Латышев реалий сөздерін тәржімалаудың төмендегідей тәсілдерін көрсетеді:

1 транслитерация – басқа тілден енген сөздердің жазуда аударылатын тіл таңбаларымен берілуі, ал ауызекі сөйлеуде сол тілдің ережелеріне бағынып айтылуы;

2 калькалау – баламасы жоқ сөздердің құрамы (морфемалары) мен тіркесті сөздердің тұлғаларын аударылатын тілде барынша сәйкес келетін сөздермен алмастыру;

3 сипаттамалы (түсіндірмелі) аударма – аударылған сөздің мәнін барынша баяндап ашу;

4 жуықталған (теңестірілген) аударма – бастапқы ұғыммен сай келмейтін, алайда белгілі бір тілдің лексикалық бірлігі мақсатында аударылатын тілде мағынасы жақын сөзді табу [5, 104–106].

Ендеше, Ғ. Мүсірепов романындағы реалийлердің қандай тәсілмен аударылғандығын осы негізге салып қарастыруға болады.

Зерттеудің нысаны: Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы қаратпа сөздер.

Зерттеудің пәні: жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпалардың аударылуы.

Мақсаты: Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романында кездесетін жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпа сөздерді жинақтап, олардың

аударылу жолдарын анықтау, лингвомәдени ерекшеліктің сақталғандығын айқындау. Осы мақсатқа жету кезінде төмендегідей міндеттері шешу көзделді:

– аударма мәселелерін зерделеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, тәржімалау тәсілдерін сипаттау;

– жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпа сөздердің аудару барысында қандай жолмен жүзеге асқандығын анықтау;

– ұлттық лингвомәдени ерекшеліктерді көрсететін тілдік бірлік – қаратпа сөздердің тәржіма барысында бастапқы мағынаны сақтаған-сақтамағандығын мысалдарды талдау арқылы дәлелдеу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі. Қаратпа сөздерді зерделеу кезінде салыстыру және салғастыру әдістері, сипаттау әдісі, баяндау әдісі, лингвомәдени талдау әдісі мен тілдік деректердің сандық сұрыптау әдісі негізге алынды. Бұл әдістер жазушы шығармасындағы жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпа сөздердің Л. К. Латышев көрсетуіндегі аударма тәсілдерінің қайсысымен жүзеге асқандығы айқындалды; аударма барысында ұлттық нақыштың сақталған-сақталмағандығын анықтауға мүмкіндік туғызды.

Аттың жалында, түйенің қомында өскен, ат құлағында ойнап, төрт түлікті тіршілігінің көзі, тірегі ретінде пайдаланылған, оны өсіріп, бағып-қағудың қыр-сырын жан-жақты меңгерген қазақ халқының лексикасында малға қатысты сөздердің қатысуымен жасалған тілдік бірліктер молынан ұшырасады: мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, терминдер мен кәсіби сөздер, диалектілер мен неологизмдер, синонимдер, одағай сөздер т.т. Солардың қатарында сөз мағынасының әралуандылығы мен әртараптылығын көрсететін, халық мұрасының таптырмас құндылығы саналатын, сөздік қорда алатын орны айрықша сөз қолданыстарының бірі – жан-жануарлар төлдері атауларымен берілетін қаратпалар да бар. Ол тек қарым-қатынас құралы және біреуге жүгінудің белгілі бір түрі ғана емес, бойына ұлттық құндылықтарды жинақтаған, сол елдің жалпы дүниетанымынан, тарихи, мәдени, әдеби өмірінен, тұрмысы мен тіршілігінен, кәсібі мен шаруашылығынан мағлұмат беретін саф алтындай лексикасы болып есептеледі. Сонымен қатар бұл семантикалық топты ұлаңғайыр даланы мекендейтін аң-құс пен жәндіктерге қатысты атаулар да толықтырады.

Жан-жануарлар атауларымен берілетін қаратпа сөздер, негізінен, түбір морфемаға тәуелдік көрсеткіштерінің жалғануы арқылы жасалады. Көбінесе ол үлкендердің жасы кіші адамдарды немесе балаларды жақсы көру, бауырына басып, жақын тарту, жылы шырай таныту, еркелету, сонымен қатар кемсіту, менсінбеу мәнінде, таныс және бейтаныстарды өзіне қарату, жүгіну бағытында қолданылады. Қазақ халқының қарым-қатынас айналымында жүрген ондай сөздер қатарына мыналар жатады: құлыным (құлыншағым), ботам (ботақаным), лағым, қозым, елігім, күшігім, балапаным, қошақаным, жолбарысым,

арыстаным, сарышұнағым, қарғам, жапалағым, сұңқарым (аксұңқарым), аккуым, қарлығашым, бұлбұлым, тотым (тоты құсым), шыбыным т.б.

Ана бейнесін аша отыра көркемдеп суреттеген, қара сөздің қас шебері Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романында кездесетін аталған сөздер қалай аударылғанын анықтау басты міндет болып табылмақ. Туындыда мал төлдеріне қатысты жиі ұшырасатын сөздердің бірі – «ботақаным» реалийі. «Қазақ тілінің сөздігінде» оған шығармадан мысал келтіре отыра мынадай түсінік берілген: «Ботақан эмоц. 1. Ботаны кішірейтіп айтылатын сөз. 2. Баланы еркелеткенде айтылатын сөз. Ержаным, ботақаным, қайда кеттін? (Ө. Әбішев)» [9, 107 б.]. Романда «ботақаным» деген сөздің алдына автор қара, боз сынды түс атауларын тіркестіріп баяндаған. Мәтіннен дәлел ретінде мысал келтірейік: Талтаяқ бір кеште сиыр сауып отырған Күңшенің қасынан кетпей: «Қара ботақанымнан айналайын, боз ботақанымнан садаға кетейін!» деп отырып, аяғында:

– Әлгі біздің Жабайдың бір қыңқылдап жүргені бар еді... – деген еді. [10, 51 б.]

Талтаяқ в тот день долго крутился около Кунше. Все время, пока она доила корову, расточал ей ласковые слова, те же, что приговаривал обычно верблюдам. «Айналайын, черный верблюжонок! Айналайын, серый верблюжонок!» Потом приступил к делу: «Этот мой Жабай давно пристает ко мне...» [11, 58 с.]

Аңғарғанымыздай, аудармашы тәржімалау барысында Л. К. Латышевтың көрсеткен жуықталған аударма жолын негізге ала отыра «қара ботақаным», «боз ботақаным» деген сөздерді «черный верблюжонок», «серый верблюжонок» деп берген. Орыс тілінде «түйе» сөзі «верблюд», оның төлі «ботаны» «верблюжонок» деп тәржімаланатынын білеміз. Бұл мысалдан қазақ халқында әр тілдік бірлікке жеке-жеке атау ұсынылғанын байқауға болады. Ол ұлттық ерекшелікті, сөздік қордың байлығын көрсетеді.

Келесі бір мысалда автор «ботақандарым» реалийін «ботаханым» деп транслитерация тәсілімен аударған. Бұдан аудармашының «ботақандарымды» ұлттық нақышты сақтай отыра, түпнұсқа тұлғасы мен мәніне жуықтата беруді көздегендігін аңғарамыз. Мысалы: – Жабайды кеше бершілге алып кеткен, – деді Талтаяқ, қылғынғандау даыспен. – Онда менің не жұмысым бар, ботақандарым есіме түсіп кетті де, кетіп қалдым... – Көпей бәйбішесінің ернін тістелеп, дасын шайқап «қой!» дегенін Талтаяқ түсінген жоқ... [10, 75–76 б.].

– Отвезли вчера Жабая к бершиль. Какое мне дело!.. Мои ботаханым!.. как без меня остались?.. Ушел я... За вами пошел... [11, 81 с.]

Романда ұшырасатын келесі қаратпа сөз – «құлыным» реалийі. Төрт түліктің ішінде «сауса – сусын, мінсе – көлік, жесе – тағам, тіксе – киім» ретінде пайдаланылатын, әрі халықта аса қадір тұтатын мал түрі – жылқы атауымен

жасалатын қаратпа сөздердің қазақ халқының өмірінде алатын орны ерекше. Осыдан болса керек, ел аузында «Ер қанаты – ат», «Арыстан – аң патшасы, жылқы – мал патшасы» немесе «Жылқы – малдың патшасы, түйе – малдың қасқасы», «Аттың несібі – алтау» т.б. сынды мақал-мәтелдер қалыптасқан. Бұл жылқыны құрметтеуден туған бірліктер болып табылады. Шығармада автор тарапынан «құлыным» қаратпасы «жеребеночек мой» деп жуықталған аударма жолымен тәржімаланған. Мысалы: – Қарағым-ай, сен бе едің... – деді Күңше, Жүрегі кеуде сүйектерін нұқып-нұқып қалғанын сезді. – Құлыным-ай, қор болған екенсің ғой! – деп, Жабайды маңдайынан сүйді [10, 178–179 б.].

– О жаным, ты ли это? – невольно вскричала Кунше, узнав наконец Жабая. Сердце ее с силой стукнуло несколько раз в груди. – О жеребеночек мой, что с тобой сделали! Кунше поцеловала Жабая во влажный лоб [11, 185 с.].

Қаламгер шығармасында кездесетін жануарлар төлдерімен берілетін қаратпа сөздердің келесі түрі – «күшік» реалийі. Жеті қазына қатарына енген иттің және ит тұқымдас жыртқыш аңдардың баласы «күшік» сөзі қазақ тілі сөз айналымында екі мәнде пайдаланылады: бірі – еркелету, жақын тарту; екіншісі – кемсіту. Ол түбір тұлғасында (күшік) және түбір морфемаға -ім тәуелдік жалғауы көрсеткішінің жалғануы арқылы (күшік + ім) қолданылады. Алғашқысы жоғарыда көрсетілген екі мәнде, екіншісі тек жылы тарту мағынасында жүзеге асады. Туындыдан дерек келтірілік: – Әй, сен күшік, қатыным қалып барады деп қайғырып жатқан шығарсың! – деді Бұланбай Алшағырға. – Одан қорықсаң, екеу-ара болсын, ала жүр... [10, 149 б.].

Страхнул палуан горькие думы, опять заговорил шутивно:

– Әй, ровесничек, а ты чего нос повесил? Бабу оставлять жалко? Так ты ее с собой бери. Все хоть одна катын на двоих будет [11, 155 с.].

Байқағанымыздай, аудармашы бұл жерде аударудың калькалау жолын негізге ала «күшік» реалийін «ровесничек» деп тәржімалаған. Алайда «ровесник» – «құрдас» деген мағынаны білдіреді. Қазақ тілінде «күшік» пен «құрдас» деген сөздер өзара синоним ретінде жүрмейді, тіпті бірінің орнына екіншісі алмастырыла қойылмайды. Бір жылы дүниеге келген, жасты адамдар бірін-бірі «күшік» деп айтпайды. Өйткені «күшік» сөзі қолданыста өзінен кіші адамдарға ғана жүреді. Яғни аудармашының аудару кезінде пайдаланылған «ровесник» сөзі орынсыз деп білеміз.

Келесі мысалда «күшік» реалийі «щенок мой» деп жуықталған аударма тәсілі негізінде тәржімаланған:

– О, күшік, өсіп кетіпсің ғой! – деді Бұланбай, арқасына жабысып жүрген баласын бір қолымен ғана құшақтай тартып, алдына шығарып ала беріп [10, 283 б.].

Палуан захватил одной рукой сына и перебросил вперед.

– Ну, щенок мой, вырос ты, однако! [11, 283 с.].

Мысалдардан көргеніміздей, қазақ тілінде «күшік» сөзі жалғау жалғанбай түбір тұлғасында берілсе, ал орыс тілінде тәуелдік мәнде «мой» сөзінің тіркесуі арқылы ұсынылған. Дей тұрғанмен, аударудың аталған жолы мәтін мазмұнын дәл беруге жуықтаған.

Қорытынды

Жануарлар төлдерімен берілетін қаратпа сөздер Л. К. Латышев жіктеген аудару жолдарының калькалау, транслитерация және жуықталған (теңестірілген) аударумен жүзеге асқан. Қаратпаларды тәржімалауда сипаттамалы (түсіндірмелі) аударма пайдаланылмаған. Оған жүгінудің қажеттілігі де болмады. Себебі талданған сөздер екі халық танымында әрі сөздік қорында, күнделікті қолданысында бар тілдік бірліктер болып есептеледі.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Соболев, Л. Н.** Пособие по переводу с русского на французский [Текст]. – М. : Изд. лит. на иностр.яз., 1952. – 281 с.

2 **Левый, И.** Искусство перевода [Текст]. – М. : Прогресс, 1974. –394 с.

3 **Федоров, А. В.** Основы общей теории перевода [Текст]. – М. : Издательский дом Филология ТРИ, 2002. – 348 с.

4 **Томахин, Г. Д.** Реалии – американизмы [Текст]: Пособие по страноведению / Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. – М. : Высш. шк., 1988. – 239 с.

5 **Латышев, Л. К.** Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания [Текст]. – М. : Просвещение, 1988. – 198 с.

6 **Виноградов, В. С.** Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) [Текст]. – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.

7 **Абдуллаева, Ж.** Көркем мәтіндегі ұлттық колоритті жеткізу мәселесі [Мәтін] // «Ақиқат» журналы, 2012. – № 12. – Б. 123–127

8 **Боргуль, Н. М., Михайлова, Т. В.** Особенности передачи национальных реалий казахского языка на английский язык [Текст] // Вестник Кокшетауский государственного университета имени Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – № 4. – Кокшетау, 2013. – С. 49–54

9 Қазақ тілінің сөздігі (50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі қамтылған) / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов [Мәтін]. – Алматы : Дайк-Пресс, 1999. –776 б.

10 **Мүсірепов, Ғ.** Бес томдық шығармалар жинағы. Том 3 [Мәтін]. – Алматы, 1974. –483 б.

11 **Мусрепов, Г.** Пробужденный край. Книга первая [Текст]. – Алма-Ата : «Жазушы», 1985. – 445 с.

References

1 **Sobolev, L. N.** Posobie po perevodu s russkogo na francuzskij. [Sobolev, L. N. Translation guide from Russian to French] [Text]. – M. : Publishing house literature in a foreign language, 1952. – 281 p.

2 **Levyj, I.** Iskusstvo perevoda. [Levyj, I. The art of translation] [Text]. – M. : Progress, 1974. – 394 p.

3 **Fedorov, A. V.** Osnovy obshej teorii perevoda. [Fedorov, A. V. Fundamentals of General translation theory] [Text]. – M. : Philology THREE publishing house, 2002. – 348 p.

4 **Tomachin, G. D.** Realii – amerikanizmy. [Tomachin, G. D. Realities – Americanisms] [Text]: Handbook of country studies / Study guide for foreign language institutes and faculties. – M. : Higher school, 1988. – 239 p.

5 **Latyshev, L. K.** Perevod: problem teorii, praktiki i metodiki prepodavanija. [Latyshev, L. K. Translation: problems of theory, practice and teaching methods] [Text]. – M. : Education, 1988. – 198 p.

6 **Vinogradov, V. S.** Vvedenie v perevodovedenie (obshie i leksicheskie voprosy). [Vinogradov, V. S. Introduction to translation studies (general and lexical questions)] [Text]. – M. : Publishing house of the Institute of General secondary education RAO, 2001. – 224 p.

7 **Abdullaeva, Zh.** Korkem matindegi ultyq koloritti zhetkizu maselesi. [Abdullaeva, Zh. The problem of transmitting national color in a literary text] [Text] // «Akikat» journal, 2012. – № 12. – P. 123–127.

8 **Borgul', N. M., Michailova, T. V.** [Borgul', N. M., Michailova, T. V. Features of transmitting the national realities of the Kazakh language into English] [Text] // Bulletin of Kokshetau state University named after Sh. Ualikhanov. Philological series. – № 4. – Kokshetau, 2013. – P. 49–54.

9 Qazaq tilinin sozdigi (50 mynga zhuyq soz ben soz tirkesi qamtylgan) / Zhalpy red. basqargan T. Zhanuzaqov. [Dictionary of the Kazakh language (About 50 thousand words and phrases are covered) / Common ed Owner T. Januzakov] [Text]. – Almaty : Dike Press, 1999. – 776 p.

10 **Musirepov, G.** Bes tomdyq shygarmalar zhinagi. Tom 3. [Musirepov, G. Collected works in five volumes. Tom 3] [Text]. – Almaty, 1974. – 483 p.

11 **Musirepov, G.** Probuzhdennyj kraj. Kniga pervaja. [Musirepov, G. The awakened edge. The first book] [Text]. – Alma-Ata : «Writer», 1985. – 445 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

К. С. Ергалиев

Перевод слов-обращений с названиями детёнышей животных

Павлодарский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

K. S. Yergaliyev

Translation of words-references with the names of baby animals

Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 10.12.20.

В казахском языкознании слово-обращение как языковая единица начала исследоваться учеными уже со второй половины XX века с грамматического (морфологического, синтаксического) аспекта. Однако, с учетом национальной принадлежности, представленные языковые единицы мало изучены. С этой точки зрения актуальность и значимость подобного рода исследования очевидна и понятна.

В статье объектом изучения являются слова-обращения из романа Г. Мусрепова «Пробужденный край», предметом исследования – перевод слов-обращений с названиями детенышей животных. Цель – собрать, определить способы перевода и лингвокультурные особенности слов-обращений с названиями детенышей животных. В работе были использованы методы сравнения и сопоставления, метод описания, элементы метода лингвокультурного анализа и метод количественной обработки лингвистических данных. Изучение данной проблемы привело к следующим выводам: переводоведение – один из изучаемых лингвистами раздел, в котором заложена теоретическая основа изучения проблемы; лингвистический фактологический материал, встречающийся в произведении писателя можно сопоставить с типом переводов, предлагаемых Л.К. Латышевым; в произведении перевод слов-обращений с названиями детенышей животных осуществлялся по предложенному методу Л. К. Латышева путем транслитерации, калькирования и приближенного (уподобляющего) перевода. При переводе произведения не используется описательный (разъяснительный) метод перевода.

Ключевые слова: перевод, транслитерация, калькирование, описательный перевод, приближенный перевод.

In Kazakh linguistics, address words are a grammatical (morphological, syntactic) linguistic unit that was studied by scientists in the second half of the 20th century. However, given his nationality, the study of translation is slow. From this point of view, the relevance of the work is obvious and understandable, and that this increases the significance of the study.

In the article, the object of the study is the address words from the novel by G. Musrepov «The Awakened Land», and the subject of the study was the translation of the words-references with the names of baby animals. The goal is to collect words in the work with the names of baby animals, to determine the ways of their translation and linguocultural features. When analyzing the work, methods of comparison and matching, the method of description, elements of the method of linguocultural analysis and the method of quantitative processing of linguistic data were used. They led to the following conclusions: translation is one of the problems studied by linguists, its concepts are defined, theoretically substantiated; the linguistic data found in the writer's work can be compared with the type of translations of L. K. Latyshev; in the product, the address words with the names of animal cubs was carried out by means of translation by L. K. Latyshev transliteration, calcification, approximate (assimilating) translation. The work does not use a descriptive (explanatory) method of translation.

Keywords: translation, transliteration, calcification, descriptive translation, approximate translation.

К. Қ. Есіркепова, С. Ф. Қанапина

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ СИМВОЛДАРДЫҢ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ МАЗМҰНЫ

Мақалада көркем шығармадағы сөздердің символдық мағынада берілу жолдары, сөз-символды қолдану шеберлігі, сонымен қатар жазушының сөзді символдық мәнде қолдану арқылы, шығарманың бейнелілігін арттырудағы автордың дүниетанымы, мәдениеті, көркемдік әлемі және танымдық әрекетінің нәтижесі ретіндегі тілдік тұлғасы, оның лингвокогнитивтік деңгейі қарастырылған. Сонымен бірге, символдың ерекше сипатының бірі-оның мазмұнының жинақтылығы мен мағыналарының теңдігі айқындалды. Символ екі жақтың бірігуінің және «өзі» мен «өзгені» танудың белгісі деген зат есімнен шыққан. Символдағы тура мағына өзіндік дербестігін сақтайды, абстрактілі символдық мағынамен салыстырғандағы қалпы тең дәрежеде көрінеді.

Символ – сөзді қолдану шеберліктің бір қыры болса, сонымен қатар, стильдік қызметті де атқарады. Жазушы сөзді символдық мәнде қолданғанда, белгілі бір стильдік мақсатты көздейді. Сөз-символ жазушының айтпақ ойын дөп басып, шығарманың бейнелілігін арттыру үшін қажет. Сондықтан символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану ерекше қабілет пен көкірек көзін қажет етеді. Жазушының сөз-символға деген «көзқарасы» тек оның психологиялық, эстетикалық таным-талғамына ғана емес, сонымен қатар рухани дүниесіне, мәдени- білім дәрежесіне, мінез- құлқына, ұлттық ерекшелігіне байланысты болады.

Символдық белгінің пайда болуына себеп жеке адамдардың таным-талғамынан туындайтыны байқалды.

Кілтті сөздер: символ, тілдік тұлға, дүниетаным, тілдік бейне, мәдениет.

Кіріспе

Символ – кез-келген мәдениетке тән әмбебап құбылыс. Ол халықтың дүниені түйсінуінен хабар беретін қойма, яғни ғаламның тілдік бейнесі ретінде

ұлттың эстетикалық таным-талғамын, шаруашылық кәсібін, мінез-құлық, ырым-нанымы, салт-дәстүрін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухты тек тілде ғана жан-жақты танытады. Осыған сай белгілі бір халықтың материалдық және рухани мәдениет элементтері тілде эстетикалық символдар ретінде қалыптасады.

Зерттеудің нысаны: көркем мәтіндегі символдардың мәдени-танымдық мазмұны, стильдік қызметі.

Зерттеудің пәні: көркем мәтіндегі символдардың мәдени-танымдық мазмұны мен қолданыс ерекшелігі.

Мақсаты:

– қазақ тіл біліміндегі сөз – символдардың зерттелуіне, көркем мәтіндегі символдардың мәдени-танымдық мазмұнына шолу жасап, ғалымдардың еңбектеріне тоқталу.

– көркем мәтіндегі символдардың мәдени-танымдық қолданыс ерекшелігіне, стильдік қызметіне тілдік талдау жасау.

Міндеттері:

– көркем мәтіндегі символдардың мәдени-танымдық мазмұнын анықтау;

– көркем мәтіндегі символдардың зерттелуіне шолу жасау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Символдың негізінде әлемді тіл арқылы тану әр ұлт тілінде түрлі сипатқа ие екендігі туралы шешімге символдың лингвистикалық сипатын ашу арқылы және ұлттық болмысын таныту негізінде келуге болады. Адам санасының дамуымен байланысты, дүниетанымының тереңдеуінің нәтижесі болып табылатын ерекше танымдық белгі, таңба – символ екені белгілі. Символдың қалыптасу тарихы тым арыда жатса да, бүгінгі күні «символ» ұғымының ауқымы кеңейіп, лингвистика, философия, семиотика, психология, әдебиеттану, мифопоэтика, фольклористика, мәдениеттану т.б. ғылым салаларының негізгі нысанына айналған. Осыған байланысты символды тануда бір-біріне тәуелсіз түрлі көзқарастар бар.

Қазіргі қазақ тіл білімінде символдық мағынаны көркем мәтіннің мазмұнына сәйкес анықтау зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарының біріне айналған. Өйткені көркем туынды ұлт тілінің құдіретін танытып қана қоймай, оның сыр сипатын, бүкіл болмысын жан-жақты ашуға, тануға негізделген.

Көркем проза ұлт тілінің құдіретін танытып, оның сыр-сипатын, бүкіл болмысын жан-жақты ашуға негізделеді. Ғалым Р. Сыздық көрсеткендей: «Халықтың рухани-эстетикалық қажетін толығынан өтеп, ұлттық ұйымдастырушылық қызметін атқарып келетін көркем әдебиет тілін зерттеу – бүгінгі мәдени дүниеміздің мүддесі» [1, 7 б.].

«Ішкі терең қажеттіліктер символдар арқылы оянады. Бұл процесс санаға эмоция арқылы белгілі болады. Енді өз кезегінде сана ішкі қажеттілікті

қанағаттандыру үшін қайтадан символдар дүниесіне жүгінеді. Сөйтіп, терең негізі бар қажеттіліктердің сипаты символдар арқылы анықталады. Дара тұлға болмысы тудырған модель, форма – тілдік сана тетігі іске қосылғанда барып көптің қолданысына көшеді (бұл кезде сана тап сол форманы дәлме-дәл қайталап тұрмауы мүмкін. Мүлдем басқа сипаттағы образбен, сөзбен берілуі ғажап емес. Бірақ ол образдың, сөздің негізінде әлгі айтқан форма жатады)» [2, 7 б.].

Басқаша айтқанда, тілдік таңба көркем әдебиетте мазмұнды формаға ауысады. Сондықтан көркем мәтінді біртұтас күрделі құрылым ретінде қарағанда ғана, жазушының шеберлік деңгейі айқындала түседі. Осыған байланысты суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстың бір түрі – шығармада айтылмақ ойдың сырын тұспалдап ашатын, ишарамен білдіретін – сөз-символдарды қолдану. Бұл орайда жазушы қолданысындағы сөз-символдар көркем прозаның идеялық мазмұнын арқалап, оқиғаның құлақ күйі ретінде шергіледі. Символ – сөздің мағынасы, кейде бір сөйлем немесе абзац, әйтпесе тіпті бүкіл мәтін көлемінде ғана танылады [3, 15 б.]. Сондықтан символды белгілі бір мәтіннен интуитивті түрде алынған контекст ретінде қарастырамыз. Ал контекстің әр түрлілігі символға көпмағыналылық сипатын береді. Яғни, сөз-символдың символдық мағынасын бірден түсіну мүмкін емес, ол өз мәнін бірте-бірте ашады және де шығарма мазмұнына сәйкес дағдылы символдық мәннен өзге сипатта да танылады.

Жазушы Сафуан Шаймерденов барлық шығармаларында «жол» сөзін түрлі контексте қолданып отырған. «Жол» сөзіне үлкен символдық мағына артқандығы бүкіл әңгімелерінің өн бойында танылады. Мысалы, «Жол! Жол тағдыры да адам тағдыры сияқты қызық болады екен ғой, Тулан. Бір кезде мүлгіп жатқан сахарасына сор әкеліп, ырысын әкете берген, бүкіл Еуропаға әйгілі аты шулы қасқа жол еді бұл. Қазақ даласына осы жолмен жәбір-жапа, құлық-сұмдық келді, ақша келді, тез келді бірақ» («Мезгіл», 210 б.).

«Ие, Тулан, жол тағдыры да қызық. Бір кездегі даңғыл жолдар шөп шығып, бүркеу тартады да, жоғалады. Соныдан таспадай болып жаңа жолдар түседі. Ол жол жаңа да жақсы мекен-жайларға апарды. Алдау-сұмдығы жоқ, пәле-жаладан қағыс, өсек-ғайбаттан ада қарым-қатынастарға – адам қарым-қатынастарына апарды» («Мезгіл», 211 б.).

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Жол» сөзіне

1 Қатынас жасап әрі-бері жүріп-тұруға арналған ұзын желілі сүрлеу;

2 Ұзақ сапар;

3 Сөздердің жазба не баспа түріндегі қағазға түскен ізі;

4 Салт-дәстүр, әдет-ғұрып// кәде, сый, ырым;

5 Кезек, рет, жөн, орын, жайы; ауыс.

6 Амал, айла, әдіс;

7 Ауыс. Шама-шарық, жөн-жоба [ҚТТС, 305 б.] деген мағыналар үстейді.

Қаламгер «Жол» сөзін өмірмен байланыстырып, жақсылық пен жамандық, ақ пен қара, дұрыс және бұрыс тандау, оң я теріс бағыттарды суреттеп, тек «жол» сөзін ғана емес, оған байланысты «тротуар», «бұрылыс», «рельс» тілдік бірліктері арқылы адамның өмірлік жолын, мақсатын бейнелеуде ұтымды қолданған. Мысалы:

Осы бір бел-белестердің кеудесін кесіп әрі асқан қос рельс алдағы күндей алысқа созылып кете береді («Инеш», 9 б).

«Өмір деген мына бір жүріп келе жатқан тротуар емес пе. Ой-шұқыры көп оның. Біреу жау болады, жағаңнан алады. Біреу ит болады, етегіңнен алады. Соның қайсысына болса да қажымау керек» («Инеш», 275 б.).

«Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң, бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жыл жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйенген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар, сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем» («Қарғаш», 6 б.).

«Артта қалған ұзақ жылдарға Битабар дәл қазір тым биіктен қарап отыр. Бұралаң ұзын жолдың бұлтарыс бұрылыстары жазылып, ой-шұқырлары тегістеліп кетті де, өзара қатынастағы ашу-реніш, кикілжіңдер мән-мағынасын жойып, ұсақталып, аласырып жүре берді» («Жыл құсы», 257 б.).

Символдың тағы бір өзіндік қыры – оның метафора, эпитет және фразеологизмдермен байланысы. Метафора мен символдың негізінде образ жатыр. Яғни, образ тәрізді метафора да, символ да әлемді көркемдік танудан туындайды. Мысалы:

«Ұлы мақсат жолында үлкен-үлкен кедергілер сөз жоқ кездеседі. Бірақ солардың біз жеңбейтіні жоқ» («Инеш», 137 б.). «Қарғаш бұрын мұнша сөзшең, мұнша ойшыл секілді көрінбейтін еді. Тегі, өмір жолы үйреткен ғой деп шамалаймын» («Қарғаш», 86 б.). «Әлдебір жансақтық себеп болып, тірлік үшін күрестің ұлы дүрбелең жолына оқыс түскен Марғауға, міне, енді барынша сақ, барынша әккі болу керек» («Ит ашуы», 136 б.). «Ие, бұл сызықтар да шытырман жолдар есепті. Үзілмес үмітті, аяулы арманның жолы. Қиямет бейнет пен азап-михнаттың жолы» («Мезгіл», 219 б.).

«Бала кезгі аңыз әлі есте: жыл құсы көктемде осы жолмен келеді. Жыл құсы күзде осы жолмен қайтады. Бұл жолдың құс жолы деп атауы да содан. Жыл құсының адаспайтыны да сол өз жолы – құс жолы болғандықтан» («Жыл құсы», 295 б.).

«Айла-қулықсыз, өзінің адал еңбегі арқасында көзі біршама дұрыс ашылып, қиқым есеп, халтура дегенге соқпай, екiнiң бiрi дөп басып танып, таба бере алмайтын шеберлік атты жолға адаспай түскен таланттың арқасында жеткен анықтамалар ол. Шын надан, шын топас адам «мен топаспын» деп өзінің ондай «қасиетін» ешқашан да мойындамақ емес. Бір кезде Аса өзенінің бойында Әспеттен айырылып, күйзеліп қалған Бағдан өзін-өзі: «Надансың, Бағдан, топассың», – деп жерлесе, ол оның топастығы емес, қайта топас

еместігі. Қыз жанына терең бойлап үңіле алмай, мүлт жіберіп алғандығына білдірген өкініші ғана болатын. Задында сенгіш Бағдан жақсылық пен жамандық жолы қай жерде айырылып, дарын мен дарынсыздықтың, ауырдың үсті, жеңілдің асты дегендердің қай жерде жіктелетіндерін «білем» деп сеніп айтар болса, ол Әспеттің арқасы» («Мәжнүн тал», 43 б.).

Қаламгер «ұлы мақсат жолы», «өмір жолы», «күрестің дүрбелең жолы», «шеберлік жолы», «арман жолы», «азап-михнат жолы» «жақсылық пен жамандық жолы», «күс жолы» авторлық метафораларды символ дәрежесіне көтеріп, адамның ең басты мақсаты – өмір жолында сүрінбей, дұрыс таңдау жасап, түзу, таза жолмен, ар-намысын сақтап өту керектігін жеткізгісі келеді. Сонымен қатар өмір жолындағы білім, тәрбие, адамгершілік, мәдениет т.б негізгі құндылықтарды алға тартады. Дәл осылай эпитеттер арқылы «жол» сөзінің символдық мәні одан әрі ашылып, ой және тіл көркемдігінің құралы ретінде пайдаланылады. Мысалы:

«Сұрақтың болмағаны – әңгіменің дәмсіздігінен деп біл. Бірінші жол – сыйлы жол деп үндемегені ғой» («Инеш», 169 б.).

«Сайтан көбелекше жылтырағанды от деп санаппыз да тереңде жатқан шын асылды танымай, шын сезімді елемей теріс жолмен кетіппіз». «Мен үшін сайрап жатқан тағы бір төте жол бар еді». «Ерлікті, соңынан жұртты ерте білушілікті талап ететін заманымыздың жақсы нышандарын, асыл мұрағтарын арзан жол тауып саудаға салар жәйім жоқ» («Қарғаш», 87 б.).

«Өлген адамның соңғы сөзі – құдай сөзі. Өлген адамның өсиетін орындамау – кісілік емес. Битабар сергіне берік. Өлім қарт айтқан қақ жолды айнытпай ұстап келеді» («Жыл құсы», 239 б.).

«– Жок, бұл көзге ертең түспейтін, ауызға ертең ілікпейтіндердің жолы. Арзан жол» («Мәжнүн тал», 42 б.).

Бұл орайда символ тілде көрініс табады. Сондықтан тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемді тануының өзегі болып табылады. Кез-келген тілдегі ғалам бейнесі екі жақты сипатқа ие: бір жағынан, кез-келген тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемге көзқарасымен байланысты болса, екінші жағынан нақты әр тілдегі әлем моделіне элеуметтік-мәдени қоғамдағы ұлттық «әлем бейнесі» жалғасады. Осының нәтижесінде жеке тіл өзіндік сипатқа ие болады. Әр табиғи тіл ғаламды өзінше бөлшектейтіні белгілі, ол дегеніміз – тілдің өзінің ерекше концептуализациялық (әлемді ұйымдастыру) әдістері бар. Басқаша айтқанда, әр концептуальді тілдің негізінде ерекше бір модель жатыр немесе ғалам бейнесі бар. Жазушы осы модельге байланысты өз ойын жинақтап, баяндауы қажет. Соңғы кездегі ғаламның тілдік бейнесін зерттеу бағытында ізденістерде ұлттық сипатқа ие жеке концептілер қаралады. Осы мәселеге қатысты зерттеуші Р. Авакова былайша нақтылайды: «Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ – сөздердің танымдық,

ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға берумен, әлемнің тіл бейнесімен тығыз байланысты» [4,70 б.].

Халқымыздың мінезіне тән ең бір ерекше қасиет – рухани, әрі адамгершілік құндылықтарды жоғары бағалау. Ондай құндылықтарға ақ көңілдік, шынайы адалдық, батырлық, сенімділік, көмек көрсету және үлкендерді құрмет тұту, ата-анаға деген шексіз махаббат, өзін-өзі құрбан ету т.с.с. асыл қасиеттерді жатқызуға болады. Мысалы, қазақ халқының танымында «жүрек» – кісінің жан-дүниесі, рухани сезімінің символы. С.Шаймерденов шығармаларындағы соматикалық атау – «жүрек» сөзін символ ретінде қолданғандығы байқалады. Автор «жүрек» сөзін қолдана отырып, қазақ халқының психологиялық, ұлттық ерекшелігін кеңінен суреттеп, ақ көңіл қазақ халқы барлығын жүрекпен шешетіндігін, жүрегіне жақын қабылдайтындығын көрсете білген. Мысалы:

«Дүрсілдеп соққан жүрегінің дыбысын естимін. Құлағыммен емес, жүрегіммен, бар болмысыммен естимін» («Қарғаш», 28 б.). «Адамдар неге түсінбейді екен, осы бірін-бірі, бір-бірінің жүрек түбіне неге тереңірек бойламайды екен осы?» («Қарғаш», 86 б.). «Түсінемін оларды. Жүректерінің лүпілін түсінемін» («Қарғаш», 87 б.). «Ең табиғаттың ішінде махаббат адамға ғана берілген. Ұлы жүректен ғана орын тапқан ол» («Қарғаш», 88 б.).

Адамның шындық болмысты тануы, ақиқатқа деген көзқарасы, қабылдауы тілде бейнеленеді. Адамның қоршаған дүниені, ғаламды қабылдауы сандық және сапалық тұрғыда көрініс табатындығы белгілі.

Жазушының кез-келген шығармасында терең мағына, күрделі ой жатыр. Тіпті әр тақырыптың символдық мәндегі сөздердің мән-мағынасы өте кең. Мысалы, «Мәжнүн тал», «Ит ашуы», «Мезгіл», «Өмір нұры» т.б. Жоғарыда аталған символдық мағынада жұмсалған тілдік бірліктер шығарманың идеялық мазмұнын жеткізуде кеңінен көрініс тапқан:

«– Мына талдың атын білесіз бе? – деп сұрады Әспет жақындап келгенде. Білем, Плачущая ива...

Әспет күлді.

Жоқ, қазақша не дейді?

Естіген емеспін. Жылауық тал дейтін шығар? – деп Бағдан ағынан жарылды.

Білмесеніз, біліп қойыңыз. Мұны қазақтар Мәжнүн тал дейді.

Мәжнүн тал?.. Ғажап!..

Табылған ат емес пе?

Табылған ат болғанда қандай!

«Қай жақтан келіп қарасаң да көзге түсері баяғы жалғыз ағаш – Мәжнүн тал» («Мәжнүн тал», 47 б.).

Автор шығармасын жайдан-жай «Мәжнүн тал» деп атамаған. Бұл, ағаш-жалғыздықтың, нәзік әйел дүниесінің символы. Баласынан айырылған әйел мұңының, жүрегіне жақын тартқан, жанын түсінген адамынан айырылған ғашық мұңының символы.

Аталған шығармада қаламгер «Айша бибі» кесенесін ұлылықтың, тазалықтың, махабаттың, сұлулықтың символы ретінде алған :

«– Келген сайын – байқайтыным – ойнап-күліп, дабырласып түскен адамдар Айша бибі басына келгенде үндей алмай қалады. Себебі неде? – деп сұрады? Мирас пен Мұрат бұл жайында ойланбағандықтарын танытып жауырындарын қиқаң еткізді. Жер бетінде ұлылық барын, жер бетінде сұлулық барын, жер бетінде асыл махаббат, тазалық барын паш етіп тұр ғой... Бұл ұлы мұраның басына келген адам соны түсінеді. Соны түсінеді де тазарып, ағарып қайтады. Биіктеп қайтады». «Байқаса, ана Әспет пен мына Айша Бибі күмбезінде бір ғажайып үндестік, ғаламат ұқсастық бар екен. Айша Бибі секілді Әспет те-ұлылық пен сұлулықтың, тазалықтың иесі. Егер Бағдан Әспет бейнесін жасаймын десе, ол бейнені, міне, осы қасиеттерден іздеуге тиісті» («Мәжнүн тал», 51 б.).

Яғни, ертеден келе жатқан ұлттық сөз қолданысымен қатар, белгілі бір жазушы туындысында ғана көрінетін, пайда болатын сөз қолданысы кездеседі. Дәл осы сөз қолданысы жазушының суреткерлік шеберлігін терең танытып, сөз қолдану мәнерін айқындай түседі. Алайда жалаң сөз қолданысы шеберлікті толық көрсете алмайды. Жазушы шығармасында шығарма тақырыбы, идеясымен астасып, соның жүгін арқалап, образдылығын арттырып тұрады. Сондықтан да көркем мәтінді бір тұтас күрделі құрылым ретінде қарағанда ғана, шеберлік деңгейі айқындала түседі. Осыған байланысты суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстың бір түрі - шығармада айтылмақ оқиғаның сырын тұспалдап ашатын, сөздер символдық қолданысқа түскен. Бұл орайда жазушы қолданысындағы сөз-символдар көркем мәтіннің идеялық мазмұнын аша түскен.

Символ-сөздің мағынасы кейде бір сөйлем немесе абзац, әйтпесе тіпті бүкіл мәтін көлемінде ғана танылады. Мысалы, «Ит ашуы» шығармасында Марғауды (итті) – нағыз адалдықтың, сенімділіктің, достықтың символы ретінде алған: «Әйтеуір жанға медет, сен барсың, - деп Марғаудың басынан сипалағанын ақ тұмсық қара ит талай көрген» («Ит ашуы», 90 б.). «Осы үйдің қара табаны әуелі мен, содан кейін мына Марғау» («Ит ашуы», 91 б.). «Ит келіп, тұмсығын шопан үстіндегі кір сіңген ескі тонға сүйкеп-сүйкеп алды. Күшкік күнінен әдбен мұрнына сіңген таныс иіс – шуаш иісі, кір иісі – тамаша иіс» («Ит ашуы», 126 б.).

«– Қара тонмен ойнама, ол менің құтым» («Ит ашуы», 130б.). «Марғау тағы да үрді. Лезбайдың қайырылмайтынын білген соң, жосылтып, жұртқа келді. Қара тонды үш айналды. Қателеспеген. Лезбай тоны. Жақын келіп үш

рет иіскеді. Нақ Лезбайдың иісі. Қызық. Қара тонды қалдырып бұлар қайда бара жатыр? Ит ақылына сыймайды» («Ит ашуы», 132 б.).

Дәл осы шығармасында автор «қара тонға» да символдық мағына үстеген. Ол иттің иесіне деген шексіз махаббатының, құрметінің символы іспетті, ескі өміріне деген сағыныш символы ретінде көрсете білген.

Қорытынды

Көркем мәтіндегі сөздердің символдық мәнде жұмсалуды қаламгердің өзіндік көзқарасы, талғамы, мінез-ерекшелігі, лирикалық қаһарманның бітімін негіздейді, сонымен бірге сөз қолданыстың өзіндік сипатын тудырады.

Көркем туынды ұлт тілінің құдіретін танытып қана қоймай, оның сыр-сипатын, бүкіл болмысын жан-жақты ашуға, тануға негізделген.

Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше. Өйткені сөз символдар танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағынаға ие бола отырып, халықтық дүниені түйсінудімен тығыз байланысты болып келеді. Яғни, атауыш мағынадағы сөз нақтылыққа, даралыққа ие болса, символдық мағынадағы сөз жалпылыққа, біртұтастыққа ие. Осы қасиеті арқылы ол дүниені біртұтастыққа байланыстырып, көз алдына бүтін сурет бейнесін елестетеді.

Қорыта келе, тіл таңбалар жүйесі ғана емес, ол осы жүйені көмкерген мәдениет. Сондықтан ол әр халықтың ұлы мұрасы, ұлттың тарихи жетістігі. Мәдениет бір жағынан – ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мәтіндер болса, екінші жағынан ұрпақтан-ұрпаққа жеткен символдар.

Символды тіл мен мәдениет сабақтастығында қарау негізінде оның астарынан халықтың терең дүниетанымын, түсінік, ұлттық-сана мен парасат-пайымын, эстетикалық көзқарас пен адамгершілік құндылықтарды, ғасырлық тәлім-тәрбиені танимыз. Мұның бәрі тіл жүйесінде когнитивтік құрылым ретіндегі символдарда сақталған.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Сыздық, Р.** Сөз құдіреті. – Алматы, 1997. – 224 б.
- 2 **Жаманбаева, К.** «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана». – Алматы : Ғылым, 1998. – 140б.
- 3 **Қанапина, С.** Көркем мәтін тіліндегі сөз-символ қолданысы. Оқу құралы. – Қостанай : ТОО «Центрум», 2010. – 124 б.
- 4 **Авакова, Р.** Фразеологиялық семантика. – Алматы : ҚазМҰУ, 2002. – 230 б.
- 5 **Қаирбаева, Қ.** Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 29б.

6 **Құрманғожаева, Э.** Символизм аспектісіндегі қазақ-орыс әдеби байланысы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010. – 24 б.

7 **Аитова, Н.** Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2005. – 28 б.

8 **Әбікенов, М.** Сафуан Шаймерденов тілінің көркемдік ерекшеліктері. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2006. – 28 б.

9 **Жанұзақов, Т.** (бас ред.). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

10 **Шаймерденов, С.** 4-томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1996. – 405 б.

References

1 **Syzdyq, R.** Sóz qudireti. [Syzdyk, R. Power of the word.] [Text] // – Алматы, 1997. – 224 p.

2 **Jamanbaeva, K.** «Til qoldanysynyń kognitivtik negizderi: emosia, simvol, tildik sana». [Zhamanbaeva, K. «Cognitive bases of language use: emotion, symbol, linguistic consciousness»] [Text] // – Алматы : Nauka, 1998, – 1406.

3 **Қанарина, S.** Kórkem mátin tilindegi sóz-simvol qoldanysy. [Kanapina, S. Use of words-symbols in the language of literary texts. Study guide] [Text] // Kostanay. LLP «Centrum», 2010. – 124 p.

4 **Avakova, R.** Frazеologialyq semantika. [Avakova, R. Phraseological semantics.] [Text] // – Алматы. 2002. KazNU, – 230 p.

5 **Qairbaeva, Q.** Qazaq tilindegi etnomádeni атаýлардың simvoldyq máni. Filologia ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. [Kairbayeva, K. Symbolizing the meaning of ethnocultural names in the Kazakh language. Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences.] [Text] // – Алматы, 2004. – 29 p.

6 **Qurmangójaeva, E.** Simvolizm aspektisindegi qazaq-orys ádebi bailanysy. Filologia ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. [Kurmangozhaeva, E. Kazakh-Russian literary relations in the aspect of symbolism. Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences.] [Text] // – Алматы, 2010. – 24 p.

7 **Aitova, N.** Qazaq tilindegi túr-tús атаýларының kognitivtik semantikasy. Filologia ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. [Aitova, N. Cognitive semantics of color names in

the Kazakh language. Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences.] [Text] // – Almaty, 2005. – 28 p.

8 **Abikenov, M.** Safıyan Shaimerdenov tiliniń kórkemdik erekshelikteri. Filologıa ғылымдарының кандидаты ғылым дәрежесін алу үшін дайындалған дисертсияның авторефераты. [Abikenov, M. Artistic features of the language of Safuan Shaimerdenov. Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences.] [Text] // – Astana, 2006 . –28 p.

9 **Januzaqov, T.** (bas red.). Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi. [Zhanuzakov, T. (Chief Editor). Explanatory dictionary of the Kazakh language.] [Text] // Almaty: Daik Press, 2008 . – 968 p.

10 **Shaimerdenov, S.** 4-tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. [Shaimerdenov, S. Collected works in 4 volumes.] [Text] // – Almaty, Writer, 1996. – 405p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

K. K. Esirkepova, S. G. Kanapina

Культурно-познавательное содержание символов в художественном тексте

Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова,
Республика Казахстан, г. Костанай.
Материал поступил в редакцию 10.12.20.

K. K. Esirkepova, S. G. Kanapina

Cultural and cognitive content of symbols in a literary text

Kostanay Regional University named after A. Baitursynov,
Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Material received on 10.12.20.

В статье рассмотрены пути передачи слов в художественном произведении в символическом значении, умение автора использовать слова-символы, а также его лингвокогнитивный уровень, его мировоззрение, культуру, художественный мир и языковую личность в произведениях, посредством использования слов в символическом значении. Кроме этого, было определено одно из особенностей символа – это его лаконичность содержания и равенство значений. Символ происходит от своего названия символ и познания «себя» и «других». Символ сохраняет свое прямое значение и самостоятельность, он одинаково значим по сравнению с абстрактным символическим значением.

Символ – это не только аспект владения словом, но и стилистическая функция слова. Когда писатель использует слово в символическом значении, у него есть особая стилистическая цель. Слова-символы нужны, чтобы захватить воображение писателя и усилить образность произведения. Следовательно, раскрытие значения символа в использовании отдельным автором, признание его смысла требует особых способностей и источника понимания. «Отношение» писателя к слову-символу зависит не только от его психологических и эстетических вкусов, но и от его духовного мира, уровня культуры, образования, поведения, национальных особенностей.

Было определено, что причиной появления символического знака являются разные взгляды людей.

Ключевые слова: символ, языковая личность, мировоззрение, языковой образ, культура.

The article discusses the ways of transferring words in a work of art in a symbolic meaning, the author's ability to use word-symbols, as well as his linguo-cognitive level, his worldview, culture, the artistic world and linguistic personality in works, through the use of words in a symbolic meaning. In addition, one of the features of the symbol was determined – it is its laconic content and equality of meanings. The symbol comes from its name, the symbol and the knowledge of «oneself» and «others». The symbol retains its direct meaning and independence, it is equally significant in comparison with the abstract symbolic meaning.

The symbol is not only an aspect of word ownership, but also the stylistic function of the word. When a writer uses a word symbolically, he has a specific stylistic purpose. Symbol words are needed to capture the imagination of the writer and enhance the imagery of the work. Consequently, the disclosure of the meaning of a symbol in use by an individual author, the recognition of its meaning requires special abilities and a source of understanding. The «attitude» of a writer to a word-symbol depends not only on his psychological and aesthetic tastes, but also on his spiritual world, the level of culture, education, behavior, and national characteristics.

It was determined that the reason for the appearance of the symbolic sign is the different views of people.

Keywords: symbol, linguistic personality, worldview, linguistic image, culture.

<https://doi.org/10.48081/HVVO5074>**К. Б. Жаксылыкова, А. Ж. Үдербаев**

Сәтбаев университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы

ГЕОДЕЗИЯ ТЕРМИНДЕРІНІҢ АББРЕВИАЦИЯ ТӘСІЛІ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ

Ұсынылып отырған мақалада геодезия және онымен сабақтас салалар терминдерінің аббревиация арқылы жасалу мәселелері қарастырылады. Аббревиатуралық лексика қазіргі техникалық сала терминологиясының сөздік құрамының ажырамас бөлігі болып табылады, өйткені ғылым мен техниканы дамытудың қазіргі кезеңі қарым-қатынаста барыниша қысқартылған атаулардың қолданылуын талап етеді. Тәжірибеде қысқарту сөзжасамның күрделі әрі өнімді тәсілі болып табылады, өйткені терминдерге қойылатын жинақылық және тұтастық талаптарына жауап береді. Геодезия және онымен сабақтас салаларда терминдер ретінде көбінесе үш, төрт және кейде одан да көп компоненттерден тұратын күрделі сөздер қолданылады. Алайда, бастапқы әріптің төрт және одан да көп компоненттерімен қысқартулар үш компонентті қысқартулардан әлдеқайда аз. Жаңа қолданыстардың көпшілігі көп компонентті болғандықтан оны аудару, баламасын табу және қолдану да ыңғайсыз. Тілдік қатынас барысында әдетте қысқартылған түрде қолданылатын күрделі терминдер кейін мамандардың күнделікті қолданысында дағдыға айналады. Осылайша, мақалада түсінудегі белгілі бір қиындықтарға қарамастан, аббревиатуралар үнемді, ыңғайлы, түсінікті және мамандар арасындағы өзара түсіністікке, сондай-ақ геодезия және онымен сабақтас ғылымдар терминдерін одан әрі дамытуға ықпал ететіні баяндалады.

Кілтті сөздер: салалық терминдер, аббревиатура, қысқартулар, күрделі терминдер, компоненттер, үнемдеу.

Кіріспе

Инновациялық инженерлік білім берудің құрамдас бөлігі болып табылатын геодезия саласы бүгінде қарқынды дамуда, соған сай қазақ тіліндегі терминологиялық жүйесі де қалыптасып, жетіліп келеді.

Қазақстан Республикасында геодезиялық және картографиялық қызмет 1991 жылдан бастап, Қазақ КСР Президентінің Жарлығына сәйкес одақтық

бағыныстағы барлық мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелер Қазақ КСР үкіметінің қарамағына көшкеннен басталады. Бұл кезеңде сала алдында геодезиялық-топографиялық және картографиялық қамтамасыз етудің қол жеткізілген деңгейін сақтау ғана емес, сонымен қатар жаңа жағдайларға бейімделу міндеті тұрды [1]. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының аумағында «Геодезия және картография туралы» ҚР Заңы және бірқатар заңға тәуелді актілер бар.

Еліміз егемендік алған кезеңнен бастап республиканың инженерлік салалары бойынша, оның ішінде «Геодезия және картография» бағыттары бойынша еңбек нарығында бәсекеге қабілетті сапалы ұлттық мамандарын даярлауға баса назар аударыла бастады. Бұл жағдай өз кезегінде геодезист мамандарына сапалы білім беру үшін оқу үрдісінде қолданатын қазақ тіліндегі оқу стандарттары мен бағдарламаларын дайындау қажеттігін тудырды. «Геодезия және картография» бағыттары бойынша оқулықтар мен оқу құралдары құрастырылып, дайындалды. Кез келген саланың дамуы, оның басты ұғымдары мен терминдерінің қалыптасып, қолданысқа еркін енуімен байланысты екені белгілі. Елімізде ұлттық геодезия саласын дамыту талабына сай осы салаға қатысты кәсіби ұғымдар мен терминдер біртіндеп мемлекеттік тілде қолданысқа еніп, түсіндірме, қос тілді сөздіктері дайындалып, шыға бастады. Геодезия және картография салалары бойынша алғашқы сөздік (Русско-казахский словарь по геодезии. – Алматы, 1991) ғалым С. Сарыбатыровтың авторлығымен жарық көрді [2].

Кейін «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Геология, геодезия және география. 20-том. – Алматы, 2000. – 352 б.; «Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: География және геодезия». – Алматы, 2007. – 264 б.; «Геология, геодезия және география. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік». – Алматы, 2014. – 450 б. т.б. сөздіктері баспадан шығып, оқу үрдісінде кеңінен қолданылып келеді [3–5]. Бұл аталмыш сала бойынша ғылыми терминдердің біршама жүйеге түскенінің дәлелі.

Жоғарыда аталған сөздіктердегі геодезия саласы терминдерін зерделеп, саралау барысында аталмыш сала бойынша терминдердің әр түрлі жолмен жасалғаны байқалады. Сөздіктердегі геодезия саласында кездесетін терминдерге тән бір құбылыс – ол терминдердің екі, үш, төрт сөздің сыңарынан тұратын тіркестер және бірігу, күрделі сөздер түрінде берілуі. Терминдердің ішінде, бір сыңары шеттілдік сөзден тұратын екі сөзден тұратын тіркесті терминдер, бір немесе екі сыңары шеттілдік сөзден тұратын үш сөзден тұратын тіркесті терминдер, бір немесе екі сыңары шеттілдік сөзден тұратын төрт сөзден тұратын тіркесті терминдер. Сонымен қатар,

алдыңғы сыңары аэро-, космо-, гео-, фото-, стерео-, изо- сияқты сөз алды тұлғалардың қазақ сөздерімен бірігіп жасалған терминдер кездеседі.

Қазақ тіл білімінде жаңа атаулар мен қысқарған сөздер, олардың жіктелуі жайындағы еңбектерге жасалған қысқаша шолу нәтижесі жалпы техникалық салалардың, соның ішінде геодезия, ғарыштық геодезия, картография салалары бойынша лексикалық инновациялардың қысқару арқылы жасалуы мәселесінің ғылыми тұрғыда толық зерттеліп, қарастырылмағанын көрсетеді. Бұл жағдай аталмыш мәселені ұсынып отырған мақаланың арқауы ретінде алып қарастыруға мүмкіндік беріп отыр.

Зерттеудің нысаны: геодезия терминдерінің аббревация тәсілі арқылы жасалуы.

Зерттеудің пәні: аббревация тәсілі арқылы жасалған геодезия терминдері.

Мақсаты: Кейінгі жылдардағы қазақ лексикографиясының жаңа өнімдеріндегі, ғылыми-техникалық әдебиеттер, оқулықтар мәтіндеріндегі жалпы техникалық салалардың, соның ішінде геодезия және онымен сабақтас ғарыштық геодезия, картография салалары бойынша арнаулы лексикалық бірліктерді жинақтап жүйелеу, біріздендіру және жасалу жолдарын айқындау, лексикалық бірліктердің қысқару арқылы жасалуы мәселесін ғылыми тұрғыда зерттеп, қарастыру.

Міндеттері:

- қазақ тіл білімінде жаңа атаулар мен қысқарған сөздер, олардың
- жіктелуі жайындағы еңбектерге қысқаша шолу жасау;
- геодезия және онымен сабақтас ғарыштық геодезия, картография
- салалары бойынша оқулықтар мәтіндерін зерделеп, терминдердің аббревация тәсілі арқылы жасалу жолдарын анықтау.

Материалы және әдістері: Геодезия және онымен сабақтас салалар терминдерінің аббревация тәсілі арқылы жасалу жолын анықтау үшін материал ретінде жоғарыда аталған 2014 жылғы шыққан терминологиялық сөздік [5] және Сәтбаев Университетінде, жоғары техникалық оқу орындарының оқу үрдісінде қолданылып жүрген геодезия және онымен сабақтас ғарыштық геодезия салалары бойынша сөздіктер мен оқулықтардың, оқу құралдарының мәтіндері негізге алынды.

Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстырмалы әдістер, компоненттік, концептуалдық талдаулар, түсіндірмелер тәрізді тілдік материалды жүйелеу, жаңа сөздерді, жинақтау, классификациялау, сөздік мақалаларды, дефиницияларды біріздендіру, талдау және т.б. әдістер қолданылды. Лексикографиялық еңбектерден, ғылыми әдебиеттерден, оқулықтар мен оқу құралдарынан сөздерді белгілеу, классификациялау, жинақтау, сөздік мақалаларды, дефиницияларды біріздендіру, талдау және т.б. басты тәсілдер жүзеге асырылды.

Нәтижелер және талқылау: Аталмыш мақалада одан әрі геодезия және онымен сабақтас ғарыштық геодезия, картография салалары терминдерінің аббревиация тәсілі арқылы жасалуын сөз етпес бұрын жалпы қазақ тіл білімінде осы мәселенің зерттелуіне, оның төңірегінде айтылған ғалымдардың ой-тұжырымдарына қысқаша тоқталып көрейік.

Қазіргі заманауи терминологиялық жүйелердің ерекшелігі – қысқартулардың көп болуында. Геодезия саласындағы терминологиялық жүйені жаңа лексикалық инновациялармен толықтыру жолдарының бірі – аббревиациялар болып табылады. Елімізде болып жатқан әлеуметтік және экономикалық өзгерістерге, жаһандану үрдісіне бет бұру жағдайына сай ғылым мен техниканы дамытудың қазіргі кезеңі қарым-қатынаста барынша қысқартылған номинациялар құралдарын қолдануды талап етеді. Әртүрлі техникалық салаларда, сонымен бірге, геодезияда терминдер екі, үш, кейде одан да көп компоненттен тұрады, көпшілігі тілдік қатынаста қолдануға қиын және ыңғайсыз болғандықтан тәжірибеде аббревиатуралық лексиканы қолдану ұтымды екендігін тәжірибе көрсетіп отыр.

Салалық ғылыми-техникалық терминологияда сөздердің өнімді тобын қысқарту немесе қысқарым (аббревиатура) тәсілі құрайды. Қазақ тілінде тілдегі ықшамдау заңдылығына байланысты сөздерді қысқартып алу ертеден бар. Сонымен қатар бұл әлем тілдерінің барлығына да тән құбылыс. Әрине, тілдің бұл заңдылығы ғылым тілінің түрлі салаларына қатысты әр тілде түрліше көрініс тауып жатады. Тілде аббревиатуралардың пайда болуы да осы ықшамдау заңдылығымен тікелей байланысты. Яғни, аббревиация тілдегі үнемділікті қамтамасыз етудің бір тәсілі.

Сөз табына қатысы тұрғысынан аббревиатуралар негізінен заттық ұғымдарды білдіретін зат есімдер. Бірнеше сөзден құралып, сөздердің тіркесуі арқылы жасалған түрлі ұғымдардың атаулары ықшамдалып, қысқарады да жаңа лексикалық инновациялардың пайда болуына негіз болады.

Ғалым Р.Сыздықованың пайымдауынша, «Жаңа қолданыстардың елеулі көзі болып табылатын аббревиациялар мен қысқартулар техникалық салада жаңа сөзжасам сипатындағы құбылыс екені сөзсіз, бұл – қазақ тілінде орыс тілінің тікелей ықпалы арқылы пайда болған амал, дәлірек айтсақ, таза калька құбылысының көрінісі» [6, 251].

Қазіргі заманауи терминологиялық жүйелердің ерекшелігі – қысқартулардың көп болуында. Дегенмен, әртүрлі қысқартулардың қарқынды жасалуы қазіргі кезеңдегі қазақ геодезия терминдері дамуының өзіне тән ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Сондықтан бұл құбылысты оңтайландыру жолдарының бірі – коммуникация үрдісінде ақпаратты беру кезінде тілдік ресурстарды үнемдеуге деген ұмтылыс. Мұнда көп компонентті терминдер айтарлықтай қысқарады да, нәтижесінде жаңа лексикалық

инновациялар пайда болады. Тиімді, үнемді коммуникацияны қамтамасыз ету үшін салалық терминдердің біразы қысқартылады. Дегенмен бұл үрдістің өзіндік кері ықпалдары да бар. Мысалы, осының нәтижесінде қысқартылған терминді түсінуде және оны аударуда қиындықтар туындауы да мүмкін. Демек, аббревиатураны дұрыс түсінуді қамтамасыз ету үшін, коммуникация процесінде дәлсіздікті немесе түсінбеуді болдырмау үшін, дұрыс аудару үшін осы құбылысты мұқият зерделеу қажет.

Ғалым Ш. Құрманбайұлы «Біздің терминологиялық лексикамыздағы сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдердің үлес-салмағы әзірге статистикалық тұрғыдан дәл көрсетілген емес. Дегенмен, кейбір арнаулы салалардың терминдер жүйесін зерттеген еңбектердің нәтижесіне қарағанда, қазақ терминологиясында да көп сыңарлы терминдердің аз болмайтыны байқалады» деген тұжырым жасайды [7, 134].

Аталмыш пікір ұсынып отырған мақалада қарастырылатын геодезия саласында мольнан кездесетін көп сыңарлы терминдерден аббревиатуралар арқылы жаңа инновациялық лексиканың жасалуы мәселесіне де қатысты. Ғылыми-техникалық терминжасамда біріккен сөздерден, қос сөздерден, сөздердің көп сыңарлы тіркестерінен жасалған терминдер мольнан кездеседі. Мұнымен қатар, қазақ тіліндегі екі немесе үш түбірдің бірігуі арқылы жасалған терминдер де кездеседі. Терминжасамда кеңінен қолданылып жүрген қосарлау арқылы сөз жасау – қазақ тілінде бұрыннан бар тәсіл. Сондай-ақ, ғылыми-техникалық терминологияда сөздердің біраз тобын қысқарту (аббревиатура) тәсілі құрайды.

Сөздердің қысқару тәсілі арқылы жасалуы мәселесі жайында біраз мақалалар мен ғылыми еңбектер де жарық көрді. Мысалы, ғалым Н.Алдашев өзінің зерттеу еңбегінде қысқарымдарды мынадай топтарға бөледі: сыртқы тұлғасы бойынша топтасқан қысқарымдар; жасалу жолдары бойынша топтасқан қысқарымдар; әдеби тілдегі орны бойынша топтасқан қысқарымдар деп атап көрсетеді [8, 14–16].

Терминолог ғалым Ш. Құрманбайұлының жіктеуінше «Қазіргі қазақ тіліндегі қысқарған зат есімдер жасалу жолына қарай төрт топқа бөлінеді:

1 Әріптік қысқарымдар. Екі немесе одан да көп сөздер тіркесімінен құралған күрделі атаулар құрамындағы сыңарлардың басқы дыбыстарынан құралған қысқарымдар. Мысалы, АҚ (акционерлік қоғам).

2 Буындық қысқарымдар. Күрделі атаулар сыңарларының негізінен басқы буындарынан құралған қысқарымдар: Мысалы, Терминком – терминологиялық комиссия.

3 Аралас қысқарымдар. Күрделі атауларды құрайтын сыңарларының басқы буындары мен бастапқы дыбыстарынан құралатын қысқарымдар. Яғни, сөз тудырудың мұндай жағдайында қысқарған сөз жасаудың екі түрлі

тәсілі де, әріптік және буындық қысқарту да пайдаланылады. Мысалы, ҚазҰУ – Қазақ ұлттық университеті.

4 Жартылай немесе ішінара қысқарымдар. Бұл қатарға буындық қысқарымдар мен толық сөздердің бірігуінен жасалған сөздер жатады. Күрделі атауды құрайтын сөздердің бәрі буындық қысқарымға ұшырамай, жартылай немесе ішінара қысқартылып, өзгелері сол қалпында қысқарған сөз құрамына енетін қысқарым түрі. Мысалы, мембағдарлама – мемлекеттік бағдарлама» [9, 11–13].

Тәжірибеде екі-үш, төрт-бес компоненттен тұратын күрделі ғылыми ұғымдар атаулары, саланың өзіне тән тілдік оралымдар нақтылы бір саланың мәселесі қозғалған ғылыми мәтінде, ғалымдар мен мамандардың кәсіби қатысымы кезінде қайта-қайта қолданылып жататыны сөзсіз. Осылай күрделі ұғымдардың толық атауын қайталап қолдана беру ғылыми мәтіннің де, ғылыми қатынастың да түсініктілігін, ұғынықтылығын қиындатады. Сол себептен де жалпы ғылыми тілде, ғылым мен техниканың әр саласының метагегілінде күрделі атаулардың ықшамдалған нұсқаларының жасалуы, олардың жиі қолданылуы ғылым тілінің икемділігін қамтамасыз ету қажеттілігінен туындаған деуге негіз бар. Қазіргі ғылыми әдебиеттерді, оқулықтар мен терминологиялық сөздіктерді қолға алсақ, қай саладан да қысқарған атауларды көптеп кездестіруге болады. Мысалы, ХҒҚ – Халықаралық ғарыш қызметтері, ЖЖС – Жердің жасанды серіктері.

Қазіргі заманғы геодезия терминдері, жалпы әдеби тілдің ең жылжымалы, икемді және тез өзгеретін салалық тілдерінің бірі бола келе, өз құрамында мазмұны жағынан жаңа ұғымдарды (ЖҚЗ – Жерді қашықтан зондтау), сондай-ақ тілде бар ұғымдарды (ДҚ – деректер қоры) беретін тиісті күрделі терминологиялық бірліктер мен сөз тіркестерін қысқарту жолымен жасалған жаңа көптеген терминдерді біріктіреді. Өртүрлі қысқартулардың қарқынды жасалуы қазіргі кезеңдегі қазақ геодезия терминдері дамуының өзіне тән ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Геодезия және онымен сабақтас ғарыштық геодезия, картография салалары бойынша жарық көрген сөздіктер мен оқулықтарды зерделей келе, жалпы 1728 термин жинақталып, сараланды, оның ішінде ұлттық терминдердің (жеке сөздер мен сөз тіркестерін қоса алғанда) саны – 534, баламасыз (шеттілдік, кірме) терминдер – 203, екі сыңары да шеттілдік сөзден тұратын тіркесті терминдер саны – 213, гибрид терминдердің жалпы үлесі – 778 сөз құрайтыны анықталды.

Техникалық салада кездесетін гибрид терминдерге тән бір құбылыс – ол терминдердің екі, үш, төрт сөздің сыңарынан тұратын тіркестер және бірігу, күрделі сөздер түрінде берілуі. Сондықтан, көлемі 778 сөзден тұратын гибрид терминдердің ішінде, бір сыңары шеттілдік сөзден тұратын екі сөзден

тұратын тіркесті терминдер саны – 302, бір немесе екі сыңары шеттілдік сөзден тұратын үш сөзден тұратын тіркесті терминдер саны – 236, бір немесе екі сыңары шеттілдік сөзден тұратын төрт сөзден тұратын тіркесті терминдер – 240 сөз. Сонымен қатар, аббревиатура және алдыңғы сыңары аэро-, космо-, гео-, фото-, стерео-, изо- сияқты сөз алды тұлғалардың қазақ сөздерімен бірігіп жасалған саны 253 бірлік. Мысалы, алдыңғы сыңары аэро- – 49 сөз, космо- – 10, гео- – 71 сөз, фото- – 34, изо- – 8 сөз, стерео- – 34, ал аббревиатуралар саны – 47 терминді құрайды [10-14].

Геодезия және онымен салалас ғылыми еңбектер мәтіндеріне жасалған талдау бұл бағыт бойынша жинақталған аббревиатуралық терминдердің жалпы терминнің 2,4 % құрайтынын көрсетті.

Жоғарыда аты аталған ғалымдардың қысқартулар мәселесіне арналған еңбектері мен тұжырымдарын басшылыққа ала келе, геодезия және онымен сабақтас ғарыштық геодезия, топография, картография ғылымдары бойынша аббревиация тәсілімен жасалған терминдер жинақталып, жүйеленді. Геодезия, ғарыштық геодезия, топография, картография ғылымдары бойынша арнайы мәтіндерді зерттеп, талдау лексикалық инновациялар саласындағы қысқартулардың ең көп кездесетін түрлері келесілер екенін көрсетті:

1 Екі-үш компонентті бастапқы әріп қысқартулары:

Тәжірибе көрсеткендей, екі-үш компонентті бастапқы әріп қысқартулары геодезия терминдеріне тән құбылыс және бір және екі компонентті терминдер тілде толерантты, түбегейлі қысқартуды қажет етпейді. Алайда, жаңа екі компонентті бастапқы әріппен қысқартулардың шағын тобы қазақ геодезия терминдерінің сөздік құрамына берік енді: FG – ғарыштық геодезия, FC – ғарыштық сурет, FA – ғарыштық аппарат, OK – орбиталық кешен, FK – ғарыштық кеме және т.б. Бастапқы әріптік қысқартулардың ең өнімді түрі – үш компонентті қысқартулар: ДМҰ – Дүниежүзі Метеорологиялық Ұйымы, ЖЖС – Жердің жасанды серіктері, ЖҚЗ – Жерді қашықтан зондтау, ҰЯО – ұлттық ядролық орталық, ХФС – халықаралық ғарыш стансасы және т.б.

2 Төрт және одан да көп компонентті бастапқы әріп қысқартулары: Төрт және одан да көп компонентті бастапқы әріппен қысқартулар екі-үш компонентті қысқартулардан едәуір аз. Мысалы, ЖРНЖ – Жерсеріктік радионавигациялық жүйелер, ФНЖСЖ – ғарыштық навигациялық жерсеріктік жүйе. Бұл мұндай қысқартулардың айтылу және қабылдау үшін қолайсыз екендігімен түсіндіріледі. Мұндай көп компонентті терминдерден жасалған аббревиатуралар терминдендірілетін ұғымдардың аса маңызды белгілерін бөлу тұрғысынан ыңғайлы, алайда, әріп тіркестері шамадан тыс күрделенген сайын басылған мамандардың ауызша сөйлесуінде қолдануға қиынға соғады.

3 Шет тілдік атаудың бастапқы әрпі, бастапқы буыны түрінде қысқартулары: Жинақталған материалдарға жасалған талдау геодезияда жаңа

бастапқы әріпті аббревиатуралардың ішінде өзге тілдерден енген қысқартулар көлемді екенін көрсетті. Өнеркәсіпте немесе өндірісте кәсіби тілдік қатынас барысында шет тілден енген күрделі терминдер қысқартылып қолданыла келе, кейін мамандар арасында үйреншікті болып кеткені байқалады. Геодезия саласы бойынша жинақталған тілдік материалдар қысқарған атаулардың басым көпшілігі негізінен шет тіліндегі нұсқасының үлгісімен жасалғанын көрсетеді. Мысалы, НАСА – National Advisory Committee for Aeronautics (Ғарыштық аэронавтика жөніндегі Ұлттық басқарма), ENRC – Eurasian Natural Resources Corporation (Еуразиялық табиғи ресурстар корпорациясы). Бұл жағдай көп сөзден тұратын құрама атаулардың сол донор тілдің әрпі, буыны түрінде VDOP, EUREF, SOS, IGS, GPS, DOP т.б. беріліп, қолданылуына әкелгенін көріп отырмыз. Олар геодезияда көбінесе орыс немесе ағылшын тіліндегі тұлғасында айтылып қолданылады. Дегенмен, әрбір күрделі атаудан қысқартылған нұсқа оның мағыналық тұтастығы, семантикалық бірлігі сақталғанда ғана термин болуға қабілетті.

Геодезия саласының терминқорындағы көптеген аббревиатуралар ағылшын тіліндегі толық атаулардан жасалған, мысалы, DOP (Delution of Precision – дәлдіктің төмендеуі), EUREF – Еуропалық референцтік каркас, HDOP – горизонталь жазықтықтағы екі көлемдік позициялаудағы дәлдіктің төмендеуін ескеретін геометриялық фактор, GDOP – үш көлемдегі позициялау дәлдігін сипаттайтын уақытты анықтау қателігін ескере отырып, геометриялық фактор дәлдігінің төмендеуі, GPS – Global Position System – жаһандық позициялау жүйесі, IDW (Inverse distance weighted) – кері өлшенген қашықтық әдісі, LGS (International GPS Service) – геодинамикаға арналған GPS халықаралық қызметі, GPS (Global Position System) – жаһандық позициялау жүйесі, OTF (Ambiguity fixing on the fly) – ұшудағы арнайы жылдам істеуші әдіс және т. б. аббревиатуралар түрінде алынған. Мұндай қысқартулар геодезияның ғарыштық геодезия саласындағы ағылшын тілінен алынған әріптік аббревиатуралар, олар тәжірибеде ағылшын әліпбиі әріптерінің атаулары бойынша оқылады: IDW– «айдидабли», LGS – «лджизэс», GPS – «джпизэс», OTF – «өутиэфф» және т.б. Әдетте, мұндай қысқартулар жүйелердің, ұйымдар мен мекемелер қызметінің қысқаша атаулары болып табылады.

Атап айтқанда, зерттеу барысында көрініс берген мұндай жағдайлар лексикалық жаңару үрдісіндегі қазақ тілінің терминжасамдық әлеуетінің жаңа мүмкіндіктерінің ашылғанын байқатады. Сонымен қатар, жеке морфемалар ретінде қарастырылатын аббревиатуралар бастапқы күрделі зат есімдер мен сөз тіркестерінің семантикалық уәжділігін сақтайды. Зерттеу бойынша жинақталған нақты материалдар геодезия саласының лексикалық инновациялары арасында мағынасы олардың толық формаларының мәндерінен өзгеше болатын қысқартылған терминологиялық құрылымдар

жоқ деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, тәжірибе көрсетіп отырғандай, жаңа қолданыстардың ағылшын тіліндегі қысқартылған түрін алу біріншіден, мамандар арасындағы қарым-қатынаста ыңғайлы екенін көрсетіп отыр, екіншіден, аббревиатуралық лексикалық инновациялар геодезия терминдерінің одан әрі дамып, толығуына ықпал ететініне дәлел. Сонымен, геодезия саласындағы қазақ тіліндегі қысқартулар терминнің ақпараттық салмағын сақтай отырып, тілдік қатынас құралдарын үнемдеуге болатынын нақты көрсетіп, қазіргі қазақ тілінде ғылымның басқа салалары бойынша да жаңа лексикалық инновациялардың жасалуы үшін материал бола алатынын айқындап отыр.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Мақала 2018–2020 жж. арналған Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру «Мәңгілік ел» ғылыми негіздері (XXI ғасырдың білімі, гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) басымдық бағыты бойынша «Геология, геодезия, география бойынша арнаулы лексикадағы инновациялар: біріздендіру және лексикографиялау» тақырыбында орындалып жатқан жоба жұмысы аясында дайындалды.

Қорытынды

Сонымен, геодезия және онымен сабақтас салаларда аббревиация арқылы жасалған терминдер жайында ойымызды түйіндей келе, мынадай қорытынды жасауға болады: біріншіден, тілде аббревиация арқылы қысқартылған жаңа лексикалық инновациялардың пайда болу себептерін қарастыра отырып, қазіргі заманғы ғылым мен техниканың қарқынды даму жайын, тілдік белгідегі ақпараттың шамадан тыс көптігін, уақытты және сөйлеу құралдарын үнемдеуде ұтымдылығын атап өту қажет. Екінші жағынан, аббревиация – бұл сөздің құрылымын, тілдік бірлікті күрделендіруге, күрделі құрылымдарды құруға бағытталған басқасына қарама-қарсы үрдіс. Геодезия саласында қазақ тілінде аббревиатуралық жаңа терминдердің қалыптасуының бұл түрі жалпы техникалық салалардың терминологиялық ішкі жүйесінде кең таралып, болашақта сөзжасамның өнімді түрлерінің біріне айналатыны сөзсіз. Үшіншіден, аббревиация тәсілі арқылы жаңа қолданыстардың жасалып, тәжірибеге енуі мамандар арасындағы қарым-қатынастың жеңіл жүзеге асуына мүмкіндік береді.

Десек те, келешекте геодезия саласын зерттеп жүрген ғалымдар, осы салада қызмет етуші практик мамандар және қазақ тіл білімі ғалымдары бірлесіп, тәжірибеде ағылшын тіліндегі нұсқасында қолданылып жүрген аббревиатураларды зерделей келе, олардың төл тіліміздегі баламаларын қолданысқа енгізуі қажет сияқты. Ойымызды қорытындылай келе, қазақ тілінің геодезия және онымен сабақтас салалары бойынша терминдерінің аббревиация тәсілі арқылы жасалуы – табиғи құбылыс және болашақта бұл мәселе жаңа бір ғылыми зерттеулердің өзегі болары сөзсіз деп санаймыз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Оспанов, Б. С.** Состояние и развитие геодезической и картографической деятельности в Республике Казахстан [Текст] // Журнал «Земельные ресурсы Казахстана». – Алматы, 2006. – № 4 (37). – С. 2–5.

2 **Сарыбатыров, С.** Русско-казахский словарь по геодезии. – Алматы : «Рауан», 1991. – 132 б.

3 Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Геология, геодезия және география. 20-том.– Алматы, 2000. – 352 б.

4 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: География және геодезия. – Алматы, 2007. – 264 б.

5 Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Геология, геодезия және география. – Алматы, 2014. – 450 б.

6 **Сыздықова, Р.** Тілдік норма және оның қалыптануы. – Алматы : «Ел-шежіре», 2014.

7 **Құрманбайұлы, Ш.** Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам. – Алматы, 2005.

8 **Алдашев, Н. М.** Қазіргі қазақ тіліндегі қысқарған сөздер. Фил. ғыл. дисс. авторефераты. – Алматы, 1996. – 26 б.

9 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ тіліндегі қысқарған сөздер. – Алматы, 2013. – 296 б.

10 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ терминологиясы. – Алматы : «Сардар», 2014. – 928 б.

11 Геология, геодезия және география. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. – Алматы, 2014. – 450 б.

12 Геодезия. Оқулық 2-басылым, толық., өнд. Нұрпейісова М., Рысбеков Қ., Сарыбаев Д., Киргизбаева Г. – Алматы, 2016. – 240 б.

13 Ғарыштық геодезия. Оқулық/Нұрпейісова М. – Алматы, 2012 – 240 б.

14 Қазақ сөздігі. – Алматы : «Дәуір», 2013. – 1488 б.

References

1 **Ospanov, B. S.** Sostoianie i razvitie geodezicheskoi i kartograficheskoi deiatelnosti v Respyblike Kazahstan [Ospanov B. S. State and development of geodetic and cartographic activities in the Republic of Kazakhstan] [Text] // Journal «Land resources of Kazakhstan». – Almaty, 2006. – № 4 (37). – P. 2–5.

2 **Sarybatyrov, S.** Rýssko-kazahskii slovar po geodezii.[Sarybatyrov S. Russian-Kazakh dictionary of geodesy]. – Almaty:«Rauan», 1991.– 132 b.

3 Qazaqsha-oryssh, oryssh-qazaqsha terminologialyq sózdik. Geologia, geodezia jáne geografia. 20-tom [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminology

dictionary. Geology, Geodesy and geography]. Volume 20. – Almaty, 2000. – 352 p.

4 Qazaq tili tərminleriniñ salalyq ğylymı túsindirme sózdigi: Geografia jáne geodezia. [Industry Scientific Explanatory Dictionary of terms of the Kazakh language: geography and geodesy]. Almaty, 2007. – 264 p

5 Qazaqsha-orysssha, orysssha-qazaqsha terminologialyq sózdik. Geologia, geodezia jáne geografia. [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminology dictionary. Geology, Geodesy and geography]. – Almaty, 2014. – 450 p.

6 **Syzdyqova, R.** Tildik norma jáne onyñ qalyptanýy. [Syzdykova R. Language norm and its normalization]. – Almaty: «El-Shezhire», 2014.

7 **Qurmanbauly, Sh.** Termin qalyptastyry kózderi men terminjasam. [Kurmanbayuly Sh. «Sources of term formation and term formation»]. – Almaty, 2005.

8 **Aldashev, N. M.** Qazirgi qazaq tilindegi qysqarğan sózder. Fil. ğyl. diss. avtoreferaty. [Aldashev N. M. Abbreviated words in the modern Kazakh language. Phil. science. diss. Autoabstract]. – Moscow: Higher school, 1996.

9 **Qurmanbauly, Sh.** Qazaq tilindegi qysqarğan sózder. [Kurmanbayuly Sh. K., Truncated words of the Kazakh language]. – Almaty, 2013. – 296 P.

10 **Qurmanbauly, Sh.** Qazaq terminologiasy. [Kurmanbayuly Sh. Kazakh terminology]. – Almaty : «Sardar», 2014. – 928 P.

11 Geologia, geodezia jáne geografia. Qazaqsha-orysssha, orysssha-qazaqsha terminologialyq sózdik. [Geology, Geodesy and geography. Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminology dictionary].-Almaty, 2014. – 450 p.

12 Geodezia. Oqýlyq 2-basylym, tolyq., ónd. [Geodesy. Textbook 2nd Edition, Full., background]. Nurpeisova M., Rysbekov K., Sarybayev D., Kirgizbayeva G. – Almaty, 2016. – 240 P.

13 Ğaryshtyq geodezia. Oqýlyq [Space Geodesy. Textbook] / Nurpeisova M. – Almaty, 2012. – 240 P.

14 Qazaq sózdigi. [Kazakh dictionary]. – Almaty : «Daur», 2013. – 1488 P.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

К. Б. Жаксылыкова, А. Ж. Удербаяев

Образование терминов геодезии способом аббревиации

Сатпаев Университет,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

K. B. Zhaxylikova, A. Zh. Uderbayev

Formation of geodesy terms by abbreviation

Satbayev University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 10.12.20.

В предлагаемой статье рассматриваются проблемы, связанные с образованием терминов геодезии и смежных с ней отраслей на основе аббревиации. Аббревиатурная лексика является неотъемлемой частью словарного состава терминологии современной технической сферы, так как современный этап развития науки и техники требует применения наиболее сокращенных названий в общении. На практике сложный способ сокращения словообразований является продуктивным, так как отвечает требованиям компактности и целостности, предъявляемым к терминам. В геодезии и смежных с ней отраслях в качестве терминов чаще всего используются сложные слова, состоящие из трех, четырех и иногда более компонентов. Однако сокращения с четырьмя и более компонентами начальной буквы значительно меньше, чем трехкомпонентные сокращения. Большинство новых лексических инновации являются многокомпонентными, поэтому их перевод или найти им эквиваленты, также использование неудобно. Но, тем не менее, в процессе языкового общения сложные термины, используемые в сокращенной форме, затем постепенно становятся более привычными среди специалистов. Таким образом, несмотря на определенные трудности в понимании, аббревиатуры экономичны, удобны и способствуют взаимопониманию между специалистами, а также дальнейшему развитию терминов геодезии и смежных с ней наук.

Ключевые слова: сокращения, сложные термины, аббревиатура, экономия.

The article deals with the problems of formation of geodesy terms and related industries on the basis of abbreviation. The abbreviation is an integral part of the dictionary of modern technical terminology, since the modern stage of the development of science and technology requires the use of shorter names in communication. In practice, a complex method of shortening word formations is productive, since it meets the requirements of compactness and integrity imposed on terms. In geodesy and related industries, complex words consisting of three, four, and sometimes more components are most often used as terms. However, the reduction with four or more components of the initial letters is significantly less than the three-component reductions. Most new applications are multicomponent, so they are inconvenient to translate or use alternatives. In the process of language communication, complex terms used in abbreviated form then become more common among specialists. Thus, despite certain difficulties in understanding, abbreviations are economical, convenient and promote mutual understanding between specialists, as well as the further development of geodesy terms and related sciences.

Keywords: abbreviations, complex terms, abbreviations, economy.

<https://doi.org/10.48081/RHNW7036>**Б. Жақып¹, Қ. С. Мукушева², М. Б. Түсіпбаева³**

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

²Торайгыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК КӨКЖИЕГІ

Абай поэзиясы қазақ халқының ешқашан сарқылмайтын бай, асыл қазынасы екендігін өткен ғасырдың басында Алаш арыстары асқан ізденіспен сөз еткен. Абайтану ғылымының басында тұрған Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Райымжан Марсеков, Мұхтар Әуезов тағы басқа ардақтыларымыздың қай-қайсысы да ұлы ақын шығармашылығының басты құндылығын ашып көрсеткендігі мақалаға арқау болған. Абай барша адамзаттың игілігі. Мақалада Абай поэзиясы – мәңгілік, даналық, махаббат пен адалдықты өзегіне арқау екендігін жеткізген. Соңғы зерттеулерде Абайдың рухани ізденістері терең ашылып, оның ұлттық рухани қалыптасуындағы ролі айқындалды.

Өмірдің түрлі құбылысына өлеңі арқылы өткір де сергек ойын айтқан ол халықтың ой-өрісін дамытатын бейне жасады. Абай шығармаларын зерттей отыра өлеңінің көркемдік құаты, тақырыптары эралуандығына қарап өмірдің қыр-сырын, өткенін, болашағын тани білгендігіне ой жүгіртесің. Адамдардың сан қыры, портреттері, ел адамының, шаруа адамының, билік адамының тұрмысы көркем тілмен тұтаса кеп, Абайдың болмысын ашатынына, дүниетанымын тануға болатыны айтылған.

Кілтті сөздер: Абай поэзиясы, жарық жұлдыз, тұңғыық ойлар, жаңашылдық, Алаш ардақтылары, парасат иесі, рухани жан-дүние, поэзия көркемдігі.

Кіріспе

Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың туғанына 175 жыл толып отыр. Абайды қайыра оқып, оның тұңғыық ойларына қайта үңілу арқылы біз өзіміздің рухани әлемімізді байытқан үстіне байытып келеміз. Абай поэзиясы

қазақ халқының ешқашан сарқылмайтын бай, асыл қазынасы екендігіне өткен ғасырдың басында Алаш арыстары әлдеқашан көз жеткізген. Абайтану ғылымының басында тұрған Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Райымжан Марсеков, Мұхтар Әуезов тағы басқа ардақтыларымыздың қай-қайсысы да ұлы ақын шығармашылығының басты құндылығын ашып көрсетіп берді. Сонау 1913 жылы «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында Ахмет Байтұрсынов: «Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңі қай тарапынан да болса толық», – деп жазған еді. Міржақып Дулатов болса – 1914 жылы Абайдың дүниеден озғанына 10 жыл өткенде жазған «Абай» атты мақаласында: «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бірнәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлкі мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай», – дейді. 1915 жылы Нұрғали, Нәзипа Құлжановтардың ұйымдастыруымен Семей қаласында әдеби кеш өтеді. Сонда жасаған баяндамасында Алаш ардақтыларының бірі Райымжан Марсеков Абай шығармашылығын былай бағалайды: «Біздің қазақ әдебиетінің осы кезге шейінгісін үш дәуірге бөлуге болады: бірінші дәуірі – ескі замандағы қазақ арасына жазу таралмай тұрғандағы кез... Енді әдебиеттің екінші дәуірі келеді. Бұл екінші дәуірі жазудың халық арасына көбірек таралған заман... Түрлі-түрлі кітаптар таралып, тіл кітапшаға айналып, ескі сөздер жазбаға түсіп, жақсы сөзге жұрт жаман көзбен қарап, кітапшаны үлгі қыла бастаған...

Зерттеудің нысаны: Қазақ әдебиетінің үшінші дәуірінің жаңалығы

Зерттеудің пәні: Абай поэзиясының көркемдігі

Мақсаты: Абайдың әдебиетіміздегі жаңашылдықтың басы екендігі, көркемдік көкжиегінің мүлдем соны шымылдығын ашқандығы тарихи даусыз хақиқат екендігін айту

Міндеттері:

– Абай ойларының алуан иірімдері ақыл-сананың жаңаша молығуына, рухани жан-дүниенің толығына жетелейтінін көрсету

– Абай поэзиясының көркемдігінің бір қыры – оның бейнелілігі, образдылығы екенін жеткізу.

Өстіп әдебиетіміз төмендеп, тіл болса кедейленіп бара жатқан уақытта ардақты Абай шығады. Қазақ әдебиетін көркейтіп, түрлендіріп, сөз қадірі кетіп бара жатқан уақытта сыртына өң беріп, ішіне жел кіргізіп, сөз қадірін танытқан осы Абай болды. ...Абай марқұмнан бері қазақ әдебиетінің үшінші дәуірі басталды».

Айтылғанына ғасырға жуық уақыт өтсе де Алаш ардақтыларының Абай шығармашылығы туралы осы толғамдары дәл бүгінгідей ақиқат десек қателеспеспіз.

Абай шын мәнінде көненің барша інжу-жәуһарларынан нәр алған, казак әдебиетіндегі жаңалықтың басы болған Тұлға екендігін оның жазғандары дәлелдеп береді. Абайды әр оқығанда, оның өлеңдерінен әр адам өз өміріне қатысты, бүгінгі қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге тікелей байланысты, жаңа бір жұмбақты ашады. Кеше оқығанда байқамаған бір ойдың шешуін бүгін немесе ертең табамыз. Абай ғұламалығының сыры да сонда жатыр. Осының бәрі Абай поэзиясының көркемдігінен бастау алады.

Абай есімін, шығармашылығын әлемге әйгілеген академик М. О. Әуезов: «...ақын халқының бүкіл рухани қатынасын терең көркемдік-сыншылдықпен қайта қарап, өзінің ақындық жаңа программасын ұсынды. ...Абай бірде-бір өлең жолында халық творчествосының қалыптасқан дәстүрлі сөз жүйесі мен ақындық ой-бітімін қаз-қалпында ала салмайды. Абай ауыз әдебиетіндегі сөздерді де, образ жүйесін де, стиль тәсілдерін де тереңдетіп, жаңа ой, сезімдермен толықтырады, оның өлеңдерінде өзгеше бір идеялар мен жан сезімдері жүреді... Ол өзіне дейінгі дидактикалық, уағыз поэзиясының канондарын бұзды...» – деп жазыпты. Абайдың әдебиетіміздегі жаңашылдықтың басы екендігі, көркемдік көкжиегінің мүлдем соны шымылдығын ашқандығы тарихи даусыз хақиқат екендігі дәлел тілемейді.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі:

Абай шығармаларының көркемдігінің басты өлшемдерінің бірі – ақын ойларының жаңалығында.

Бұрын-соңды айтылмаған тың ойлар- Абай парасаты биіктігінің айғағы. Ал сол ойлардың бәрі – адамзаттың ғасырлар бойғы биік мұраттарымен ұштасып жатса, ол Абайдың қазақ санасын шыңға алып шығатын ғажайыптығы.

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұлабойды ыстық жүрек.
Токтаулылық, талапты шыдамдылық –
Бұл – қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.

Міне, бұл елден ерек, жұрттан оқшау биік, парасат иесі болуға нұсқар жол. Абай айтқан «ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаған» азаматтарымыз көбейсе, ұлтымызды ұшпаққа шығаратын да сол жандар екеніне іштей мойын ұсынасың.

Жарқ етпес қара көңілің не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да.
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,

Саған жар менен артық табылса да .

Ғашықтық дертін дәл осыдан артық асыра айту мүмкін емес те сияқты. Өйткені мұнда шын ғашық адам санасынан құйылып түскен ой сәулелері бар. Абай жыры сонысымен де нұрлы, сонысымен де құнды.

Балалық өлді білдің бе?

Жігіттікке келдің бе?

Жігіттік өтті, көрдің бе?

Кәрілікке көндің бе?

Кім біледі, сен кәпір,

Баяндыдан сөндің бе?

Баянсызға төндің бе?

Әлде айналып, кім білер,

Боталы түйе секілді

Қорадан шықпай, өлдің бе? – Абайдың осы бір замансауал тастай отырып айтқан ойының салмағы ше? Бүкіл адам ғұмырын дәл осылайша он жол өлеңге сыйғызып беруге Абай ойының ғана дәрмені жетпек. Бұл бұрын болмаған, айтылмаған тың ой екендігіне шүбә келтіре алмайсыз.

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,

Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.

«Мені» мен менікінің айырылғанын

«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес, – алдыңғы мысалымыздағы ой бұрынғыдан да тереңдей түседі, енді адам дүниеден озғаннан кейінгі «жан» мен «тәннің» бөлінуі туралы, адам рухының өлместігі туралы ойды Абайдай дәл, Абайдай нақ айтқан ақынды кездестіре алмайсыз. Абай ойларының алуан иірімдері әр оқушыны өз тереңіне тартады. Оған сүңгіген сайын өз ақыл-сананың жаңаша бір оймен молығып, рухани жан-дүниенің байығандығын байқасаң, ол құдайдың берген мол несібесі деп білу керек.

Абай поэзиясының көркемдігінің тағы бір қыры – оның бейнелілігі, образдылығы.

...Жарқ-жүрк етіп екеуі айқасады,

Жеке батыр шыққандай қан майданға,

Біреуі – көк, біреуі – жер тағысы

Адам үшін батысып қызыл қанға.

Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл,

Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға....

Немесе

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,

Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.

Жіңішке қара қасы сызып қойған

Бір жаңа ұқсатамын туған айды.

Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті һәм мағыналы,
Күлкисі бейне бұлбұл құс сайрайды, – болып кете береді.

Ал «Аттың сынын» да Абайдай өлең сөзге түсірген ақын жоқ. Кейін Абай мектебінен нәр алған Мағжан ақын Абайдың ғашықтық лирикасын дамытуға құлаш ұрса, Илияс ақын Абайдың бейнелілік қырын мол сіңірген алапат жырларын жазды, әрі оны эпикалық кең тыныстылыққа ұластырды.

«Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңін оқығанда көз алдына сол жақсы аттың өзі тұрғандай пішіні келіп елестейтіні – жақсы атқа бітетін мүшелердің бірін қалдырмай жазғандықтан...», – деп көрсетіпті Ахмет Байтұрсынов.

Шын мәнінде:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ.
Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы, болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тоятпаған бүркіттей салқы төсті, – деп кете беретін өлең жолдарынан жүйрік атқа тән қасиеттің бәрін көресің.

Алдыңғы келтірген мысалдарымыздың бірінде Аңшылықтың сырына қанығып, бүркіт салғандағы сәттерді елестетсек, екінші өлеңде қазақтың қаса сұлуының бейнесін көргендей боласың.

Абай өлеңдерінің бейнелілігі ондағы көркемдік құралдардың мол қолданылуынан аңғарылады. Ұлы ақын жырларында теңеу мен эпитеттің метафора, метонимияның, синекдоханың, аллитерация мен ассонанстың, гипербола мен литотаның, басқа да бейнелеу құралдарының сан алуан үздік мысалдарын тауып көрсетуге әбден болады. Соның бәрі тек Абайдың өз жан-дүниесінен төгіліп түскендігімен де бағалы.

Жаңағы мысалдарда біз жанды дүние образына қанықсақ, енді бір шоғыр өлеңдерде Абайдың жансызды жандыға айналдыратын шеберлігінің де куәсі боламыз.

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды.
Немесе

«Қалың ағаш жапырағы
Сыбдырласып өзді-өзі»,
«Тау жаңғырып, ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа»,
«Күлімсіреп аспан тұр,

Жерге ойлантып әрнені», – деген сияқты өлең жолдарынан «кәрі құда – қыс» бейнесін, «жан біткен жапырақ» келбетін, «ән қосқан тау» тұлғасын, «күлімсіреген аспан» кейпін танымыз. Бұл Абай ұлылығын асқақтата, аспандата түсетін бейнелі жолдар.

Қорытынды:

Абай поэзиясының мазмұнындағы, идеясындағы, тілі мен стиліндегі көркемдік белгілердің әрқайсысын да жеке-жеке алып талдап, таразылап көрсету керек-ақ. Ең бастысы Абай поэзиясының көркемдік көкжиегі соншалықты әсем де әуезді, кең әрі шексіз болып көрінеді маған.

Абайдың дүниеден өткеніне 10 жыл толған кезінде (яғни, 1914 жылы) Міржақып Дулатов: «Егер Абай қазақтан өзге образды жұрттардың бірінің ақыны болса сегіздегі баласынан сексендегі шалына шейін түгел атына қанық, сөзімен таныс болар еді, елі туғанына сүйініп, өлгеніне тегіс күйінер еді. Опатына 10, 25, 50, 100 жыл толған сайын бүтін жұрт ескеріп, матбұғаты қайнап, есімін мәңгіге шейін қалдыруға өшпес белгілер орнатып, құрметіне неше түрлі ізгі жайлар ашар еді. Не шара!...», – деп күйіне келіп, «Біз бүгін ардақты ақынымыз марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөз атадан – балаға, немереден – шөбереге үзілмей сақталуын тілейміз. Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухани сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен-күнге артылар. «Бірінші ақынымыз» деп қабіріне халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар...» – деп ұрпаққа үміт арта кеткен екен. Сол арыстарымыздың айтқаны келді, арманы орындалды. Тәуелсіздігіміздің арқасында Абай әлем әдебиетінен де өз орнын алып отыр. Абайды бұдан да зор ұлықтайтын күндер алда. Сол үміттің ақталғандығының, арманның орындалғанының көрінісі – Абай хакім рухын ел болып ұлықтап, атына қала, аудан, көше, әуежай, мектеп бергендігіміз, кітаптарын әлем тілдеріне аударып, шығармаларын насихат етуіміз, өлеңдерін бүкіл халық болып жатқа оқып, әндерін шырқап, күйлерін шертуіміз, қабіріне тағзым етіп, әруағына құран бағыштауымыз, оның өсиетіне құлақ асуымыз. Бұл шаруалар-болар елдің балалары жасар өнегелі іс. Бұл тарапта атқарылар іс әлі де алда. Абай тойы, халық тойы, ел тойы, руханият тойы құтты болсын!

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Байтұрсынов, А.** Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 б.
- 2 **Дулатов, М.** Абай // Қазақ. – 1914. № 67. – 23 июнь.
- 3 **Марсеков, Р.** Қазақ әдебиеті кеші // Қазақ. – 1915. № 112. – 28 март.
- 4 **Абай.** Энциклопедия. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, Атамұра, 1995. – 720 б.
- 5 **Абай (Ибраһим Құнанбаев).** Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы : Жазушы, 1986ж, – 304 б.
- 6 **Ахметов, З.** Абайдың ақындық әлемі. – Алматы : Ана тілі, 1995. – 272 б.
- 7 Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы : Ғылым, 2002. – 274 б.
- 8 **Жақып, Б.** «Қазақ» газетіндегі Әлихан Бөкейхановтың көсемсөзі. № 1, наурыз Айқап журналы
- 9 **Жақып, Б.** Алаш деп соққан жүрегі. № 6, Ақиқат журналы 2017.
- 10 **Мукушева, Қ.** Алаш арыстарының армантәуелсіздіктің ақ таңы «XVII Сатпаев оқулары» атты халықаралық ғылыми конференцияның материалдары Т.16. – 2016. – 540–545 б.

References

- 1 **Baitursynov, A.** Shyǵarmalary. [Works Of A. Baitursynov]. – Almaty: writer, 1989. – 320 p.
- 2 **Dýlatov, M.** Abai // Qazaq. [Dulatov M. Abay] // Kazakh. – 1914. № 67. – June 23.
- 3 **Marsekov, R.** Qazaq ádebieti keshi. [Marsekov R. evening of Kazakh literature] // Kazakh. – 1915. № 112. – March 28.
- 4 **Abai.** Ensiklopedia. [Be careful. The Encyclopedia]. – Almaty : Main editorial office of the «Kazakh encyclopedia», Atamura, 1995. – 720 p.
- 5 **Abai (Ibrahim Qunanbaev).** Eki tomdyq shyǵarmalar jinaǵy. Birinshi tom. [Abay (Ibrahim Kunanbayev). Collection of works in two volumes. The first volume]. – Almaty : Writer, 1986, – 304 p.
- 6 **Ahmetov, Z.** Abaıdyń aqyndyq álemi. [«I don't know» he said]. – Almaty : Native language, 1995. – 272 p.
7. Qazirgi Abaitanýdyń ózektı máseleleri. [Actual problems of modern Abay studies]. Almaty : Nauka publ., 2002. – 274 p.
- 8 **Jakyp, B.** «Qazaq» gazetindegi Álıhan Bókeıhanovtyń kósemsózi. [B. Zhakyp. Chief quote of Alikhan Bukeikhanov in the magazine «Kazakh»]. № 1, March Aikap.
- 9 **Jakyp, B.** Alash dep soqqan júreǵi. [B. Zhakyp. «I don't know» he said]. No. 6, Aqiqat magazine 2017. Aqiqat magazine.

10 **Muqysheva, K.** «XVII Sátbaev oqýlary» Halyqaralyq ғылым konferensiasynuy materialdary. [K. Mukusheva. Proceedings of the international scientific conference «XVII Satpayev readings»]. Т. 16. – 2016. – 540–5456.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Б. Жакып¹, К. С. Мукушева², М. Б. Тусунбаева³

Художественный горизонт поэзии Абая

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;

²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

B. Zhakup¹, K. S. Mukusheva², M. B. Tusupbaeva³

Artistic horizon of Abay's poetry

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Kazakh National Women's Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 10.12.20.

Уже в начале прошлого столетия поэзия Абая стала великим достоянием казахского народа. У истоков абаеведения стояли такие ведущие деятели великой степени как Алихан Букейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов, Раимжан Марсеков, Мухтар Ауэзов. В этой статье раскрыта главная ценность творчества великого поэта. Абай – достояние всего человечества. Его поэзия – поэзия вечности, поэзия мудрости, любви и верности. В исследованиях последних лет глубоко раскрыты духовные искания Абая, определена его роль в Национальном духовном становлении. Он создал образ, развивающий мышление народа, выразив через стихи острую и бодрую мысль на различные явления жизни. Изучая произведения Абая, размышляешь о художественной силе, разнообразии тем, о том, как он познавал жизнь, прошлое, будущее. В статье рассказывается о многообразии людских качеств, портретах, о быте человека,

которые раскрывается в стихах Абая, а так же через творчество познается и его мировоззрение

Ключевые слова: поэзия Абая, светлая звезда, бездонные мысли, новаторство, Алаш ардақтары, мудрые мысли, духовность, красивая поэзия.

Already at the beginning of the last century, Abay's poetry became a great asset of the Kazakh people. Such leading figures of the great steppe as Alikhan Bukeikhanov, Ahmet Baitursynov, Myrzakyp Dulatov, Raimzhan Marsekov, Mukhtar Auezov were at the origins of Abay studies. This article reveals the main value of the great poet's work. Abay is the heritage of all mankind. His poetry is the poetry of eternity, the poetry of wisdom, love, and loyalty. In recent years, research has revealed Abai's spiritual quest and defined his role in the National spiritual development.

He created an image that develops the people's thinking and expressed a sharp and cheerful thought through a poem on various phenomena of life. Abay's works, studying, you think about the artistic power, variety of topics, how he learned about life, the past, and the future. We can learn more about Abay's outlook through his creative work.

Keywords: Abai's poetry, bright star, bottomless thoughts, innovation, Alash ardary, wisdom, spirituality, beautiful poetry.

Қ. Т. Жанұзақова, А. Дүйсенбек

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Б. МАЙЛИН ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ

Қазақ прозасының іргетасын қалаушы көркем сөз шеберлерінің бірі – Бейімбет Майлин. Әдебиеттің барлық: поэзия, проза, драматургия салаларында бірдей қажырлы да жемісті еңбек етіп, көркемдік жағынан құнды, көлемі жағынан мол, тәрбиелік мәні зор мұра қалдырды. Мақалада Бейімбет Майлиннің прозалық туындыларындағы заман шындығы мен көркемдік шындықтың арақатынасы, поэтика мәселелері пайымдалады. Жазушы шығармаларының идеялық-композициялық желісіндегі ұлттық-этнографиялық сипат болмысы, көркемдік дәстүр жалғастығы мәселесі айқындалады. Сонымен қатар оның туындыларындағы өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуі, тарихилықтың көркем шындыққа негіз болуының ерекшеліктері зерделенеді. Б. Майлин туындылары ХХ ғасыр басындағы әдеби процесс контекстінде қарастырылып, өз кезеңіндегі шығармашылықпен байланысы, сабақтастығы және сол арқылы оның өзіндік даралық сипаты зерделенеді. Б. Майлин прозасы қазақ ауылының бейнесін айқындауда жанрлық, көркемдік және тарихи-әдеби негізінің қуаттылығымен, сол арқылы өзінің даралық стилімен ерекшеленетіні туралы қорытынды жасалады. Қазақ әдебиетіне өзіндік ерекшелігімен келген жазушы Бейімбет Майлин прозасының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері сараланады.

Кілтті сөздер: проза, көркемдік шындық, жанр, ұлттық идея, характер.

Кіріспе

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде проза жанрының дамуына үлес қосып, өз туындыларына адам өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің алуан кырларын негіз еткен жазушы Бейімбет Майлиннің мұрасы ХХІ ғасырда да әр сипатта зерттеліп, талдана береді. Әдебиет әлеміне өзгеше үнімен келген Бейімбет Майлиннің өмірі мен шығармашылығы, проза саласындағы еңбектері, суреткер дарыны бізді қазақ прозасының қайнар көздеріне қайта-

қайта еріксіз мойын бұрғызады. Бұл орайда бізді қызықтыратын тек жеке фактілер емес. Жазушы туындыларында заман шындығын шынайы көркем бейнелеген идеялық мазмұны әрдайым оның көркемдік формасына сәйкес келіп, өз дәуірінің келелі мәселелерін ашық көтере білді. Сондықтан, социалистік реализм әдісі Бейімбет прозасында өз орнын нық ұстап, өзінің шынайы көркемдік қуатын көрсете білгенін мойындау керек, ол ұлттық сөз өнерінің дәстүрлерімен біте қайнасып кетті.

Репрессиялар мен Б. Майлиннің жазықсыз өлімінен кейін ешкім ештеңе айта алмады. Тек жазушы ақталып, елімен қайта қауышып, мұрасы халыққа қайтарылғаннан кейін, жан-жақты зерттеулер кеңінен жолға қойылды. 1957 жылдан бастап Бейімбет Майлин толық қалпына келтірілген кезде оның бай мұрасы мен кең ауқымды шығармашылық ізденістері қайта бағаланды. Қайта құру, жариялылық атты кезең басталғалы Б. Майлинді де қайта танып бағалау, жаңа көзқараспен зерделеу өрісі ашылғандықтан бұрын айта алмай жүрген ой-пікірді жаңғырту мүмкіндігі туды.

Сонымен, Б. Майлиннің прозасы зерттелгенімен, фельетондары, очерктері мен мақалалары жеке-жеке талданып, кең түрде зерттеу объектісіне айналған емес. Ал олардағы қазақ ауылының бейнесі көптеген шығармаларындағы кейіпкерлердің типтері, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері, жалпы туындыларының тілдік өрнектері әлі де толық ашылмаған тың күйінде жатыр. Оған суреткер публицистикасының барлығы жан-жақты зерттеліп, толық шықпай жатуы не толық жинақтарына кірмеуі салқынын тигізбей қойған жоқ.

Зерттеудің нысаны: Бейімбет Майлин прозасындағы көркемдік шындық мәселесінің бейнелеуі

Зерттеудің пәні: жазушының прозалық туындылары

Мақсаты: Нағыз ұлттық туынды – тақырыбынан бастап, автордың алға қойған мақсат-мүддесі, көркемдік шешіміне дейін баратын, халықтық мәні бар мәселелерді көтеретін шығарма. Б. Майлиннің халық мүддесін өзек еткен туындылары («Қара шелек», «Күлпаш» т.б. әңгімелері) ХХ ғасырдың басындағы қазақтардың тыныс-тіршілігін, мінез қалыбын, ауыл адамдарының жаңа да күрделі өзгерістерді жатсынып, қабылдай алмай жатқан аңғал да аңқау психологиясын, тұрмыс-тіршілігін паш етеді. Ол халықтың даналығы мен бай тілін, халықтың ұғымды, жылы әзілі мен уытты мысқылын, халық характері мен рухын шеберлікпен көрсете білді. Оның шығармаларынан ғасыр басындағы алмағайып заманның тынысы, өтпелі дәуірдің сипаты және оны халықтың қабылдауы, дүниетанымы айқын аңғарылады.

Міндеттері:

– Б. Майлиннің шағын шығармаларындағы өмір шындығының көркемдік шындыққа ұласуын пайымдау;

- көркемдік деталь қызметін анықтау;
- шығармаларының көркемдік, тақырыптық ерекшеліктерін зерделеу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Көркем шындық – өмір шындығының жазушының ой-елегінен, шығармашылық таразысынан өтіп, қорытылып, әдеби шығармада баяндалатын көркем суретке айналуы [1, 57]. Жазушының қиыннан қиыстыру, метафоралық толғанысы - көркем ойлаудан туындайды. Ал осының негізінде көркемдік идея жасалады. Бірнеше шығармалардың тақырыптары ұқсас болғанымен айтар ойының, идеясының бір-біріне ұқсамауы заңдылық. Мысалы, қазақ әйелінің тағдыры, әйел теңсіздігі тақырыбына М. Дулатов, Б. Майлин, Ж. Аймауытов, С. Көбеев, М. Жұмабаев, С. Мұқанов т.б. жазушылар қалам тартты [2]. XX ғасыр басындағы қазақ прозасының алғашқы үлгілерінде әйел тағдыры басты темірқазыққа айналғанымен, айтар ойының күрделілігімен, психологиялық шеберлігімен, әйел затының жан иірімдерін, зар-қайғысын тереңнен толғаған көркемдік идеясымен бір-бірінен ерекшеленеді.

Әрбір әдеби шығармада шешімін тапқан идеялық мазмұн суреткердің дүниені, әлемді тану ерекшелігіне, авторлық пози-циясына, саяси, әлеуметтік, қоғамдық, адамгершілік көзқарастарына тығыз байланысты. Өмір сүрген дәуірі, қоғамдық ортасы бір, әлеуметтік көзқарастары ортақ суреткерлер бір тақырыпқа қалам тартса да, идеялық жағынан бірін-бірі қайталамауы керек. Мысалы, XX ғасырдың басында әйел теңдігі туралы шығармалар көптеп жазылды [3]. М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С. Көбеевтің «Қалың мал», Ш. Құдайбердиевтің «Әділ-Мария», Б. Майлиннің «Шұға», С. Торайғыровтың «Қамар сұлу», Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» [4] т.б. шығармалардың барлығы қазақ қызының бас бостандығын, азаттығын, әйел тағдырын қозғайды.

XX ғасыр прозасында өзіндік қолтаңбасы айқын да қаламы дара Б. Майлиннің шағын шығармаларында көркемдік детальдар ойды ұтымды бейнелеуге қызмет етеді. Көркемдік детальдарды портреттік, заттық, пейзаждық, тілдік детальдар деп жіктеуге болады. Көркемдік детальдар шығармада түрлі қызмет атқарады. Деталь туындыдағы оқиға динамикасына ажар кіргізе отырып, характердің көркемдік сипатын белгілейді. Б. Майлиннің «Қара шелек» әңгімесіндегі заттық деталь – шелек Айшаның характерін ашуға септеседі. Қаламгер пайдаланған деталь образ характерінің жан дүниесін, нанымдылығын көрсетеді.

Деталь суреттеудегі эстетикалық әсерді, эмоциялық бояуды молайтады. Оның эстетикалық функциясы бүтін мен бөлшектің бөлінбес бірлігінде көрінеді. Әдеби туындыда көркемдік детальдың кейіпкер психологиясын, ішкі құпия сырларын танытудағы көркемдік ролі зор.

Бейімбет әңгімелерінде өз дәуірінің шындығы: байларды конфискулеу де («Сары ала тон») енбекшілерді артельге ұйыстырған коллективтендіру кезеңі

де («Көктеректің бауырында», «Қара шелек», «Қызыл әскердің семьясы») т.б. бірсыдырғы тәуір суреттелінеді [5]. Мұнда күнделікті өмір сәттерін қалт жібермейтін Бейімбет үйренгені көп, білгені, байқағаны мол жазушы екендігін танытады. Колхоздастыру дәуірін суреттеуде қазақ кеңес жазушыларының біразы Бейімбеттен үйренді. Оған Ғабит Мүсіреповтің, Ғабиден Мұстафиннің колхоздастыру тақырыбына жазған әңгіме, повестері дәлел бола алады.

Колхоз өмірінің қалыптасып, күнделік салтына ену процесін жазушы бір жүйе әңгімеде («Қара шелек», «Кеңес ағасы Камила» т.б.) суреттейді. Шындығын айту керек, Бейімбет өз заманын мақтанышпен суреттеді. Сөйте тұрып алмағайып тарихи кезеңдердің қайшылықтарын да жасырған жоқ. Қарапайым ауыл адамы мен беленділердің өзін састырған аыра сілтеу мен жаппай коллективтендіру тұсында болған бұрмалаушылықтарды сыншыл қаламымен өртеп отырды. «Дайрабайдың көк сиыры», «Қара шелек» деген әңгімелерінде Бейімбет сол асыра сілтеушілікті әзілмен әшкерелей келе, оны кездейсоқ қателік екенін айтып, жалпы шаруалар қауымын коллективтік негізден жиіркендірмейді.

Қарапайым адам психологиясы мен заман шындығының тегеуірінімен орнаған ортақ психология арасындағы қайшылықтарды шебер суреттейді. Шаруаның дүниеқорлығы көп заманнан бері біте қайнасқан қасиеттер. Сол себепті «Қара шелектегі» Айшаның сиырын көксеуі шаруа психологиясына тән құбылыс. Тіпті колхоз бастығы болып сайланғаннан кейін де Айшаның ұйқылы көзіне: – «Желіні салпылдаған ала сиыры елестеп кеткен тәріденді», – деп бітіреді Бейімбет әңгімесін [6, 67]. Тағы да М. Шолоховтың Майданниковы есіне еріксіз түседі.

Қазақ даласында жаппай коллективтендіру дәуірі тарихи оқиғаның бірі болды. Ол туралы қалам тербемеген жазушы кемде-кем. Бейімбеттің коллективтендіру тақырыбындағы туындыларын сол тұстағы халқымыздың бастан кешірген тарихы десе де болады [7]. Қазақ даласында ұжымдастыру науқаны оңай болған жоқ. Елде әртүрлі көзқарастар мен пікірлер бар адамдар көп болды. «Колхоз» деген сөзге тым-тырыс қарап, оның болашағына сенбегендер қарапайым бұқадан гөрі жалғыз бұзау болған дұрыс деп айтқан. Осы саяси науқанға аз уақыт бұрын тәркіленген байлар мен олардың серіктестері де зардап шекті. Олар колхоз туралы қауесеттер таратып, күмәнді халды күшейтті. Колхозшылар өздерінің малдарымен, мүліктерімен және тіпті әйелдерімен бөліседі деген сыбыстар болды. Ол кезде мұндай қауесеттер «қой аузынан шөп алмайтын» момын қазақ шаруаларының арасында кең таралды, олар таптық көзқарасты әлі толық түсінбеді, бір сөзбен айтқанда, осындай өрескел қателіктер жіберілді. Осындай қауесеттер халыққа әсер етпей қоймады. Сонымен қатар кімнің дос, кімнің қас екендігіне де көзі жетіп, өткен ісіне өкінішпен қарап, жаңалыққа жанталасып ұмтылды. Осы шындықтардың бәрі Бейімбет шығармашылығынан молынан көрінеді.

Ауылдағы сол кездегі әлеуметтік-экономикалық, мәдени зор өзгерістерді байыпты суреттеуде қиыншылықтарын тым жеңілдетіп жібермей, табыстары мен жетістіктерін асыра мақтамай шынайы бейнеледі.

Ұлы суретшінің жауһарларының бірі – «Қара шелек». Бұл әңгімеде Бейімбет өзінің көркем әдебиет шебер екенін көрсетті [8]. Барлығы бірдей жіті бақылаушы емес. Байқағыштық Бейімбеттің ерекше қасиеттерінің бірі. Әңгіме барысында бұл бірден байқалады, тіпті үлкен дүниеден хабар беретін кішкене бөлшектер де үлкен әсер қалдырады. «Қара шелек» әңгімесінің басты кейіпкері – Айша. Ол күйеуі Бірмағамбетпен бірге ұзақ жылдар бойы кедей өмір сүріп келеді. Тек Кеңес өкіметі кезінде олар теңдікке қол жеткізді және бір-екі малы болды. Күйеуі оған қара шелек әкелгенде Айша қатты қуанды. Ол шелекті Айша Қожағұлдың әйеліне қалай бергенін де білмей қалады. Қара тоқалдың күйеуі де шелекті «бәрімізге ортақ мүлік» деп табалайды. Айша айтуға сөз таба алмай, қара шелектің майысқанын көргенде, қара тоқалды шелекпен ұрып жібереді. Айша да, оның күйеуі Бермағамбет те колхоз белсенділері. Шелек әкелінген күні колхоз ұйымдастырылып, Айша оның басшысы болып сайланды. Қазір оның көкейін қара шелек жеп жатыр. Сонымен қатар қара тоқалдың күйеуі Қожағұл да шелектің ортақ меншік екенін тілге тиек етеді. Бұл оқиғаның сюжеттік желісі. Бұл тұрғыдан алғанда, егер бұл ұсақ-түйек болса да, біз қара шелек туралы айтып отырмыз, бірақ жеке меншіктің психологиясы оның қабатында жатыр. Колхоздың басшысы болып сайлану үшін Айша көп ұзамай жеке меншік туралы ұмытып кетуі керек. Бірақ бұл шындықтан алшақ. Бейімбеттің шебер реализмі мен жоғары шеберлігін дұрыс таныған Мұқамеджан Қаратаев: «Бейімбеттің шебер реалистігінің өзі бұл жерде оның заман шындығын байланыссыз бос баяндаумен емес, яки долбар схемамен емес, суреткерлікпен шебер тоқып, бейнелеуінде; оның ұсақ тұрмыс деталін байсалды қоғамдық мазмұнмен орынды ұштастырып, саяси саналы шындалған Бірмағамбет пен жеке меншік психологиясынан бірден арыла қоймаған Айшаның образын (нанымды көрсетуінде), – деп жазды [9]. Шындығында, Айшаның образы барлық шындық бояумен бейнеленген. ...Қараңғы түнде, төсекте жатқан күйінде Айшаның көзіне желіні салпылдаған ала сиыр елестеп өткен тәрізденді. Жапырылған қара шелек елестеген сияқтанды», – деп түйіндеді Бейімбет. Колхоздың басшысы болып сайланғаннан кейін де Айшаның өз әлемі туралы ойлары ұзақ уақыт бойы шаруаның қарапайым ерлігі болды. Бұл әңгімеде заман шындығын жазушы құр айқайсыз, ақыл айтумен емес жеке көркемдік детальдар арқылы шебер түсіндіреді, бүгінде колхозды ұйымдастырып жатқан адамдардың алдында көптеген күрес пен қақтығыстар бар екенін ымдайды, әдемі суреттейді.

Пропадағы алғашқы туындылардың бірі – «Сексен сом». Мұнда жазушы Егеубай есімді кедей адамның күнделікті өмірін суреттей отырып, «менің елім, халқым» деп өтірік айтқан алаш үкіметінің жыртқыш саясатын ашады.

Жар дегенде жалғыз аты ғана бар Егеубайға «алашорда» ашылыпты, соның шығыны деп отбасына «сексен сом» беретін болдык» деген Тынымбайдың жайсыз хабары оңай соқпады. Ол бір ай бұрын «бұл большевиктік наразылық» деп 80 сом төлемегені үшін ұсталғанын еске түсіреді. Ал енді «сексен сомға» алаштың жігіттері Егеубайдың жалғыз көк жылқысын алуда.

Автор сонымен қатар елдегі ашаршылық туралы бірқатар туындылар жазады, олардың ішінде ең шынайы – «Күлпаш», «Аштық құрбаны», «Әже». Бұл үш әңгіме мәселені үш тұрғыдан қарастырады.

«Күлпаш» әңгімесі 1922 жылы жазылған. Жаман үйдің нашар көрінісі. Не тамақ, не киім жоқ. Алты айдан бері аштыққа ұшыраған адамдар. Күлпаш пен оның баласы Қали аштықтан ісініп жатыр, маған сеніңіз - қайыр сұрау үшін ел аралап шыққан Мақтым. Егер Мақты ерте тұрып, ел араласа, әйелі Күлпаш бірдеңе әкеліп алғандай өзін алдайды. Ауылдан сұраған Мақтым мойнына сөмкесін салып, кешке үйге қайтып келе алмады. «Қыржиып тырысқан қысқа тон қаудырлы қатқан жаман тымақ, аяғында қонышынан басылған жаман етік; мойнында дорбасы бар жағы суалып, көзі адырайып, адам бейнесі кеткен біреу есіктен кіреді. Бұл – Мақтым еді» [4], – деп суреттейді жазушы.

Өмірі үшін күресуден басқа амалы жоқ және аштықтан арылудың жолын таба алмайтын Күлпаш өзінің әпкесі Раушаннан ақыл сұрайды. Осы түріңмен аштан өлесің. Онан дай бай Жұмағазыға ти деген ақыл айтады ол. «Оған тисең өзің би,өзің хан боласың, 40–50 қарасы бар. Бір ауылдың байы. Бұрынғы қатынынан бала қалған жоқ. Жасы биыл тап 40-ға.» Аштықтан шаршап келген Күлпаштың әпкесі әлсіздік пен ақылдылықты сезініп тұрғанын сезіп: Тамақты тізімдеп жатқанда, Күлпаштың аузы суарып, есінен танып қалды. – Ой, сен білесің ... Мен жындымын, – деді ол ақыры. Осылайша, аштық алдымен Күлпаштың денесін жеңіп, сүйектерін босатады, содан кейін ол ойын, ақылын, адами және аналық қасиеттерін жеңеді. Туғандары мен жақындарының өмірлерін аман сақтап қалу үшін ешқашан көрмеген немесе танымайтын Жұмағазы үйіне баруға мәжбүр болады Күлпаш. Жазушы Күлпаштың басына келген бұл қатты соққыларды қарапайым суреттермен шынайы көрсеткен. Оқырман Күлпаш жалғыз ұлын тастап кетеді деп сенеді, енді оның кетіп бара жатқанын, Жұмағазы әйел болған кездерді сипаттаудың қажеті де жоқ. Енді жазушы баласын сағынатын, күйеуі Мақтымды аяп, оларды өлімге жіберетін ананың аянышты жүзін суреттейді. Әңгімені тебіренбей оқу мүмкін емес, сіз басты кейіпкерді аясыз, жаныңыз ауырып күйзелесіз. «Әттең кедейлік, әттең аштық, қылдың – ау!...», – деп жазушымен бірге ренжисің. «Қысқаша әңгімеде жазушы отбасындағы қайғылы жағдайды шебер суреттеген. Әдебиетте әлі де жеріне жете ашыла қоймаған аштық тақырыбын, сол тұстағы нақты өмір шындығын дәл басып суреттеген.

Аштық туралы әңгімелердің бірі – «Аштық құрбаны». Тақырыбы

тұрғысынан бұл оқиға «Күлпаш» әңгімесімен байланысты, тек көркемдік шешімі ғана ерекшеленеді. Кедей адамның отбасы аштыққа ұшырайды, одан шығудың жолын табу қиын. Қайрақбайдың үйі күйзеліс үстінде. Отқа жағатын отыны, ішуге тамақ жоқ, үй азынап тұр. Қайрақбайдың әйелі Шырынкүл өлеусіреген отты жандырмақ болып жан-дәрмен болады, бірақ жанып жатқан мардымсыз қамыс шоғы сөніп барады. От сөнгенде, олар өмірлерінің жоғалып бара жатқанын сезеді. Қара судан басқа ішетін тамағы жоқ. Екі күн бойы нәр таппады. Ендігі күні не болмақ? «Жақ сүйегі сорайып, екі көзі аларып, еңсесі түсіп Қайрақбай отыр: Екі көзі жауаңдап, әкесінің шоқпыт күпісіне орана түсіп, сегіз – тоғыз жасар бала Таңсық жатыр. Бәрінен де қайғылы, бәрінен де жүдеу, біресе жылаған шешесіне, біресе еңсесі түскен әкесіне қарап жауаңдап Дәмеш отыр», [4] – деп жазушы Қайрақбайлар отбасының қиын кезеңдерін суреттейді. Дәмеш – он алты жасар қыз. Бұл адамдардың балалары ата-аналарын асырау үшін жалданады. Дәмеш неге ұл болып туылмағанына өкінеді. Аштықтан шаршап келген Қайрақбай отбасының жағдайын түсінеді, дауыстап жылайды. Қараңғылық әлемді тұншықтырып тұрған сияқты. Анасы аштықтан арылудың жалғыз жолы – Дәмешті күйеуге беру деп біледі. Дәмеш ата-анасы мен ағасы Таңсықты аштықтан құтқару үшін жанын беруге дайын. Алыстағы шал Тілеумағамбеттің оны сұрап жатқанын естігенде Дәмештің жүрегі соғып, бүкіл денесі дірілдеп кетті. Дәмеш аштықтан арылу үшін өзін құрбан етуді армандайды. Әрі қарайғы оқиға жалғасы Дәмештың Рахилаға хағында айтылады. Оған Дәмеш өзінің басынан өткен оқиғалары туралы айтып береді: Тілеумағамбет Шалдың үйінде бір күнді өткізіп жатқан кезде, оған бір «төре» келді, ол оған Дәмешті өзі және ата-анасы босатқанын және ол және «төреге» қайта қосылып, одан әрі бақытты өмір сүргенін айтты.

Бейімбеттің бұл әңгімесінің мәні оның уақыттың тынысын дәл беріп, оқиғаларды қаз-қалпында батыл суреттей білуінде.

Бейімбет Майлин қандай тақырыпқа жазбасын бәрінде де адам образын, заман шындығын бірінші кезекке қояды. Қайсы бір әңгіменің бір кейіпкері ұнамды іс-әрекетімен оқушысын сүйсіндірсе, екінші біреуі өзінің ұнамсыз қылықтарымен көрініп, бойына жиреніш сезімін еріксіз әкеледі. Ал, кейде тіпті қайшылығы мол, келешегін түсіну қиынға соғатын кейіпкерлермен кездесіп қаламыз. Қалай болғанда да Бейімбет өз әңгімелерінде ауыл адамдарының типтік образын жан-жақты жасауды мақсат еткен. Б. Майлиннің әр шығармасындағы диалогтық қолданыс ерекшелігі автордың өзіндік қолтаңбасын, суреткерлік шебер-лігінің қырларын танытып отырады. Оның «Мырқымбай» өлеңі түгелдей диалогқа құрылған. Мысалы:

Бара алмаймын,
Оған пенде бола алмаймын.
Тентіретіп жіберсең де,

Бұл тіліңді ала алмаймын!..
Мырқымбай, Мырқымбай, Мырқымбай!
Бай, бай, бай, ит-ай,
Күйдіріп-ақ болдың-ау!
Әй, құдай-ай!..

Мұндағы диалог әке мен баланың мінезін, олардың ара-сындағы қарама-қайшылықты терең ашып берген. Ал өлеңнің интонациясы осы диалогқа қосымша сипат үстеп, көркемдік құн-дылығын аша түскен.

Көркем шығармадағы жинақтау типке, даралау мінездеуге әкеледі. Адамға тән мінез-құлықты жинақтап, ерекшелендіру, даралау арқылы типтік қаһарман, шынайы бейне жасалады. Шындық әрекеттерді жинақтау арқылы жазушы шығармаға арқау болар болашақ бейненің жалпы бітімін қалыптастырады. Суреткер адам образ жасау мақсатында суреттелетін кезең кеңіс-тігінен қажетті материалдарды жинақтайды. Жинақтау дегеніміз – типтендіру, яғни өмірдегі мың адамның мінез-құлқын қамтып, бір адамның бойына сыйдыру. Тип – әбден жинақталған, өзі сияқтылардың бәріне ұқсайтын жалпы бейне, әрі әбден даралан-ған, өзінен басқа ешкімге ұқсамайтын жалпы бейне. Образ типтік дәрежеге көтерілу үшін ақиқат шеңберінде суреттелуі қажет. Типтік бейненің классикалық үлгілеріне М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Құнанбайдың, Абайдың бейнелері жағқызылып жүр. Б. Майлиннің әңгіме-повестерінде де кеңестік өзгерістерді қабылдай алмай жатқан аңғал да аңқау ауыл адамының типтік бейнелерінің галереясы шебер сомдалған дей аламыз.

Эпикалық образдар адам образын мейлінше жан-жақты сомдап, әр қырынан түрлі көркемдік тәсілдер арқылы ашып көрсетеді. Б. Майлин шығармаларындағы бір образ, бір мінез екіншісіне ұқсамайды және ол сонысымен бағалы. Бір мінез бір мінездің иін қандырып, оны аша түседі. Ауыл адамдарының жаңа тұрмыс құруға бет бұруы, бірақ елге енген өзгерістерді оғаш көріп, қабылдай алмауы езу тартқызады.

Жазушы туындыларында басым кездесетін юморлық образдарда адам характерін бейнелеуде жылы күлкі, жеңіл әзіл, шын күлкі қолданылса, сатиралық образдарда сын күлкі, мысқыл, ажуа, келемеж басым. Сатиралық образды жасайтын күлкі юморға қарағанда зілдірек, мәндірек, қайырымсыздау. Адамның жағымсыз, келеңсіз мінез-құлықтары аяусыз сыналады. Юморлық образдар күлкі арқылы қоғам өмірінің әр қырларын сипаттайды.

Қазақ әдебиетінде Б. Майлиннің кейіпкерлері юморлық сипатымен ерекшеленеді. Б. Майлин кеңестік дәуірдің құрылуын ауыл қазақтарының қалай қабылдағанын юмор арқылы терең суреттеп, кейіпкер психологиясын жан-жақты ашып көрсетеді. Юмор кейіпкердің характерін ашу, даралау мақсатында да қолданылады. Бұл жағдайда күлкі шығармаға эмоциялық

эр, жайдары, жылы өң береді. Б. Соқпақбаевтың «Менің атым – Қожа» повесіндегі таза, табиғи бала мінезін беруде негізгі тәсіл ретінде юмор қолданылған. Баланың мінезінде жасандылық, қоспа байқалмайды, барлық іс-әрекетіне еріксіз езу тартасыз.

Қазақ әдебиетінде комедия жанры ХХ ғасырдың жиырмасыншы жылдары пайда болды. Қазақ театры қалыптасуының алғашқы жылдарында Б. Майлиннің шағын комедиялары пайда болды («Шаншар молда», «Айша», «Неке қияр», «Көзілдірік» т.б.). Ол – комедия жанрының негізін салушылардың бірі.

Бейімбет әңгімелерінде елімізде болып жатқан күрделі оқиғалардың бәрі дерлік сөз болып, суреткердің қаламына ілігіп отырды. Бейімбеттің бұл қасиетін заманымыздың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов: «Бейімбет Майлин әңгімелерінде терең шыншылдық бар, адам бейнесі, қарым-қатынастары әрдайым нанымды болып шығады және бұл шығармалардың түр үлгісінде дөңгелек келген тұтастық айқын аңғарылады. Бейімбет әңгімелерінің көп топтары төңкерілістің ең алғашқы жылдарынан бастап отызыншы жылдардың ортасына дейін кеңес дәуірінде, қазақ ауылында болған өмірдің ұзақ көркем шежіресі деуге болады», – деп әділ бағалаған.

Бейімбеттің – жазу стилі мен шеберлігі бөлек, өзгеге ұқсамайтын публицист қаламы жүрдек журналист. Оның публицистикасында өзіне тән шеберлігінің қыры мен сыры айрықша ерекшеленеді [10].

Реалистік өмірде болған, көзімен көрген жайлардан, құбылыстардан, оқиғалардан әсер алып жазатындығы, көркем туындыларына, публицистикаларына нақты, бар адамдардың қоғамдық мәні бар - әрекеттерін арқау етіп, пафосты астар, көркемдік әр беретіндігі. Бейімбеттің көркем туындылары да, газеттік публицистикалары да тек өмірдің бейнелі көркімен мағыналы мазмұны десе болғандай. 20–30 жылдары күрделі оқиғаларға Бейімбет Майлин өмірден өрілген пафосты публицистикасымен, журналистик жалынды үнімен араласты. Әсіресе, очерктерінде, проблемалық мақалаларында, хат-хабарларында нағыз өмір бар, өзінің көріп, көңіліне түйгендері айшықты ренде қағазға түсірілген.

Қорытынды

Б. Майлин шығармашылығының бір ерекшелігі – ондағы реализмнің күштілігі, шындық көріністердің басымдылығы. Б. Майлин асқақтаған романтизмге де, қияли фантазияға да әуес емес, ол көбінесе өзіне жете таныс өмірде болған, көріп білген, өзі түйсініп-түсінген оқиғалар жайында жазды. Әрине, бұдан Б. Майлин өмірде көріп білгендерін қаз қалпында көшіре салады екен деген ой тумаса керек, өйткені егер олай болса, көркемдік құндылығы шамалы болған болар еді. Өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдыруда Б. Майлин өмірде болатын саналуан оқиғаларды жазушылық талғамынан сұрыптап өткізеді де үлкен топшылауға, көркемдеп суреттеуге

нақты детальдармен, штрихтармен дәлелдеу арқылы барады.

Қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі Бейімбет Майлиннің басқалардан айырмашылығының өзі де – оның әдебиетіміздің негізгі үш жанрында (поэзия, проза, драматургия) бірдей мол еңбек етіп, аз жыл шығармашылық өмірінде көптеген құнды шығармаларын қалдырғандығында. Б. Майлин өмір шындығын күрескерлік даму үстінде алып, ақиқат жанды суреттер жасап, айқын да көркем образдар тудырды сөйтіп өмірдің терең сырын танытты.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Асылбекұлы, С.** Қазақ повесі (Генезисі, эволюциясы, поэтикасы). – Алматы, 2009. – 255 б.
- 2 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы, 2002.
- 3 **Кенжебаев, Б.** Әдебиет белестері. – Алматы : Жазушы, 1986. – 396 б.
- 4 XX ғасыр басындағы әдебиет. Хрестоматия. – Алматы : Білім, 1994. – 352 б.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы, 7 т. – Алматы : Қазақпарат, 2004. – 462 б.
- 6 **Майлин, Б.** Бес томдық шығармалар жинағы, 1 т. – Алматы : Жазушы, 1987. – 336 б.
- 7 Би аға. – Алматы : Жазушы, 1991. – 304 б.
- 8 **Майлин, Б.** Бес томдық шығармалар жинағы, 3 т. – Алматы : Жазушы, 1987. – 336 б.
- 9 **Қарагаев, М., Нұртазин, Т., Қирабаев, С.** Қазақ Совет әдебиеті. – Алматы : Мектеп, 1971.
- 10 **Жақып, Б.** Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары. – Алматы : Білім, 2004. – 368 б.

References

- 1 **Asylbekuly, S.** Kazakh povesi (Genesis, evolutions, poetics). [Asylbekovich, S. Kazakh story (Genesis, evolution, poetics)]. – Almaty, 2009. – 255 p.
- 2 **Gabdolov, Z.** Soz Oneri. [Kabdolov, Z. Word art] – Almaty, 2002.
- 3 **Kenzhebaev, B.** Adebiet belesteri. [Kenzhebayev, B. Aspects of literature] – Almaty : Writer, 1986. – 396 p.
- 4 XX kasyr basyndagy әdebiet. Hrestomatia [Literature of the early twentieth century. Reader] – Almaty : Bilim, 1994. – 352 p.
- 5 Kazak Adebietinin Tarihy, 7 t. [History of Kazakh literature, 7 vols.] – Almaty : Kazinform, 2004. – 462 p.
- 6 **Mailin, B.** Bes tomdyk shygarmalar zhinagy, 3v. [Mailin, B. Collection of

works in five volumes, 1 vols.]. – Almaty : Writer, 1987. – 336 p.

7 Bi aga. [Bi brother]. – Almaty : Writer, 1991. – 304 p.

8 **Mailin, B.** Bes tomдық shygarmalar zhinagy, 3v. [Mailin, B. Collection of works in five volumes, 3 vols.]. – Almaty : Writer, 1987. – 336 p.

9 **Karataev, M., Nurtazin, T., Kirabaev, S.** Kazakh Council of Adebiet. [Karataev, M., Nurtazin, T., Kirabaev, S. Kazakh Soviet literature]. – Almaty : School, 1971.

10 **Zhagyp, B.** Kazak publicistikasynyn kalypyasu, damy zholdary. [Zhagyp, B. Ways of formation and development of Kazakh journalism. – Almaty : Education, 2004. – 368 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

К. Т. Жанузакова, А. Дүйсенбек

Художественная правда в прозе Б. Майлина

Казахский государственный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

К. Т. Zhanuzakova, A. Duysenbek

Artistic truth in B. Mailin's prose

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 10.12.20.

Беимбет Майлин – один из основоположников казахской литературы. Он много и плодотворно работал в области литературы, поэзии, прозы, драмы и оставил художественно ценное, масштабное, образовательное наследие. В статье рассматривается соотношение современной и художественной реальности в прозе Беймбета Майлина, проблемы поэтики. Определяется характер национально-этнографического характера в идейно-композиционной канве произведений писателя, вопросы преемственности художественных традиций. Кроме того, изучается отражение в его произведениях жизненной реальности с исторической действительностью, исследуются особенности исторической основы художественной реальности. Произведения Б. Майлина рассматриваются в контексте литературного процесса начала XX века, его связи с творчеством своего времени, его преемственности, а значит, и индивидуальности. Определяя образ казахского аула, проза Б. Майлина отличается силой

жанровой, художественной и историко-литературной основы, а значит, и индивидуальным стилем. Анализируются тематические и художественные особенности прозы писателя Беймбета Майлина, пришедшего в казахскую литературу со своими особенностями.

Ключевые слова: проза, художественная правда, жанр, национальная идея, характер.

Beimbet Mailin is one of the founders of Kazakh literature. He worked a lot and fruitfully in the field of literature, poetry, prose, drama and left an artistically valuable, large-scale, educational legacy. The article examines the relationship between contemporary and artistic reality in the prose of Beimbet Mailin, the problem of poetics. The author defines the nature of the national-ethnographic character in the ideological-compositional network of the writer's works, the issues of the continuity of artistic traditions. In addition, the reflection in his works of life reality with historical reality is studied, the features of the historical basis of artistic reality are investigated. The works of B. Mailin are considered in the context of the literary process of the beginning of the twentieth century, its connection with the work of its time, its continuity, and hence individuality. Defining the image of the Kazakh village, the prose of B. Mailin is distinguished by the strength of the genre, artistic and historical-literary basis, and therefore by the individual style. The thematic and artistic features of the prose of the writer Beimbet Mailin, who came to Kazakh literature with their own characteristics, are analyzed.

Keywords: prose, artistic truth, genre, national idea, character.

Н. К. Жусупов, М. Н. Баратова

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МАШХУР ЖУСИПА

В данной статье собраны и подробно рассмотрены культурное наследие известного казахского поэта, фольклориста Машхур Жусип Копеева, а также песни и сказания, легенды и рассказы поэтов XVIII–XIX веков. В статье идет речь о поэтах XVIII–XIX веков, об их песнях и сказаниях, легендах и рассказах. Также в статье подробно рассказывается, какими способами собирались народные образцы и попадали на бумагу, какие сведения содержали и т.д. В исследованиях использовались научные труды известных ученых-фольклористов, таких как: Н. Белозерский, Л. Жемчужников, М. К. Азадовский, П. В. Киреевский, З. И. Власова, Ш. Уалиханов, В. Радлов, Г. Н. Потанин, А. Диваев и др.

Ключевые слова: Машхур Жусип Копеев, культурное наследие, легенды и истории, казахская поэзия.

Введение

Машхур Жусип, наряду с образцами айтыса акынов, записывал и произведения акынов, вышедших из их уст или написанных ими. Так, например, в рукописях акына очень много стихов, кисса и дастанов акынов-жырау: стихи Бухар жырау, ходжы Мадели, акына Сакау, Ахан сери, Шернияз и т.д., произведения акына Сапак из рода Конырат, девушки Умсин из рода Уйсин и ходжы Заман, Тогжан, ходжы Калдыбая, акына Шоже, Камбара Жанака из рода Аргын, Сабырбая из рода Найман, Тубека из рода Найман, девушки Опан из рода Найман, ходжы Орынбая, ходжы Шортанбая, Жамшыбая из рода Кулик, Балта из рода Каракесек, Котеша, Акмоллы [1].

Объект исследования: проблемы казахского литературоведения и фольклористики

Предмет исследования: история казахской литературы и фольклора

Цель: Обширное изучение культурного наследия Машхур Жусип Копеева.

Задачи:

– Обзор казахских акынов XVIII–XIX веков сохранившихся в трудах Машхур Жусип Копеева.

Методы и результаты исследования

Вместе с тем, Машхур Жусип собирал стихи акынов о паломничестве Исы Шорманулы, о том, что говорили брат Сакен (потомок Шормана – Н. Ж.), Шакарим, Байтас, Абай, Акылбай, акын Оске из рода Кипчак, девушка Татти, Кобланды, Суюнбай, Сырынай, Магжан, Жаяу Муса, акын Арыстан, Акбура-Борибай, Султанмахмут, Сарсекей из рода Канжыгалы господину Исе, Олжабая, правнука Богенбая из рода Канжыгалы, Арипа и других акынов [2]. Это говорит о том, что после Казанской революции (1917 г. – Н. Ж.) и до последних дней своей жизни Машхур Жусип не переставал заниматься собирательской деятельностью.

В рукописи сохранились примечания, в которых Машхур Жусип классифицировал акынов на «сказочных», «выходцев из ходжы», «прежних акынов», «акынов-женщин». В ряд прежних акынов Машхур Жусип относит Бухар жырау, ходжу Мәделі, Шернияза, акына Камбара Жанака из рода Каракесек, Котеша из рода Кулик, Жамшыбая из рода Кулик, Сабырбая из рода Найман, Тубека из рода Найман, Шернияза, выходца из Среднего жуза, Шоже из рода Кыргыз, Тайкелтир из рода Айдабол, Жапара, Балта из рода Каракесек, акына Сакау из рода Орманшы, Орынбая из Карауыла, Борибая из Акбуры, Биржана из рода Керей, Ахан сери из рода Карауыл, Досана из рода Канжыгалы, Талас-Емелтая из рода Каржас, Арипа из рода Найман, Кудайбергена. В группу «выходцев из ходжы» акын относит: ходжу Мәделі, Майлыкожа, ходжу Кушек, ходжу Кудери, ходжу Кулмет, ходжу Шортанбай, ходжу Калдыбай, ходжу Толеген, ходжу Заман. В имена «прежних акынов» Машхур Жусип включает: Абая, Акмолду, Нармамбета, Ы.Алтынсарина, Султанмахмута, Магжан и др. В ряду женщин перечисляются имена: из Старшего жуза: Ошакты, Жалайыр – Улбике, Старший жуз – девушка Умсин, девушка Куникей, девушка Опан из рода Найман, девушка Тогжан из рода Каракесек, Сара из рода Найман, Слепая Ажар из рода Каракесек, Кумпейе из рода Уйсин.

Стихи вышеупомянутых акынов – акына Жанкелди, ходжы Мәделі, Шернияза и Бухар жырау – опубликованы на страницах печатных изданий [3]. Кроме того, во время поездок в Бухару, Ташкент Машхур Жусип знакомится с Ахан сери из рода Карауыл. Машхур Жусип долгие годы встречается с Ахан сери. Акын пишет: «После смерти Кулагера Ахан-сери, оставив свои рыцарские привычки, перестал ходить на той и перестал интересоваться мирскими влечениями. После смерти Кулагера Ахан-сери стал несчастным. Ахан-сери был соколом человечества, красноречивым, переливающимся шелковой тканью джигитом, давал волю слову». Машхур Жусип записывает несколько образцов стихов Ахан сери, посвященных Актоткы.

Машхур Жусип, высоко ценя Ахан сери, записал из его уст несколько песен. В рукописи встречается информация о том, что «Ахан сери посвятил 40 девушкам 40 разных стихов, писал хвалебные песни о Кулагере, в своих песнях оплакивал Кулагера, так искусно восхвалял женщин и еще о том, что долгие годы встречался с акыном, был ему другом». Как видно, Машхур Жусип занимался не только сбором стихов Ахан сери, но и определял, кому Ахан сери посвящал свои стихи. Соглашаясь с точками зрения русских ученых по поводу требований, предъявляемых к сбору образцов народной литературы, можно отметить, что труды Машхур Жусипа соответствуют высоким требованиям.

К примеру, Машхур Жусип вполне соглашается с мнениями Н.Белозерского [4] о том, что при сборе образцов устной литературы необходимо учитывать самые мельчайшие детали, записывать тексты без каких-либо изменений, как считает Б.Кирдан, и даже, по мнению Л.Жемчужникова, без изменений букв в слове.

Запись текстов без всяких изменений, по мнению М. К. Азадовского [5] и А. И. Баландина [6], является одним из основных принципов сбора в деятельности Г. И. Якушкина. Ученый А. Д. Саймонов, указывая на связь фольклористской науки и документальной записи текстов, соглашается с мнением П.В. Киреевского: «Киреевский выдвинул и обосновал требование записи песен «слово в слово, без изъятия и разбора, не обращая внимания на их содержание, краткость, нескладность и даже кажущееся бессмыслие». Такие категорические требования, достоверность записи могли быть сформулированы лишь тогда, когда фольклор стал рассматриваться как источник познания народной жизни» [7].

З. И. Власова [8] отмечает, что В. И. Даль записывал тексты без изменений. Достоверность и соответствие текстов А. Диваев [9] проверял методом опроса народа. Кроме того, в рукописях Машхур Жусипа встречаются факты о том, что эпос «Кенесары – Наурызбай» принадлежит жырау Нысанбаю. К примеру, в рукописи имеется информация о том, что поэму «Дагестан» акын записал у Акылбая Кунанбаева в 1831-ом году, в год Овца, в 73 года [10]. Там говорится: «Я записал поэму «Дагестан», потому что в поэме выражаются мысли, созвучные с моими, которые я ношу с собой всю жизнь. Одни – обещание всегда надо выполнять, проклятый никогда не оправится, вторые – о том, как Гавриил устал от бедности, влюбленные не смотрят по сторонам, третьи – об имени Жусип. Я был огорчен своим именем Жусип. Спросишь: почему? Об имени Жусип: Пророк Жусип остался в колодеце. Продан в рабство, 12 лет находился в заточении. «Жусип» в переводе с арабского языка означает «опечаленный». Я досадовал, что Тлеуімбет, призывающий к утренней молитве, был проклят».

Далее в рукописи Машхур Жусип пишет: «Пусть Аллах вознаградит

Акылбая, первенца акына Ибрая, за поэму «Дагестан». Поэма затронула мою душу. Из-за бедности я не смог быть вместе со своей возлюбленной – большое горе принес мне мое имя – Жусип». Из этого следует, что в своих рукописях акын систематически давал пояснения к каждому образцу, указывал, у кого он записывал материалы.

Большинство фольклорных образцов, приведенных выше, записано экспедиционным методом. А образцы устной литературы, собранные позднее (стихи Абая, Шакарима, Магжана, Магауи), записаны Машхур Жусипом стационарным методом. Такой порядок сбора объясняется возрастными особенностями акына и другими различными обстоятельствами. В молодости акын верхом объезжал селения и собирал образцы устной литературы. Со временем, с возрастом, езда верхом доставляла ему трудности. Тогда Машхур Жусип садился на арбу и, пользуясь стационарным методом, объезжал близлежащие селения и среди народа собирал фольклорные образцы.

В процессе сбора Машхур Жусип, как и известные ученые-фольклористы Ш. Уалиханов, В. Радлов, Г. Н. Потанин, опирался на свою методику сбора. Это: сохранение языковых особенностей, соответствие, запись из уст исполнителя без всяких изменений, сбор материалов по определенной тематике и т.д.

Полная запись образцов из уст исполнителя, без сокращения, добавления, опущения слов является диалектической особенностью, выступающей общим требованием для всех ученых-фольклористов. Вместе с тем, наличие паспорта в конце произведения: ответы на вопросы «Кто записывал?», «Когда, откуда, у кого записано?» и другие требования Машхур Жусип выполнял безусловно.

Есть вероятность утверждать, что Машхур Жусип собирал материалы на определенную тематику по специальному заказу. Подтверждением этому являются письма ученого Алькея Маргулана, хранящиеся в «семейном архиве». В этих письмах он просит Машхур Жусипа собрать исторические предания о ханах Абылае и Кенесары, о батыре Олжабае и выслать их ему.

Выводы

Особенности Машхур Жусипа в собирательской деятельности, в сравнении с другими учеными-фольклористами, заключаются, во-первых, Машхур Жусип является первым ученым-фольклористом своего народа, после Ш. Уалиханова; во-вторых, в совершенстве владел казахским и другими языками; в-третьих, для Машхур Жусипа характерен полный сбор материалов в совокупности сюжета и содержания, как это делал Г. Н. Потанин и другие ученые; в-четвертых, акын очень быстро арабскими буквами записывал услышанные им тексты; в-пятых, во время записи он обходился без помощи переводчика, корреспондента; в-шестых, как было сказано выше, Машхур Жусип собирал материалы по специальному заказу; в-седьмых, акын

собирали и записывали фольклорные образцы циклическим методом; в-восьмых, осуществлял сбор материалов и экспедиционным, и стационарным методом, в-девятых, выполнял все основные требования, предъявляемые к ученым-фольклористам по сбору образцов устной литературы.

Список использованных источников

- 1 ҚР ҒА ОҚҚ. 1645-папка, Б. 46–47, 96–97; 1170-папка, 1173-папка, 1177-папка, Б. 8–13, 26–34, 51–70; 1178-папка, Б. 131–135.
- 2 ҚР ҒА ОҚҚ. 1645-папка, 1170-папка, 1173-папка, Б. 42–43, 73–115, 192–197; 1177-папка, Б. 86–90; 1178-папка, Б. 78–79.
- 3 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы. II-том. – А. : Ғылым, 1992. – Б. 104–117 б.
- 4 **Кирдан, Б. П.** Собиратели народной поэзии (Из истории украинской фольклористики XIX века). – М. : Наука, 1974. – Б. 250, 267.
- 5 **Азадовский, М. К.** История русской фольклористики. II-том. – М., 1963. – Б. 221–222.
- 6 **Баландин, А. И., Якушкин, Г. И.** Из истории русской фольклористики. – М. : Наука, 1969. – Б. 31.
- 7 **Соймонов, А. Д.** В. П. Киреевский и его собрание народных песен. – Л. : Наука, 1971. – Б. 111.
- 8 **Власова, З. И.** В. И. Даль (Русская литература и фольклор. 1-я половина XIX века). – Л. : Наука, 1976. – Б. 359–360.
- 9 Казахская народная поэзия (Из образцов собранных и записанных А. А. Диваевым). – А. : Наука, 1964. – Б. 16.
- 10 Ақынның бұл жазбасы «әулеттік архивте» бар.

References

- 1 The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts: folder 1645, P. 46–47, 96–97; 1170, 1173, 1177, P. 8–13, 26–34, 51–70; 1178, P. 131–135.
- 2 The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts: folder 1645, 1170, 1173, P. 42–43, 73–115, 192–197; 1177, P. 86–90; 1178, P. 78–79.
- 3 **Kópeev, M. J.** Таңдамалы. [Kopeev, M. Zh. Selected]. Volume II. – A. : Nauka, 1992. – P. 104–117.
- 4 **Kirdan, B. P.** Sobiratelı narodnoı poezii (Iz istorii ýkrainskoı folkloristiki XIX veka). [Kirdan, B. P. Collectors of folk poetry (From the history of Ukrainian folklore of the XIX century)]. – M. : Nauka, 1974. – P. 250, 267.
- 5 **Azadovskii, M. K.** Istorıa rýsskoı folkloristiki. [Azadovsky, M. K. History

of Russian folklore studies]. Volume II. – M., 1963. – P. 221–222.

6 **Balandin, A. I., Iakýshkin, G. I.** Iz istorii rýsskoi folkloristiki. [Balandin, A. I., Yakushkin, G. I. From the history of Russian folklore]. – M. : Nauka, 1969. – P. 31.

7 **Soimonov, A. D.** V. P. Kireevskii i ego sobranie narodnyh pesen. [Soimonov, A. D. V. P. Kireevsky and his collection of folk songs]. – L. : Nauka, 1971. – P. 111.

8 **Vlasova, Z. I.** V. I. Dal (Rýsskara literatýra i folklor. 1-ia polovina XIX veka). [Vlasova, Z. I. V. I. Dal (Russian literature and folklore. 1st half of the XIX century)]. – L. : Nauka, 1976. – P. 359–360.

9 Kazakh folk poetry (from samples collected and recorded by A. A. Divaev). – A. : Nauka, 1964. – P. 16.

10 Aqynnyń bul jazbasy «áýlettik arhivte» bar. [This inscription of the poet is contained in the «dynasty archive»].

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

H. Қ. Жүсінов, М. Н. Баратова

Мәшһүр Жүсіптің мәдени мұрасы

Торайгыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

N. K. Zhussupov, M. N. Baratova

Cultural heritage of Mashkhur Zhussip

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

Бұл мақалада қазақтың белгілі ақыны, фольклортанушысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ел арасынан жинаған мәдени мұралары, оның ішінде XVIII–XIX ғасырларда өмір сүрген ақындарға қатысты өлең-жырлары, аңыз-әңгімелері т.б. жинақталып жан-жақты қарастырылады. Мақаладағы XVIII–XIX ғасырларда өмір сүрген ақындарға қатысты өлең-жырлары, аңыз-әңгімелерінің негізгі арқауы, тұжырымы сөз болады. Сондай-ақ мақалада берілген халықтық үлгілердің қандай тәсілдер арқылы қағаз бетіне түскендігі, қандай мәліметтерді т.б. қамтитыны жан-жақты дәйектелген. Зерттеуге қатысты белгілі фольклортанушы ғалымдар: Н. Белозерский, Л. Жемчужников, М. К. Азадовский, П. В. Киреевский, З. И. Власова, Ш. Уалиханов, В. Радлов, Г. Н. Потанин, А. Диваев т.б. еңбектерінен де көруге болады.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, мәдени мұра, аңыз-әңгімелер, қазақ поэзиясы.

This article contains and examines in detail the cultural heritage of the famous Kazakh poet, folklorist Mashkhur Zhussip Kopeev, as well as songs and tales, legends and stories of poets of the XVIII–XIX centuries. The article deals with the poets of the XVIII–XIX centuries, their songs and tales, legends and stories. The article also describes in detail how folk samples were collected and put on paper; what information they contained, and so on. The research used the scientific works of famous scientists-folklorists, such as: N. Belozersky, L. Zhemchuzhnikov, M. K. Azadovsky, P. V. Kireevsky, Z. I. Vlasova, Sh. Ualikhanov, V. Radlow, G. N. Potanin, A. Divaev, etc.

Keywords: Mashkhur Zhussip Kopeyev, cultural heritage, legends and stories, kazakh poetry.

<https://doi.org/10.48081/MMQI9923>**А. Қ. Жұмабекова, А. Е. Ауелбекова**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҒЫЛЫМИ ДИСКУРСТЫҢ БАЛАМАЛЫЛЫҒЫНА ЖЕТУ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақала ғылыми стиль мәтіндерін аудару кезінде баламалылыққа қол жеткізу тәсілдерін зерттеуге арналған. Қазақ, ағылшын және орыс тіл білімінде «ғылыми дискурс» терминінің анықтамасын талқылауға ерекше назар аударылады. Зерттеу материалы ретінде Карен Армстронгтың «Құдай тарихы: 4000 жылдық иудаизм, христиан және ислам іздеуі» атты университеттерге арналған дінтану оқулығының ағылшын тіліндегі түпнұсқасы және қазақша аудармасы таңдалды. Қазақ тіліндегі аударма 2018 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы негізінде «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» аясында жүзеге асырылды және бұдан бұрын талданбаған. Аударматанудағы ғылыми дискурс – тиісті пәндік саламен және оның нақты терминологиясымен алдын-ала танысқан жағдайда ғана кәсіби жұмыстарды орындауға болатын аудармашылық қызмет екендігі сөз жүргізілді. Аталған оқулықтың ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударылу ерекшеліктеріне функционалдық және прагматикалық аспектілерде талдау жүргізілді. Жалпы алғанда, үш әлемдік діндерге: иудаизм, христиандық және исламға қатысты терминдермен және тұрақты сөз тіркестерімен түпнұсқа мәтін мазмұнының дұрыс берілуі туралы қорытынды жасалды. Нақты емес немесе толық емес аудармалары бар мәнмәтіндердің мақала авторларының өз нұсқалары келтірілген.

Кілтті сөздер: ғылыми дискурс, аударматану, термин, баламалылық, ғылыми мәтін, трансформация.

Кіріспе

Ғылыми мәтін ғылыми қарым-қатынас қатысушыларының құрамына, қарым-қатынас орны мен уақытына, ғылыми қарым-қатынастың қандай да бір формасында қарастырылған рөлдік бөлулерге және басқа да талаптар сақталған

жағдайда ғана маңызды болатын күрделі тілдік белгі ретінде түсіндіріледі. Сондай-ақ, мәтінді өзектендіру кезіндегі қоғамдағы ғылыми білімнің жай-күйі, қоғамды дамытудың осы тарихи-мәдени кезеңінде ғылымға берілетін рөл шешуші рөл атқарады. Ғылыми мәтіннің осындай ұғымын анықтау үшін ғылыми айналымға «ғылыми дискурс» деген анықтама енгізілді. Осылайша, ғылыми дискурс - оның мазмұндық, функционалды және ресми параметрлері әлеуметтік-мәдени, тарихи-мәдени, жағдайлық-рөлдік және танымдық ықпалдардан туындылар ретінде қарастырылатын ғылыми мәтін болып табылады. Қазіргі тіл білімінде антропоцентризм тәсілінің пайда болуы бұл тілді құрылымдық оқығудан өзіне және адамаралық қарым-қатынасты талдауға көшуге әкелді. Зерттеудің ауырлық орталығы сөйлеу қарым-қатынасы және өзара іс-қимыл, сөйлеу және түсіну үдерістері, адамның қоршаған ортамен, ұлттық және мәдени құндылықтармен қарым-қатынасы басты рөл атқаратын сөздерді құру жағдайын зерттеу жағына қарай жылжи бастады. Қазіргі адамның өмірін сапалы жаңа деңгейде – дискурс деңгейінде талданып, тіл жүйесіндегі адам өмірінің негізгі санаттарының бірі ретінде сөйлеу іс-әрекетіңіз елестету мүмкін емес. Қазіргі уақытта дискурс термині отандық, сондай-ақ шетелдік әртүрлі лингвистикалық зерттеулерде кеңінен таралған.

Ғылыми ақпараттың мамандандырылған сипатының арқасында ғылымдағы дискурс әлеуетті түсініктің әртүрлілігін, сондай-ақ әр түрлі аудиториялардың алдына қойылған мақсаттарды ескеру үшін үнемі дамиды, сол себепті ғылыми дискурс пен аударматанудың арақатынасы зерттеу арқылы анықталады.

Зерттеудің мақсаты: Ағылшын тілінен қазақ тіліне ғылыми мәтінді тікелей тәржімеленуді талдау арқылы ғылыми дискурстың баламалылығына жету дәрежесін анықтау.

Зерттеудің нысаны: Карен Армстронгтың «A History of God: The 4,000 year Quest of Judaism, Christianity and Islam» ағылшын тіліндегі оқулықтың түпнұсқасы және оның қазақ тіліне аудармасы «Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны» деп аталады. Тәржімелегендер: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркология ғылыми-зерттеу институтының директоры Д. Кенжетай, ф. ғ. к. доцент, Түркістан қаласы Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ кафедра меңгерушісі К. Қаратышқанова, А. Тасболат, Н. Тұрсынбаев. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы негізінде «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы аясында 2018 жылы «Ұлттық аударма бюросы» Қоғамдық қоры басып шығарды.

Зерттеудің әдістері: Зерттеу барысында дәстүрлі ғылыми сипаттама әдісі, жүйелеу, семантикалық талдау, жинақтау, жіктеу әдістері қолданылды. Оқулық негізінде функционалды-прагматикалық аспектілерді сипаттау, аудару барысындағы трансформацияларды жіктеу, түпнұсқаны аудару арқылы

баламалыққа жетуде өзіндік нұсқаны талдау.

Зерттеудің нәтижелері және пікірталас

Ғылыми дискурс – 1970 жылдың ортасынан бастап батыс еуропалық және американдық ғылымда дискурс ұғымының таралуымен бірге кеңінен қолданылатын көп мағыналы термин. Ғылыми дискурс оның ықтимал түсініктерінің бірінде қалыптасқан ғылыми білім жүйесін, яғни адамның алған танымдық нәтижесін ұтымды куәландыратын білімнің дәлелдік жүйесін білдіреді. Ғылыми стильдің пайда болуы тілдің қызметімен, оның қарым-қатынас жасаудағы қоғамдық сана, әлеуметтік қарым-қатынас әсер етеді. Ғылыми білімнің маңызды белгілері: рационалдылық, сенімді білімді іздеуге бағыттылық; іздеуді ұйымдастырудың ерекше тәсілі – ғылыми зерттеу; әмбебаптық, яғни кез келген нақты салада зерттеу әдістерін қолдану мүмкіндігі; саналы субъектінің ерекше сипаты – ғылыми қауымдастық болып табылады [1, 390].

«Ғылыми дискурс» терминінің мағынасы 1960 жылдан бері Кеңес, Ресей тіл білімінде теориялық түрде негізделген функционалды сөйлеу мәнері теориясында ғылыми функционалды мәнер мағынасына жақын болып табылады. 1960–1990 жылдардағы ғылыми функционалды мәнерді зерттеулерден шығатын негізгі қорытынды – ғылыми сөйлеудің негізге алынатын сипаттамалары: мәнердің тілтаным негізі ескерілген дұрыстық, қисындылық, жалпылау, ұғымдылық, дәлдік, сәйкестік болып табылады. Ғылыми мәтіндегі тілтанымдық және экстраілттанымдық ықпалдардың өзара байланысы дәлелденген және сипатталған. Ғылыми мәтіннің мағыналық құрылымында адамның іздену-зерттеу қызметінің негізгі кезеңдері мен заңдылықтары көрініс табады. 1990 жылдардан бері мәтін тілтанымның әдістері мен қағидаттарының жалғасы ретінде ғылыми дискурсты тілтанымдық талдау әдіснамасы әзірленуде. Маманның тілдік және қатысымдық бағытталған дайындығының бір бөлігі, зерттеу мақаласын, ағылшын тіліндегі жобаны лексика-грамматикалық ережелер мен ғылыми мәнер қағидаларына сәйкес ауызекі-тұрмыстық ағылшын тіліне қарағанда дұрыс жазуға бағытталған – ғылыми хат бөлек бағыт ретінде қалыптасты.

Ғылым әмбебаптығының жақтаушысы болып табылатын Виддаусон ғылыми дискурстың әмбебаптығы туралы сендірерлік мәлімдеме жасады, ол: «Әлемдік тілдердің көпшілігі ғылыми-техникалық дискурстың маңызды бөлігі болып табылатын ұғымдар, әдістер мен процедуралардың жалпы әмбебап жиынтығын пайдаланады» – деп бекітеді [2, 283]. Дискурс-талдау әдебиетінде ғылыми дискурсқа жеткіліксіз көңіл бөлінеді, ол көбінесе қарым-қатынас аспектісінде қарастырылады. Оның теориялық үлгісін құру үшін философиялық-әдіснамалық сипаттағы ережелер тұжырымдалмаған, онсыз ғылыми дискурстың ерекшелігі және оның түрлері, ғылыми дискурстың басқа институционалды дискурстармен салыстырмалы талдауын жүзеге асыру өте қиын.

Ғылыми дискурсты В. И. Карасик былай анықтайды: «Екі тең сұхбаттасушылардың арасында вербалды түрде алып жүру (мысалы, ұсынылған тақырыпқа жақсы бағдарланатын және ғылыми көзқарастарды талқылауға немесе ұсынуға дайын қатысушылар арасындағы ғылыми өріс)» [3, 230]. Ғылыми мәтіннің авторына оқырман аудиториясына сұхбат жүргізу үшін тек қисынды, дәйекті және негізделген тұжырымдар беру ғана емес, сонымен қатар, сөйлеу (білу, ойлау) автор өзінің зерттеуімен оны түсінуі немесе оқи алуы. Ғылыми мәтін авторды сыни ойластырылған зияткерлік шебер ретінде сипаттайды, ол идеялардың серпінді әлеміне сенімді түрде еніп, өз мүдделері саласындағы пікірталастар мен талқылауларға белсенді қатысады.

1990 жылдардан бері мәтін тілтанымның әдістері мен қағидаттарының жалғасы ретінде ғылыми дискурсты тілтанымдық талдау әдіснамасы әзірленуде. Маманның тілдік және қатысымдық бағытталған дайындығының бір бөлігі, зерттеу мақаласын, ағылшын тіліндегі жобаны лексика-грамматикалық ережелер мен ғылыми мәнер қағидаларына сәйкес ауызекі-тұрмыстық ағылшын тіліне қарағанда дұрыс жазуға бағытталған – ғылыми хат бөлек бағыт ретінде қалыптасты. «Академиялық хат» тұрақты тіркес ағылшын тіліндегі әдебиетте жиі қолданылса, орыс тіліндегі әдебиетте «мәтіннің ғылыми стилі» ұғымында қолданылады.

В. Е. Чернявскаяның пайымдауынша: «Ресей тіл білімінде қоғамдастыққа ғылыми нәтижені тиімді ұсыну әдістемесі, жаңа ғылыми білімді ұстанудың оңтайлы сөйлеу стратегиясы және ғылыми мәтін авторының мамандар мен сарапшылар қауымдастығымен өзара әрекеттесуі әзірленуде» [4, 37].

Дискурсты зерттеумен белсенді айналысатын ресейлік ғалымдар арасында А. Е. Кибрик, Н. Д. Арутюнова және т. б. бар.

Дж. Дж. Полдың айтуынша: «Дискурс – бұл ұқсастықтың жиынтығы, ол басқа білетін белгілі бір рөлді алу үшін қалай әрекет ету, сөйлеу және жазу туралы жақын нұсқаулармен бірге жеткізіледі» [5, 11].

К. Эми дискурсты былай сипаттайды: «...біреу сөйлесуді толық көлемде еркін жүргізе алмайды. Сіз не сол сөйлесудің ішіндесіз, не болмаса оған мүлде қатыса алмайсыз» [6, 7].

Отандық тілтанушы К. Қ. Садирова дискурсқа осындай анықтама береді: «Ғылыми қызмет субъектісі танымдық әрекетке оның ажырамас бөлігі ретінде енгізілген және ол алған білім қолданылатын таным құралдарына, талдаудың ракурсына, сипаттаудың сайланатын түріне байланысты. Осы құралдар, ракурстар мен түрлер олардың көмегімен алынған нәтижелер қандай да бір дәлдік пен толықтықтың дәрежесімен-заттардың нақты жағдайын жаңғыртуы тиіс» [7, 12–17].

Жоғарыда аталған оқулықтың мазмұнын түпнұсқа және аударма мәтінде салыстырғанда кейбір дәлсіздіктер байқалады:

Түпнұсқа:	Аударма:
X. The Death of God?	X. Құдайдан айырылдық па?
XI. Has God a Future? [9, 1]	XI. Құдайға құлшылық жалғаса ма? [10, 1]

Кітапты еліміздің білікті мамандары аударған, аудармашы, дінтанушылар бұл салада ұзақ жылдар бойы еңбегін сіңіріп, оқулықты оқырманға түсінікті тәржімелеген. Көрініп тұрғандай оқулықтың тараулары түпнұсқа тілден аударма тілге барынша жақын тәржімеленген.

X тараудың аударылуына назар аударсақ, түпнұсқа тілдегі «The Death of God?» сұраулы сөйлемі қазақ тіліне сөзбе-сөз аударылмай грамматикалық алмастыруды қолдана отырып «Құдайдан айырылдық па?» – деп аударылған. Яғни, грамматикалық алмастырулар – түпнұсқадағы грамматикалық бірліктің аудармада басқа грамматикалық мәнге ие трансформациялануы. Егер түпнұсқаға сәйкестендіріп тәржімелеп көрсек, «Құдайдың өлімі бола ма?» – деп тура нұсқасын ұсынуға да болады.

1 тарау. Әуелгіде.

Түпнұсқа мәтіні:	Аударма мәтіні:	Біздің нұсқа:
The Latins experienced numina (spirits) in sacred groves; Arabs felt that the landscape was populated by the jinn [9, 11].	Қасиетті ормандарда римдіктер рухтар, numina барын сезген; арабтар қоршаған ортада жындар барын білген [10, 16].	Рим халқы нуминаны (рухтар) қасиетті ормандарда барын сезген; араб халқы табиғатта жындар қоныстанғанын сезген.

Алғашқы тараудағы мына сөйлемге назар аударалық, барынша тура аударылған, транслитерация қолданылған, дәлірек айтсақ, jinn сөзі аударма тілдің әріптерімен беріліп, жындар деп аударылған. Транслитерация (лат. trans – арқылы, litera – әріп) – түпнұсқа мәтіндегі сөздердің аударылатын тілдің әріптерімен берілуі. Алайда numina сөзі дәл сол қалпында аударма мәтінге көшірілген. Бұл сөздің мағынасын не түсініктемесін оқулықта ескертпе ретінде берілгені жөн деп санаймыз. Ал бұл сөз латын діни сөздер сөздігі анықтамасы бойынша, numen немесе көпше түрде numina – латын термині «Құдайшылдық» немесе «Құдай болу» деген мағынаны білдіреді [11]. Цицерон адамдардың өмірін қамтитын «Құдайдың ақыл-ойы» – «divine mind» (divina mens) және «Құдайдың күші» – «divine power» (vis divina) туралы жазады [12, 119–120].

I тарау. Әуелгіде:

Түпнұсқа мәтіні:	Аударма мәтіні:	Біздің нұсқа:
	«...біртұтас сулары алып жататын.	
When sweet and bitter mingled together, no reed was plaited, no rushes muddied the water, the gods were nameless, natureless, futureless [9, 12].	Қамыс лашықтар әлі болмаған, Қамыс қопасы әлі көзге шалынбаған. Құдайлардан әлі ешкім болмаған, Ештеңенің аты аталып, тағдыры белгіленбеген, Қойнауларда құдайлар пайда болғанда..» [10, 19].	Ащысы мен тұщысы араласып жатқанда, қамыстан ештеме жасалмаған, суы еш лайланбаған, Құдайлардың аты да, табиғаты да, болашағы да болмаған.

Бұл өлең ұйқасында тәржімешілер көркем әдеби стильде аудару мақсатында сөйлемнің түпнұсқасындағы көптеген сөз тіркестері түсіріліп, трансформацияға ұшыраған. Компрессия, яғни мәтін ықшамдалған – жинақы мәтінге келтіру үшін түпнұсқаны өзгертіп, сөйлемнің артық элементтері түсіріліп аударылған.

Sweet and bitter – ащысы мен тұщысы тіркесі алынып тасталған; «the gods were nameless, natureless, futureless– Құдайлардың аты да, табиғаты да, болашағы да болмаған» құрылысы да түсірілген.

10 тарау. Құдайдан айырылдық па?

Түпнұсқа мәтіні:	Аударма мәтіні:	Біздің нұсқа:
Western theology had tended to over-emphasise the importance of rationality ever since Thomas Aquinas, a tendency which had increased since the Reformation [9, 151].	Батыс тәологі Акуинолық Томас бергі дәуірдегі рационализмнің маңызына көп мән берді [10, 355]	Томас Аквинат заманынан бастап Батыс дін жүйесі рационалдылықтың маңыздылығын шектен тыс атап өтуге ұмтылды және бұл үрдіс Реформация заманынан бастап күшейе түсті.

Бұл сөйлемде omission – қысқарту трансформациясы қолданылған. Түпнұсқадағы күрделі сөйлемнің маңызды бөлігі қысқартылды.

Аударма кезінде ғылыми мәтіндер аса мұқияттылықты қажет етеді және мәтіннің синтаксистік құрылымын сақтау мақсатында жету қажет.

Бұл талдаулардан шығатын қорытынды – осы оқулық бар адамзат баласының басын қосуға талпынатын діни ойлар жиналған және діндер тарихы бөлінбей, автор діндер бір-бірімен тығыз байланысты екенін түсіндірген. Бұл дінтанудағы ірі еңбектердің бірі. Оқулықты білікті дінтанушылар, профессор, ғалымдар аударған. Оқырманға түсінікті, түпнұсқаға барабар тәржімеленген. Біздің талдау жасау себебіміз – сәйкессіздіктерді анықтап,

қандай нұсқа ұсынғанда ғылыми дискурстың баламалылығына жете аламыз және сол мақсатта ғылыми оқулықтың функционалды-прагматикалық аспектілерін айқындау болып табылады.

Қорытынды

Бұл мақалада ғылыми дискурс термині әртүрлі ғалымдардың көзқарас тұрғысынан талданды. Заман тоғысында кез-келген жаңа ілім-ғылымды атау мақсатында ғылыми терминдердің қолданылу аясы ғылымдағы дискурс әлеуетін арттырады.

Тікелей дәнекерсіз аударылған оқулықтарды талдай отырып қазақ тілі негізінде ғылым тілі қалыптасып, тілдік бірліктердің ғылыми дискурста мамандануы ғылыми стильдің пайда болуына әкелері сөзсіз.

Аударматанудағы ғылыми дискурс – тиісті пәндік саламен және оның нақты терминологиясымен алдын-ала танысқан жағдайда ғана кәсіби жұмыстарды орындауға болатын аудармашылық қызмет.

Аудармашы тек шет тілді ортада ғана қолданылатын, аударма тілінде баламасы жоқ терминдерге ерекше назар аударуы тиіс. Ғылыми мәтіннің тәржімесін дұрыс және кәсіби орындау мақсатында дайындық жұмыстарына көп уақыт жұмсауы тиіс – мамандардан кеңес алып, түрлі анықтамалықтар мен сөздіктерден жаңа терминдерді іздеуі керек. Дегенмен, аудармашы қателесуден сақтандырылмаған, өйткені қазіргі заманғы ғылым жылдам жаңартылып, күн сайын жаңалықтар енуде.

Басқа тілдік оқулықтарды жылдан-жылға көбірек аударған сайын жаңа бас көтеріп келе жатқан аудармашы мамандар үлкен мүмкіндік пен тәжірибеге ие болып, құзыреттіліктерін шыңдайды. Осы дін саласындағы кітапты талдау арқылы біз де бірқатар жаңа терминдермен танысып, аудармашылардың қазіргі заманда жоғары сұраныстағы маман екендігіне көз жеткізудеміз. Ғылым күн санап дамуда және осы оқулықты талдау – жоғарыда жазылған себептерге байланысты зор маңызға ие. Зерттеу барысында біз көптеген мысалдарды талдадық, бірақ мақаланың көлемі бұл талдауларды толық көрсетуге мүмкіндік бермейді. Бұл оқулық түпнұсқаға барынша жақын аударылған. Мысалдардағы дәлсіздіктердің себебі, тәржімешілердің көркем әдеби стильге ұқсатып және бар оқырман қауымға түсінікті аудару мақсатында. Алайда, аудармашылық трансформациялар мен түпнұсқа үлгідегі діни терминдер мен сөздерді орынды қолданғанда толық баламалылыққа жетуге болады. Ғылыми дискурстың баламалылығына жету үшін ғылыми стильдегі мәтіндерді тәржімелеу барысында терминдерге назар аударып, ғылымның өздік стилінде тәржімелеп, діни терминдерді түсіну керек, қысқартулар болмау керек.

Пайдалалған деректер тізімі

- 1 **Қалиев, Ф.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.
- 2 **Widdowson, H. G.** EST in theory and practice. An ETIC Occasional Paper. London : The English Teaching Information Centre. – 1975. – 330 p.
- 3 **Карасик, В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- 4 **Чернявская, В. Е.** Научный дискурс: Выдвижение результата как коммуникативная и языковая проблема. – Москва : УРСС, Либроком, 2017. – 139 с.
- 5 **Gee, J. P.** Literacy, Discourse, and Linguistics: Introduction. Journal of Education, 1989. – 176 p.
- 6 **Cuddy, A.** Your Body Language Shapes Who You Are. – TED Conferences LLC. Edinburgh International Conference Center, Edinburgh. June 2012. – Lecture. 30 Sep. 2015.
- 7 **Садирова, К. Қ.** Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе, 2008. – Б.12–17.
- 8 **Ахатова, Б. А.** Политический дискурс: формы выражения языкового сознания: дис...док. филол. наук.– Алматы : КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2007. – 205 б.
- 9 **Armstrong, K.** A History of God: the 4,000-year Quest of Judaism, Christianity and Islam. – New York. – 1993. – 198 б.
- 10 **Армстронг, К.** Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: құдайтану баяны / ауд. Д. Кенжетай, К. Қаратышқанова, А. Тасболат, Н. Тұрсынбаев. – Алматы, 2018. – 432 б.
- 11 **Charlton, T. L., Charles, Sh.** A Latin Dictionary (in Latin). Perseus Digital Library: Oxford. Clarendon Press. – 1879.– [Электронный ресурс]. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aalpha+letter%3DY>.
- 12 **Cicero.** De Divinatione. Loeb Classical Library; The Latin Library. [Электронный ресурс]. – https://www.loebclassics.com/view/marcus_tullius_cicero-de_divinatione/1923/pb_LCL154.213.xml.

References

- 1 **Qaliev, Ğ.** Til bilimi terimleriniń túsindirme sózdigi. [Glossary of linguistic terms] – Almaty, Sózdik-Slovar, 2005. – 439 p.
- 2 **Widdowson, H. G.** EST in theory and practice. An ETIC Occasional Paper. London: The English Teaching Information Center. – 1975. – 330 p.
- 3 **Karasik, V. I.** Yazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs. [Language

circle: personality, concepts, discourse]. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 p.

4 **Chernyavskaya, V. E.** Nauchnyj diskurs: Vydvizhenie rezul'tata kak kommunikativnaya i yazykovaya problema. [Scientific discourse: Putting forward a result as a communicative and linguistic problem]. – Moscow: URSS, Librokom, 2017. – 139 p.

5 **Gee, J. P.** Literacy, Discourse, and Linguistics: Introduction. Journal of Education, 1989. – 176 p.

6 **Cuddy, A.** Your Body Language Shapes Who You Are. – TED Conferences LLC. Edinburgh International Conference Center, Edinburgh. June 2012. – Lecture. 30 Sep. 2015.

7 **Sadirova, K. Q.** Qazaq tilindegi kóp propozitsionaly diskýrstyń qurylymdyq negizderi. [Structural bases of multipositional discourse in the Kazakh language]. – Aqtóbe, 2008. – P. 12–17.

8 **Akhatova, B. A.** Politicheskij diskurs: formy vyrazheniya yazykovogo soznaniya [Political discourse: forms of expression of linguistic consciousness: doctoral dissertation in philological sciences] – Almaty: KazUMO & WL named after Abylai Khan, 2007. – 205 p.

9 **Armstrong, K.** A History of God: the 4,000-year Quest of Judaism, Christianity and Islam. – New York, 1993. – 198 p.

10 **Armstrong, K.** Iýdaizm, hristiandyq pen islamdaǵy 4000 jyldyq izdenis: qudattaný barany / aýd. D. Kenjetai, K. Qaratyshqanova, A. Tasbolat, N. Tursynbaev. [A History of God: the 4,000-year Quest of Judaism, Christianity and Islam /translated by D. Kenjetai, K. Karatyshkanova, A. Tasbolat, N. Tursynbayev]. – Almaty, 2018. – 432 p.

11 **Charlton, T. L, Charles, Sh.** A Latin Dictionary (in Latin). Perseus Digital Library: Oxford. Clarendon Press. – 1879. [Electronic resource]. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3AAlphabetic+letter%3DY>.

12 **Cicero.** De Divinatione. Loeb Classical Library; The Latin Library. [Electronic resource]. – https://www.loebclassics.com/view/marcus_tullius_cicero-de_divinatione/1923/pb_LCL154.213.xml.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

А. К. Жумабекова, А. Е. Ауелбекова

Аспекты достижения эквивалентности научного дискурса

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

A. K. Zhumabekova, A. Y. Auyelbekova

Aspects of achieving the equivalence of scientific discourse

Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Material received on 10.12.20.

Статья посвящена изучению способов достижения эквивалентности при переводе текстов научного стиля. Особое внимание уделено дискуссии по определению термина «научный дискурс» в казахском, английском и русском языкознании. В качестве исследовательского материала был выбран оригинал на английском языке и казахский перевод учебника Карен Армстронг по религиоведению для вузов «История Бога: 4000-летние поиски иудаизма, христианства и ислама». Перевод на казахский язык был осуществлен в 2018 году в рамках проекта «Новое гуманитарное образование. 100 новых учебников на казахском языке» государственной программы «Духовное возрождение»; и ранее не был подвергнут анализу. Отмечается, что научный дискурс в переводческой науке – это переводческая деятельность, в которой профессиональная работа может выполняться только при условии предварительного ознакомления с соответствующей предметной областью и ее специфической терминологией. Представлены результаты анализа особенностей прямого перевода учебника с английского языка на казахский в функциональном и прагматическом аспектах. Сделан вывод о том, что содержание исходного текста, отраженное в терминах и устойчивых выражениях, относящихся к трем мировым религиям: иудаизму, христианству и исламу, – в целом представлено правильно. В случаях неточных или неполных переводов авторы статьи предложили свои варианты.

Ключевые слова: научный дискурс, переводческое дело, терминология, эквивалентность, научный текст, трансформация.

The article is dedicated to the study of ways of achieving the equivalence in translation of scientific style texts. Particular attention is paid to the discussion of the «scientific discourse» term definition in Kazakh, English and Russian linguistics. The original in English and the Kazakh translation of Karen Armstrong's textbook on religious studies for universities «A History of God: 4000 Years of Searches for Judaism, Christianity and Islam» were selected as a research material.

The translation into Kazakh was carried out in 2018 within the framework of the project «New Humanitarian Education. 100 New Textbooks in Kazakh» of the state program «The Spiritual Revival»; and has not previously been analyzed. It is noted that scientific discourse in the science of translation, is a translation activity in which professional work can be performed only on condition of a preliminary introduction to the relevant area of the subject and its specific terminology.

The results of the features analysis of direct translation of the textbook from English into Kazakh in functional and pragmatic aspects are presented. It is concluded that the content of the original text, reflected in terms and stable expressions related to the three world religions: Judaism, Christianity and Islam, is generally presented correctly. In cases of inaccurate or incomplete translations, the authors of the article proposed their own options.

Keywords: scientific discourse, translation studies, terminology, equivalence, scientific text, transformation.

Г. Ж. Искакова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Филология және педагогика факультеті, Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕ АВТОР МОДАЛДЫЛЫҒЫНЫҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада лингвистикалық зерттеулер контекстіндегі модалдылық ұғымы кеңінен сипатталып, қазіргі лингвостилистика мен мәтін лингвистикасындағы модалдылық категориясын зерттеудің қысқаша тарихы ұсынылған. Автор модалдылығы көркем мәтінді түзуші, ұйымдастырушы рөл атқаратын категория ретінде қаралады. Сондай-ақ, автор модалдылығы коммуникативтік-прагматикалық және субъективті-бағалау категориясы ретінде зерттелді. Синтаксисте стилистикалық құралдардың ролі, атап айтқанда, төл сөз, төлеу сөз және ортақ төл сөз құрылымдарынан тұратын бөгде сөздің берілу формаларының парадигмалары көрсетілген.

Көркем мәтінде бөгде сөз мазмұндау түрінде беріледі, атап айтқанда, бөгде сөздердің тізбегі ретінде, яғни төл сөз, төлеу сөз және ортақ төл сөз арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, мәтіннің әртүрлі фрагменттерінде бөгде сөздің негізгі берілу жолдарының комбинациясы әртүрлі болуы мүмкін, нәтижесінде аралас құрылымдар пайда болып, күрделене түседі. Мақалада автордың модалдылығын білдірудің тәсілі ретінде ортақ төл сөздің қызметі қарастырылады. Мақала авторының пікірінше, көркем мәтіндердегі ортақ төл сөз жоспардың екіжақтылығымен, яғни автордың сөйлеуі мен кейіпкердің сөйлеуінің тұтасуымен сипатталады және көбінесе лепті, сұраулы сөйлемдер, синтаксистік құрылымдар арқылы жүзеге асады. Бұл құрылымдардың семантикасы модалдылықтың әртүрлі реңктерін қамтиды, оларды анықтау шығармада автордың қатысуын айқындауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: модалдылық, автордың ұстанымы, автор модалдылығы, көркем мәтін, стилистикалық құралдар, төл сөз, төлеу сөз, ортақ төл сөз, автор.

Кіріспе

Әр түрлі жанрадағы мәтіндерде модалдылық және оны жүзеге асыру тәсілдерін зерттеу қазіргі тіл білімінде антропоцентрикалық парадигма аспектісінде қарастырылады. М. В. Ляпон, О. М. Лотман, И. Р. Гальперин және В. А. Маслова сынды ғалымдардың пікірлерін ескере келе, тілді антропоцентристік бағытта зерттеу дегеніміз – тіл мен таным арақатынасының адамға қатысты мәселені шешумен түйінделуі, ал мәтіннің антропоэзектілігі негізінде мәтінді адам (автор) жасап, оқырманға ұсынуы, сәйкесінше, оқырманның оны қабылдауы және модалдылықты автордың арнайы құралдар арқылы жеткізуі жатыр деп есептейміз.

Модалдылық категориясын зерттеу тарихы модалдылықтың объективті және субъективті аспектілерін қарама-қарсы қоюдан біртіндеп бас тартып, оның мәні сөйлеушіден шыққан субъективті қатынастарды құрайтын монолитті санат ретінде түсіндірілуіне әкеледі. Қазіргі лингвистикада «модалдылық» ұғымының көлемі біршама кеңейді, оның ауқымына кез келген коммуникативтік өріс, соның ішінде: сөйлеу, білім, пікір, бағалау өрістерін қамти бастады.

А. В. Бондарко, М. Г. Милютина, С. С. Ваулина, Н. Е. Петров, Н. Ю. Павловская және т.б. ғалымдардың еңбектерін қарастыра келе, модалдылық категориясы функционалдық-семантикалық тәсіл аспектісінде субъектінің қарым-қатынасын, автордың объектіге, баяндалып жатқан оқиғаға қатынасын білдіретін санат ретінде кеңінен түсіндіріліп, әр түрлі деңгейлі тіл құралдарымен көрініс табатынына көз жеткіздік. Модалдылық категориясы:

- 1) бағалау лексикасы;
- 2) модальды сөздер мен демеуліктер;
- 3) арнайы лексика-грамматикалық сөздер тобымен, сондай-ақ функционалдық жағынан жақын сөз тіркестері мен сөйлемдер;
- 4) сөзжасам қосымшалары;
- 5) сөз тәртібі;
- 6) одағайлар;
- 7) композициялық әдістер арқылы көрініс табады.

Мәтін лингвистикасы мен модальділік категориясының болмысы лингвистикада түбегейлі зерттеуді қажет ететін, аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мәтін модалдылығы категориясын, оның қолданылу аясын, «баяндау субъектісі», «автор бейнесі» сияқты тілдік категориялардан ерекшелігін, семантикалық көлемін және оның берілу тәсілдерін зерттеу жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің нысаны: көркем мәтінде автор модальдылығының берілу жолдары (қазақ жазушысы Ә.Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры» атты романы және қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың «Жанпида» романы негізінде)

Зерттеудің пәні: көркем мәтінде автор модалдылығын білдіретін тілдік бірліктер.

Мақсаты: Ә. Кекілбаев пен Ш. Айтматов шығармаларындағы авторлық модалдылық категориясын жүзеге асырудың тілдік құралдарын функционалдық-семантикалық, стильдік, прагматикалық тұрғыдан талдау болып табылады.

Міндеттері:

– тіл біліміндегі «мәтін модалдылығы» категориясын зерттеуге арналған еңбектермен танысып, ғалымдардың пікірлерін сұрыптау;

– «баяндау субъектісі», «авторлық модалдылық», «автордың бейнесі» ұғымдарының қарым-қатынасын нақтылау;

– Ә. Кекілбаев пен Ш. Айтматов шығармаларындағы авторлық модалдылық мазмұнының негізгі ерекшеліктерін қарастыру.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Зерттеу барысында мәтінді құрылымдық-семантикалық талдау, контекстік талдау, салыстырмалы әдіс қолданылды.

Зерттеу жұмысында көркем мәтінде автор модалдылығының берілу жолдары, оның ішінде «бөгде сөз» арқылы беру тәсілдерін қарастырылды. Мәтіндегі біртұтас ойды оқырманға түсінікті етіп жеткізуде автордың өзіндік көзқарасын, мәтінде айтылған жайға қатынасын, көңіл-күй сезімдерін білдіретін әр түрлі тілдік тұлғалар мен әдіс-тәсілдер бар.

Алғаш рет модалдылықты мәтіндік санат ретінде И. Р. Гальперин (1981) қарастырған болатын. Ол модалдылық анықтамасын тұжырымдамас бұрын «мәтін модалдылығы» категориясының мәнін бірқатар белгілер арқылы көрсеткен: субъективтілік, мәтінде ол грамматикалық емес, функционалдық-семантикалық сипатқа ие, мәтіннің әр түрлі фрагменттерінде әркелкі келіп, кейіпкерлердің сипаттамасы арқылы берілуі, мәтінді бөліктерге бөлу, автордың сентенциясы, мәтіннің жекелеген бөліктерін өзектендіру және т.б. арқылы көрініс табады [1, 36].

Мәтіндік модалдылықтың қалыптасуына экстралингвистикалық факторлар, яғни суреттеу объектісі, автордың тілдік тұлғасы, оның әлемді қабылдау ерекшеліктері және т.б. айтарлықтай әсер етеді.

И. Р. Гальпериннің пікірінше, мәтіннің тілдік және логикалық критерийлері (ақпараттылығы, тұтастығы, аяқталуы, байланыстылығы, мүшеленуі, ретроспекция, проспекция, мәтін кесінділерінің мағыналық тұтастығы, коммуникативтік бағыты) [1, 139] модалдылық категориясы арқылы жүзеге асады. Демек, модалдылық – мәтіннің міндетті санаты.

Модалдылық категориясының функционалдық қызметі мәтінді біртұтас жүйе ретінде қабылдауды қамтамасыз етеді. Бұл категория мәтіннің логико-

құрылымдық компоненті ретінде әрекет ете отырып, мәтінді ұйымдастыруда ерекше рөл атқарады.

Лингвистикада автор шығармашылығының таза сипаты интенционалдық категориясымен байланыста қарастырылады.

Интенционалдық ұғымының астарында, А. П. Бондарконың пікірінше, «автордың ниетін, баяндап отырған жағдаятқа қандай мағыналық жүк артқысы келгенін келесі категориялар арқылы анықтауға болады: уақыт (кең мағынада – қарқындылық), іс-әрекеттің уақытпен жүріп өту сипатын, бір мезгілде/бір мезгілде емес, реалды/ирреалды, уақытша қолайлылық/ ыңғайсыздық, дербестік сияқты санағтармен қамтылған мағыналар» [2, 33]. Бұл жағдайда мәтін тұтас шығарма ретінде қабылданып, мәтіннің семантикалық функциялары автор (сөйлеуші) ниетімен, сөйлеу қызметінің коммуникативтік мақсаттарымен байланысты болады.

Көркем мәтіндер – бұл объективті деректер, автордың тілдік тұлғасын жүзеге асыру нәтижесі, мәдениет феномені, мәтінді жасау кезіндегі субъективті (жеке, адами) фактордың мәтіннің сипатына, құрылымына және қорытынды мағынасына әсер етуі. Басқаша айтқанда, мәтін автордың тілдік тұлғасын іске асырудың нәтижесі болып табылады.

Авторлық модалдылық мәселесі көптеген ғылыми еңбектерде өз көрінісін тапқан және бір ұғымды терминологиялық тұрғыдан әр түрлі сипаттаған: «автордың бейнесі» (В. В. Виноградов); «автор-жасаушы», «бастапқы автор», «қайталама автор» (М. М. Бахтин); «концептелген автор», «сөйлеу субъектісі», «сана субъектісі» (Б. О. Корман); «баяндаушы/ әңгімелеуші бейнесі»; «автор дауысы» (И. Б. Роднянская, В. В. Кожин); «автор модалдылығы» («И. Р. Гальперин, Л. Г. Барлас, О. Е. Вихрян, Н. С. Ватина); «авторлық ұстаным»; «нарратор», «фокализатор» (Е. В. Падучева). және т. б. Десек те, ХХ ғасырдың 20 жылдарынан бастап «автордың бейнесі» термині кеңінен таралып келеді.

Басқа жанр мен стильдердегі «автордың бейнесі» ұғымы көркем шығармадағы «автор бейнесі» ұғымынан айтарлықтай ерекшеленеді.

«Басқа жанрдағы мәтіндерде баяндаушының басты мақсаты – оқырманға өз ой-пікірлерін, көзқарастарын және бағалауын ашық түрде жеткізіп, авторын нақты таныту болып табылады. Сондықтан авторизациялау дәрежесі өте жоғары және авторлық модалдылық әрқашан ашық көрсетілген» [3, 102 б.].

«Публицистика үшін автордың бейнесі емес, автор нақты тұлға ретінде маңызды. Оның көзқарасы, қоғамдық ұстанымы, тіпті жеке қасиеттері. Егер көркем әдебиетте баяндаушы авторды анықтау мүмкін емес болса, ал публицистикада автор мен мәтіннің арасында делдалдық буындар жоқ» [4, 129].

Ал ғылыми-оқу және ғылыми-іскери стильдегі мәтіндер үшін авторлық ұстанымның жасырын түрі тән.

Ғылыми-көпшілік жанр үшін «автордың бейнесі» туралы емес, «автордың ұстанымы» туралы айтқан жөн, «өйткені бұл жерде автордың қатынас пәніне көзқарасын білдірудің әртүрлі құралдары, сондай-ақ бар ғылыми көзқарастарды, теорияларды, пікірлерді және т.б. авторлық бағалауы туралы айтылады» [5].

Көркем мәтінді талдау кезінде авторлық «мен» және оның мәтінде жүзеге асырылуын назардан тыс қалдырмау қажет. Авторлық «мен» көркем мәтінде автор модалдылығы категориясымен жүзеге асырылады. Автор модалдылығы – мәтіннің көркемдік дискурс деңгейіндегі категориясы, өйткені ол мәтінді қабылдаудың коммуникативтік контекстінде іске асырылады; авторлық модалдылық интегративті болып табылады, бұл мәтіннің формальды-грамматикалық және концептуалды-семантикалық құрылымында көрінеді; авторлық модалдылық мәні бойынша диалогтік санат болып табылады, өйткені ол мәтіннің бастапқы идеясын түсінудің эстетикалық актісінде («автор-оқырман» диалогы) сөз субъектілерінің қарым-қатынастары жүйесінде іске асырылады.

Авторлық модалдылық категориясы автордың коммуникативтік интенцияларын мәтіндік модалдылық категориясында жүзеге асыруын айтамыз. Авторлық «мен» мәтіннің субъектілік перспективасына сәйкес келетін мәтіндегі тіл субъектілері мен олардың қарым-қатынастары жүйесінде жүзеге асырылады. «Субъектная перспектива» термині алғаш рет 1973 ж. Г. А. Золотованың «Очерк функционального синтаксиса русского языка» кітабында қолданылған, ал субъектілік перспективаның схемасы Н. К. Онипенкомен бірлесе жазған «Коммуникативная грамматика русского языка» кітабында ұсынылды.

Г. А. Золотованың сөйлеудің құрылымдық-композициялық формалары туралы («коммуникативтік сөйлеу регистрлері») ілімі, олардың жүйесі шындықты қабылдау мен ұсынудың әртүрлі тәсілдерінің модельдерін білдіреді; бес субъекті аймағы көрсетілген сөйлеудің субъектілік перспективасының схемасы келтіріледі, мұнда S4 – сөйлеуші субъекті және S5 – адресат. Көркем мәтінде S4 әңгімелеуші немесе баяндаушы, ал адресат – оқырманды білдіреді [6, 76].

Автордың ойы дегеніміз – шығармашылық қызмет нәтижесінде туатын автор модалдылығы категориясы арқылы жүзеге асатын көркем мәтіннің идеясы, мәні.

Көркем мәтінде автор модалдылығының берілу жолдарын, оның ішінде «бөгде сөз» арқылы беру тәсілдерін қарастыралық.

Біреудің ешбір өзгеріссіз, дәл берілген сөзімен оны жеткізушінің (сөйлеушінің я жазушының) сөзінің өзара байланысынан, қарым-қатынасынан болған құрылысты төл сөз құрылысы дейміз. Төл сөз

құрылысы – белгілі бір дәуірдің ғана жемісі емес, талай замандар бойында қалыптасқан тарихи категория.

Көркем сөз шеберлері – жазушылар өз шығармаларында персонаждарының арасындағы қатынасты, тартыс-шиеленісті олардың сөздерімен бергенде, төл сөз құрылысын да кенінен пайдаланады. Төл сөз құрылысы нақты төл сөз – автор сөзінің құрылысынан абстракцияланады, солардың негізіндегі жалпылық қасиеттен жасалады.

Төл сөз құрылысының өзі іштей мағыналық және интонациялық жақтан бір-біріне сәйкес келмейтін екі бөлімнен тұрады:

- а) төл сөз;
- ә) автор сөзі.

Сөйлеушінің (я жазушының) өз сөзі ішінде біреудің сөзінің ешбір өзгеріссіз, барлық ерекшелігі сақталып айтылуын айтылуын төл сөз дейміз.

Төл сөзді ішіне алып, онымен қоса айтылған сөйлеушінің (я жазушының) өз сөзін автор сөзі дейміз [7, 5–6].

Мысалы:

Есіктен атамай жатып:

– Босқындардың саны жүз мыңға жетті, – деді.

– Бесінге дейін біздің әскердің санынан асып кетуі мүмкін, – деді әмірлердің бірі [8, 20].

Берілген сөйлемдердегі «Босқындардың саны жүз мыңға жетті. Бесінге дейін біздің әскердің санынан асып кетуі мүмкін» деген кейіпкерлердің сөздері ешбір өзгеріссіз айтылған күйінде беріліп тұр, яғни бұл төл сөз. Төл сөз бен автор сөзі «де» көмекші етістігінің деді, деп, деген, дейді, дегендей, дей жаздады, деген екен тұлғасындағы түрінің бірімен байланысады, берілген мысалда «деді» көмекші етістігі қолданылған.

Автор біреудің айтқанын я ойлағанын төл сөз күйінде бермей, өз тарапынан өзгеріске түсіріп беруі де мүмкін. Мұндайда біреудің сөзінің не туралы айтқаны, негізгі ойы сақталады да, оның өзіне тән сөздері, сөйлемдік қасиеті жойылады. Біреудің сөзі автор сөзімен логикалық-грамматикалық жақтан толық ұласып, мағыналық-интонациялық бірлік құрайды. Сонымен, біреудің сөзінің автор тарапынан өзгеріске ұшырап берілу түрін төлеу сөз дейміз [7, 60–61].

Мысалы: Осы кезде Салыйқа шығып, қонақтарға ас піскендігін айтты (С. Мұқанов Ботакөз).

Ғалым А. Әбілқасым ортақ төл сөз жөнінде: «Қазақ тілінде төл сөз бен төлеу сөздің бұл айтылғандардан да басқа түрі – ортақ төл сөз бар. Ортақ төл сөз дейтін себебіміз: төл сөздің бұл түрі персонажға да, автордың өзіне де ортақ болып келеді. Автор персонаждың ойын, арманын, тілегін сырттан суреттеуші, сырттан сезуші адам ретінде емес, персонажымен бірге соны өз басынан кешіруші адам болып көрінеді. Сондықтан да бұл автор сөзінен

ерекше бөлінбей, автор тарапынан арнаулы түсінік сөзді керек етпей, онымен тығыз байланыста, бірлікте айтылады.

Біздің тіліміздегі ортақ төл сөз деп отырғанымыз орыс тіліндегі «несобственная прямая речь» немесе «свободная косвенная речь» дегенге сәйкес келеді. Орыс тілі мамандары төл сөздің бұл түрін көркем әдебиетте кеңінен қолданылатын ерекше стильдік тәсіл деп қарайды.

Ортақ төл сөздің кәдімгі төл сөзден де, төлеу сөзден де өз алдына ерекшелігі: ол – автор сөзінің түсінік сөзін қажет етпейді. Екіншіден, мұның интонациясы, өзіне тән сөздері және синтаксистік құрылысы төл сөзге ұқсағанымен, біреудің өз аузынан айтылған нақты төл сөзі емес, оның атынан автордың топшылағаны түрінде болады. Бұл жағынан ортақ төл сөз төлеу сөзге жақындайды. Алайда мұнда төлеу сөзге тән байланыстырушы дәнекерлер (табыс септігі т.б.) және біреудің сөзі, ойы бар екенін көрсететін айтуға, ойлауға байланысты етістіктер айтылмайды» – деген тұжырым жасайды [7, 72–73].

Ғалым Б.Шалабай: «Ортақ төл сөз суреттеліп отырған жайға автор көзқарасы мен кейіпкер көзқарасын біріктіріп, бір құрылым бойында беретін баяндау тәсілі», – деп анықтама береді [9, 35].

Мысалы:

Ханым кейде өзінің сол мінезіне өзі қайран қалады. Шынында, мұның өмірін тамұқ қылып жүрген, ең алдымен, сол емес пе... Міне, сарайдан шыға алмай сарғайып отырғанына әлденеше күн болды. Ол соны білмей жатыр дейсің бе?... Ендеше, мұның күнәкар көзін құртып неге тынбайды? Әлде өзі салған азап аз болғандай өкініш пен ызағы, өсек пен табаға, жанын жегі құрттай жеп жатқан қапырық қасіретке талатпақ па? Бұдан ызасын солай алғысы келген шығар [8,125].

Автор кіші ханымның басындағы көңіл-күйін суреттеуді ортақ төл сөз арқылы шебер ұштастырған. Мұнда автор кейіпкердің ойын, өзінің ойымен ортақтастыра келе, кейіпкер атынан топшылап отыр.

Ортақ төл сөз автордың субъектілік жоспарларын және таңбаны біріктірудің стилистикалық тәсілі ретінде анықталады. Ортақ төл сөзде бір уақытта екі дауысты естуге болады: автор және кейіпкер дауысы. Ортақ төл сөзді қалыптастыру белгілері мен тәсілдері келесідей: лексикалық (лексикалық бірліктер, олардың кейіпкерге бағытталған модалдылығы) және грамматикалық: грамматика-морфологиялық (коммуникативтік аспектіде) етістің грамматикасы) және синтаксикалық (экспрессивті синтаксистің конструкциялары (Г. Н. Акимова)).

Төл сөз құрылысы кейіпкер естелігі арқылы авторлық модалдылықтың маңызды сәттерін таңбалайды; автор төл сөз құрылысы арқылы шығарма кейіпкерінің белгілі бір оқиғаны еске алу, еске түсіру уәжін (мотивін) енгізеді;

Төл сөз кейіпкердің ойын, көзқарасын көрсетеді. Авторлық модалдылық

аспектісінде төл сөзді талдауда төл сөздің жеке құрылымдары көркем мәтіннің концептуалды-маңызды мағынасын іске асыратын, үлкен эстетикалық маңызға ие деген қорытындыға келдік. Олардың ішінде жанама түрде немесе түсіндіруші негізде автордың идеологиялық ұстанымы көрінеді.

Мысалы:

Бостан да ұшып түрегелді. Енді екеуі бетпе-бет келіп қалды.

– Тектен текке тантыма, – деп Бостан Базарбайдың арынын басты. – Мен сені фашист деген жоқпын, аузыма түспепті, әйтпесе айтатын едім. Ал сені арандатушы, әрі мисыз зұлым дегенім рас. Мен оны саған бұрын да айтқанмын, қазір де айтамын. Бірақ енді маған тиіспей, өз орнына барғаның дұрыс болар.

– Мен қайда барам, не істеймін, оны сен маған үйретпе! – деп Базарбай шыннан ақиланды. – Маған үйрететін сен емес. Ұрдым мен сен сияқтыны, жарайды, мен арандатушы бола қояйын, сонда сен өзің кімсің? Сенің кім екеніңді жұрт білмейді деп ойлайсың ба? Ерназардың көзін құрттым – енді жым-жылас, ешкім ештеңе білмейді деп ойлайсың ғой. Сен сұм, Ерназардың көзі тірісінде-ақ оның әйелімен әмпей-жәмпейлесіп қойғансың, ал кемпірің болса өлетіні белгілі еді. Сөйтіп, сен Ерназарды асудағы мұз оқпанға құлатып жіберіп, ана Гүлімханға үйленіп алмақшы болдың. Ал бұлай емес деп дәлелдей қойшы, кәне. Шыңырауға неге сен құламай, Ерназар құлайды?.. [10, 446].

Бұл мысалда автор тағдыры, көзқарастары, өмірлік ұстанымдары екі түрлі адамдар арасындағы шиеленісті, қақтығысты көрсетуде төл сөз бен төлеу сөзді шебер қолданған. Әрі шығармада автор ұстанымы да айқын көрініс тапқан. Соңғы сөйлемдегі «анау болса» тіркесінің өзінен автордың адамдардың сондай әрекетіне, қылығына деген жиіркенішін көруге болады.

Авторлық модалдылық аспектісінде төл сөз бен төлеу сөз құрылымы мен функцияларын талдау барысында кейіпкерлердің сөйлесуінде (төл, төлеу сөз арқылы) автор өз көзқарасын шеттетпейтініне, баяндаушы дауысы естіліп тұратынына көзіміз жетті. Төл сөз бен төлеу сөзді автор «өз мақсаттарында» пайдаланады, яғни автор төл сөз бен төлеу сөзді көркем шығарманың тұжырымдамалық маңызы бар мағынасын, идеясын қалыптастыруға және іске асыруға қатысатын бөлігі етіп құрайды. Нәтижесінде автор өзінің көзқарасын мәтін модулінде «авторлық емес» құрылымдар арқылы береді, оқырманның субъектілік жоспарында жүзеге асырылады.

Қорытынды

Көркем мәтіндегі төл сөз, төлеу сөз және ортақ төл сөздерге талдау жасай келе, тұтас шығарманы жасауда автордың көзқарасы, ұстанымы әрдайым шығармадан шеттетілмейтініне көзіміз жетті. Ал автор модалдылығы мәтінді түзуші, ұйымдастырушы рөл атқаратын категория деген тұжырымға келдік. Мәтіннің өн бойында шарттылық бар, бірақ автор стратегиясы шығарманың

мәнін тереңдетуге бағытталады. Мәтіннің шарттылық құрылымы автордың тілдік бейнесін, көркем және эстетикалық позициясын, оның сан қырлы көзқарастарын білдіреді.

Автордың ойы мәтінде мәтіннің грамматикалық құрылымы мен мағыналық аспектісін біріктіретін авторлық модалдылық категориясы арқылы жүзеге асырылады.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст]. – М., 1981. – 183 с.

2 **Бондарко, А. В.** Функциональная грамматика [Текст]. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.

3 **Ваулина, С. С.** Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI–XVII вв.) [Текст]. – Л., 1988. – 143 с.

4 **Чибук, А. В.** Средства выражения авторской модальности в публицистических текстах (на материале СМИ Германии) [Текст]. // Вестник Военного университета. – 2010. – № 4 (24). – С. 128 – 133.

5 **Муранова, О. С.** Способы выражения позиции автора в тексте научно-популярной статьи // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2009. № 89. [Электронный ресурс]. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-vyrazheniya-pozitsii-avtora-v-tekste-na-uchno-populyarnoy-stati>.

6 **Золотова, Г. А.** Коммуникативная грамматика русского языка/ Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. [Текст]. – М. : Наука, 2004. – 544 с.

7 **Әбілқасев, А.** Қазақ тіліндегі төл сөз бен төлеу сөз [Текст]. – Алматы : Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1956. – 76 б.

8 **Кекілбайұлы, Ә.** Он екі томдық шығармалар жинағы [Текст]. – Алматы : «Өлке» баспасы. – Т. 3. – 1999. – 400 б.

9 **Шалабай, Б.** Қазақ тілі білімінің мәселелері [Текст]. – Алматы : «Арда», 2016. – 488 б.

10 **Айтматов, Ш.** Жанпида [Текст]. – «Жалын» баспасы, қазақша аудармасы, 1988. – 323 б.

References

1 **Gal'perin, I. R.** Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya. [Galperin, I.R. Text as an object of linguistic research] [Text]. – М., 1981. – 183 p.

2 **Bondarko, A. V.** Funktsional'naya grammatika [Bondarko, A.V. Functional grammar.] [Text]. – L. : Science, 1984. – 136 p.

3 **Vaulina, S. S.** Evolyutsiya sredstv vyrazheniya modal'nosti v russkom yazyke (XI-XVII vv.). [Vaulina, S. S. Evolution of the means of expressing modality in the Russian language (XI-XVII centuries)] [Text]. – L., 1988. – 143 p.

4 **Chibuk, A. V.** Sredstva vyrazheniya avtorskoy modal'nosti v publitsisticheskikh tekstakh (na materiale SMI Germanii) [Chibuk, A. V. Means of expressing the author's modality in publicistic texts (based on the material of the German media) [Text]. // Bulletin of the Military University.] – 2010. – № 4 (24). – P. 128 – 133.

5 **Muranova, O. S.** Sposoby vyrazheniya pozitsii avtora v tekste nauchno-populyarnoy stat'i [Muranova, O. S. Ways of expressing the author's position in the text of a popular scientific article] // Izvestia: Herzen University Journal of Humanities & Sciences. – 2009, № 89. [Electronic resource]. – <http://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-vyrazheniya-pozitsii-avtora-v-tekste-na-uchno-populyarnoy-stati>.

6 **Zolotova, G. A.** Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka [Zolotova, G. A. Communicative grammar of the Russian language / G. A. Zolotova, N. K. Onipenko, M. Yu. Sidorova.] [Text]. – M.: Nauka, 2004. – 544 p.

7 **Äbilqaeв, A.** Qazaq tilindegi töl söz ben tölew söz. [Abylkayev, A. The original word and the word of payment in the Kazakh language] [Text]. – Almaty: Kazakh State Educational Publishing House, 1956. – 76 p.

8 **Kekilbayulı, Ä.** On eki tomdıq shıǵarmalar jınaǵı [Kekilbaev, A. A collection of works in twelve volumes] [Text]. – Almaty: Ulke Publishing House. – Vol.3. – 1999. – 400 p.

9 **Şalabay, B.** Qazaq tili biliminiñ мәseleleri [Shalabay, B. Problems of Kazakh language education] [Text]. – Almaty: «Arda», 2016. – 488 p.

10 **Aytmatov, Ş.** Janpıda [Aitmatov, Sh. Plaha] [Text]. – «Zhalyn» publishing house, Kazakh translation, 1988. – 323 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Г. Ж. Искакова

Средства выражения авторской модальности в художественном тексте

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

G. Zh. Iskakova

Means of expressing the author's modality in literary text

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

Material received on 10.12.20.

В статье обосновано понятие модальность в контексте лингвистических исследований, предложена краткая история изучения категории модальности в современной лингвистике и лингвистике текста, определено значение авторской модальности в процессе создания художественного текста. Исследована авторская модальность как коммуникативно-прагматическая и субъективно-оценочная категория. Указана роль стилистических средств в синтаксисе, в частности, парадигм форм передачи чужой речи, состоящей из конструкций с прямой, косвенной и несобственно-прямой речью.

В художественном тексте чужая речь может передаваться в виде пересказа, в частности как простое перечисление тем чужой речи, а также в форме прямой, косвенной и несобственно-прямой речи. Кроме того, разные фрагменты текста могут содержать разные комбинации основных форм чужой речи, в результате чего возникают смешанные построения той или иной степени сложности. В статье рассматривается функционирование несобственно-прямой речи как способа выражения авторской модальности. По мнению автора несобственно-прямая речь в художественных текстах характеризуется двуплановостью, контаминированностью речи автора и речи персонажа и в большей степени представлена восклицательными и вопросительными предложениями, вставными конструкциями. Семантика данных высказываний содержит различные оттенки модальности, выявление которых позволяет почувствовать авторское присутствие в произведении.

Ключевые слова: модальность, позиция автора, авторская модальность, художественный текст, стилистические средства, прямая речь, косвенная речь, несобственно-прямая речь.

The article deals with the modality in linguistic researches. The article touches upon the issue of a short history of the category of modality in contemporary linguistics and text linguistics; also it highlights the author's modality meaning in the process of literary text creation. Much attention is given to the differentiation of modality in syntax and text linguistics aspects. The author's modality is analyzed as a communicative-pragmatic and subjective-estimation category. The study focuses on the role of stylistic means of syntax, particularly, the ways of rendering non-author speech, consisting of constructions with direct, indirect and non-proper direct speech.

In an literary text, a strange speech can be conveyed in the form of a retelling, in particular as a simple listing of a strange speech, as well as in the form of direct, indirect and free indirect speech. Besides, different fragments of the text can contain different combinations of the basic forms of a strange speech, as a result some mixed constructions of this or that degree of complexity are appeared. The article considers experienced speech as technique of expression of modality of the author is under consideration of the author of the article. The author approves the position that experienced speech in literature texts is characterized by two-dimensional speech of the author and the personage. Experienced speech is mainly presented by the exclamatory and interrogative sentences and expletive constructions. Semantics of these includes different gradations of modality, that allows feeling the presence of the author himself while reading the novel.

Keywords: modality, author's position, author's modality, artistic text, stylistic means, direct speech, indirect speech, free indirect speeches.

<https://doi.org/10.48081/NWOW2324>**К. Н. Канапьянов, К. К. Бельгибаева**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.

ДИЗАЙН РЕГИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЫ: ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ

В данной статье рассматриваются современные требования к оформлению периодических изданий. Это один из путей повышения качества газеты как товара. Для этого нужно иметь представление о современных тенденциях, методах и приемах дизайна. Традиционно процесс создания композиционно-графической модели предполагает ряд этапов, которые необходимо соблюдать. Первый этап – моделирование групп оформительских элементов. Второй – систематизация и унификация оформления всех тематических объединений материалов. Третий – комплексная разработка модели издания. Комплексная разработка модели издания, которая в газете может состоять из следующих частей: графиков периодичности появления основных рубрик, разделов и тематических полос (структура издания), размерных стереотипов, включающих в себя объем материала, формат колонок, размеры заголовков и количество строк в них, величину межколоночных пробелов, стандартных операций набора, предусматривающих выключку, шрифт (кегель, начертание, согласующиеся с размерным стереотипом) заголовков, отбивку заголовков, концовки, набор теста, авторской подписи и других компонентов издания, макетов-стандартов, предусматривающих композицию издания, в частности тип верстки. Завершающий этап комплексной разработки модели должен начинаться с системы рубрик. Особое внимание при моделировании уделяется разработке стиля, дается понятие эстетического вкуса.

Ключевые слова: требования, качество, газета, дизайн, модель, графика, рубрика, стиль, стандарт.

Введение

Большинство дизайнеров под конструированием понимают воспроизведение обыкновенной графической модели периодического издания или макета. Однако, признать оформление газетной или

журнальной страницы без ее привязки к содержанию, организационно-правовой концепции издания и другим «сопутствующим» деталям, бессмысленно. Модернизация дизайна – не столько один из возможностей повышения качества газеты как продукции. Думается, речь следует вести о академическом подходе, предполагающем системное конструирование издательской деятельности в целом.

Методология дизайна

Редакционному коллективу, пришедшему к идее о возможности изменить макет издания прежде всего, следует познакомиться с последними трудами по дизайну и по верстке газет и журналов. На следующем этапе следует изучить лучшие по верстке иностранные и отечественные (центральные и региональные) газеты, чтобы иметь представление о новейших тенденциях, методах и приемах макетирования. Прежде всего необходимо провести анализ оформления собственного издания.

Наши начинающие журналисты, к примеру, по графику проводят анализ наших университетских газет «Білік», «СМС+». Мы не боимся экспериментировать, зачастую, внося существенные коррективы в моделирование полос наших газет. По отзыву наших читателей наши эксперименты ими приветствуются. Сегодня «лица» газет стали значительно привлекательнее. Разумеется, недостатки еще присутствуют, поскольку совершенству нет предела, а мастерство приходит с опытом.

Необходима и ревизия технического арсенала (комплекс оборудования, локальная сеть, лицензированные программы, палитра шрифтов): ведь новаторские дизайнерские идеи невозможно реализовать без соответствующего технического обеспечения.

Классически процесс создания композиционно-графической модели (КГМ) предполагает ряд этапов.

Первый – моделирование групп оформительских элементов.

Второй – систематизация и унификация оформления всех тематических объединений материалов.

Третий – комплексная разработка модели издания, которая в газете может состоять из следующих частей:

– графиков периодичности появления основных рубрик, разделов и тематических полос (структура издания);

– размерных стереотипов, включающих в себя объем материала, формат колонок, размеры заголовков и объем строк в них, размеры межколоночных пробелов;

– стандартных операций набора, предусматривающих выключку, шрифт (кегель, начертание, согласующиеся с размерным стереотипом) заголовков, отбивку заголовков, концовки, набор теста, авторской подписи и других компонентов издания;

– макетов-стандартов, предусматривающих композицию издания, в частности тип верстки.

Почему завершающий этап комплексной разработки модели должен начинаться с системы рубрик? Дело в том, что рубрика, по мнению ученого С. Галкина, явление приоритетного характера, способствующее системному ведению конкретной тематики, систематическому зарождению определенных жанров, авторов, географических источников и т.д. Системность рубрик в периодическом издании – залог того, что оно имеет свои темы, своих авторов, индивидуальный облик, то есть продуманные концепции содержания и формы.

Электронные программы оформления сегодня позволяют выполнить самые сложные творческие задания дизайнеров газет – от сложнейшей обработки изображений до получения жесткой копии (на кальке, пленке) оригинал-макета с помощью лазерного принтера или фотонаборного автомата. Реконструирование графики, редактирование графических образов, создание сложных изображений, ретуширование фотографий – все это становится возможным с применением пакетов интерактивной верстки документов.

Тем не менее электронная верстка может осуществляться лишь на основе КГМ. Стилль, приемы, стандарт- макеты заносятся в память компьютера, представляя собой уникальную физическую модель периодического издания.

Как правило, для организации комплексного анализа внутренней и внешней картины издания формируется творческая группа. Приглашаются ведущие журналисты, умеющие одинаково хорошо творить в различных жанрах, владеющие опытом редактирования, макетирования, планирования, профессионально знающие все нюансы процесса выпуска газеты. Возглавляют группы представители редакториата. Ведь секретариат – штаб редакции, где аккумулируются идеи, нщут резервы повышения презентабельности издания, одним из которых является моделирование.

У каждого издания модель может иметь специфические особенности, но чаще всего она состоит из нескольких компонентов: описания тематической концепции издания, сетевого графика, руководства по дизайну газеты, организационной модели.

Критического внимания требует комплекс рубрик (постоянных, пульсирующих, рубрик статей и др.), по-своему отражающая типологию издания, его концепцию, оригинальность. А ведущие журналисты рекомендуют организовать сетевые графики, в которых схематично фиксируется структура издания (основные разделы и рубрики распределены по номерам и в отдельном номере, обозначены их объемы и др.)

Творческая группа проводит анализ жанров материалов, собственных публикаций и тех, что пришли из информационных агенств, фотоиллюстраций, статей, уделяя должное внимание работе журналистов с фактами.

Анализ оформительских предложений должен завершиться выработкой конкретных рекомендаций и задач.

Параллельно подсчитываются наборные и рисованные («клишированные») рубрики, проводится их отбор (отказ от устаревших, разовых, редактирование неудачных, ввод новых), составляется полный реестр рубрик. Поправки, предложения обсуждаются, затем комплексная таблица для ознакомления вывешивается в редакции газеты. Таблица может состоять из трех параграфов: «Главные рубрики», «Рубрики отделов», «Рубрики тематических страниц», под каждым из которых оставляются свободные места для рубрик новых идей. Все рисованные рубрики и заставки, также отпечатанные на отдельном листе, с общим графиком рубрик, годовыми графиками ведущих статей, тематических полос, постоянных подборок, схемой географии материалов и запланированных командировок сводятся в единую таблицу. Например, на редакционной «Карте оперативного управления» в секретариате редакции. Все эти схемы и графики представляют собой цикл тематических и организационных моделей издания.

От объема материалов на странице зависят информативность полос и динамизм их композиций. Следует сокращать объемы материалов за счет тщательной правки в отделах и секретариате; ввести «лимит» в 3-4 машинописных страниц (тексты больших объемов помещать на полосах с разрешения руководства). Обилием громоздких, полосовых текстов грешат редакции газет «Нового времени» и «Обозрения недели». От такого подхода полосы газет становятся «нечитабельными», малопривлекательными. Хотелось бы пожелать творческим коллективам этих газет кардинально изменить «лица» своих изданий. Ведь явственно, что чем больше публикаций различных размеров, тем меньше «воды» в текстах, больше охваченных тем, проблем, жанров, что позволяет и дизайнерам делать верстку привлекательней.

Мориторинг тематических полос в газетах нашего региона показывает, что выходят они нерегулярно, зачастую «скачут» с полосы на полосу. Такая бессистемность в организации тематических полос наблюдается и в ведущих газетах областного центра («Звезда Прииртышья», «Сарыарка самалы»).

Обычно моделирование начинается с разработки стиля, с реализации принципов и правил конкретной модели. Большинство региональных дизайнеров сегодня и при помощи «умной» машины умудряются создать малопривлекательные образцы. В прежние годы оформителям также нередко затруднял работу избыток текстовых и заголовочных шрифтов. Стремясь «улучшить» газетные полосы, они использовали чуть ли не всю «палитру шрифтов». В результате на полосах «уживались» и устаревшие, и современные, рубленые и литературные, непомерно крупные и чрезвычайно мелкие шрифты. Сегодня, когда при активной русификации «латинских» шрифтов количество

гарнитур превышает сотни, даже тысячи, существует еще большая опасность того, что дизайнерская безвкусица продолжит заполнять полосы газет, число которых растет с каждым днем, поскольку дизайнерами и верстальщиками в них нередко выступают самоучки. Думаем, что разностильность и эклектизм – временная болезнь роста региональных изданий. Но в большинстве своем нами замечено патологическое нежелание новоявленных «художников газет» учиться у профессионалов, сохраняется тревога, что еще не скоро пройдет чрезмерное увлечение «рисованием» полос. Пока не заметно, чтобы оформители отказывались от перенасыщения страниц дополнительными цветами, черными плашками («выворотками»). Иные редакции пренебрегают удобочитаемостью текста, предпочитая агрессивный дизайн. В этом вопросе отрицательными образцами являются полосы «Обозрения недели». Для их оформителей становится важным не столько содержание, сколько форма.

Ведущие газеты выпускаются исключительно на основе спланированных моделей, что естественно: когда наведен порядок на графическом поле, когда процесс унифицирован, остается достаточно времени на творчество и на поиски оригинального лица издания. Новые возможности рождаются в процессе освоения новой техники.

Этапы конструирования

Что означает понятие эстетический вкус? Что делает газетные страницы красивыми и одновременно удобными для чтения? Конечно, у каждого оформителя могут быть свои пристрастия, свое видение прекрасного, как и у читателей с различными социально-демографическими и психологическими характеристиками. Но существует давно сложившиеся правила верстки, которые выработались годами, которые учитывали традиции и так влияли на дизайн, что он воспринимался как один из существеннейших типоформирующих признаков издания. Принципы и правила газетного оформления сформулированы и проиллюстрированы примерами во множестве статей, пособий, учебников, к сожалению, лишь российских ученых и практиков. Наши казахстанские авторы еще не сказали своего слова. В последние годы вновь обнаружился интерес к западным исследованиям дизайна; американская журналистка Мишель Картер даже издала небольшое пособие на русском языке, в котором она сформулировала требования популярной и удобной верстки, которыми было бы полезно воспользоваться и нашим дизайнерам. Напомним некоторые из них:

– выберите один шрифт для вашего основного текста; никогда не применяйте этот шрифт в рекламе; используйте выбранный шрифт достаточно большого размера, чтобы его легко можно было читать; выработав однажды дизайн вашего текста (шрифт, размер, интервал); используйте его последовательно на всех полосах вашей газеты;

– остановите выбор на едином шрифте для заголовков материалов,

связанных с новостями; если вы хотите то выберите другой шрифт для заголовков статей других разделов газеты; не используйте эти шрифты для рекламы: используйте прописные и строчные буквы в заголовках;

- не вставляйте линейки, разделяющие колонки, за исключением тех моментов, когда они точно нужны для разделения материалов на странице;
- строчки текста различных колонок на странице должны быть расположены на одном и том же горизонтальном уровне;
- всякий раз, когда это возможно, размещайте фотографии,
- содержащие действие;
- используйте инфографику для иллюстрирования статьи (доминирующим элементом должна быть информативность, а не художественность);
- при оформлении публикуемого материала располагайте все белые пятна вокруг текста;
- избегайте применения белого шрифта на черном.

Выводы

Следуя этим правилам, предложенной американкой, можно создать изящную графическую концепцию любого издания. У оформителей остается великое множество возможностей для того, чтобы импровизировать, проявлять свою творческую индивидуальность. Важно определить те сегменты, в которых модель действует неукоснительно, и те, где она может как бы «взрываться». Повторяемость, симметричность, действительно – основа композиционно-графического моделирования. Но в то же время асимметрия, неформальное равновесие также должны быть заложены в любую КГМ, ибо форма все-таки зависит от содержания, а содержание газеты, призванной отражать реальную действительность, будет каждый раз новым, неожиданным.

Модель подобна нотной грамоте или алфавиту, владея которыми музыканты и художники слова создают оригинальные неповторимые композиции, произведения. Готовая модель, конечно, не гарантия успеха, но подстраховывает от грубых ошибок. Это образец, эталон, шаблон в конце концов, вобравший все лучшее из прошлого опыта, и не только собственного.

Список использованных источников

- 1 **Картер, М.** Современный газетный дизайн. – М., 1995.
- 2 **Кулаков, А. И.** Заголовок и его оформление в газете. – М., 1982.
- 3 **Ныркова, Л. М.** Как делается газета. – М., 1998.
- 4 **Табашников, И. Н.** Газета и дизайн. – Тюмень, 1994.
- 5 **Тулупов, В. В.** Российская пресса : дизайн, реклама, типология. – Воронеж, 1996.
- 6 **Шушан, Р., Райт, Д., Льюис, Л.** Дизайн и компьютер. – М., 1997.
- 7 **Акопов, С.** Дизайн и газета. – М., 2000.

References

- 1 **Karter, M.** Sovremenny`j gazetny`j dizajn. [Carter, M. Modern newspaper design]. – М., 1995.
- 2 **Kulakov, A. I.** Zagolovok i ego oformlenie v gazete. [Kulakov A. I. title and its design in the newspaper]. – М., 1982.
- 3 **Ny`rkova, L. M.** Kak delaetsya gazeta. [Nyrkova L. M. How the newspaper is made]. – М., 1998.
- 4 **Tabashnikov, I. N.** Gazeta i dizajn. [Tabashnikov I. N. newspaper and design]. – Tyumen, 1994.
- 5 **Tulupov, V. V.** Rossijskaya pressa : dizajn, reklama, tipologiya. [Tulupov V. V. Russian press: design, advertising, typology]. – Voronezh, 1996.
- 6 **Shushan, R., Rajt, D., L`yuis, L.** Dizajn i komp`yuter. [Shushan R., Wright D., Lewis L. design and computer]. – М., 1997.
- 7 **Akopov, S.** Dizajn i gazeta. [Akopov S. Design and newspaper]. – М., 2000.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

Қ. Н. Канапьянов, Қ. Қ. Белгібаева

Өңірлік баспасөз дизайны: қалыптастыру мәселелері

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

K. N. Kanaryanov, K. K. Belgibaeva

Regional press design: problems of formation

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

Бұл мақалада мерзімді басылымдарды безендіруге қойылатын заманауи талаптар қарастырылады. Бұл газеттің өнім ретінде сапасын арттырудың бір жолы. Ол үшін сізде заманауи тенденциялар, жобалау әдістері мен тәсілдері туралы түсінік болу керек. Дәстүр бойынша композициялық-графикалық модельді құру процесі бірнеше кезеңдерді қамтиды, оларды орындау қажет. Бірінші кезең – декор элементтерінің топтарын модельдеу. Екіншісі – материалдардың барлық тақырыптық бірлестіктерінің дизайнын жүйелеу және унификациялау. Үшіншісі – жарияланым моделінің кешенді дамуы.

Газетте келесі бөлімдерден тұруы мүмкін басылым моделін кешенді әзірлеу: негізгі айдарлардың, бөлімдер мен тақырыптық диапазондардың пайда болу жиіліктерінің графикасы (басылым құрылымы), өлшемді стереотиптер, соның ішінде материалдың көлемі, баған форматы, тақырыптардың мөлшері және олардағы жолдар саны, өлшемі бағандар арасындағы аралық, тақырыптарды негіздейтін типтік теру операциялары, тақырыптардың шрифті (өлшемі, стилі), тақырыптар, аяқталулар, тест жиынтығы, авторлық қолтаңба және басылымның басқа компоненттері, басылымның құрамын, атап айтқанда макет түрін қамтамасыз ететін макет стандарттарын өткізіп жіберу. Кешенді модель жасаудың соңғы кезеңі тақырыптар жүйесінен басталуы керек. Модельдеу кезінде стильді дамытуға ерекше көңіл бөлінеді, эстетикалық талғам түсінігі беріледі.

Кілтті сөздер: талаптар, сапа, газет, дизайн, модель, графика, айдар, стиль, стандарт.

This article discusses the modern requirements for the design of periodicals. This is one of the ways to improve the quality of the newspaper as a product. To do this, you need to have an idea of modern trends, methods and techniques of design. Traditionally, the process of creating a compositional-graphic model involves a number of stages that must be followed. The first stage is modeling of groups of decoration elements. The second is the systematization and unification of the design of all thematic associations of materials. The third is the complex development of the publication model. Comprehensive development of a publication model, which in a newspaper can consist of the following parts: graphs of the frequency of occurrence of the main headings, sections and thematic bands (publication structure), dimensional stereotypes, including the volume of material, column format, headline sizes and the number of lines in them, size spacing between columns, standard typing operations that provide justification, font (size, style consistent with the size stereotype) of headings, skipping of headings, endings, test set, author's signature and other components of the publication, layout standards that provide for the composition of the publication, in particular the type of layout. The final stage of complex model development should begin with a system of headings. When modeling, special attention is paid to the development of style, the concept of aesthetic taste is given.

Keywords: requirements, quality, newspaper, design, model, graphics, heading, style, standard.

<https://doi.org/10.48081/TYPC8367>

Г. К. Кожбаева

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Республика Казахстан г. Алматы

КРИТЕРИЙ КАЧЕСТВА МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ЕЕ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕ МНОГООБРАЗИЯ

Информатизация и глобальная миграция способствуют формированию мультикультурного населения в границах развитых государств. Художественная литература как форма общественного сознания комплексно отражает эмоциональное, рациональное и духовное состояние эпохи. В свою очередь, мультикультурная художественная литература через идейно-тематическую и образную репрезентацию, играет значимую роль в развитии взаимоотношений внутри нового общества многообразия. Однако, только произведения, которые отвечают ряду критериев, могут положительно влиять на формирование гуманистической идеологии, основанной на открытости сознания и признании значимости «других» культур при сохранении единого культурного кода наций. На примере современной американской литературы рассмотрены такие параметры как компетентность автора, достоверность изображения, уважительное отношение, художественная и идейная ценность, которые служат для оценки качества мультикультурной литературы.

Ключевые слова: мультикультурная литература, общество многообразия, репрезентированность, интеграция, дифференциация.

Введение

Важнейшим инструментом культурной преемственности и развития выступают искусство. Художественная литература всегда играла роль культурной и исторической памяти. Она накапливает и передает нравственные, религиозные, эстетические, философские и социальные ценности. События, забытые или сознательно вычеркнутые из официальных анналов, сохраняются в художественной литературе «спасая от позора перед лицом истории» [1]. Функция литературы выходит далеко за пределы

нации и государств, она – один из древнейших видов межкультурной деятельности и вместе с тем одно из обязательных условий межкультурной коммуникации. Однако, не смотря на культурные связи и постоянный обмен, до начала постиндустриальной эпохи можно было рассуждать о существовании автономно-региональных художественных систем. «Чужое» вливалось в «свою» литературу настолько медленно, что оно успевало пройти многоуровневую ассимиляцию или отторгалось как абсолютно чуждое явление. При этом основополагающее ядро национальной литературы сохранялось. На современном этапе международная скорость «файлообмена» практически мгновенная. Процесс принятия и адаптации переходит на автоматический уровень. Происходит тотальная диффузия идеи, образов, сюжетов на межнациональном уровне. Любая отдельно взятая современная культура и искусство (включая художественную литературу) не могут существовать в формате только «своего» национального контента.

Сегодня есть тенденция рассматривать мировую литературу вне рамок отдельных национальных традиций, а через призму глобальных культурных, политических, психологических влияний и закономерностей. В свою очередь, из-за своего формального и консервативного отношения, культурный и языковой пуризм неизменно ведет в тупик стагнаций и искусственного торможения естественного развития. Любая попытка выведения «чистой» культуры воспринимается как эксплуатация этнической составляющей, и превращается в создание мертвого музейного экспоната культурной апроприаций и симуляции.

Кроме того, массовая миграция населения планеты влияет на процесс расширения рамок понятия «национальная литература» и формирование мультикультурной литературы в рамках одного государства. Например, ключевыми фигурами Британской литературы XXI века наряду с Джоном Фаулзом, Джоан Роулинг, Иэном Макьюэном, Дорис Лессинг являются Салман Рушди, Кадзуо Исигуро, Ханиф Курейши, Чинуа Ачебе, Арундати Рой и другие.

США представляет собой концентрированную иллюстрацию необратимых общемировых процессов постиндустриального мира, позволяя со стороны наблюдать культурологические и социально-психологические особенности развития глобального общества многообразия. Население США состоит из бывших европейцев, многочисленных коренных народов, афро- и латиноамериканцев, азиатов; далее независимо от происхождения люди делятся на различные религиозные группы (христиане, мусульмане, буддисты и т.д.). Все элементы постоянно объединяются, разделяются, перегруппируются, формируют новые союзы внутри единой американской нации. Мы видим, что с момента основания и по сей день США находится в непрерывном поиске национальной идентичности с целью сформировать некий канон национальной культуры вокруг мелвилловского «Мы – не

сколько нация, сколько мир» [2, 315]. Соответственно, американское общество XXI века представляет собой яркий пример многоаспектного мультикультурализма выступающего продуктом которого является мультикультурная литература. Если в прошлом художественная литература играла дипломатическую роль посла между культурами и языками, то сегодня в развитых странах подобную роль исполняет мультикультурная литература, формируя и укрепляя качественные взаимоотношения между разнообразными членами поликультурного общества.

Информатизация пространства и новая волна глобальной миграции делает современные государства все более национально и культурно диверсифицированными. Мультикультурная литература для детей помогает заложить основы терпимости и открытости сознания с юного возраста. Соответственно, построить качественный процесс межкультурной коммуникации внутри многонационального общества станет намного легче. Мультикультурная литература, независимо от языка репрезентаций и формальной принадлежности, будь то американская или британская литература, играет большую роль в формировании открытого сознания и развитии навыков межкультурной коммуникации.

Материалы и методы

Однако не все художественные произведения, написанные представителями культурно-этнических меньшинств либо работы, включающие подобные персонажи может называться мультикультурной литературой и помогать строить устойчивые позитивные связи между представителями поликультурного общества. Высококачественная мультикультурная литература отвечает ряду параметров, которые призваны отделять ее от массового продукты культурной апроприации и подражательства.

Рассмотрим на примере американской литературы основные критерий качества мультикультурной литературы которые однако являются универсальными и не зависят от географической и языковой принадлежности авторов.

Достоверность и точность культурной репрезентаций является ключевым аспектом качественной мультикультурной литературы. Неверные изображения могут ввести в заблуждение читателя и способствовать закреплению стереотипов. Качественная мультикультурная литература положительно отвечает на следующие вопросы: Верно ли изображены культурные аспекты (еда, одежда, обряды); Многообразны ли представители изображаемой культурной группы (внешне и внутренне); Правильно ли написаны и использованы неанглийские слова и выражения; Верна ли историческая информация?

Авторы мультикультурной литературы должны обладать достаточной компетентностью, то есть иметь надлежащие фоновые знания для изображения

той или иной культурной группы. В литературе США распространенными примерами культурной апроприации являются произведения написанные белыми авторами об индейцах. Даже имея наилучшие намерения такого рода книги, страдают от давления стереотипов. Многие авторы утверждают, что провели значительные научные исследования языка и культуры перед написанием работы. Однако если автор не глубоко знаком с описываемым обществом, его мнение обычно сформировано исходя из его личного восприятия и культурной перспективы, то есть пристрастно и произвольно поддается предвзвешанности.

Авторы должны проявлять уважение к изображаемой культуре. Качественная литература не допускает стереотипной репрезентации во внешности, поведении персонажей. В романе «Короткая фантастическая жизнь Оскара Вау» Хунота (Джуно) Диаса, американского писателя доминиканского происхождения, используются клише массовой культуры о доминиканцах для разрушения самого стереотипа: «Our hero was not one of those Dominican cats everybody's always going on about – he wasn't no home-run hitter or a fly bachatero, not a playboy with a million hots on his jock. And except for one period early in his life, dude never had much luck with the females (how very un-Dominican of him)» [3, 10].

Кроме того, используется «настоящая» речь для создания образа. Негативный пример можно наблюдать в знаменитой детской серии Линны Бэнк «Индец в шкафу» (Indian in the Cupboard), у белого мальчика есть игрушечный индеец, и автор через язык ожившей фигурки по имени Маленький Медведь строит образ примитивных, неграмотных, наивных ирокезов. Персонаж рычит и хрипит упрощенные фразы, типа «хочу огонь», «хочу делать танец», «звать духов» и так далее, что не является надлежащим представлением языка и культуры коренных индейцев. Речь и действия персонажа полны европейских клише об индейцах. Естественно такое изображение неблагоприятно сказывается на детском восприятии другого народа, формируя ощущение оправданности превосходства белого человека. Более того, она оскорбляет чувство собственного достоинства и умаляет авторитет национального наследия у юных читателей-индейцев. Соответственно, не смотря на описание дружбы мальчика и его «небелых» игрушек, книга была исключена из списка школьной литературы в США и не входит в список качественной мультикультурной литературы [4, 240]. В том же произведении видим пример снисходительного и оценочного изображения внешности и поведения индейцев как «the mindless destructive face of a skinhead...», «the Algonquin licked his lips, snarling like a dog...», «... their headdresses... even their movements... were alien», «... their faces... ..were wild, distorted, terrifying masks of hatred and rage». Проблема рассказа, в том, что такие фразы используются как характерные только для небелых героев, сравнивая индейцев с жестокими и бездумными животными.

Таким образом, поднимая статус белых персонажей на более высшую ступень развития [4, 240]. Такого же рода оценочными характеристиками, полон детский исторический роман «Знак бобра» Элизабет Джордж Спир. Например, описание группы индейцев: «Then he was aware of the Indians. They sat silently on either side of the fire, their painted faces ghastly in the flickering light» [5, 78]. Единственное наречие «ghastly» имеет негативную коннотацию «отвратительный», «мерзкий», тем самым, описывая драматичную и церемониальную сцену посредством ненавистнического и расистского отношения основанного на идее правильности и «красоты» своей культуры и ее проявлений. В этом же произведений само описание речи и языка другого народа показывает шовинизм автора: «The Indians seemed satisfied. Smiles flashed in their dark faces. There was rough laughter, and then, seeming to forget him, they began to jabber to each other». Глагол «jabber» имеет значение «нести вздор», «несвязно бормотать», то есть подобный комментарий снижает до минимума красоту и сложность языка Алгонкин на котором говорят персонажи, рисуя неуважительный насмешливый мультяшно-карикатурный образ [5, 79].

Также важно изображать миноритарные персонажи как равноправные по отношению к представителям большинства, если они занимают нижестоящие социальные позиции, это должно быть обосновано сюжетом и реальной общественной обстановкой иметь разрешение данных проблем без участия доминирующей культуры или расы.

Цель – хотя любая качественная литература включает в себя универсальные темы, должна быть определенная цель в использовании культурно-специфической обстановки или в изображении персонажа определенной культурной принадлежности. В качественной литературе культурные условия добавляют глубины сюжету произведения и не являются избыточными деталями.

Возвращаясь к роману Хунота Диаса который примечательный именно из-за его мультикультурности: язык произведения это поэтическая смесь американского английского и доминиканского испанского; США как место действия переплетается с культурным слоем и историей Доминиканской Республики, создавая новый магический мир для семейной саги, романа взросления и притчи одновременно.

Художественная ценность – мультикультурная литература как неотъемлемый элемент художественного процесса современности должна отвечать общим стандартам мировой литературы. Качественный оценка проводится на концептуальном уровне (тематика, проблематика, конфликт и пафос), на уровне организации произведения как художественного целого, на уровнях внутренней и внешней формы. Идеино-художественное единство, хорошо разработанный сюжет и композиция, система образов, изобразительно-

выразительные средства языка, тональность и т.д. Произведение должно быть высококачественным независимо от его мультикультурной составляющей. И, конечно же, животрепещущим требованием и критерием качества для художественной литературы эпохи культурного смешения, интеграции и дифференциаций, является вклад в воспитание всесторонне развитой гуманной личности открытой для толерантного культурного полилога.

Результаты и обсуждение

Итого, по настоящему качественная мультикультурная литература, отвечающая вышеперечисленным параметрам, выполняет общественно-значимые функции: мировоззренческую, познавательную, аксиологическую и коммуникативную. Она способствует формированию современной гуманистической идеологии основанной на открытости сознания и признании значимости «других» культур при сохранении своего культурного национального кода. Кроме того, мультикультурные произведения развивает коммуникативные связи между разными культурными, социальными, религиозными и другими группами через позитивную презентацию всех членов общества многообразия.

Сегодня в развитых и привлекательных для иммиграций странах энергично ведутся кампании нацеленные модулировать образы современной культуры, чтобы удовлетворить потребности в репрезентации всех представительней комьюнити с целью сохранить баланс элементов. Соединенные Штаты, как государство культурного, расового, религиозного плюрализма, находясь на острие проблемы совместного существования, уделяет большое внимание развитию политики мультикультурализма.

Реальным движением можно считать то что, начиная с 90-х годов прошлого века, школьная программа США в обязательном порядке включает в себя изучение мультикультурных произведений. Целью расширения классического реестра литературы является изменение мировоззрения, как учеников, так и педагогов. Дети-представители культурного меньшинства чувствуют себя признанными и понятыми, когда их культура рассматривается в художественной литературе, которую они читают в школе. Ученики же доминирующих этносов приходят к осознанию, что кроме их собственного мира существует другой взгляд, позиция и образ жизни настолько же ценный, как и их собственный. Мультикультурная литература помогает преподавателям разобраться в действиях детей и понять и управлять чем-то, что может выглядеть как неправильное, «плохое» поведение, но на самом деле быть условными паттернами поведения для выражения, например, уважения к старшим в другой культуре.

Кроме того, требования рыночной экономики и гуманистических социальных течений, отвергающих конвенциональные идеалы, находят отражение в художественной литературе. Сами авторы и издательства встали на путь диверсификации авторов и персонажей. Положительные изменения

более чем заметны в сравнении с результатами исследования CCBCSE от 1984, когда на авторов «небелого» происхождения приходилось только 0,84 % от общего количества детской литературы, тогда как в 2018 уже 20 %. Конечно в действительности последствия такого расхождения все еще продолжают играть значительную роль в институциональном и бытовом контексте межкультурных отношений США [6]. Но конкретные усилия весьма заметны в литературе и в массовой культуре в целом. Персонажи и сюжеты модифицируются. Например, в индустрии массовой литературы ведущими персонажами все чаще становятся женщины и представители каких-либо меньшинств. Например, трансформация классической героини романа (стройная, большеглазая блондинка), и появление новых женских образов - темнокожих, невысоких, полных, в очках, представительниц этнических или религиозных меньшинств и прочее. Задача подобных инноваций состоит в том, чтобы любой человек мог ассоциировать себя с положительным героем без ущерба для своей самооценки. Глобальная цель – изменение социально-культурного баланса и воспитание гражданина «общества многообразия» как ключевого фактора дальнейшего устойчивого развития.

Выводы

Таким образом, противоречивая эпоха постмодерна во всех своих мировоззренческих проявлениях и мультикультурализм как один из самых заметных следствий глобализации, миграции и различных иных факторов представляют собой перспективное единство с устойчивыми причинно-следственными связями. Этническая и культурная многоликость в границах любого развитого государства становится нормой двадцать первого века. «Общество многообразия» вынуждает представителей каждой культурной и социальной группы пытаться найти свое место, чтобы выразить волнения и чаяния, и главное, представить себя другим элементам мозаики. Данная тенденция утверждает в числе приоритетных задач построение качественных взаимоотношений между «разными» гражданами одной страны, позволяющих развиваться всем культурным и социальным элементам общества для всеобщего блага и успешного построения сильного государства. Сейчас многонациональное демократическое государство немыслимо без мультикультурной художественной традиции. США, Великобритания, Российская Федерация, страны Европейского Союза, Казахстан уделяют особое внимание и, так или иначе, поощряют культурный плюрализм.

Рассуждая о необходимости уважительного отношения к разным культурам, Н.Назарбаев сказал, что «Современная молодежь – это граждане мира. Поэтому с малых лет надо учиться соблюдать права каждого человека, понимать его и слушать. Только тогда нас будут уважать» [7]. В Казахстане, как многонациональном государстве, устойчивое развитие и процветание в

первую очередь зависят от внутренней социальной стабильности. Принимая во внимание идею, что художественная литература страны - это «the most valuable source of information about the culture and the mentality of people... it reflect the customs, rituals, habits of people, their ideas about morals, patterns of behavior, etc.» [8, 114], она же выполняет формирующую функцию для общественного сознания. Произведения, где есть персонажи представляют различные народы Казахстана (уйгуры, татары, русские, немцы и многие другие) питают толерантность и доброжелательную атмосферу в полиэтническом социуме. Если говорить о языке литературы, то наряду с казахскими текстами особое место занимает отечественная литература на русском языке. При этом такая литература «кроме казахских (или русских) концептов и реалий окружающей действительности, включающие в свою речь единицы этнического языка» [9, 4]. Произведения современных авторов Казахстана, в которых язык, отражает многокультурность страны и присутствует положительная репрезентированность этносов, действительно можно назвать мультикультурными в той же степени, что и вышеописанная американская литература. Примирение различных полюсов сознания, укреплению национального единства и взаимоуважения культурных и социальных элементов условие устойчивого развития любого государства. В этих условиях любые качественные мультикультурные художественные произведения на литературном пространстве Казахстана могут стимулировать внедрение принципов мультикультурализма и целенаправленно формировать современного гражданина. Следуя словам Н. Назарбаева на сессиях Ассамблеи народа Казахстана: «помним о прошлом, надо быть устремленными в будущее, жить в мире и согласии с другими народами, уважать их культуру, традиции, обычаи. Как говорят казахи, «береке басы – бірлікте» – «преддверие счастья – в единении сил» [10].

Несмотря на кажущуюся чрезмерной акцентизацию различий в обществе, информационная, воспитательная, воздействующая функции мультикультурной литературы содействуют глубокому осознанию общего национального наследия и традиций государства. Поддерживается основной принцип мультикультурализма как социальной политики – когда граждане живут в обществе многообразия, и при этом разделяют множество культурных традиций, ценностей и общеполитических ориентиров, которые выступают связующим материалом нации. Качественная мультикультурная литература актуализирует идею «e pluribus unum», то есть идею создания общества, которое признает и уважает культуры всех своих разнообразных граждан объединенных едиными демократическими ценностями и отвечающего вызовам современности и сигналам будущего.

Список использованных источников

1 **Арцишевский, А.** Судьба писателя – судьба эпохи. Смагулу Елубаеву – 70 лет. Сетевое издание Central Asia Monitor 10-03-2017. [Электронный ресурс]. – <https://camonitor.kz/26584-sudba-pisatelya-sudba-epohi-smagulu-elubaevu-70-let.html> (дата обращения: 20.01.2020) Режим доступа к <https://camonitor.kz/> свободный.

2 **Melville, H.** Redburn: His First Voyage. 2003. – С. 414) The Project Gutenberg EBook. [Электронный ресурс]. – <http://www.gutenberg.org/files/8118/8118-h/8118-h.htm> (дата обращения: 18.01.2020). Режим доступа к <http://www.gutenberg.org/>свободный.

3 **Díaz, Junot.** The Brief Wondrous Life of Oscar Wao, Riverhead Books, 2007. – С. 199.

4 **Banks, Lynne Reid.** The Indian in the Cupboard, Yearling, 2010. С. 240.

5 **Speare, Elizabeth George.** The Sign of the Beaver, Houghton Mifflin Harcourt, 1983. – С. 135.

6 Publishing Statistics on Children's/YA Books about People of Color and First/Native Nations and by People of Color and First/Native Nations Authors and Illustrators. CCBC-A Library of the School of Education. Last updated: November 21, 2019. [Электронный ресурс]. – <https://ccbc.education.wisc.edu/books/pestats.asp#charts>. (дата обращения: 18.01.2020). Режим доступа к <https://ccbc.education.wisc.edu/> свободный.

7 Президент дал совет молодежи Казахстана. Интервью Н. А. Назарбаева телеканалу КТК. Веб-сайт телеканала КТК. 11.03.2019. [Электронный ресурс]. – <https://www.ktk.kz/ru/newsfeed/article/2019/03/11/114539/>. (дата обращения: 10.12.2019). Режим доступа к <https://www.ktk.kz/> свободный.

8 **Аманжолова, К. Б.** Русский язык в современном Казахстане: Проблемы и перспективы. – С. 4. Совершенствование методики обучения языкам: Площадка обмена прогрессивной практикой. Материалы международного научно-методического онлайн-семинара. Казань – Астана – Измир, 22 февраля 2017 г. С. 301.

9 **Kusnullina, G., Bolgarova, R., Islamova, E., Zholshayeva, M.** Comparison of dishware names in Tatar and Russian languages. Journal of International Research. С. 112 – 2017. – Vol.7, Is.2. – P. 112–115.

10 Консолидирующая роль казахов. Выдержки из выступлений Президента Нурсултана Назарбаева на сессиях Ассамблеи народа Казахстана. 02.04.2014. [Электронный ресурс]. – https://el.kz/news/archive/i-konsolidiruyushchaya_rol_kazakhov/. (дата обращения: 10.10.2020). Режим доступа к <https://el.kz/news/> свободный.

References

- 1 **Artsishevskii, A.** Sýdba pisatel'ia – sýdba epohi. Smagýlý Elýbaevý–70 let [Writer's destiny- destiny of time – Smagul Elubayev is 70 years old]. Setevoe izdanie Central Asia Monitor 10-03-2017. [Electronic resource]. – <https://camonitor.kz/26584-sudba-pisatelya-sudba-epohi-smagulu-elubaevu-70-let.html> (data obraeniia: 20.01.2020) Rejim dostýpa k /<https://camonitor.kz/svobodnyi>.
- 2 **Melville, H.** Redburn: His First Voyage. 2003. – S. 414). The Project Gutenberg EBook. [Electronic resource]. – <http://www.gutenberg.org/files/8118/8118-h/8118-h.htm> (data obraeniia: 18.01.2020). Rejim dostýpa k <http://www.gutenberg.org/svobodnyi>.
- 3 **Díaz, Junot.** The Brief Wondrous Life of Oscar Wao, Riverhead Books, 2007. C. 199.
- 4 **Banks, Lynne Reid.** The Indian in the Cupboard, Yearling, 2010. C. 240.
- 5 **Speare, Elizabeth George.** The Sign of the Beaver, Houghton Mifflin Harcourt, 1983. C. 135
- 6 Publishing Statistics on Children's/YA Books about People of Color and First/Native Nations and by People of Color and First/Native Nations Authors and Illustrators. [Elektronnyy resýrs] CCBC-A Library of the School of Education. Last updated: November 21, 2019. <https://ccbc.education.wisc.edu/books/pcstats.asp#charts>. (data obraeniia: 18.01.2020). Rejim dostýpa k //<https://ccbc.education.wisc.edu/svobodnyi>.
- 7 Prezident dal sovet molodeji Kazahstana. Interviy N. A. Nazarbaeva telekanaly KTK. [President gives advice to the youth of Kazakhstan. Interview of N. A. Nazarbayev to KTK TV chanel]. Veb-sait telekanala KTK. 11.03.2019.[Electronic resource]. – <https://www.ktk.kz/ru/newsfeed/article/2019/03/11/114539/>. (data obraeniia: 10.12.2019). Rejim dostýpa k // <https://www.ktk.kz/svobodnyi>
- 8 **Amanjolova, K. B.** Rýsskiy iazyk v sovremennom Kazahstane: Problemy i perspektivy. – s. 4. Sovershenstvovanie metodiki obýcheniia iazykam: Ploshadka obmena progressivnoi praktikoí. Materialy mejdýnarodnogo naýchno-metodicheskogo onlain-seminara. [Russian language in modern Kazakhstan. Problems and perspectives. Exchanging ground for progressive ideas. International scientific online seminar] Kazan – Astana – Izmir, 22 Fevral 2017 g. S. 301.
- 9 **Kusnullina, G., Bolgarova, R., Islamova, E., Zholshayeva, M.** Comparison of dishware names in Tatar and Russian languages. Journal of International Research. C. 112 – 2017. – Vol.7, Is.2. – P. 112–115.
- 10 Konsolidirýyáia rol kazahov. Vyderjki iz vystýplenií Prezidenta Nýrsýltana Nazarbaeva na sessiiah Assamblei naroda Kazahstana. [Consolidating role of Kazakhs. Extracts from N. Nazarbayev speech at the meeting of Assembly

of people of Kazakhstan] 02.04.2014. [Electronic resource]. – https://el.kz/news/archive/i-konsolidiruyushchaya_rol_kazakhov/. (data obraenna: 10.10.2020). Rejim dostyра k <https://el.kz/news svobodny1>.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

Г. К. Кожбаева

Сапалы мультимәдени әдебиеттің ерекше белгілері және оның алуан түрлілік қоғамдағы рөлі

Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

G. K. Kozhbayeva

Defining characteristics of high-quality multicultural literature and its role in diverse society

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Material received on 10.12.20.

Ақпараттандыру және жаһандық қоғамдағы қон дамыған мемлекеттер шекарасында мультимәдениетті халықты қалыптастыруға ықпал етеді. Көркем әдебиет қоғамдық сананың формасы ретінде дәуірдің эмоциялық, ұтымды және рухани жағдайын кешенді түрде көрсетеді. Өз кезегінде, мультимәдени көркем әдебиет идеялық-тақырыптық және бейнелі репрезентация арқылы жаңа қоғам ішіндегі өзара қарым-қатынасты дамытуда маңызды рөл атқарады. Алайда, бірқатар критерийлерге жауап беретін туындылар ғана сананың ашықтығына негізделген гуманистік идеологияның қалыптасуына және ұлттардың бірыңғай мәдени кодын сақтай отырып, «басқа» мәдениеттердің маңыздылығын мойындауға оң әсер етуі мүмкін. Қазіргі АҚШ әдебиетінің мысалында автордың құзыреттілігі, суреттің шынайылығы, сыйластық қарым-қатынас, мультимәдени әдебиеттің сапасын бағалау үшін қызмет ететін көркем және идеялық құндылық сияқты параметрлер қарастырылған.

Кілтті сөздер: мультимәдени әдебиет, алуан түрлілік қоғам, репрезентациялануы, интеграция, дифференциация.

Informatization and global migration contribute to the formation of a multicultural population within the borders of developed countries. Fiction as a form of social consciousness comprehensively reflects the emotional, rational and spiritual state of the era. In turn, multicultural fiction, through its ideological, thematic and imaginative representation, plays a significant role in the development of relationships within a new society of diversity. However, only works that meet a number of criteria can positively influence the formation of a humanistic ideology based on openness of consciousness and recognition of the importance of «other» cultures while preserving the common cultural code of Nations. Using the example of modern American literature, we consider such parameters as the author's competence, image reliability, respect, artistic and ideological value, which serve to assess the quality of multicultural literature.

Keywords: multicultural literature, diverse society, representation, integration, differentiation.

<https://doi.org/10.48081/LUSF6069>**Г. А. Куребаева, М. О. Искакова, Г. А. Куребаева**

Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ЭМОЦИЯ ТІЛДІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТА ГЕНДЕРЛІК ФАКТОР РЕТІНДЕ

Берілген мақалада эмоцияны білдіруде тілдік құралдарды қолданудағы гендерлік ерекшелік қарастырылды. Қазіргі уақытта зерттеушілер эмоцияны зерттеу мәселесіне ерекше ден қоя бастады. Адам эмоциясы және оның лингвистикалық құралдар арқылы берілу механизмі үнемі ғылыми зерттеулер нысаны болып келеді. Бірнеше ғылымдар қатары осы мәселемен жүйелі түрде айналысады: психология, физиология, әлеуметтану, философия, этика, медицина, лингвистика. Лингвистикада эмоция алуантүрлі тілдер материалдары негізінде көптеген зерттеулер пәніне айналды. Отандық және шетел ғалымдарының бірқатар еңбектерінде эмоцияның фонетикалық, лексикалық, сөзжасамдық, фразеологиялық, сондай-ақ грамматикалық құралдар көмегімен берілетіндігі айтылады.

Эмотивтік мән және экспрессивтілік категориясының мазмұны сипатталды. Экспрессивтілік тілдік қарым-қатынасқа түсушілердің эмоциясын жеткізуге қызмет ете отырып, прагматикалық әлеуметке ие болады. Ғалымдардың анықтамасына сүйенсек, экспрессивтілікті айтушының өзі баяндап, әңгімелеп тұрған жайға өзінің жеке басының көзқарасын, пікірін білдіретін семантикалық-стилистикалық белгілердің, амалтәсілдердің жиынтығы ретінде қарастырамыз. Ғалымдар, экспрессивтіліктің эмоцияға байлаулы емес екендігін, эмоцияға қатысы жоқ құбылыстарға байланысты да қолданыла беретіндігін айтады, оның себебі адам айналасындағы заттар мен құбылыстарды қабылдағанда оның санасында оларға қатысты баға тууы мүмкін екендігі айқын. Бұл категорияның жалпы мазмұны сойлеушіге әсер ету мақсатындағы сойлеушінің сезімі, көңіл-күйі, қарым-қатынасын тілдік тұрғыдан құрудан тұрады; бұл категория алуантүрлі жүйелік-тілдік бірліктер мен тілдік құралдардан тұрады; сойлесімде экспрессивтілікті жүзеге асырудың мақсаты эмоционалдық тұрғыдан әсер ету эффектісі болып табылады; бұл категория функционалды-прагматикалық қызметі мен функционалды-семантикалық аспектісімен айқындалады.

Кілтті сөздер: эмоция, лингвистика, механизм, гендерлік ерекшелік, экспрессивтілік

Кіріспе

Психолінгвистиканың қазіргі даму сатысында тілдік жүйенің заңдылықтары мен тілдің қызмет ету ерекшеліктері адамның әлеуметтік және жеке тілдік санасы және сөйлесім әрекеті арқылы қарастырылады. Тілдік қарым-қатынаста ғалымдар этникалық топ, жыныстық топ, жасына, мамандығы, білімі, әлеуметтік ұстанымы сияқты мәселелерді анықтайды. Тілдік қарым-қатынаста осы атап көрсетілген барлық факторлар анықтала қойған жоқ, көптеген факторлар, оның ішінде гендерлік фактор тілдік тұрғыдан енді зерттелу үстінде. Гендерлік фактор ретінде ер адам мен әйел адамның қоғамдағы орны мен өзін-өзі ұстауына әсер етуші, құндылықтар мен ұстанымдардан тұратын әлеуметтік, психологиялық және мәдени-символдық аспектілер түсіндіріледі.

Зерттеу нысаны эмоцияны білдіруде тілдік құралдарды қолданудағы гендерлік ерекшелік.

Зерттеу пәні эмоцияның гендерлік тұрғыдан берілу тәсілдері.

Мақсаты гендерлік ерекшелікті анықтау барысында эмоцияның тілдегі көріністерін айқын беретін тілдік құралдарды қарастыру.

Міндеттері:

- эмоцияны тілдік категория ретінде қарастыру;
- ер адам мен әйел адамның тілдік жүйесіндегі тілдік элементтерді талдау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Тіл мен сөйленім арқылы көрініс табатын эмоция мәселесі тілшілердің, психологтар мен аудармашылардың үнемі назарында, осы мәселені тереңдетіп зерттеу қазіргі тіл білімінде өзекті болып табылады.

Эмоция – адамның түрлі тіршілік жағдайына қанағаттануы мен қанағаттанбауын білдіретін психологиялық шартты күй. Эмоция адамның көңіл-күйіне байланысты түсінік, дегенмен осы күнге дейін эмоционалдылық мәселесі экспрессивтілікпен бірге қарастырылып келеді. Лингвистикалық сөздікте экспрессивтілік ұғымына берілген анықтама: «совокупность семантико-стилистических признаков единицы языка, которые обеспечивают ее способность выступать в коммуникативном акте как средство субъективного выражения отношения говорящего к содержанию или адресату речи» [1, 402 б.].

Ғалымдар ағылшын тілді лингвистикалық зерттеулерде «экспрессивтілік» (expressivity, expressiveness) терминінен гөрі «экспрессивтік мән» (expressive meaning) и «экспрессивті семантика» (expressive semantics) терминдерінің жиі қолдану тенденциясы қалыптасқандығын айтады [2, 15 б.].

Экспрессивтілікті эмоционалдылыққа қарағанда кең ұғым ретінде танытын Н. А. Лукьянова, М. И. Черемисина, О. А. Рыжкина сияқты ғалымдар

эмоционалдылық күйді білдіретін сөздерді экспрессивті лексикалық қорға жатқызады, яғни, осы ғалымдардың тұжырымдауынша, эмоционалдылық экспрессив негізінде пайда болған, сондықтан экспрессив бірінші деп, ал эмоционалдылық екінші деп таниды. Ал Е. М. Галкина-Федорчук осы екі ұғымға байланысты, яғни эмоционалдылық пен экспрессивтілікке байланысты мынандай пікір білдіреді: «Тілдің эмоционалды құралдары үнемі экспрессивті, бірақ экспрессивті құралдар эмоционалды болмауы да әбден мүмкін» [3, 4].

Д. С. Писарев тіл біліміндегі осы екі ұғым туралы зерттеушілердің пікірлерін талдай келе, көптеген зерттеулерде «эмоционалдылық» пен «экспрессивтілік» түсініктерінің аражігі анық көрсетілмейдігіне тоқталады. Оның пікірінше эмоционалдылық және экспрессивтілік категориялары бір бірімен байланысты, ал олардың арасындағы басты айырмашылық мынада: егер эмоционалдылықтың негізгі функциясы тілдік емес объектілерін бағалау болса, онда экспрессивтілік – әсерлі сөйлеу күші, экспрессивтілік тұрғысынан тыңдаушыға мақсатты әсер ету. «Осылайша, экспрессивтілік-адресатқа бағытталған категория, ол прагматикалық мәнге ие», – деп өз анықтамасын береді. Осы айтылған жайттан ғалымның экспрессивтілікті прагматикалық категория ретінде қарастыратындығын көреміз [4, 116 б.]. Енді осы мәселеге қатысты қазақ және орыс тілдерінің эмотивті лексикасына қатысты зерттеулер жүргізген З. Х. Ибадильдинаның пікіріне тоқталсақ: «Синонимичное употребление терминов «эмоциональды-экспрессивті», «экспрессивті-эмоциональды», «экспрессивті-эмоциональды бағалаушытық» терминдерінің синонимдік қолданысы осы терминдер туралы әртүрлі түсініктердің шегі жоқ екендігін көрсетсе керек. «Эмоциональды бояғыштық мәні бар лексика» термині сөздің эмоционалды бояуы оның стилистикалық сапасы ретінде қарастырылатын стилистикалық зерттеулер үшін ғана орынды» [5, 20 б.].

Сонымен, экспрессивтілік – бұл, психофизиологиялық негізі адамның эмоциясы мен жай-күйі болып табылатын тіл мен сөйлесім санаты; бұл категорияның жалпы мазмұны сөйлеушіге әсер ету мақсатындағы сөйлеушінің сезімі, көңіл-күйі, қарым-қатынасын тілдік тұрғыдан құрудан тұрады; бұл категория алуантүрлі жүйелік-тілдік бірліктер мен тілдік құралдардан тұрады; сөйлесімде экспрессивтілікті жүзеге асырудың мақсаты эмоционалды тұрғыдан әсер ету эффектісі болып табылады; бұл категория функционалды- прагматикалық қызметі мен функционалды-семантикалық аспектісімен айқындалады.

Эмотивтілік экспрессивтілік категориясының мазмұнын құрап, оның құрылымына кіреді, эмоционалдылық эмоцияны білдіру үшін қызмет етеді, ал экспрессивтілік – ол кең мағынадағы түсінік, өзіне эмоционалдылықты бағындыра отырып, көңіл-күйді бояуын қанықтырып, асыра бейнелеп жеткізу тәсілі. Экспрессивтілік қарым-қатынасқа түсушілердің эмоциясын жеткізуге қызмет ете отырып, прагматикалық әлеуетке ие болады.

Ғалымдар, экспрессивтілікті тілдегі көрінісіне қарай төмендегідей топтастырады:

- 1 графикалық экспрессивтілік;
- 2 фонетико-фонологиялық экспрессивтілік;
- 3 лексикалық экспрессивтілік;
- 4 фразеологиялық экспрессивтілік;
- 5 сөзжасамдық экспрессивтілік;
- 6 мәтіндік экспрессивтілік.

Сөйлеушінің эмоционалдық тұрғыдан реакция жасауы сөйлесім құрылымына енеді де, оның барлық компоненттерін қамтиды: бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш. Эмоция тілдік және сөйлесім құралдары арқылы күшейтіледі: прагматикалық тұрғыдан субъект/объект, оның іс-әрекеті, сөйлемде өз тілдік бірліктерін қолдануы (мысалы, эмоционалды-бағалауыштық предикатар, одағайлар, кіріспе сөз және тағы басқа көмегімен) қарым-қатынасқа түсушілердің тілдік әрекеті.

Модальділік пен эмотивтілік байланысына Т. В. Романова: «Модальды реакциялар спикердің белгілі бір эмоционалды жағдайымен байланысты. Сөйлеушінің сөйлеу тақырыбына эмоционалды қатынасын көрсететін эмоционалды өрнек – бұл адамның айналасындағы әлемге қатынасын білдірудің нақты формасы, бұл эмоционалдылықты модальдылық санатына қосуға объективті негіз береді», – деп ашып көрсетеді [6, 110].

Көптеген лингвистер ер адамдардың әйел адамдарға қарағанда тілдегі жаңа деректерді жылдам қабылдайтындығын атап көрсетеді, олар неологизмдерді көбірек қолданады және терминология мен кәсіби лексиканы жиі қолданады [30].

«There would have been great expectations to follow-up with another chart-topper. How did you feel when the final master was in the can?» [Taylor P. J]. «It that is the case, though, Bertolucci refuses to take the rap for this homophobic denouement» [Jeffries S.].

Ағылшын тілінде әйел адамдарда эмоция етістікке қарағанда сын есімдермен жиі беріледі: to be sad, pleased, afraid, angry, happy, disgusted, glad, etc. Көптеген лингвистер, мысал үшін В. В. Потапов айтуынша, әйел адамдардың тілдік қолданысына бағалауыштық мәндегі сын есімдер тән. Ер адамдар бағалауыштық мәндегі сын есімдерді қолданған жағдайда да, тек сандық және параметрлік қасиетті анықтайтын сын есімдер қолданатындығын атап көрсетеді: «Женщина скорее скажет awful или pretty вместо very или so» [7, 94–117.].

«But obviously you formed a very unique bond with Visconti as a result of Rocco and then the Leopard. And a couple of years later you did a film called Sandra, which was radically different. That's one of the rarest films we're presenting in the season, and a lot of people haven't seen it.»

«It's fantastic» [Wootton A.]. «I was very influenced by the makeup of Claudia Cardinale in a film where she had very dark eyeliner, As soon as we hit on that for Penélope, everything changed. It was also very important» [Delgado M.].

Дегенмен осыған кері мысалдар да бар: ер адамдар эмоционалды тұрғыдан тым әсерлі сын есімдер қолданады, эпитеталар кездестіруге де болады: «What did your father think of the Conformist?... What a monstrous egoist, I say» [Jeffries S.]. «Well, because obviously Visconti had a massive influence on your life and on your career, but you obviously did many, many other things» [Wootton A.]. «And it requires a totally different style of shooting. And you just sense this automatically» [Andrew G.].

Әйел адамдардың тілдік қолданысында модалды етістіктер жиі қолданылатындығын байқатты: «But to do this kind of work, you have to be very strong, otherwise you lose your personality, your identity» [Wootton A.]. Ер адамдар сөйлесімінде модалді етістік + үстеу конструкциясы қолданылатындығын мына мысалдан көруге болады: «And I just wondered how what's interesting to me, looking at your career, is that Fellini and many other Italian directors...perhaps you could talk about the contrast between that and working in Hollywood» [Wootton A.]. Әйел адамдар ер адамдарға қарағанда өздерінің ішкі әлеміне көп тәуелді, сол себепті сезім, эмоция білдіретін сөздер мен адамның эмоционалды-психологиялық көңіл-күйін танытатын етістіктерді қолданады: «Эмоционалдылық деңгейдің жоғарылауына байланысты әйелдердің сөйлеуінде эллиптикалық және инверттелген құрылымдардың пайда болуы жоғары. Өз ойларын білдіру үшін әйел екпін және интонация сияқты эмоцияларды білдіру құралдарын жиі қолданады» [8]: «It's fantastic because I've been living thousands of lives, not only my life. Lots. I've also been doing all the literature, Italian literature» [Wootton A.].

Дегенмен осы тектес қолданыстарды ер адамдардан да байқауға болатындығын атап өтеді: «You've mentioned that you rehearsed for three months before shooting – what did that actually involve?». «I'm obsessed» [Delgado M.]. «...do you think people equate your life and art a little bit too closely?». «Yes, I do think that. I think that for some reason it gives people pleasure to equate the life of certain movie actors or actresses with their actual lives» [Andrew G.]. «I'm afraid that's all we have time for.». «Thank you all for coming. I'm flattered and astounded that you showed up, and if you see my movie, don't be too harsh on it» [Andrew G.].

Әйел адамдардан кіріспе сөз бен өзінің сенімді сөйлеп тұрғанының белгісі ретінде өз сөздері мен біреудің ойларына сілтеме түріндегі конструкциялар кездеседі, мысалы: probably, possibly, certainly, I think, I suppose, you see, to seem, to my mind. «Are you still writing songs?» – «I remember when New on Earth had finished and I told people it had taken five

years, the illusion was that I'd been five years in the studio. It was probably only three months actually spent recording» [Taylor P. J].

Н. Конклин әйел адамдарда модалді тілдік құралдардың көптеп кездесуін жалпы әйелдер сөйлеуінің белгісіздік және сенімсіздікпен сипатталуымен түсіндіруге болады дейді [9]. Ер адамдарға шартты райда сөйлеу тән екендігі анықталған: «I wish I could absorb them even more because these are the great profound cinema artists of my lifetime» [Andrew G.].

Адамның эмоционалды қалпын көрсетуде неғұрлым жиі қолданылатын тілдік бірлік – одағай. Одағайлар лексиканың ерекше бөлігін құрайды, олардың заттық-логикалық мәні болмайды. Тілші ғалымдар одағайларды эмоционалды лексика құралы деп таниды: оның сөйлемдегі орны факультативті ғана, яғни сөйлемнің мағынасына нұқсан келтірместен сөйлем ішінен жеңіл алып тастауға болады, одағай сөйлемнің басқа мүшелерімен синтаксистік тұрғыдан байланыспайды, тек сөйлемге эмоционалды реңк береді. Көптеген эмоционалды сөздер, әсіресе одағайлар, жағымды да, жағымсыз мәнде де қолданыла береді. «Oh» одағайы, мысалы, қуанышты да, ренішті де, одан басқа эмоцияларды да білдіреді. Осылайша, одағайлардың заттық мәні жоқ, эмоционалдық мағынасы сөйлемнен байқалады. «And Sarkozy...Oh, just Sarkozy. I don't know if he's going to...You know France is...Ahhhhh» [Brough G.].

Тілдің синтаксистік бөлігі тілдің жалпы жүйесінде негізгі деңгей деп есептеледі – ой мен эмоцияны беру үшін тек қана лексикалық материалды қолдану жеткілікті емес, сөздер арасындағы байланысты дұрыс және дәл құру маңызды. Тілдің синтаксистік деңгейіндегі негізгі бірліктер сөз тіркестері мен сөйлемдер. Көп жағдайда айтылымның эмоционалдығы синтаксистік құралдар арқылы жүзеге асады. Лексикаға қарағанда стилистикалық деңгейдің нақты стилдік бояуы болмайды, дегенмен де сөйлем мағынасын дәл беру синтаксиске жүктелген. Эмоционалды синтаксисті Н.В. Буренина хабарламаның негізгі мазмұнын емес, субъективті-бағалауыштық, эмоционалды-бояулы ойды тындаушыға жеткізуге бағытталған арнайы құрылымдық формациялар ретінде қарастырады [10, 28–35]. «And I feel you can be distracted – you get distracted by your relationships, you get distracted by the meaninglessness of a sporting event, by a movie, by the work that you're doing that you think is important at the time...And so we distract ourselves, and good distraction is the best we can do» [Andrew G.]. Бұл қолданыстан қайталау, анафора, параллелді конструкция секілді стилистік құралдарды көруге болады. «I'm interested in where you get your ideas from?» «Well, you know, it's a funny thing. It's good luck in my life, it's the one thing I can do. I was thrown out of school, I'm not a good student, I have no competence in any particular area» [Andrew G.].

Бұл мысалдан да қайталау, параллелді конструкция тәрізді стилистік құралдарды көреміз. «We want people to give us facts, not just opinions,

and solutions, not just gripes. We're not here to decide a stadium or a harbour crossing. We're just looking a government structures. We're doing a lot of homework but the work will really start once the hearing start» [Broadhurst C.].

Эмоцияның синтаксиске әсерін ықшамдалған сөйлемдерді (эллиптикалық сөйлемдер) зерттеу арқылы көруге болады. О. В. Добрунованың ойынша эллипсис, сөйлеу ағымын парцеллеу, сегменттеу, окшаулау, үзілісті, бұзылған құрылымдардың көмегімен эмоционалды әсерге қол жеткізуге болады. Бұл әдістер сөйлем құрылымын «босатады», коммуниканттың мазасыздығын, оның психикалық тежелуін көрсетеді. Сондықтан бұл құралдарды эмоционалдылықтың белгісі деп санауға болады [10, 25 б.]. «Did you think you'd have as much success in New Zealand in such short time?». «We believed that hard work could make us valid. Maybe it will» [Taylor P. J].

Сөйлеушінің эмоционалды жағдайын көрсетуде лепті сөйлемдердің атқаратын қызметі зор. Лепті екіпін сөйлемге тек қана эмоционалды реңк қана беріп қоймайды, ол сөйлеушінің қарым-қатынасын да көрсетеді: «I love going to the Cannes Film Festival. No sleep, but good fun!» [Brough G.].

Көптеген психологтар мен әлеуметтанушылар жоққа шығарғанмен, эмоционалдылық әйел адамға қалай тән болса, ер адамға да солай тән. Оны жоғарыда келтірілген мысалдардан анық көруге болады. Ер адамдардың тағы бір гендерлік ерекшелігі, олар тілдегі жаңа деректерді жылдам қабылдайды, неологизмдерді көбірек қолданады және терминология мен кәсіби лексиканы жиі қолданады. Әйел адамдарда эмоция етістікке қарағанда сын есімдермен жиі беріледі: олардың тілдік қолданысы бағалауыштық мәндегі сын есімдермен ерекшеленеді және әйел адамдардың тілдік қолданысында модалды етістіктер жиі қолданылады. Ер адамдар бағалауыштық мәндегі сын есімдерді қолданған жағдайда да, тек сандық және параметрлік қасиетті анықтайтын сын есімдер қолданатындығы байқалады.

Қорытынды

Сонымен, ер адам мен әйел адамның тілдік репрезентациясы мына деңгейлерден тұрады:

1 Лексикалық деңгейде: әйел адамдар аффективті лексика, анықтауыштар мен модалды конструкцияларды қолдануға бейім. Ер адамның сөйлесім әрекеті әртүрлі білім саласы бойынша терминологиялық лексиканы қолдануымен ерекшеленеді, абстрактылы зат есімдер мен балағат сөздерге де толы болып келеді.

2 Стилистикалық деңгейде: әйел адамдарға сыпайлылық пен жұмсартып айту формалары, сұрақ қою арқылы анықтап алу; клише, ресми лексика, бағалауыштық мәндегі лексикалар, бейнелеп, айшықтап сөйлеу тән, күшейтпелі шырай жиі қолданады. Ер адамдарға эмоцияға берілмей, барынша қысқа, дәл сөйлеу тән, эмоцияларын жеткізулері бір сарынды.

3 Синтаксистік деңгейде: әйел адам сөйлеу актiсi үстеу+үстеу конструкциясын жиі қолдану тәсілімен, жай сөйлемдер мен күрделі сөйлемдер, сұраулы және лепті сөйлемдер арқылы ерекшеленеді. Ер адамдарда өтініш, тілек, рұқсат, кенес сұрап тұрса да бұйрық рай мәнде қолданыс табады.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 608 с.
- 2 **Foolen, A.** The Expressive Function of Language: Towards a Cognitive Semantic Approach // The Language of Emotions. Amsterdam, 1997. – P. 15–32. 286.
- 3 **Галкина-Федорук, Е. И.** Об экспрессивности и эмоциональности в языке [Текст]. – В кн.: Сборник статей по языкознанию. – М., 1958. – С. 118–125.
- 4 **Писарев, Д. С.** Функционирование восклицательных предложений в современном французском языке и их прагматический аспект [Текст] Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1983. – С. 114–125.
- 5 **Ибадильдина, З. Х.** Эмотивная лексика казахского и русского языков: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1997. – 223 С.
- 6 **Романова, Т. В.** Модальность. Оценка. Эмоциональность: Монография. Нижний Новгород, 2008.
- 7 **Потапов, В. В.** Современное состояние гендерных исследований в англоязычных странах / В.В. Потапов // Гендер как интрига познания. – М. : 2002. – С. 94–117.
- 8 **Conklin, N. F.** Toward a feminist analysis of linguistic behaviour // Papers in women's studies. London: 1974. – № 1.
- 9 **Буренина, Н. В.** Диалог и эмотивная функция языка // Диалог о диалоге: Межвуз. сб. науч. тр. Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 1991. – С. 28–35.
- 10 **Добрунова, О. В.** Влияние эмоций на синтаксический строй разговорной речи (на материале немецкого языка): Автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1990. – 25 с.
- 11 **Изард, К. Э.** Психология эмоций. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 464 с.
- 12 **Collins, W. W.** The Woman in White. Oxford: Oxford University Press, 2008. – 691 p.
- 13 Merriam-Webster: Dictionary and Thesaurus. 1964. [Электронный ресурс]. – <https://clck.ru/DSxuV>.
- 14 **Талашова, Н. Г.** Средства описания женских отрицательных эмоциональных состояний (на материале английского языка) // Евразийский союз ученых (ЕСУ). М.: Евразийский союз ученых, 2015. – № 11 (20) – С. 42–44.

References

- 1 Slovar lingvističeskikh terminov. [Dictionary of linguistic terms]. – M., 1966. – 608 p.
- 2 **Foolen A.** The Expressive Function of Language: Towards a Cognitive Semantic Approach // The Language of Emotions. Amsterdam, 1997. – P. 15–32. – 286.
- 3 **Galkina-Fedorýk, E. I.** Ob ekspressivnosti i emotsionalnosti v iazyke [Tekst]. [Galkina-Fedoruk, E. I. On expressiveness and emotionality in language [Text]]. – In the book: Collection of articles on linguistics. – M., 1958. – P. 118 125.
- 4 **Pisarev, D. S.** Fýnktsionirovanie vosklitsatelnyh predloženii v sovremennom frantsýzskom iazyke i ih pragmatičeskii aspekt [Tekst] Pragmatičeskie aspekty fýnktsionirovaniia iazyka. [Pisarev D. S. Functioning of exclamation sentences in modern French and their pragmatic aspect [Text] Pragmatic aspects of language functioning. – Barnaul: ASU publishing House, 1983. – P. 114 125.
- 5 **Ibadildina, Z. H.** Emotivnaja leksika kazahskogo i rýsskogo iazykov: Dis. kand. filol. naýk. [Z. Ibadildin. Emotive language Kazakh and Russian languages, Diss. Cand. filol. Sciences]. – Almaty, 1997. – 223 P.
- 6 **Romanova T. V.** Modalnost. Otsenka. Emotsionalnost [Romanova T. V. Modality. Evaluation. Emotionality]: A Monograph. Nizhny Novgorod, 2008.
- 7 **Potapov, V. V.** Sovremennoe sostojanie gendernyh issledovanii v angloiazyčnyh stranah [Potapov, V. V. Current state of gender studies in English-speaking countries / V. V. Potapov // Gender as an intrigue of knowledge]. – M. : 2002. – P. 94–117.
- 8 **Conklin, N. F.** Toward a feminist analysis of linguistic behaviour // Papers in women's studies. London: 1974. № 1.
- 9 **Býrenina, N. V.** Dialog i emotivnaja fýnktsija iazyka [Burenina N. In. Dialogue and emotive language function] // Dialogue about dialogue: Mezhvuz. SB. nauch. Tr. Saransk: Publishing house of the Mordovian University, 1991. – S. 28–35.
- 10 **Dobrýnova, O. V.** Vlianie emotsii na sintaksičeskii stroi razgovornoj reči (na materiale nemetskogo iazyka) [Dobrunov O. V. the Influence of emotions on the syntactic structure of spoken language (on a material of German language)]: Avtoref. ... Cand. Philol. nauk. – M., 1990. – 25 s.
- 11 **Izard, K. E.** Psihologija emotsii. [Izard K. E. Psychology of emotions]. Saint Petersburg: Piter, 1999. – 464 p.
- 12 **Collins, W. W.** The Woman in White. Oxford: Oxford University Press, 2008. – 691 p.
- 13 Merriam-Webster: Dictionary and Thesaurus. 1964. [Electronic resource]. – <https://clck.ru/DSxuV>.
- 14 **Talashova, N. G.** Sredstva opisaniia jenskikh otritsatelnyh emotsionalnyh sostojanii (na materiale anglijskogo iazyka) [Talashova N. G. Means of describing

women's negative emotional States (based on the material of the English language)]
// Eurasian Union of scientists (ESU). – Moscow : Eurasian Union of scientists,
2015. No.11 (20) – P. 42–44.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Г. А. Куребаева, М. О. Искакова, Г. А. Куребаева

Эмоция как гендерный фактор в языковом общении

Университет Шакарима,

Республика Казахстан, г. Семей.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

G. A. Kurebayeva, M. O. Iskakova, G. A. Kurebayeva

Emotion as a gender factor in language communication

Shakarim University,

Republic of Kazakhstan, Semey.

Material received on 10.12.20.

В данной статье рассмотрена гендерная специфика использования языковых средств выражения эмоций. В настоящее время исследователи начали уделять особое внимание проблеме изучения эмоций. Человеческая эмоция и механизм ее передачи лингвистическими средствами постоянно становятся объектом научных исследований. Этим вопросом систематически занимается ряд наук: психология, физиология, социология, философия, этика, медицина, лингвистика. В лингвистике эмоция стала предметом многочисленных исследований на материале различных языков. В ряде работ отечественных и зарубежных ученых отмечается, что эмоции передаются с помощью фонетических, лексических, словообразовательных, фразеологических, а также грамматических средств.

Охарактеризовано содержание категории эмотивной сущности и выразительности. Экспрессивность приобретает прагматический потенциал, служа для передачи эмоций вступающих в языковое общение. Ученые отмечают, что экспрессивность не привязана к эмоциям, она может использоваться и в связи с явлениями, не связанными с эмоциями, причина которых очевидна, что при восприятии человеком окружающих предметов и явлений в его сознании может рождаться оценка по отношению к ним. Общее содержание данной категории состоит в языковом построении чувств, настроений, общения говорящего с целью воздействия на говорящего; данная категория

состоит из различных системно-языковых единиц и языковых средств; целью реализации выразительности в разговоре является эффект аффекта с эмоциональной точки зрения; данная категория определяется функционально-прагматическим функционированием и функционально-смысловым аспектом.

Ключевые слова: эмоция, лингвистика, механизм, гендерная специфика, экспрессивность.

This article examines the gender specificity of using language means of expressing emotions. Currently, researchers have begun to pay special attention to the problem of studying emotions. Human emotion and the mechanism of its transmission by linguistic means are constantly becoming the object of scientific research. This issue is systematically dealt with by a number of sciences: psychology, physiology, sociology, philosophy, ethics, medicine, linguistics. In linguistics, emotion has been the subject of numerous studies on the material of various languages. In a number of works of Russian and foreign scientists, it is noted that emotions are transmitted using phonetic, lexical, word-forming, phraseological, and grammatical means.

The content of the category of emotive essence and expressiveness is characterized. Expressiveness acquires a pragmatic potential, serving to convey emotions entering into language communication. Scientists note that expressiveness is not tied to emotions, it can also be used in connection with phenomena that are not related to emotions, the reason for which is obvious that when a person perceives surrounding objects and phenomena in his mind, an assessment can be born in relation to them. The general content of this category consists in the linguistic construction of feelings, moods, communication of the speaker in order to influence the speaker; this category consists of various system-language units and language means; the purpose of implementing expressiveness in conversation is the effect of affect from an emotional point of view; this category is defined by functional-pragmatic functioning and functional-semantic aspect.

Keywords: emotion, linguistics, mechanism, gender specificity, expressivity.

<https://doi.org/10.48081/JCWR3653>**Э. С. Құрманғожаева¹, С. Н. Сүтжанов¹, Б. Ш. Құралқанова²**¹Алматы менеджмент университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;²Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БЕРНИЯЗ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СИМВОЛИЗМ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Мақалада Бернияз Күлеев лирикасындағы символдың табиғаты сараланып, қолданыс аясы, көркемдік ерекшелігі талданған. Б. Күлеев – символист ақын. Б. Күлеев шығармашылығы ұзақ жылдар бойы дәуірдің тынысына, заманның қытымыр қабағына байланысты күрделі, қайшылықты тұрғыда бағаланып келді. Ақын өлеңдерінің сипатына қарап отырып, оның көңіл-күйді көп жырлауы ақынның өзінің басын ғана күйттеген, өзімің дарашыл пиғылдан тумағандығына көз жеткіземіз.

Қазақ символизмінің ірі өкілі Мағжан болса, соның қатарында Бернияздың да есімі аталады. Жалты, символизм әдеби ағым ретінде алғаш Еуропада XIX ғасырдың аяғында, ал Ресейде XX ғасырдың басында пайда болып, қалыптаса бастады.

Сондай-ақ, қазақ әдебиетіндегі символизмді қарастыру бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болғандықтан, символдың образдылық сипатын аталмыш ақын поэзиясы арқылы көрсету біршама айқындалған. Бұл – еңбектің көлемді болмаса да, өзектілігін айқындары анық. Мерзімді басылымдар мен әртүрлі ғылыми-теориялық әдебиеттерде осы мәселе қозғалып, белгілі бір деңгейде зерттелгенімен, әлі де оның көрінісін зерттеудің маңызы зор. Мақалада аталмыш ақынның өлеңдеріндегі символдың көркемдік ерекшеліктерін әдеби негізде зерттеуді тиімді деп тауып, барыниша көкейкесті мәселе ретінде қарастыру көзделінген.

Кілтті сөздер: лирика, символизм, әдеби ағым, символ табиғаты, образдылық, лирикалық бейне.

Кіріспе

XX ғасырда қазақ қоғамы үлкен сілкіністер мен ояну кезеңін бастан кешті. Бұл кезең Шығыс халықтарының ойлау қабілеті мен сауаттылығы дами бастаған кезең болды. Әртүрлі сипатта оқу-білім, баспасөз, мәдениет

мәселелері қозғалды. Әрине, бұл іс-әрекеттерді халықтың қажырлы ұлдары мен елдің ертеңіне алаңдаушы арыстар жасады.

Ғасырлар бойы Ресей империясының езгісінде болған бұратана халқытар азаттыққа ұмтылды. Өйткені келешекте келер ұрпақтың өз тілін, дінін, менталитетін ұмытып кету қаупі туды. Ресей империясы қазақ халқын мәңгүртке айналдырғысы келді. Алайда бұл ойлары жүзеге асқан жоқ. Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, С. Торайғыров, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев сияқты азаматтар өз халқын сауатты болуға, ой өрісін дамытуға, өркениетке ұмтылуға шақырды. Ол кездегі оқулар орыс немесе араб-парсы тілдерінде болғандықтан, қазақ тілі алынып тасталды. Сондықтан олар баспасөзде де, өз еңбектерінде де мүмкіндігінше қазақ тілін қолданып, қазақтардың өз тілі мен дінін ұмытпауына көмектесті. Олар үгіт-насихат тұрғысынан ағартушылық танымдағы еңбектер жазды.

Міне, осындай қиын-қыстау кезеңде өмір сүріп, жазықсыз айыпталған саңлақтарымыз аз болған жоқ. Солардың қатарында аты аталмай келген, көпшілікке етене таныс емес бір есім бар. Ол – ХХ ғасырдың басында өмір сүрген дарынды ақын, қоғам қайраткері Бернияз Күлеев.

Б. Күлеев шығармашылығы ұзақ жылдар бойы дәуірдің тынысына, заманның қытымыр қабағына байланысты күрделі, қайшылықты тұрғыда бағаланып келді. Зерттеуші-ғалымдардың көпшілігі ақынның көңіл-күй сезімдеріне көп берілуін, бірыңғай махаббат пен сезім күйлерін суреттеуін мансұқтап, тұжырымдар жасады. Ақын өлеңдерінің сипатына қарап отырып, оның көңіл-күйді көп жырлауы ақынның өзінің басын ғана күйттеген өзімішкіл, дарашыл пиғылдан тумағандығына көз жеткіземіз.

Бернияздың ақындық қуаты мен шығармашылығының қайнар көздері лирика жанры екенін оның шығармашылығы туралы жазылған зерттеу еңбектерінен байқап, бағамдауға болады [1].

Зерттеудің нысаны: Б.Күлеев шығармашылығы

Зерттеудің пәні: Б.Күлеев лирикасындағы символизм элементтерінің көрініс табуы

Мақсаты: Бернияз Күлеев лирикасындағы символдың табиғатын саралап, қолданыс аясын, көркемдік ерекшелігін талдау.

Міндеттері:

- символизм ағымының кейбір теориялық мәселелеріне тоқталу;
- ақын лирикасындағы символизм көрінісін талдау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижелері

Жас Бернияздың әдебиеттің алдыңғы қатарына шығуы үлкен төңкеріс қарсаңында болды. Сондықтан ол сол кездегі қазақ ауылының өміріндегі маңызды мәселелерден айналып өте алмады. Бостандық тақырыбында ақын «1916», «Бостандық күні», «Бұлтқа» өлеңдерін арнайды.

Б. Күлеев – сөз тіркестерін, әдемі өрнектерді, метафораларды қолдана отырып, жұмбақ сурет, бейнелі образ жасау шебері. Ақынның «Көңіл» өлеңіне назар аударсақ:

Көңіл деген – дәрия,
Желсіз күндей жай жатқан.
Кейде соғып дарияға
Ой-дауыл ғой оятқан.
Дауыл ой соқса өкіріп,
Ұйытқыр көңіл – дәрия.
Толқыны көкке секіріп
Тар көрінер дүния [2, 158].

Ақынның көңіл, ой құбылыстарын ғажап метафоралық өрнекпен бедерлеп бейнелеген өлең жолдарындағы дария, дауыл көңіл мен ойға үйлесімді түрде параллель келіп, көз алдымызға өте тамаша метафоралық сурет туғызып, дерексіз ұғымдар арқылы шындық болмыстың сипатына ие болып тұр. Ол өз заманының, дәуірінің тынысын ақындық сезім күйімен кемел толғап, көркем өрнектеген ақын.

Б. Күлеевтің «Жазғы дала» өлеңі философиялық-эстетикалық концепциясы тұрғысынан орыс ақыны Ф.И. Тютчевтің «күн-түн» тақырыбындағы өлеңдерімен ұқсас болып келеді. Бұл өлеңде жер – символ ретінде, яғни дәстүрлі түсінікте беріледі. Ақын қайталанбас жазғы дала көрінісін суреттейді:

Жалынды ерім,
Тарқасын шерін,
Бауырыңды жерге ал төсеп,
Қайғылы жастар, мұнда кел,
Жалғанда жұмақ жазғы жер [2, 38].

Бұл өлеңдегі жазғы дала – табиғаттың теңдесі жоқ сұлу көрінісі. Ақын романтикалық рухта жырлайды: Жазғы дала – жер бетіндегі өмірдің қаншалықты тамаша екенін көрсетеді; адам осыны түсінгенде, ерекше күшке ие болады, яғни туған жер – адам жанын тазартады, оған рух дарытады.

Б. Күлеевте күн – керісінше, қараңғы түн тәрізді қорқынышты, себебі адамға белгілі бір талаптар қояды, ал ақын оны саналы түрде қабылдағысы келмейді. Ақын шындық пен құпияның, ақиқат пен жасырынның, өмірге аяқ басқандар мен өмірден өткендердің арасындағы жер мен көктей сәйкессіздіктерді көре білді. Бұл сәйкессіздіктер, әсіресе, реакция жылдары асқына түсті. Өмір көрсеткендей, Бернияз өмір сүрген уақыт «қара күштердің» еншісінде болған еді.

Ақын өмір сүрген уақытта жеке тұлға мәселесі бұрынғыдай Жаңғыру дәуірі тұрғысынан емес, 20 ғасыр басына тән болып келген дүниетаным деңгейінде

қарастырылды. Ақын индивидуализмді сол уақыттағы, әсіресе, реакция жылдарындағы жеке тұлғаның қашып құтыла алмас құбылысы ретінде түсінді.

Б. Күлеевтің пікірінше, адамсыз, адамның араласуынсыз табиғат үйлесімді, тіпті саналы бола алады. Адамның шексіз проблемалары мен табиғат бастауының символы – түнгі сұлулыққа қол сұғу оның үйлесімділігіне нұқсан келтіреді.

Өзін өркениетті қоғамның мүшесі деп есептейтін адам түптің түбінде «түннің» мазмұнын айқындайды. Сонымен, «түн» – «күннің» бейнесі, «түнде» адам «күнінің» кескіні көрініс табады. «Жазғы дала» поэмасының өлең жолдары ақынның өркениетке қарсылығын көрсетеді. Бірақ бұл қарсылық жын-перілер емес, пантеистік: адам табиғат үйлесімін бұзатын күш ретінде бейнеленген. Аталмыш ақынның «Ойдағым» өлеңінде «ой» деген сөзді жандандырып, тірі құбылыс, құбылмалы мінез «бітіріп», қуса жеткізбейтін жүйрік ретінде суреттейді:

Әлі жүріп келемін әуре болып,
Әлім бітіп, бір қызып, бірде тоңып.
Жетсем, жаным көрсін деп рахатын,
Жете алмасам, қалуға жолда солып [2, 11],

– деп, жүйрік ой адам көңіл-күйіне қалай әсер ететінін дәл түсіндіріп, әсем өрнектейді. Лирикалық бейне – саналы жастың ойы, көзқарасы ең алдымен өзін танудан бастау алып, өмірдегі орны мен мәні туралы толғаныстарымен астасып жағады.

Бернияз кейбір өлеңдерінде («Аңқыған гүлдің исінен», «Көңіліме», «Жас жүрегіме», «Қиял сөзі», «Жастық күнім») өзінің ішкі тәжірибесін нәзік және көркем кестелеуге тырысты. Алайда, ақынның осы кейбір шығармаларын қарасаңыз, жабығу белгілерін сезіну қиын емес. Мысалы:

Жас жүрегім жанба текке,
Бола берме арманда.
Өрлесең де жерден көкке,
Жай табу жоқ жалғанда.
Арманың көп, біту қайда?
Айта берсең күні, түн.
Тек мен білем, ах, не пайда?!
Менен басқа тыңдар кім? [2, 34],

– дейді. Әрине, күңірене толғану, зарлана жырлау лирик-символист ақындарға тән қасиет десек, сол сарын бұл жолдарда айқын аңғарылады. Сондай-ақ, мұнда ойдың екі ұштылығы, яғни «екіұдайылық» пікір байқалады, яғни мұнда символизм ұшқыны сезіледі. Қазақ әдебиетіндегі символизм ағымының ең ірі өкілі – Мағжан болса, оның қатарына Берниязды да қоюға тиіспіз.

Жалпы, символизм әдеби ағым ретінде алғаш рет Еуропада 19 ғасырдың

аяғында, ал Ресейде 20 ғасырдың басында пайда болды. Символистер арасында Батыс Еуропа және Ресей ақындары бар: А. Рамбо, В. Иванов, В. Брюсов, А. Блок. Романтизм мен сентиментализмнен нәр алған бұл мектеп, ең алдымен, адамның ішкі әлемін дербес құбылыс ретінде дәріптеуімен, сезім еркіндігімен, жүйелеуді, бейнелік, ғарыштық мағынаны қажет етпейтін парасаттың сарқылмас сәулесімен сипатталады.

Б. Майтанов бұл ағымға: «Символизм – әдебиеттің алға шапқан арыстандай жасырын күші мен батыл арманы, жүзеге асқысы келген мүмкіндіктері, түсінген жанға пердесін алған тіршіліктің ешбір тыйымға қарамас ашық мұңы мен қасіреті» [3, 83], – деп баға берсе, символға теориялық тұрғыда анықтама берген З.Қабдолов болды. Яғни ғалымның түсіндіруінше, символ троптың бір түрі. Бір нәрсені, құбылысты тура суреттемей, бұларға ұқсас басқа бір нәрсеге не құбылысқа құпия теліп, жасыра жарыстырып, оиды ашық айтпай, тартымды тұспалмен түсіндіру [4, 186].

Ең бастысы – Бернияз символды көп қолданған ақын. Оның өлеңде символ жиі ұшырасады. Белгілі бір зат я нәрсені құбылта суреттеу, ойын жасыра, құпия телу арқылы ақын өлеңдерін тамаша астармен береді.

Ақын тоты құс түсті көбелектің шамды айнала ұшқан кезін өте әсем бейнелейді. Сөйтеді де өз ойымен ұштастырады. Яғни отты ойыншық деп айнала ұшқан көбелек байқаусызда отқа түсіп, күйіп өледі. Ол құбылысты Бернияз былай суреттейді:

Гүілдеді, отты айнала ұшты ол,
Сәуле тартып, кейде жалын құшты ол.
Бір сүйіп от құшағына тартып ед,
Өлі жар боп от ішіне түсті ол.
Өмір от қой, мен көбелек айналған,
Оттан ләззат аламын деп алданған.
Жынды жастың от өмірмен ойнатып,
Бал орнына уын ішіп сандалған [2, 159].

Өлеңдегі тоты құс түсті көбелек шамды айналып жүріп, мерт болды. Осылай ақын өзін сол көбелектің халіне түскенін айтады: «Бал орнына уын ішіп сандалған».

Бернияздың лирикалық қаһарманы көбіне көп өзін әуелі жалғанның күлін көкке ұшырып, содан соң қалауынша қайтадан жаратушы есебінде сезінеді. «Тәңірі – Тағдыр» (Бернияздың өз сөзі) күдіреті бұйыра қалса:

Қайта бастан ен нұрымды таратып,
Жіберер ем жаңа бір жан жаратып.
Жауыздық не, зұлымдық не – сездірмей,
Беталысын ізгілікке қаратып.
Аспанымнан өзгеше бір нұр төгіп,

Жаратар ем жерге жаңа түр беріп.

Жерім, шөбім, ойым, қырым мақлұғым.

Тұрар еді жаңа түрмен гүлденіп...» [2, 131]

– дегенді баяндайтын үзіктер – осының айқын айғағы.

Бернияз «Жаным, тәнім от боп жаралған» («Өзім – тәңірі») дейтін сөздерінен біз оның қайта тіріліп, қайта түлеуге иланатынын көреміз. Оның мысалдары мына секілді: «Жалғандағы жанғанымды // тәңірім сонда ескерер // қайта құйып бар қанымды // жан жаратып ес берер // («От – жалындай өртеп») «Жер жүзін, жалған төрін айнарлармын // Рухпен жаңа түрлі жанданармын» («Болар») т.б.

«Символистер жан мен жаратылысты жаңғырту үшін ілгерідегі рухани мұраларды да «қайта тірілтуді» қалады. Олардың бір абыройлы, азаматтың ісі – өз алдарындағы есімі мен еңбегі көп жағдайда ескерусіз қалған жыр жампоздарына құрметпен қарап, бұлардың шығармаларындағы идеялық көркемдік құпия қалтарыстарды жаңаша танып-түспегендігі» [5, 143], – дейді ғалым Амантай Шәріп өз еңбегінде.

Берниязда тіпті жербауыр сезімдер сөйлеп, тән тояты сипатталатын тұстардың өзі нақты детальдар арқылы емес, әлдебір мистикалық елес, қиялдағы тілек немесе түс кезіндегі оқиға ретінде көрінеді. Оның «Гүлөндам» сияқты нақты адресаты қойылған өлеңдері де сирек.

«Жоқты сүйген, жоққа күйген // Мен – бер есер диуана» дейді ақын, мысалы, өзі «Қияли поэма» деп атаған – астары өмір шындығымен өзектес «Қайда екен?» шығармасында.

Осы ағымда қалам тартқан ақындар шынайы өмірдегі құбылыстарды құпиялай, оқырманын белгісіз әлем тұңғыығына жетелейді. Сондықтан да Б. Майтанов: «...белгісіздік – символизм эстетикасының жүрегі» деп өте әдемі айтқан [3, 86].

Белгісіздік – символизм эстетикасының жүрегі болса, қазақ әдебиетіндегі әсем, сыршыл лириканың нәзік жүрегі – Мағжан мен Бернияз.

Мағжан – өз уақытының тынысын, адамзаттың тұйыққа тірелген трагедиясын жүрегімен сезіне білген ақын. Осы тұрғыдан алғанда оған Бернияз жақын. Қос қазақ ақынының орыс символистерімен үндестігін байқау қиын емес. Мәселен, Б. Күлеев те өз заманының салқынын сезініп, ерте есейгендіктен де көңілдегі күдігін жасыра алмайды:

Қызғалдақтай қызық өмір,

Күні келсе солмай ма?

Еркін жүрген ерке көңіл,

Қайғы-зарға толмай ма?

Тасқан қайтып, толған солып,

Сарғайтпай ма сондай да.

Алтын жастық жалған болып,

«Ап» ұрар күн толмай ма? [2, 31],

– деп, жас ақын жаны тылсым дүние сырын білуге ұмтылғанмен, жабығу, торығу басым іспетті.

Ақынның кез-келген өлеңіне талдау жасасаңыз, көркемдік жағынан да, поэтикалық шеберлік жағынан да, өлең мазмұнынан да ерекше шеберлікті, тұңғық тереңдікті көресіз. Бернияз Күлеевтің поэзиясы ұлы Абайға және лирик Мағжанға өте ұқсас. Жас ақын осы екі ұлы тұлғаны өзіне ұстаз тұтты. Осы тұрғыдағы ізденіс іздері оның өлеңдерінен айқын көрінеді.

Қорытынды

Сайып келгенде, өткен ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде осындай соны ізденістер әдеби байланыс негізінде өрістеді де, оның көріністері Шәңгерей, Мағжан, Бернияз шығармашылығынан айқын аңғарылды. Қазақ ғалымы Ш. Елеукеновтің сөзімен айтқанда: «Символизм – жүрек сөзі. Және оның жүйеленбеген, мүшеленбеген бұлдыр сана бақылауынан тыс тылсымдары. Фрейдистік ілім бойынша – бейсаналық (бессознательное). Ал, «жүрек әсерлерінен туған рәміздік нысандарда әлсін-әлі қоғамдық, идеялық сипатта жауапты қорытындылар бой көрсетіп қалады» [7, 108].

Шынында, өткен ғасыр басындағы қазақ поэзиясының көгінде ерекше көрінген, көңіл-күй әуенінің үлкен шебері болған Б. Күлеевтің шығармашылық тұлғасы ерекше зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Дүйсенбаев, Ы.** Эпос және ақындар мұрасы. – Алматы : Ғылым, 1987. – 344 б.
- 2 **Күлеев, Б.** Таңдамалы шығармалар. – Алматы : Ғылым, 2000. – 284 б.
- 3 **Белый, А.** Символизм, как миропонимание. – М., 1994. – 428 с.
- 4 **Байтанов, Б.** Сөз сыны. (XX ғасыр әдебиетінің көріністері). – Алматы : Ғылым, 2002. – 344 б.
- 5 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : Қазақ университеті, 1992. – 268 б.
- 6 **Шәріп, А.** Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы : Жазушы, 2000. – 336 б.
- 7 **Елеукенов, Ш.** Мағжан Жұмабаев. – Алматы : Жазушы, 1990. – 361 б.
- 8 **Жәмбеков, С. Б.** Күлеевтің ақындық мұрасы. – Алматы, 1997. – 35 б.
- 9 **Батырбекова, Р.** Асқақ жырлы ақиық ақын // кітапта: Күлеев Б. Таңдамалы шығармалары. – Алматы : Ғылым, 2000. – 284 б.
- 10 **Қанарбаева, Б.** Мағжан символист. Зерттеу. – Алматы : Экономика, 2007. – 288 б.

References

- 1 **Dúisenbaev, Y.** Epos jáne aqyndar murasy. [Duysenbayev Y. Epos and the legacy of poets]. – Almaty : Nauka, 1987. – 344 p.
- 2 **Kúleev, B.** Таңдамалы shyǵarmalar. [Kuliev B. Selected works]. – Almaty : Nauka, 2000. – 284 p.
- 3 **Belyi, A.** Simvolizm álemdi túsiný retinde. [Bely A. Symbolism as a worldview]. – Moscow, 1994. – 428 s.
- 4 **Baitanov, B.** Sóz syny. (XX ǵasyr ádebietiniń kórinisteri). [Batanov B. Criticism of the word. (Literature of the twentieth century)]. – Almaty : Nauka, 2002. – 344 p.
- 5 **Qabdolov, Z.** Sóz óneri. [Kabdolov Z. Art of the word]. – Almaty : Kazakh University, 1992. – 268 p.
- 6 **Shárip, A.** Qazaq poeziasy jáne ulttyq idea. [Sharip A. Kazakh poetry and national idea]. – Almaty : Writer, 2000. – 336 p.
- 7 **Eleýkenov, Sh.** Maǵjan Jumabaev. [Yeleukenov Sh. Magzhan Zhumabayev]. – Almaty : writer, 1990. – 361 p.
- 8 **Jámbekov, S.** B.Kúleevtiń aqyndyq murasy. [Zhambekov S. The poetic heritage of B. Kuleyev]. – Almaty, 1997. – 35 p.
- 9 **Batyrbekova, R.** Asqaq jyrlı aqyq aqyn // kitapta: Kúleev B. Таңдамалы shyǵarmalary. [Batyrbekova R. The great poet // In the book: Kuleev, B. Selected works]. – Almaty : Nauka, 2000. – 284 p.
- 10 **Qanarbaeva, B.** Maǵjan simvolıs. Zertteý. [Kanarbaeva B. Magzhan symbolist. Researches]. – Almaty : Economy, 2007. – 288 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Э. С. Қурмангожаева¹, С. Н. Сутжанов¹, Б. Ш. Куралканова²

Элементы символизма в творчестве Бернияз

¹Алматынский университет менеджмента,
Республика Казахстан, г. Алматы;

²Павлодарский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

I. S. Kurmahgozhaeva¹, S. N. Sutzhanov¹, B. Sh. Kuralkanova²,

Elements of symbolism in the work of Berniyaz

¹Almaty Management University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Pavlodar Pedagogical university,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 10.12.20.

В данной статье анализируется поэтика символов в лирике Бернияза Кулеева. Б. Кулеев – поэт-символист. Глядя на характер стихотворений поэта, мы убеждаемся, что его многогранная интимная лирика не родилась от эгоистичного, индивидуалистического умысла поэта. Если принято считать Магжжана Жумабаева крупнейшим представителем казахского символизма, то и наряду с ним упоминается имя Бернияза Кулеева. Символизм как литературное течение впервые появился в Европе в конце 19-го века, а в России это течение впервые зародилось в начале 20-го века.

Поскольку изучение символизма в казахской литературе является сегодня одним из наиболее актуальных вопросов, в статье сделана попытка раскрыть элементы символизма через поэзию Бернияза Кулеева. Несмотря на небольшой объем, в статье изложены важные вопросы казахского символизма. Данная проблема не раз поднималась и освещалась в ведущих периодических изданиях и в различных научно-теоретических публикациях, все же авторы считают ее недостаточно изученной. В статье делается попытка провести небольшое литературное исследование художественных особенностей символизма в стихах поэта как одну из самых актуальных.

Ключевые слова: лирика, символизм, литературное течение, природа символа, образность, лирический образ.

This article analyzes the poetics of symbols in the lyrics of Berniyaz Kuleyev. B. Kuleyev is symbolist poet. If Magzhan Zhumabayev is considered to be the largest representative of Kazakh symbolism, then the name of Berniyaz Kuleyev is mentioned along with him. Symbolism appeared for the first time as a literary movement in Europe at the end of the 19th century, and in Russia this movement appeared at the beginning of the 20th century.

Since the study of symbolism in Kazakh literature is one of the most pressing issues today the article attempts to reveal the elements of symbolism through the poetry of Berniyaz Kuleyev. Despite the small scope, the article presents important issues of Kazakh symbolism. This problem has been repeatedly raised and covered in leading periodicals and in various scientific and theoretical publications, but the authors tend to consider it insufficiently studied. The article attempts to conduct a small literary study of the artistic features of symbolism in the poet's poems as one of the most relevant.

Keywords: lyricism, symbolism, literary trend, nature of the symbol, imagery, lyrical image.

<https://doi.org/10.48081/MSYE2869>

Zh. M. Kakulya, D. D. Jantassova

Karaganda State chnical university, Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE TERM «CONCEPT»

In recent years in the humanitarian field of scientific knowledge more and more attention has been paid to the relationship of language and culture, language and national mentality, language and national consciousness. In this connection, the object of study, the approaches and methods of describing and studying language are being reinterpreted. Researches pay more and more attention to such a category as a concept. Despite a widespread use of this concept in the field of scientific research, the term «concept» itself has not yet received an unambiguous interpretation. And this is due to the fact that researchers representing various branches of scientific knowledge, single out and consider decisive various features of this object.

At present it should be recognized that it is a concept that is the key of cognitive linguistics. However, despite the fact that a concept can be considered established for modern cognitive science, the content of this concept varies significantly in the conceptions of various scientific schools and individual scientists.

The fact is that a concept is a category of thinking that is not observable, and this gives a lot of room for its interpretation. Today the category of a concept appears in the studies of philosophers, logicians, psychologists, and cultural scientists, and it bears the traces of all these extra-linguistic interpretations.

This term, although firmly established in modern linguistics, does not still have a single definition, although many well-known scholars are fruitfully studying a concept: N. D. Arutyunova, A. P. Babushkin, A. Vezhbitskaya, E. S. Kubryakova, S. E. Nikitina, V. N. Telia, R. M. Frumkin and others.

Thus, it can be stated that the term of a concept in linguistics is both old and new at the same time. Back in 1928 famous scientist S. A. Askoldov published the article «Concept and Word», but until the middle of the last century, a concept was not perceived as a term in scientific literature.

A concept is a cultural phenomenon of storing, developing and accumulating information, perhaps its universal definition is the shortest

logical characteristic: a concept is a constructive concept of storing and accumulating information in the linguistic picture of the world.

Thus, concepts represent the world in the head of a person, forming a conceptual system, and the signs of the human language encode the content of this system in a word.

Keywords: concept, term, definition, semantics, conceptual sphere, cognitive linguistics.

Introduction

The term «concept» has been experiencing the era of «linguistic renaissance» from the beginning of the 90-s of the XX century, primarily due to the scientific works of D. S. Likhachev and Yu. S. Stepanov who reanimated it and gave it its thorough interpretation. The active use of this term in cognitive linguistics, in the paradigm of linguistic conceptualism and in linguistic culturology is explained by the necessity of introducing the missing cognitive «link» into their categorical apparatus, the content of which includes associative figurative evaluations and ideas about it by its producers and users.

A concept as a mental formation of a high degree of abstractness is mainly associated with the word. From this it follows that it includes, in addition to the subject relatedness, all communicatively significant information. First of all, these are indications of the place occupied by this sign in the lexical system of the language: its paradigmatic, syntagmatic and word-formation connections, i.e. what F. Saussure calls «significance» and what ultimately reflects the «linguistic value of an extra-linguistic object» [1; 40–59]. The semantic composition of a concept also includes all the pragmatic information of the linguistic mark associated with its expressive and illocutionary functions, which is quite consistent with the «survival» [2; 41] and «intensity» [3; 57] of spiritual values it sends to. Another highly probable component of the semantics of a linguistic concept is the cognitive memory of the word: the semantic characteristics of a linguistic sign associated with its original purpose and the system of spiritual values of native speakers [4; 56–59], [5; 135]. However, conceptually, the most significant here is the so-called cultural-ethnic component, which determines specifics of the semantics of units of the natural language and reflects the ‘language picture of the world’ of its speakers.

A concept, according to the scientific definitions of S. A. Askoldov, E. S. Kubryakova, S. Kh. Lyapin, O. P. Skidan is «a multidimensional mental construct reflecting the process of knowledge of the world, the results of human activity, the experience and knowledge about the world, which stores information about it». M.A. Holodnaya treats the concept as a «cognitive mental structure, the features of organization of which provide the possibility of reflecting reality in the unity of different aspects». According to R. Pavilens, concepts are «meanings that

make up the cognitive-basic subsystems of opinion and knowledge».

Of course, a concept is «multidimensional idealized forming» [6; 11–35], but there is no consensus on the number of semantic parameters by which it can be studied. For example, S. Kh. Lyapin, Yu. S. Stepanov and V. I. Krasavskiy N. A. suggests that these parameters include both conceptual and figurative, value, behavioral, etymological and cultural ‘dimensions’, of which almost everyone can have priority status in the study [7; 78–89].

The following structure is offered by S. G. Vorkachev. He identifies three components in the linguocultural concept: conceptual, reflecting its characteristic and definitional structure, figurative, fixing cognitive metaphors supporting the concept in linguistic consciousness, and meaningful, determined by the place that the concept name occupies in the lexical and grammatical system of a particular language that will be included also its etymological and associative characteristics [8; 115–124].

According to V.I. Karasik, a concept consists of three components: conceptual, figurative and value [9; 3–16]. According to the figurative remark of S. Kh. Lyapin, «in the depths of the concept, the concept is flickering» [6; 11–35].

A concept, unlike an idea, is not only conceived, but also experienced. From this it follows that its scope is wider than the scope of an idea. A concept includes an idea itself, which in turn is its obligatory nuclear component.

Materials and methods

Methodologically important is considered the reasoning about the structure of a concept of Yu.S. Stepanov. A concept, in his opinion, includes such components as «1) the main, relevant feature; 2) an additional or several additional, passive signs that are no longer relevant, but historical; 3) the internal form, usually not at all realized, imprinted in the external verbal form» [2; 40–43]. The first component, the main, relevant feature of a concept, is significant, «known» to all speakers of a particular language, this or that culture. Expressed verbally, it is a means of communication of representatives of a certain ethnic community, nation, people, nationality. In contrast, the second component, an additional, passive feature of the concept, reveals its relevance not for the entire ethnic group; it is available for members of a particular social group, for a specific microsocium. And finally, the third component, the etymological feature or the internal form, is the least relevant for the language and conceptual media of any culture, since the history of the word is mainly dealt with by specialists of specific sciences.

Concepts, as well as ideas, in our vision, should not necessarily have a verbalized form, although they, as a rule, materially exist, i.e. sign expressed.

Speaking about classification of concepts, it is necessary to emphasize that different scientists put different signs into the basis of classifications. Let’s start with a structural-semantic typology. So, A. P. Babushkin classifies concepts into lexical and phraseological [10; 12]. From the structural-semantic point of view, it

is legitimate to separate into independent types prepositional and other concepts how it has been made by N. A. Krasavskiy [1; 40–59].

In the basis of the discourse classification S. A. Askoldov and V. I. Karasik put the «principle of ways of mastering» the world, scientific, artistic and everyday, and distinguish scientific, artistic and everyday concepts as a separate type [11; 267–279], [9; 3–16].

Another criterion for distinguishing linguocultural concepts is, obviously, their belonging to the sphere of knowledge or consciousness that they serve. Concepts can be typologized not only structurally, semantically, discursively, but also sociologically. So, D. S. Likhachev classifies all concepts into the following groups: universal (for example, «death», «life»), ethnic («motherland», «intelligentsia»), group («scene» for an actor and a spectator), individual (depending on the personal experience, the system of values, cultural level of a person) [12; 280–287]. It is the degree of ownership of the culture, i.e. on the level of education, intelligence on which the conceptual sphere of a particular person depends.

The conceptual sphere is one of the important concepts in cognitive linguistics. This is a body of knowledge that consists of concepts, generalizing various knowledge of the external world, organizing mental pictures, schemes, symbols, concepts, framers, scripts, gestalts (complex images of the external world), propositions, cognitemes, existing in the form of abstract meanings. The term of conceptual sphere was first introduced into science by Academician D. S. Likhachev. According to the definition of Academician D. S. Likhachev, the conceptual sphere is a combination of the concepts of a nation, it is formed through all the potencies and complexes of concepts of native speakers [13; 3–9]. Both concepts and conceptual sphere are unobservable mental entities.

It should be emphasized that the concept category receives an interdisciplinary status, as it is used in two new paradigms: linguocognitology and linguoculturology. In the linguistic understanding of a concept there are three main approaches. Firstly, in the broadest sense, in the number of concepts there are included lexemes, the meanings of which constitute the content of the national language consciousness and form a ‘naive picture of the world’ of the speakers of the language. D. S. Likhachev suggests that the combination of such concepts forms the conceptual sphere of the language [12; 280–287], in which the culture of a nation is concentrated. The determining factor in this approach is the way of conceptualizing the world in lexical semantics, the main research tool is a conceptual model by which the basic components of the concept semantics are separated and stable links between them are identified. Secondly, in a narrower sense, to the member of concepts Yu. S. Stepanov and Neroznak refer semantic formations marked by linguocultural specificity and characterizing the carriers of a certain ethnic culture in one way or another. The combination of such concepts does not form the conceptual sphere as a kind of

integral and structured semantic space, but occupies a certain part in it: the conceptual area. And finally, the number of concepts includes only semantic formations, the list of which is sufficiently limited and which are key to understanding the national mentality as a specific relationship to the world of its carriers.

Conclusions

Generalization of points of view on a concept and its definitions in linguistics allows coming to the following conclusion: a concept is a unit of collective consciousness (sending to higher spiritual values), having a linguistic expression and marked by ethnic and cultural specificity.

Thus, all of the above definitions of a concept are different in nature and, in turn, make it possible to determine its following invariant features:

- it is the minimum unit of human experience in its ideal representation, verbalized with the word and having a field structure;
- these are the basic units for processing, storing and transferring knowledge;
- a concept has moving boundaries and specific functions;
- a concept is social, its associative field determines its pragmatics;
- this is the main cell of culture.

V. V. Kolesov in his monographs (Kolesov, 1992, 2002, 2004) gives a deep, genuinely linguophilosophical analysis of a concept as a category of knowledge. The versatility and diversity of a concept confirms its study from various positions (mystical, theological, dialectical, logical, methodological, semiological, communicative, linguistic). Unfortunately, as V.V. Kolesov fairly notes, from the linguistic point of view, the ideas about concepts are particularly blurred.

«The Embryo of the Divine Logos», the «archetype of thought» not preset but given, V.V. Kolesov calls a concept [14].

Thus, the basic category of cognitive linguistics is a concept: the mental unit of consciousness (the unit of thinking and information storage in the mind), which is a quantum of structured knowledge, representing the cultural-national mentality of its carriers.

References

1 **Krasavskiy, N. A.** Emotsionalnye kontsepti v nemetskoj i russkoj lingvakulturakh [Emotional concepts in German and Russian linguocultures], Monografiya [Monograph]. Volgograd, 2001, P. 40–59.

2 **Stepanov, Yu. S.** Konstanty: Slovar' russkoj kultury, izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe [Constants: Dictionary of Russian Culture, edition 2d, Revised and enlarged edition]. Moscow, 1997, P. 40–43.

3 **Perelygina, E. M.** Katarticheskaya funktsiya v tekste [Cathartic function of the text: AKD]. Tver, 1998, P. 57.

4 **Apresyan, Yu. D.** Izbrannyye Trudy: v 2 tomakh [Selectas: In 2 volumes]. Moscow, 1995, tom 1, pp. 56-59.

5 **Teliya, V. N.** Russkaya frazeologiya. Semanticheskie, pragmaticheskie i lingvokulturnye aspekty [Russian phraseology. Semantic, Pragmatic and Linguocultural aspects]. Moscow, 1996, P. 94–97, P. 135–216.

6 **Lyapin, S. Kh.** Kontseptologiya: K stanovleniyu podkhoda [Conceptology: To formation of the approach]. Arkhangelsk, 1997, pp. 11-35.

7 **Krasavskiy, N. A.** Koncept «Zorn» v poclovichno-pogovorochnom fonde nemetskogo yazyka [Concept «Zorn» in proverbial collection of German language] Vestnik literaturovedeniya i yazykoznaneya [Bulletin of literature studies and linguistics.], 2 (219), 78–89 (2000).

8 **Vorkachev, S. G.** Bezrazlichie kak etnosemanticheskaya kharakteristika lichnosti: opyt sopostovitel'noy paremiologii [Indifference as ethnosemantic characteristic of personality: experience of contrastive-comparative paramiology], Zhurnal Voprosy yazykoznaneya [Journal Questions of Linguistics], 4 (165), 115–124 (1997).

9 **Karasik, V. I.** Kulturnye dominanty v yazyke. Yazikovaya lichnost: kulturnye konsepty [Cultural Dominants in language. Linguistic persona: cultural concepts]. Volgograd, 1996. – P. 3–16.

10 **Babushkin, A. P.** Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike [The types of concepts in lexical-phraseological semantics]. Dissertatsiya. [Thesis research]. Voronezh, 1997. – P. 12.

11 **Askoldov, S. A.** Kontsept i slovo [Concept and Word] Russkaya slovestnost. Ot teorii slovestnosti k strukture teksta [Russian literature. From theory of literature to the structure of the text]. Moscow, 1997, P. 267–279.

12 **Likhachev, D. S.** Logicheskyy analiz yazyka. Kulturnye kontsepti [Logical analyses of language. Cultural concepts]. Moscow, 1991, P. 280–287.

13 **Likhachev, D. S.** Kontseptual'naya sfera russkogo yazyka [Conceptual sphere of Russian language] Informatsiya Akademii Nauk SSR. Napravlenie literatury i yazyka [Information of AN SSR. Line literature and language]. Moscow, 1993, P. 3–9.

14 **Kolesov, V. V.** Filosofiya russkogo yazyka [Philosophy of Russian language], (YuNA, Saint-Petersburg, 2002).

Material received on 10.12.20.

Ж. М. Какуля, Д. Д. Джантасова
«Концепт» термині

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Ж. М. Қақуля, Д. Д. Жантасова

Термин «Концепт»

Карагандинский государственный технический университет,

г. Караганда, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

Сонғы жьылдары ғылыми білімінің гуманитарлық саласындағы тіл және мәдениет сұрақтарына, тіл және ұлттық менталитет, тіл және ұлтық сананың қарым-қатынасына көп көңіл аударылады. Осыған байланысты тілді үйрену және талдау тәсілдері мен әдістемелері, зерттеу нысандары қайта қарастыруды талап етеді. Концепт санатына зерттеушілер үлкен көңіл бөледі. Кең тарағандығына қармастан қазіргі уақытта «концепт» термині өзінің біркелкі талдауын тапқан жоқ. Бұл ғылыми білім саласындағы зерттеушілер бұл нысанның әр түрлі мәндерін бөліп қарайды.

Қазіргі таңда концепт когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымы деп танылады. Алайда, концепт ұғымы заманауи когнитивистикада бекітілген ұғым болып саналғанымен бұл ұғымының мазмұны әр түрлі ғылыми мектеп пен ғалымдардың концепцияларында әр түрлі мәнде қолданылады. Концепт бақыламайтын ойлау санатына жатады, ал бұл оны талдауға үлкен кеңістік береді. Концепт санаты бүгінде философтар, психологтар, мәдениеттанушылар зерттеу жұмыстарында кездеседі және лингвистикадан тыс интерпретация ретінде қолданылады. Концепті зерттеумен көптеген белгілі ғалымдар Н. Д. Арутюнова, А. П. Бабушкин, А. Везбицкая, Е. С. Кубрякова, С. Е. Никитина, В. Н. Телмя, Р. М. Фрункина және басқалар айналысты, алайда бұл термин заманауи лингвистикада нақты қалыптасқанымен осы уақытқа дейін біркелкі анықтамасы жоқ.

Сондықтан концепт термині лингвистикада біруақытта ескі әрі жаңа ұғым деп те санауға болады. 1928 жылы белгілі ғалым С. А. Аскольдов «Концепт және сөз» мақаласын жариялады, бірақ өткен ғасырдың ортасына дейін ғылыми әдебиетте концепт термин ретінде қабылданбады.

Концепт ақпаратты өңдеу және жинақтау, сақтаудың мәдениетті феномені болып саналады, оның әмбембабтығы өте қысқа логикалық сипаттау болып табылуы мүмкін: концепт- әлемнің тілдік көрінісіндегі ақпаратты жинақтау мен сақтаудың конструктивті ұғымы.

Сондықтан концепт адамның ойындағы әлем, ол концептуалдық жүйе құрайды, ал осы жүйе адамзаттың тілінде сөздерімен кодталады.

Кілтілі сөздер: концепт, термин, ұғымы, семантика, концепт саласы, когнитивтік лингвистика.

В последние годы в гуманитарной отрасли научного знания все больше внимания уделяется вопросам соотношения языка и культуры, языка и национального менталитета, языка и национального сознания. В связи с этим переосмысливаются и объект исследования, подходы и методы описания и изучения языка. Все больше внимания уделяется исследователями такой категории как концепт. Несмотря на широкое распространение, какое данное понятие получает в сфере научных исследований, сам термин «концепт» как таковой до настоящего времени не получил однозначного толкования. И связано это с тем, что исследователи, представляя различные отрасли научного знания, выделяют и считают определяющими различные признаки этого объекта.

В настоящее время следует признать, что именно концепт является ключевым понятием когнитивной лингвистики. Однако, несмотря на то, что понятие концепт можно считать для современной когнитивистики утвердившимся, содержание этого понятия очень существенно варьирует в концепциях разных научных школ и отдельных ученых.

Дело в том, что концепт – категории мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для ее толкования. Категория концепта фигурирует сегодня в исследованиях философов, логиков, психологов, культурологов, и она несет на себе следы всех этих внелингвистических интерпретаций.

Этот термин, хотя и прочно утвердился в современной лингвистике, до сих пор не имеет единого определения, хотя исследованием концепта плодотворно занимаются многие известные ученые: Н. Д. Арутюнова, А. П. Бабушкин, А. Вежбицкая, Е. С. Кубрякова, С. Е. Никитина, В. Н. Телия, Р. М. Фрумкина и др.

Таким образом, можно утверждать, что термин концепт в лингвистике и старый, и новый одновременно. Еще в 1928 году известный ученый С. А. Аскольдов опубликовал статью «Концепт и слово», но до середины прошлого века понятие концепт не воспринималось как термин в научной литературе.

Концепт является культурным феноменом хранения, разработки и накопления информации, возможно, его универсальной дефиницией является самая короткая логическая характеристика: концепт – это конструктивное понятие хранения и накопления информации по языковой картине мира. Следовательно, концепты представляют мир в голове человека, образуя концептуальную систему, а знаки человеческого языка кодируют в слове содержание этой системы.

Ключевые слова: концепт, термин, понятие, концептосфера, семантика, когнитивная лингвистика.

<https://doi.org/10.48081/IMVN6091>

S. A. Meiramova

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan

GRAMMAR TEACHING OF EFL LEARNERS IN CONTEXT AND THROUGH DISCOURSE APPROACH

In this article, the author analyses the teaching of grammar to students as a foreign language in the context and with a discursive approach. The author argues that this approach is a very important and necessary part of the process of understanding and perception, since the contextual meaning of a sentence tends to include much more than the literal meaning of the sentence. Therefore, a comprehensive study of this issue will help teachers improve grammar teaching methods in context and through a discursive approach. Moreover, scientists tend to side with the language socialization hypothesis and hold that grammar in a first or second language is acquired through the learner's repeated and meaningful experience with contextualized discourse, in which grammar is a structural resource that may or may not get explicitly analyzed by the learner as she or he observes and/or engages in meaningful interaction. In this regard, the author has made thorough research on teaching grammar as a foreign language and aims to address practical teaching issues and to help teachers find the possible ways to benefit students.

Key words: grammar, discourse, approach, contextual knowledge, comprehension, teaching.

Introduction

All naturalistic learning of first and second languages takes place in context and at the level of discourse rather than the abstract sentence level. When learners can comprehend and reproduce an utterance such as I'm hungry, the contextual meaning generally involves much more than the literal meaning of the sentence. If a child utters this to his mother on coming home from school, it is a request for food. If the same child utters it after having completed his lunch, the utterance is a complaint and a request for additional food. A beggar uttering these words in the street is requesting money rather than food. If a guest says these words on arriving for dinner, it may well signal an indirect compliment, I've eaten very

little today in anticipation of a wonderful meal, in addition to conveying the literal meaning of the utterance.

These differing interpretations of one surface utterance demonstrate that knowing the literal and decontextualized meaning of an utterance and being able to produce it with grammatical accuracy are only a part, (some would say a small part) of being able to use the utterance appropriately in a variety of communicative contexts. One needs contextual knowledge (pragmatic knowledge regarding participants, purpose, topic, etc.) in addition to knowledge of grammar and lexis to be able to do this.

Contextual knowledge often interacts with another type of knowledge – discourse one – which takes into account what has already been mentioned and what is most likely to be mentioned next. Knowledge of the unfolding discourse (or context) interacts with contextual knowledge when speakers choose articles in English, for example. Speakers make different presuppositions about what listeners know and share with them when they choose between utterances like Examples 1 and 2:

1 I saw the dog outside just now.

2 I saw a dog outside just now.

The first utterance presupposes that there is one specific dog that both the speaker and listener(s) can identify because of knowledge they share. The second utterance presupposes that the dog the speaker saw is unfamiliar either to the speaker, or the listener, or both of them. If the dog is unfamiliar to the speaker but presumed to be familiar to the listener, the speaker's talk might continue with, «Is it yours?» or «Is it your neighbor's?» However, if the dog is also presumed to be unfamiliar to the listener, the speaker might continue, «It was very friendly and tried to play with me and follow me in the house». Thus, the article the speaker initially selects (overuses the) establishes presuppositions, and the context that unfolds, which is often co constructed by the interlocutors, gives us further information about who knew what. If the initiating speaker had said (1) above without making the correct presuppositions, the interlocutor might have responded by saying, What dog? This would in turn signal to the first speaker that an erroneous presupposition had been made and the wrong article had been used.

Materials and methods

In formal linguistics, grammar is typically described and studied as context-free knowledge. This fits well with Chomsky's innateness hypothesis, which holds that all normal newborn humans are hard-wired for Universal Grammar and predisposed to learn whatever natural language(s) they are exposed to in the course of their cognitive development [1, 57]. This is not the only theory of how people learn first (or second) languages, however; another proposal is the language socialization hypothesis, which holds that the grammar one acquires and uses as

one develops cognitively and socially is highly constrained in terms of local social and cultural expectations and is shaped by local experiences over time rather than by an abstract universal and innate mechanism [2, 153].

This author tends to side with the language socialization hypothesis and holds that grammar in a first or second language is acquired through the learner's repeated and meaningful experience with contextualized discourse, in which grammar is a structural resource that may or may not get explicitly analyzed by the learner as she or he observes and/or engages in meaningful interaction. What has convinced me of this position is the fact that so few «rules» of English grammar can be applied and used without reference to context. A few context-free rules that we have been able to think of are as follows:

1 Verbs and verb phrases following prepositions must take the gerund form;

2 Reflexive pronoun objects must agree in person, number, and gender with their subjects;

3 Determiners must agree in number and noun type (count/mass) with their head nouns.

Other rules that some have proposed as context-free such as «subject-verb agreement» and «some-any suppletion» have been challenged by Lakoff, respectively, who argue that these two grammar rules are not context free but meaning dependent. Certainly, the majority of grammatical problems that English as a second language/English as foreign language (ESL/EFL) teachers have to deal with are not context free but rather clearly functionally motivated:

– Article usage (choice of definite, indefinite, or zero article)

– Choice of tense-aspect form

– Using past or present tense versus a modal auxiliary

– Choice of active versus passive voice

– Choice of a statement form or an interrogative form

– Choice of a syntactically affirmative form or a negative form

– Putting the indirect object after the verb or after the direct object and in a prepositional phrase (for ditransitive verbs that allow alternation)

– Putting the particle after the verb or after the direct object (for separable phrasal verbs)

– Using unmarked word order versus a marked construction such as «it-cleft» or «wh-cleft», and so forth using grammar entails making a series of decisions about when and why to use one form rather than another. Obviously, one needs to know the formal options (or be able to approximate them adequately) to make these decisions in an effective manner. Yet, if one's goal is communication, it seems even more important to be able to deploy forms effectively – even if inaccurate – than it is to use perfectly accurate forms inappropriately. Thus, the man who can ask, What you want? when a complete stranger walks into his house is more

effective pragmatically than the bookworm who can say I'd like to buy that horse perfectly in 10 different languages but who ends up buying a mule because he does not know the difference between a horse and a mule. In the final analysis, context-free knowledge is of less value than contextualized knowledge. And when we speak of teaching grammar in context, we mean teaching grammar through context-embedded discourse rather than through abstract, context-free sentences.

As a final bit of background, let us make clear what we mean by «grammar» and «discourse». Grammar is by far the easier term to define. It includes syntax (word order), morphology (grammatical inflections on words), and function words (structurally important words like articles, prepositions, pronouns, auxiliary verbs, etc.) [3, 45].

Discourse is harder to define. A formal definition of discourse might specify that it is a coherent unit of language consisting of more than one sentence; a functional definition might characterize discourse as language in use [4, 102]. However, neither definition is adequate on its own. Discourse in context consists of only one or two words as in stop or no smoking. Alternatively, a piece of discourse can be hundreds of thousands of words in length, as some novels are. A typical piece of discourse is somewhere between these two extremes. Furthermore, the notion of «sentence» is not always relevant, especially if we are analyzing spoken discourse, and the phrase «language in use» is so general that it is almost meaningless. Furthermore, the external function or purpose can only be determined by taking into account the context and the participants (i.e., all the relevant social and cultural factors).

Results and discussion of contextual analysis

Language pedagogy consists of far more than teaching grammar through discourse. However, for those teaching situations in which the teacher feels it would be desirable or necessary to focus on grammar (and to teach it through discourse), where can the teacher he work of functional grammarians such as Givon, Halliday and Hasan, and Thompson – although very valuable – does not yet give teachers a complete functions at the discourse level. Thus, for many years we have been training the graduate students to answer their own questions and solve their own problems by doing contextual analysis. This is an approach in which the researcher uses at least 100 tokens of a target form or structure (complete with contextual information and context) to begin making useful generalizations about where the target form occurs (or does not occur), what it means, and why it is used (or not used) by a given speaker/writer in a given piece of discourse. Today large commercially available on-line corpora not only greatly facilitate the data collection process but also allow for greater generalization of findings. When doing a contextual analysis, we begin by looking at form and distribution and then move on to meaning and use by taking relevant contextual information and the entire context into consideration.

Research of linguistic features and grammar in actual spoken and written

communication has been carried out in such areas as spoken and written discourse analysis, spoken and written language corpora, and studies of naturally occurring data, as well as experimental studies of elicited data. In addition, many investigations have addressed instructional approaches and techniques for grammar teaching to determine what classroom pedagogy and techniques can best serve the needs of learners at various levels of proficiency [5, 27].

Discourse analysis examines contextual uses of language structures and investigates what speakers do to express meaning in various interactional settings. In addition to examinations of spoken discourse, studies of written discourse have also shed light on how meaning is conveyed in many types of written texts and genre. Analysis of written and spoken discourse seems to provide a practical avenue for grammar teaching and learning [6, 85]. Another benefit of using discourse in the classroom is that learners can start to notice how language contexts affect grammar and meaning and how speakers vary their linguistic structures depending on the sociolinguistic features of interaction.

Similarly, examinations of spoken and written language corpora seek to gain insight into linguistic regularities found in large-scope data sets. Corpora of spoken language allow researchers to analyze the features of English in narratives, service encounters, on the job situations, negotiations, and giving opinions in situations with family, colleagues, or debates. The corpora of written English include such genre as newspaper reports, editorials, and articles on religion and hobbies; official and government documents; the academic prose in chemistry, biology, sociology, and engineering; fiction; mysteries; science fiction; and biographies; as well as personal, business, and professional letters. By far the most comprehensive reference grammar of spoken and written English was developed by Biber, Johansson, Leech, Conrad, and Finegan to determine systematic patterns in language use, based on the findings of corpus analysis of conversations, fiction, newspapers, and academic prose. In addition to the descriptions of grammatical constructions traditionally found in reference grammars, Biber's study also deals with considerations of register, lexis, and discourse variations to show how English grammar functions in real spoken and written texts.

Experimental studies of naturally occurring and elicited language dealing with L2 grammar have been devoted to the use of language by different types of learners and in various environments, for example, what happens in L2 grammatical development when speakers it, how learners of different ages acquire L2, and what learner background factors affect L2 learning and acquisition. For example, investigations based on natural or elicited data have dealt with the order of learning and acquisition of specific grammatical structures, such as tenses, morphemes, clauses, and noun systems. The wealth of applied linguistics findings creates environment in which teachers and methodologists can endeavor to establish the effectiveness of their techniques and materials.

Although grammar teaching has been a thorny issue among teachers, teacher educators, methodologists, and other ESL/EFL professionals, it has continued to be one of the mainstays in English language training worldwide. All major publishers of ESL and EFL texts include grammar textbooks in their lists. Some particularly popular volumes have become best-sellers, despite their traditional approach to L2 grammar teaching. Furthermore, because the explicit teaching of grammar has been and remains at the core of the grammar-translation methodology adopted in many countries, students who arrive to obtain their language training in Great Britain, the United States, Australia, and other English-speaking countries often demand grammar instruction. For adults, the question is not so much whether to teach or not teach grammar, but rather, what are the optimal conditions for overt teaching of grammar [7, 349].

So, spoken and written discourse can be an effective tool for teaching the four language skills combined. Advantages of using discourse:

- 1 Learn grammatical rules in context.
- 2 Get familiar with essay organization.
- 3 Explore how punctuations are employed in a text.
- 4 Explore different writing styles.

Improve learners' oral communicative competence, e.g. mastering oral discourse management of prosody: rhythm, stress and intonation.

Explore naturally-occurring social interaction in L2.

Written Discourse

The teacher can choose any piece of informative written discourse that serves the main objective(s) of the lesson. In addition, through the same text, the teacher can highlight other aspects of written English like punctuations or capitalization depending on the age and the level of the students. For instance, a passage about a certain topic, famous sites in the world "Statue of Liberty", can be chosen to teach the passive voice in context as well as developing other language skills.

Reading

- Students practice reading the text.
- Students learn some information about the history of the "Statue of Liberty" and develop comprehension.
- Through reading the text, students learn the passive voice inductively and see how it is employed in context.
- Students learn new vocabulary.

Speaking

- As a warm-up, the teacher can start by asking students about the «Statue of Liberty», e.g. ask questions about its location, history, etc.
- As a post activity, students can discuss in pairs or as a class other famous sites with an emphasis on using the passive.

Listening

– Through engaging in discussions, learners have the opportunity to listen to each other speaking. While students are working in pairs, the teacher may ask each partner to write down notes, like misuse of the passive, as a form of peer review.

Writing

– Students may be asked to choose a famous sight, gather information, and write an essay/paragraph about it. It can be assigned as homework.

Spoken discourse

– The teacher can adopt any material of English spoken discourse, e.g. TV interview that serves the point of the lesson and suits the level of the learners. It is important for the teacher to provide a written copy of the listening material after practicing listening several times in order for the learners to write notes and go back for it later whenever needed.

Listening

– After introducing the topic, learners listen to/watch the TV interview several times.

– Learners get familiar with the English intonation, stress, pausing and other characteristics of the spoken language.

– Learners get the chance to listen to expressions, phrasal verbs, and grammatical structures used in real-life context.

Speaking

– After listening several times, the teacher can design a speaking activity, like working in pairs or groups of three to analyze, discuss, report, or debate what they have listened to. The teacher should monitor students' use of suprasegmentals, grammar and use of expressions.

Writing

– Learners can be assigned to write a paragraph or essay, like a reflection or their opinions, about a certain point in the listening section.

Reading

– As a peer review, students can exchange papers, read each others' writing and write comments, if necessary, for improvement [8,102–104].

Conclusion

– In conclusion, our work is based on thorough research, sound methodology, the findings of analyses of real language use and communication, and application of these findings to teaching and learning. They represent a wide range of approaches to L2 grammar teaching, seek to address practical instructional issues, and assist teachers in finding ways to benefit learners.

References

- 1 **Chomsky, N.** Language and mind. New York : Harcourt, Brace and World, 1968. – 57 p.
- 2 **Ochs, E.** Culture and language development. UK : Cambridge University Press, 1988. – 153 p.
- 3 **Lakoff, R.** Some reasons why there can't be any some-any rule. Language : 1969. – 45 p.
- 4 **Schiffrin, D.** Approaches to discourse. Oxford : Basil Blackwell, 1994. – 102 p.
- 5 **Biber, D.** Variation across speech and writing. UK : Cambridge University Press, 1988. – 27 p.
- 6 **Carter, R. A., McCarthy, M. J.** Exploring spoken English. UK: Cambridge University Press, 1997. – 85 p.
- 7 **Brown, H. D.** Principles of language teaching and learning. 3-rd ed., New Jersey: Prince- Hall, Inc., 1994. – 349 p.
- 8 **Celce-Murcia, M., Olshtain, E.** Discourse and context in language teaching: A guide for language teachers. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 102–104.

Material received on 10.12.20.

С. А. Мейрамова

Студенттерге грамматиканы шет тілі ретінде контексте және дискурсивті тәсілмен оқыту

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.
Материал поступил в редакцию 10.12.20.

С. А. Мейрамова

Обучение грамматики учащимся как иностранного в контексте и с помощью дискурсивного подхода

Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина
Республика Казахстан, г. Нур-Султан.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Бұл мақалада автор оқытушыларға әрі студенттерге грамматиканы шет тілі ретіндегі контексте және дискурсивті тәсілмен оқытуға талдау жасайды. Автор бұл тәсіл түсіну және қабылдау процесінің өте маңызды және қажетті құрамдас бөлігі болып табылады деп тұжырымдайды, өйткені сөйлемнің

контекстік мағынасы, әдетте, сөйлемнің сөзбе-сөз мағынасынан әлдеқайда көп нәрсені қамтиды. Осыған байланысты, бұл мәселені жан-жақты зерттеу мұғалімдерге контексте және дискурсивті тәсілдері арқылы грамматиканы оқыту әдістемесін жетілдіруге көмектеседі. Сонымен қатар, ғалымдар лингвисти-калық әлеуметтену гипотезасына бейім және бірінші немесе екінші тілдегі грамматика оқушының контексттелген дискурста қайталанған және мағыналы тәжірибесі нәтижесінде алынған деп сенеді, онда грамматика құрылымдық ресурс болып табылады, болуы мүмкін немесе болмауы да мүмкін студент өзінің бақылауы және / немесе өзара әрекеттесуге қатысу процесінде тікелей талданады. Осыған байланысты автор грамматиканы шет тілі ретінде оқыту туралы мұқият зерттеулер жүргізді және оқытудың практикалық мәселелерін шешуге бағытталған және оқытушыларға әрі студенттерге өте жақсы пайда әкелетін мүмкін жолдарын тез табуға көмектеседі.

Кілтті сөздер: грамматика, дискурс, тәсіл, контекстік білім, түсіну, оқыту.

В настоящей статье автор дает анализ преподавания грамматики обучающимся как иностранного в контексте и с помощью дискурсивного подхода. Автор утверждает, что данный подход является очень важной и необходимой составной частью процесса понимания и восприятия, так как контекстуальное значение предложения, как правило, включает в себя гораздо больше, чем буквальное значение предложения. В связи с этим, комплексное изучение этого вопроса поможет преподавателям совершенствовать методику обучению грамматике в контексте и с помощью дискурсивного подхода. Более того, ученые склоняются к гипотезе о языковой социализации и считают, что грамматика на первом или втором языке приобретается в результате многократного и содержательного опыта обучающегося в контекстуализированном дискурсе, в котором грамматика является структурным ресурсом, который может быть, а может и не быть прямо проанализирован обучающимся в процессе его наблюдения и/или участия в содержательном взаимодействии. В связи с этим, автором сделаны тщательные исследования по преподаванию грамматики как иностранного и направлены на решение практических вопросов преподавания и смогут помочь преподавателям находить возможные пути, которые принесут пользу обучающимся.

Ключевые слова: грамматика, дискурс, подход, контекстуальные знания, понимание, обучение.

<https://doi.org/10.48081/ZHYL6082>**Е. А. Новосёлова, О. А. Иост**

Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПОЭЗИИ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

Статья посвящена исследованию творчества современных русскоязычных поэтов Павлодарского Прииртышья: Евгения Лумпова и Ярослава Двурекова. В статье выявлена специфика творчества современных авторов, объединенных по факту их рождения в Павлодаре. Основное внимание уделяется рассмотрению мировоззрения, нашедшего отражение в творчестве указанных авторов. Находя ответы на вопросы о смысле жизни, об истинных и ложных ценностях, о смерти и бессмертии, о любви, о роли поэта в современной жизни, о месте родного города в их судьбе, каждый из авторов имеет свой неповторимый мировоззренческий и художественный облик. Серьезный творческий потенциал, манера письма и своеобразный авторский почерк поэтов дают право констатировать правомерность укрепления в современном литературном процессе позиций региональной литературы Павлодарского Прииртышья.

Ключевые слова: русскоязычные поэты, Павлодарское Прииртышье, литературное творчество.

Введение

Данная статья продолжает цикл исследований, посвященных изучению русскоязычной литературы Павлодарского Прииртышья, являющейся неотъемлемой составляющей литературного пространства Казахстана [1, 2, 3]. Предметом исследования является творчество ярких авторов – Евгения Лумпова и Ярослава Двурекова.

Современная русскоязычная литература Казахстана представляет собой интересное многогранное явление, в котором отразились черты разных этносов: казахского, русского, уйгурского, немецкого, корейского, курдского, татарского и многих других. При всем своеобразии национальных литератур исследователи отмечают их общие особенности: «Открытость ко всему новому, желание сохранить свои истоки, ценностно-смысловые

ориентиры личности – основные черты национальных литератур Казахстана» [4, с. 6]. История развития казахстанской литературы свидетельствует о традиционном активном функционировании в ней русскоязычной словесности, которая представлена многими яркими персоналиями. Достаточно назвать П. Васильева, Н. Анова, И. Шухова, Н. Раевского, Д. Снегина, М. Симашко, И. Щеголихина, Г. Бельгера, О. Сулейменова, Б. Канапьянова, И. Одегова, А. Тажи и других. На современном этапе развития особый подъем получает региональная литература, представленная авторами, которые, с одной стороны, продолжают лучшие традиции предшественников, с другой, отвечают новым реалиям функционирования художественного слова. В частности, в силу того, что все большее распространение получает так называемая «сетевая литература», многие авторы вписаны именно в этот современный контент словесности. «При этом... в Сети, в сущности, одинаковые возможности имеют и провинциал, и столичный житель, и молодой, и опытный авторы, и члены всевозможных писательских союзов, и те, кто никогда в них не состоял» [5, с. 109].

Материалы и методы

С целью более пристального рассмотрения особенностей русскоязычной поэзии Павлодарского Прииртышья было выбрано творчество двух авторов: Е. Лумпова и Я. Двурекова. В ходе исследования были использованы биографический, мировоззренческий, описательный, сравнительно-сопоставительный методы.

Результаты и обсуждение

Представим самые общие сведения из биографии, в т.ч. творческой, заявленных поэтов.

Евгений Лумпов родился в Павлодаре в 1987 году. Он является лауреатом областных и республиканских литературных конкурсов, международного фестиваля творческой молодежи «Шабьт-2008», второго поэтического конкурса РОСЗАРУБЕЖЦЕНТРА «Я ни с кем никогда не расстанусь» (2008); имеет ряд публикаций: в газетах «Звезда Прииртышья», «Новая газета», «Да» (Павлодар); «Костанайские новости», журналах «Берега» (Костанай), сборнике павлодарских поэтов «Радуга над Иртышом», «Я вижу сны на русском языке» (Москва), «Серебряный стрелец-2008» (Киев); опубликовал стихотворные сборники «Рисунки на пыльном столе» (Павлодар, 2010), «Монолог» (Павлодар, 2014). Автор пробует свои творческие силы в разных амплуа, в частности, в качестве режиссера (является победителем пятого международного фестиваля авторского кино «КИНОЛИКБЕЗ»), сценариста и продюсера. У Лумпова есть публикации в сети интернет (на портале www.stihi.ru), а также на страницах евразийского журнального портала «Мегалит» (www.promegalit.ru).

Ярослав Двуреков родился в Павлодаре, в данное время проживает в

Москве. Является соавтором сборника к 40-летию литературного объединения им. Павла Васильева (1997), альманаха «на barje» (1998), сборника «Радуга над Иртышом» (2006), опубликованных в Павлодаре. Поэт является членом литературных объединений («Арт Система», г. Саратов; «Избранные муз», г. Москва). Большое количество его произведений размещены в сети интернет, в частности, на сайтах www.stihi.ru, izbranniki-muz.ru/index.html, www.proza.ru/avtor/dvurekov. Перспективный автор работает также в прозаической форме: опубликована его повесть «Каждый следующий» (в казахстанском литературном журнале «Нива»), роман «Пустыня» (издательство «Маска», Москва, 2018 г.)

Очевидно преимущественное присутствие рассматриваемых авторов в сети интернет, представляющей собой особое художественно-культурное пространство. Сетевая литература получила широкую поддержку начинающих литераторов, не имеющих возможности (материальной или ментальной) публикации своих произведений в литературных журналах либо издания собственных сборников в печатном виде. Публикации в интернете становятся все более активными, несмотря на то, что павлодарские поэты не чуждаются печататься и в периодической литературе, коллективных сборниках и альманахах, выпускать авторские сборники произведений.

Несомненна для рассматриваемых поэтов тенденция к постановке вопросов, традиционных для русской классической литературы: смысла и цели человеческого бытия, веры и безверия, смерти и одиночества, истинных и ложных ценностей, поэта и поэзии, любви в жизни человека. Анализ ответов заявленных авторов на данные вопросы помогает выявить степень приближения их к магистральному пути развития русской литературы и определить специфику их творчества.

Евгений Лумпов, отражая общий принцип сугубой уязвимости поэтов от жестокости и несправедливости мира, очень страдает от лживых мыслей, поступков и обязательств, искажения «честных мыслей в глухом углу» [6, с. 33]. Анализ творчества поэта демонстрирует присущую ему цельную картину мира. Лирический герой Лумпова – несомненно, романтического склада. Постоянные поиски и устремления его подчеркивают противопоставление идеального мира обыденной действительности: «Знаю, там, за далекой грудой / Необъятных, холодных туч, / Есть еще один мир, и оттуда / За лучом вырывается луч» [6, с. 13]. Мир идеальный представляется более ярким и красочным, а лирический герой, принадлежа ему всецело, принимает различные образы: он – и «осенний дождливый день», и «луч молодой», и «безжалостный гром» [6, с. 12]. Он без сомнений и споров готов отбросить оковы суетного бытия, поскольку не привязан к нему: «Мы продолжаем ждать, / Воля на то Господня, / Все же, что может быть, / Будет, но не сегодня... / Сбудутся все мечты, / Сдержатся обещанья – / Максимум

доброты, / Минимум опоздания» [6, с. 57].

Темы смысла жизни и его поиска, истинных и ложных ценностей – центральные в творчестве Евгения Лумпова. При этом жизнь – это время и утрат, и поисков, но и надежд на будущее. Лумпов часто поднимает тему бесцельности прожитой жизни, невозможности реализовать надежды и устремления: «Жизнь была довольно долго / Другим дорогам отдана» [6, с. 11]. Поэт обращается к миру в стремлении отыскать собственную идеальную модель его устройства и праведного существования, но в итоге сталкивается с реальной действительностью: «Под одну расцветку хною. / Мы бросаемся свободой / Одинаковой такою. / Под копирку некрологи, / Поведение по струнке – / Мы теперь друг другу боги, / Но на глянцевом рисунке» [6, с. 39]. В прошлом и настоящем – лишь ложь, а сама жизнь ограничена обстоятельствами, не зависящими от человека: «Постулатами, догматами, / Годами / Скорость лжи мы увеличиваем сами. / Настоящее, блестящее / Навязано, / Оборачиваться противопоказано. / Незанятое, невнятное / И пошрое, Словно в пепельницу, стряхиваем в прошлое» [6, с. 41].

В то же время, Лумпов устремляется к магистральному вектору развития классической литературы, поскольку находит силы не впадать в уныние, стремиться к свету, предвосхищая очередной виток в жизненном круговороте: плохое обязательно сменится хорошим, и это – неперменный закон жизни: «Станет полегче немного, / Свету откроются двери – / Время не так уж и строго, / Главное в это поверить» [6, с. 53].

Чрезвычайно важна для Евгения Лумпова проблема односторонности современного человека, которому, по мнению поэта, удобнее жить в формате узкого мышления, полагаясь на чужое мнение, обесценивая собственную жизнь и не видя в ней истинного смысла: «Годы разбросаны папками стильными, / Тайны укрыты печатями важными. / Были лощеными, сделались пыльными, / Были людьми, но остались бумажными» [6, с. 43]. Лумпова не оставляет мысль о духовной деградации современного человека, потере им морально-нравственных ориентиров: «Не планировали вроде, / А в тоннель шагнули узкий. / Одевайтесь не по моде, / Вспоминайте старорусский...» [6, с. 39]. При этом романтическому лирическому герою Лумпова свойственны ощущение потерянности и слабости, устремленность к небесам, желание жить по законам мироздания, поиски Всевышнего. Спасение он ищет (и обретает его) у Создателя: «Небо требует очнуться, / Бьет последними лучами» [6, с. 54]. Сомнения и духовные метания все же свойственны поэту: «Не было в этом сне / Вещего ничего, / Не было слов извне – / Весточки от него. / Ждал, / Что придет совет / В небо смотрел тайком – / Только его там нет, / Он был вчерашним сном» [6, с. 59]. Таким образом, Лумпова традиционно волнуют проблемы бытия и мироустройства, поиски

прозрения и истины, нравственности и религиозной веры.

Часто встречающийся мотив – одиночества. При этом отмечается предельный трагизм одинокого человека: он глубоко несчастен, физически и морально сломлен: «Люди такие бывают, поверь – / Ковриком старым мостятся под дверь» [6, с. 8]. Способом преодоления этого состояния, по мысли автора, выступает творчество, которое способствует раскрытию потаенных струн человеческой души, а через него – обращению к Богу, дающему силы и надежду. Осознание поэтического дара приходит от Всевышнего, и поэт исполняет Его волю. Общение поэта с Богом часто становится возможным благодаря присутствию Музы. У Лумпова чувствуется личная ответственность за каждое сказанное слово: «Нарисую немного земного, / Как когда-то мелком на стене. / В силу мысли не верил и слова, / А теперь это слово во мне» [6, с. 61]. Часто мастер слова сомневается в собственном поэтическом даре, испытывая глубинные внутренние противоречия и сомнения в ценности и необходимости своего творчества: «Опять не получается писать, / Рождаются нелепые сомненья, / Наброски как царапины опять / Болят, не подпуская вдохновенья» [6, с. 71]. Обращаясь к Всевышнему, лирический герой находит успокоение: «Мне не нужно славы хмельной, / Только силу слова понять, / Чтоб сумел я доброй строкой / На простые души влить» [6, с. 12]. Как видим, у Евгения Лумпова можно проследить как сомнения в собственных силах, так и стремление к эстетическому преобразованию действительности, постоянному самосовершенствованию. Кроме того, творческий стиль Лумпова отличают некоторая поэтическая сдержанность, скромность.

Лирический герой Лумпова ярче всего раскрывается в любви. Концентрацией любовной лирики являются стихотворения, собранные в сборнике «Рисунки на пыльном столе» в раздел «Я тебе нарисую сказку». Здесь – все грани любви: несчастная, неразделенная, всепоглощающая, страстная. Ощущается глубокая чувственность и предельная искренность поэта, усиливающие романтическое восприятие мира: «Мои следы укроет снег, / Но, уходя, возьму с собою / Твою снежинку-оберег, / Что не растаяла весной. / Я буду видеться с тобой / Последней каплею рассвета / И первой каплей дождевой, / Уставшей на исходе лета. / Войду в осеннее кино. / Вернусь, и небо пусть трезвонит! / Я сквозь открытое окно / Листочком желтым на ладони» [6, с. 12].

Городской локус Павлодара у Евгения Лумпова, скорее, служит фоном для развития событий и не имеет весомой смысловой и эмоциональной нагрузки. Возможно, это связано с тем, что поэт не проживает в Павлодаре, который, оставшись в прошлом, не актуален для его внутреннего мира в настоящем.

Таким образом, Евгений Лумпов по мировоззрению и манере творческого самовыражения близок романтизму: ему свойственны некоторая идеализация действительности, мечтательная созерцательность. Ощущая диссонанс между

идеалом и действительностью, поэт стремится сбежать от привычного, удобного для других людей мира, в сферу, подвластную идеализации (творчество, любовь). Поэт ставит и решает вопросы, свойственные классической литературе – о смысле жизни, ее истинных ценностях, о вере и безверии. По мнению поэта, человеческая жизнь – это вечное совершенствование, поиск идеала, следование принципам справедливости, ответственности, любви. Поэт мало подвержен духовным терзаниям; вера для него – непреложный закон, вследствие чего он не сомневается в ее необходимости и не пытается изменить порядок мироустройства. В целом, говоря о творчестве данного поэта Павлодарского Прииртышья, можно констатировать следование Евгения Лумпова основным принципам классической русской литературы.

Творчество Ярослава Двурекова представляет не меньший интерес для исследования. Пытаясь определить для себя смысл и цель человеческой жизни, поэт приходит к осознанию некой роковой предопределенности и связанной с ней обреченности существования: «Как участник мьшиной возни, / Называемой выпспренно «Жизнью», / Я стараюсь успеть, чѐрт возьми, / И понять, пока хвост не отгрызли: / Как устроен наш мир, и зачем / Мы сюда ненадолго заходим? / Как остаться собою в толпе, / В ежегодном кружась хороводе? [7].

По мнению Двурекова, жизнь – круговорот, и человек в ней – щепка. Иногда ему кажется, что жизнь абсолютно бессмысленна. Показательно в этом отношении стихотворение «Скатерть белая», в котором жизнь уподобляется прогулке с закрытыми глазами. Герой бродит, плурует, ищет, гадает, плачет; жизненный путь для него – «берег пустой», «маршрут, мною не задуманный» [7]. «Жаль, что и следа не останется / В песке промерзшем. Скатерть белая / После меня кому достанется?» [7]. Философские размышления о собственной жизни часто связаны с описанием природных явлений. Так, в стихотворении «Желтый лист» осень не просто навевает грусть, но и предсказывает трагический финал жизни без веры: «Расплатой – осень. И, как Страшный Суд, / Костер Садовника. По вере – мера. / Раскаянье с молитвой не спасут – / Из гордеца не сделать лицемера» [7]. Действительно непостижение человеком истинного смысла собственного бытия трагично, что образно передано схожестью с желтым листом, отрываемым от ветки, с которым сравнивает себя поэт.

Проблема сущности бытия у поэта напрямую связана с темой одиночества, остро ощущаемого Двурековым. Человек у него становится отшельником, одиноким волком. Одиночество может быть трагично и непреодолимо, как, например, в стихотворении с символическим названием «Один ночью волк». Поэт манифестирует одиночество в качестве естественного своего состояния и осознанного выбора: «Волчья, вольная / Жизнь отшельника – Ни креста на мне, / Ни ошейника. . . / Никому не друг, / И не враг притом, / Только сам – себе, / Остальным – никто» [7]. Закономерна в этом плане мысль о предстоящем сугубом

одинокости в конце жизненного пути. При этом тема смерти встречается у поэта достаточно редко. Так, в стихотворении «Сумерки», посвященном любимой девушке, подчеркивается несовершенство мира: после физического ухода человека немногим свойственно хранить память об усопшем, и, в свойственной поэту манере, ставится вопрос о смысле пройденного жизненного пути: «Это не бегство – всего лишь / У Времени вышло терпенье. / А мне, как живущему вечно, / Суется излишне. / У памяти вкус нафталина, / Лохмотья с фасоном от фрака, / И все, что она оставляет – / Сквозняк, подобием ветра» [7].

Двурекову свойственен взгляд на человеческое устройство как бы «извне», печальная констатация того, что человеческая судьба строится на законах, не подвластных человеческому сознанию и что на жизнь человека влияют неведомые силы, с которыми человек должен смириться. Жизненный путь у поэта представляет собой изложение последовательности определенных событий жизни. Так, в стихотворении «Начало нового века» представлена своеобразная ретроспекция в прошлое, при этом воспоминания окрашены минорными красками: «чета страстей, ушедших на покой», «предательства калёный наконечник», «прогорклый яд завистников и сплетниц» [7]. Констатируя факты, поэт сожалеет об ушедшем: «Был век / Серебряный, и был – посеребрённый» [7]. Таков фаталистический взгляд лирического героя Двурекова на картину мироздания: он осознает неотвратимость происходящего с человеком, демонстрируя готовность следовать судьбе.

Поднимая тему поэта и поэзии, автор иронично называет себя «Пегасом средней полосы». Самоирония позволяет ему не возгордиться от осознания наличия поэтического дара, который является особенным богатством, способным духовно и нравственно возвысить человека. Цель поэтического таланта – пробуждать в душах читателей светлые и добрые чувства. При этом автор пишет о том, что человек часто не использует свой творческий потенциал, привыкая к рутине и не стремясь к большему, что может впоследствии оказаться губительным для таланта: «Заповедано мне, жизнь закон мне дала, / Чтобы крупу и разуму было комфортно: / Не лежать, не нести, закусив удила, / Да в оглоблях не спать, борозды не испортить. / Терпеливо носить шлею под хвостом. / Волк – мне враг, кнут – мне друг, – это тоже основы. / Не вставать на дыбы. Весь мой век... А потом? / Оброню, улетая, вам на счастье подкову» [7].

Проблеме соотношения поэта и толпы посвящено его стихотворение «Уходя, гасите свет!», где появляется классическая для русской поэзии аналогия «поэт-пророк»: «Ты же поэт, ты пророк! / Ведомы только тебе / Все повороты в судьбе. / Знаешь ты точно свой срок» [7]. Как видим, тема поэтического творчества тесно коррелирует с концепцией мира и человека, демонстрируемой Двурековым.

Один из часто встречающихся и, очевидно, глубоко волнующих поэта мотивов – истинной и ложной свободы. Для него свобода лежит в основании человеческого бытия. Она является формой реализации духовных качеств человека, его воли, намерений и целей. Положительно направленная свобода свидетельствует о духовной высоте человека. Автор подчеркивает, что внутренняя свобода не имеет ничего общего с внешней и достигается при устранении внутренних препятствий. Иными словами, «истинная свобода не имеет внешних проявлений, не даруется кем-то сверху, а имманентно присуща человеку» [8, с. 22]. Так, стихотворение «Москва-Галилея» представляет собой диалог отшельника, бежавшего в пустыню от соблазнов, со странником, раскрывшим ему истину: «Свобода, независимость, покой, / Химеры, - отвечал он, - посмотри:/ Мертва пустыня. А теперь закрой / Глаза. Свобода у тебя внутри» [7]. Истинная свобода как условие нравственного возрождения человека открывает возможности для духовного преображения личности – делает ее восприимчивой к любви, сочувствию, сопереживанию. При этом любовное чувство у Ярослава Двурекова – показатель высокой нравственности человека: любовь – всепоглощающее чувство («Пустыня»); утешение и спасение («Новый мир»): «Мы – новый мир, лишенный тесных стен, / Мир без границ, мир, где еще пока / Всего лишь двое. Тайны естества, / Секрет познания нами не открыты» [7].

Лирика «павлодарского локуса» у Двурекова имеет яркую особенность: родной город вызывает у поэта негативную реакцию. Так, в стихотворении «Город П.» лирический герой, оставивший этот край много лет назад, не без сожаления, констатирует его провинциальность, отсутствие стимула развития: «И все меньше привычных мне лиц / Степь пришла расседлать, оседлать / Но на спицах лихих колесниц / На проверку всё золото – медь / Город П пыль пускает в глаза: / Проложил через хлябь новый брод, / Яркосиним раскрасил вокзал, / Да камней наташил в огород [7].

Двуреков обрывает все связи с городом (в заглавии текста даже нет полного его названия), желая, пусть и с печалью, стереть следы своего пребывания в нем: «Дважды в реку одну.../ Как ни жаль, / Уходя я прошу, пусть за мной / И мой след на песке, и печаль / Смывает Ирий Тишайший волной» [7].

Таким образом, для Двурекова характерна некоторая философская созерцательность, вера в предопределенность событий и порядка. По этой причине лирический герой Двурекова не испытывает нравственных и духовных метаний и, с одной стороны, его можно назвать «цельной натурой». С другой стороны, это герой – «фаталист», ощущающий внутренний диссонанс, который выражается в видимости наличия неограниченной внешней свободы и, в то же время, его фактической внутренней несвободы, закрепощенности и подчиненности. Любовь в жизни лирического героя, представляющая собой зрелое и осмысленное чувство, раскрывает внутреннюю глубину поэта.

Выводы

Итак, исследование своеобразия творчества двух представителей русскоязычной поэзии Павлодарского Прииртышья привело к следующим выводам. Авторы решают онтологические вопросы бытия, демонстрируя как пути ошибок, так и трудные поиски верной дороги. Важную роль отводят они человеку и его сложным отношениям с Создателем. Проблема выбора пути наравне с вопросами об истинных и ложных ценностях, подменах важнейших понятий, совершаемых человеком намеренно или случайно, а также о назначении поэта в современной жизни становятся значимыми мотивами их творчества, связывая их с русской классической литературой, для которой данные вопросы являются ключевыми, и вписывая их тем самым в историю мировой словесности. И в этом плане следует говорить о явном продолжении современными поэтами Павлодарского Прииртышья основ, заложенных русской классической литературой. Специфической частью творчества рассмотренных авторов становится локус города Павлодара, который, с одной стороны, формально объединяя разных поэтов, как раз и позволяет говорить о региональном характере их, с другой, четко выявляет их различия. Каждый из поэтов Павлодарского Прииртышья имеет свой творческий облик. Евгений Лумпов – романтик, стремящийся к усовершенствованию земного уклада, а Ярослав Двуреков – умудренный опытом фаталист. При всей кажущейся несхожести поэтов объединяют высокие моральные качества, свобода творческого самоопределения, неординарный взгляд на окружающую их действительность. Серьезный творческий потенциал, манера письма и своеобразный авторский почерк поэтов дают право констатировать правомерность укрепления в современном литературном процессе позиций региональной литературы Павлодарского Прииртышья.

Список использованных источников

1 **Иост, О. А., Новосёлова, Е. А.** Жизнь как «сопротивление материала»: о творчестве Сергея Павловича Шевченко [Текст] // Вестник ПГУ. Серия «Филологическая». – № 4, 2019. – С. 206–216.

2 **Новосёлова, Е. А., Иост, О. А., Алексеев, П. В.** Поэтика времени и пространства в лирике Ольги Григорьевой [Текст] // Вестник КарГУ. Серия «Филологическая». – № 1, 2020. – С. 82–92.

3 **Новосёлова, Е. А.** К проблеме евразийства в творчестве русскоязычных поэтов Павлодарского Прииртышья [Текст] // Материалы международной конференции молодых ученых «Актуальные проблемы лингвистики и литературоведения». – Томск, 2020. – С. 261–264.

4 **Ананьева, С. В.** Русская проза Казахстана. Последняя четверть XX века – первое десятилетие XXI века. – Алматы : ИД «Жибек жолы», 2010. – 356 с.

5 **Гаранина, Е. П., Токатова, Л. Е.** Особенности молодой русскоязычной литературы Казахстана (на материале альманаха павлодарского поэтического общества «Меркурий») // Вестник РУДН, 2016. – № 4. – С. 108–117.

6 **Лумпов, Е.** Рисунки на пыльном столе. Стихи. – Павлодар : ЭКО, 2010. – 76 с.

7 **Двуреков, Я.** Стихотворения. [Электронный ресурс]. – <https://stihi.ru/avtor/yadvurekov>.

8 **Зарипов, Д. А.** Проблематика истинной и ложной свободы в политико-философской концепции Э. Фромма // Вестник Пермского университета, 2010. – № 3 – С. 19–25.

References

1 **Iost, O. A., Novosiolova, E. A.** Zhizn' kak «soprotivleniye materiala»: o tvorchestve Sergeya Pavlovicha Shevchenko [Tekst] // [Iost O. A., Novosyolova Ye. A. Life as «material resistance»: about the work of Sergei Pavlovich Shevchenko] [Text] // PSU Bulletin. «Philology» series. – № 4, 2019. – P. 206–216.

2 **Novosiolova, E. A., Iost, O. A., Alekseev, P. V.** Poetika vremeni i prostranstva v lirike Olgi Grigorievoi [Text] // [Novosyolova Ye. A., Iost O. A., Alekseev P. V. Poetics of Time and Space in the Lyrics of Olga Grigorieva] [Text] // Bulletin Bulletin of the Karaganda university. «Philology» series. – № 1, 2020. – P. 82–92.

3 **Novosiolova, E. A.** K probleme evraziizstva v tvorchestve rýsskojazychnyh poetov Pavlodarskogo Priirtyshja [Text] // [Novosyolova Ye. A. On the problem of Eurasianism in the works of Russian-speaking poets of Pavlodar region] [Text] // Materials of the international conference of young scientists «Actual problems of linguistics and literary criticism». – Tomsk, 2020. – P. 261–264.

4 **Ananieva, S. V.** Rýsskaya proza Kazahstana. Poslednia chetvert XX veka – pervoe desyatiletie XXI veka [Text] // [Ananyeva S. V. Russian prose of Kazakhstan. The last quarter of the XX century is the first decade of the XXI century]. – Алматы : Publishing House «Zhibek Zholy», 2010. – 356 p.

5 **Garanina, E., P., Tokatova, L. E.** Osobennosti molodoi rýsskojazychnoi literatýry Kazahstana (na materiale almanaha pavlodarskogo poeticheskogo obschestva «Merkýrii») [Text] // [Garanina E. P., Tokatova L. E. Features of the young Russian-language literature of Kazakhstan (based on the almanac of the Pavlodar poetic society «Mercury»)] // Journal Bulletin of RUDN. – № 4, 2016. – P. 108–117.

6 **Lumpov, E.** Risýnki na pylnom stole. Stihi [Text] // [Lumpov E. Drawings on a dusty table. Poems]. – Павлодар : ECO, 2010. – 76 p.

7 **Dvůrekov, Ia.** Stihotvoreniia. [Text] // [Dvurekov Y. Poems]. [Electronic resource]. – <https://stihi.ru/avtor/yadvurekov>.

8 **Zaripov, D. A.** Problematika istinnoi i lojnoi svobody v politiko-filosofskoi kontseptsii E. Fromma [Text] // [Zaripov D. A. The problem of true and false freedom in the political and philosophical concept of E. Fromm // Bulletin of Perm University, 2010. – № 3 – P. 19–25.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

Е. А. Новосёлова, О. А. Иост

Павлодар Ертіс өңірінің қазіргі орыс тілді поэзиясы мәселесі туралы

Торайгыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Ye. A. Novossyolova, O. A. Iost

To the question of modern Russian language poetry of Pavlodar region

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

Мақала Павлодардың Ертіс өңірінің қазіргі орыс тілді ақындарының: Евгений Лумпов пен Ярослав Двурековтің шығармашылығын зерттеуге арналған. Мақала қазіргі заманғы авторлардың Павлодарда туылу фактісімен біріктірілген шығармашылығының ерекшелігін ашады. Бұл авторлардың еңбектерінде көрінетін дүниетанымды қарастыруға басты назар аударылады. Өмірдің мәні туралы, шын және жалған құндылықтар туралы, өлім мен өлмес туралы, махаббат туралы, ақынның қазіргі өмірдегі ролі туралы, туған қаланың тағдырындағы орны туралы сұрақтарға жауап іздеу, әрқайсысының өзіндік идеялық-көркемдік келбеті бар. Ақындардың байыпты шығармашылық әлеуеті, жазу тәсілі және авторлық қолжазбасы қазіргі заманғы әдеби процесте Павлодар Ертіс өңірінің аймақтық әдебиетінің позицияларын нығайту заңдылығын айтуға құқық береді.

Кілтті сөздер: Орыс тілді ақындар, Ертіс Павлодар, әдеби шығармашылық.

The article is devoted to the study of poetry of the modern Russian-speaking authors of Pavlodar region: Evgeny Lumpov and Yaroslav Dvurekov. The article identifies the specifics of the creativity of modern authors, united by the fact of their birth in Pavlodar. Special interest is focused on their ideological worldview, reflected in the authors' creative work. Answering differently the questions about the meaning of life, true and false values, death and immortality, love, the role of the poet in modern life, the place of their hometown in their destiny, each of them has his ideological and artistic appearance. Serious creative potential, manner of poets' writing strengthen the positions of regional literature of the Pavlodar region in the modern literary process.

Keywords: Russian-speaking poets, Pavlodar Priirtyshye, literary creativity.

<https://doi.org/10.48081/QIKG9156>**М. И. Оразханова¹, Қ. С. Ереалиев², С. Ж. Ереалиева³**^{1,2}Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ;

³Торайгыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

КИІМ-КЕШЕККЕ ҚАТЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ АУДАРЫЛУЫ

Қандай да бір халықтың тұрмыс-тіршілігін, айналысқан кәсібі мен шаруашылығын, тарихи және мәдени өмірін, айналаға деген көзқарасын, жалпы дүниетанымын бойына жинақтаған лексикалық бірліктердің бірі – этнографизмдер екені белгілі. Олар ұлттық нақышты білдірумен қатар, сол елдің өзіндік ерекшеліктерін де көрсетеді. Қазақ тіл білімінде этнографиялық атаулар барыныша қарастырылғанымен, белгілі бір қаламгер шығармасында ұшырасатын аталған тілдік бірліктің аударылу мәселесі арнайы зерделенген жоқ. Бұл жұмыстың өзектілігін аңғартады, көкейкестілігін дәлелдейді.

Мақаланың зерттеу нысаны ретінде Ф. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романында кездесетін этнографизмдер, ал зерттеу пәні болып киім-кешекке қатысты атаулардың аударылу мәселесі алынды. Мақсаты шығармадағы киімге байланысты этноатауларды жинақтап, олардың тәржімалану тәсілдерін айқындау болып табылады. Жұмысты жазу барысында салыстыру және салғастыру әдістері, сипаттау әдісі, лингвомәдени талдау әдісінің элементтері мен тілдік деректердің сандық сұрыптау әдісі пайдаланылды. Олар мынадай қорытынды шығаруға негіз болды: жазушы туындысында бас киімге қатысты этнографизмдер молынан кездеседі; олар В. С. Виноградов көрсетуіндегі аударма тәсілдерінің – транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимиялық аударма, үйлесім, перифразалық (сипаттамалы, дескриптивтік, экспликативтік) аударма, калькалау – барлығымен бірдей тәржімаланған; нақтылап айтқанда, басым көпшілігі транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимиялық және калькалау сынды аударма жолдарымен жүзеге асқан. Дескриптивтік және үйлесім тәсілдері сирек қолданылған.

Кілтті сөздер: аударма, этнографизм, транскрипция, транслитерация, гипо-гиперонимия, үйлесім, перифраза, калька.

Кіріспе

Тілдің мазмұндық және қызметтік жақтарына деген жалпы қызығушылықты білдіретін лингвистика дамуының қазіргі кезеңі зерттеу орталығына тілдің ішкі және сыртқы байланыстарын ғана емес, оның адамға қатысты әлемін де зерделеуді ұсынды. Осыған орай қазіргі заманғы лингвистикалық теориялардың интегративтілік, «семантикалық», антропоорталықтық сияқты сипатты белгілері қалыптасуда. Олар «пәнге көзқарастың өзгеруі, зерттеу пәнін түсінудің өзгеруі» нәтижесі болып табылады [1, 88–89 б.]. Аталған зерттеу де антропоорталықтық сипатта қарастырылды. Яғни мұнда лексикалық бірліктердің аударылуы лингвомәдени ерекшелікті қаншалықты сақтағандығын айқындаудан көрінеді. Бұл жұмыстың өзектілігін аңғартады.

Зерттеудің нысаны: F. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы этнографизмдер.

Зерттеудің пәні: киім-кешекке қатысты этнографизмдердің аударылуы.

Мақсаты: F. Мүсіреповтің «Оянған өлке» шығармасында ұшырасатын киім-кешекке қатысты этнографиялық атауларды жинақтап, олардың тәржімалану тәсілдерін анықтау, лингвомәдени ерекшелікті сақтағандығын айқындау. Осы мақсатқа жету барысында мынадай міндеттері шешу көзделді:

- жалпы қазақ халқының киім үлгілерін сипаттап, оларды пайдалану ерекшелігіне, қызметіне және мән-маңызына қарай топтастыру;
- бас киім атауларының тәржімалану барысында қандай жолмен жүзеге асқандығын айқындау;
- аударылған тілдік бірліктердің ұлттық нақышты сақтаған-сақтамағандығына көз жеткізу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі. Этнографизмдерді қарастыру барысында салыстыру және салғастыру әдістері, сипаттау әдісі, лингвомәдени талдау әдісінің элементтері мен тілдік деректердің сандық сұрыптау әдісі қолданылды. Аталған әдістер қаламгер туындысындағы киім-кешекке қатысты этнографиялық атаулардың В. С. Виноградов көрсетуіндегі аударма жолдарының қайсысымен жүзеге асқандығы анықталды; аударма кезінде ұлттық колориттің сақталған-сақталмағандығын айқындауға септігін тигізді.

Қазақ халқының этнографизмдерін көрсететін бірлікке киім-кешек атаулары жатады. Кең байтақ даламыздың табиғатына, ауа райына, тұрмыс-тіршілігіне, кәсібі мен айналысқан шаруашылығына байланысты киім түрлері де әртүрлі болып келеді. Оның тұтыну, пайдалану ерекшеліктеріне, мән-маңызына қарай *әдет-ғұрыптық киім*, жыл мезгіліне орай *жазғы және қысқы киім*, *сыртқы және ішкі киім*, *жас және жыныстық айырымдарына*, *ерекшеліктеріне қарай сәби, бала, бозбала, бойжеткен, қалыңдық киімі, күйеу, жас жігіт, ақсақал*, *яғни ер адам киімі және келіншек, бәйбіше, яғни әйел адам киімдері* деп жіктеледі. Сонымен қатар әлеуметтік дәрежесіне, қызметіне қарай ұлттық

киімдер *жоғары текті қазақтар киімі, неке киімдері, сал-серілер киімі, сән-салтанат киімдері, ұлттық ойын-сауық, жарыстарда киетін киімдер, діндарлар киімі, жерлеу рәсіміне байланысты өлікке кигізілетін киім, аза тұтушылардың қаралы киімдері, сулық және кәсіптік киімдер, малышлар киімі, аңшылар киімі, батырлар киімі және т.б.* болып бөліне береді. Қай-қайсысы болмасын өзінің тігісі, түрі, түсі, көшпелі халыққа тән ыңғайлы әрі қолайлы етіп пішілуі, пайдаланылған материалы т.т. жағынан басқа ұлттан, елден ерекшелігін, айырмашылығын көрсетеді. Оларға қарап ұлттық дүниетанымды, халықтың айналаға деген көзқарасын көріп, тарихын елестетуге болады. Киім киюден адамның болмысын, ішкі жан-дүниесін, танымын да байқауға, қандай мақсатқа, қандай жағдайға байланысты кигендігін аңғаруға болады. Аталған киім атаулары қаламгер Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» романында да ұшырасады. Олардың қандай тәсілмен аударылғандығын анықтау үшін В.С.Виноградовтың «Аударматануға кіріспе (жалпы және лексикалық мәселелері)» зерттемесін негізге алдық. Онда аударудың бес жолы көрсетілген: транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимиялық аударма, үйлесім, перифразалық (сипаттамалы, дескриптивтік, экспликативтік) аударма, калькалау [2].

Туындыда кездесетін киімдердің бірі – бас киім атаулары. Қазақ халқының ұлттық колоритін, басқа елден ажырататын, нақышын көрсететін бас киімдер қатарына *тымақ, бөрік, тақия, сәукеле, кимешек, жсаулық* т.б. жатқызамыз. Осылардың ішінде қай жағынан алса да тымақтың алатын орны айрықша.

Тымақ – ерлердің қысқы бас киімі. Ол аңның, малдың терісінен тігіледі. Сол себепті ол жасалуына қарай *түлкі тымақ, елтірі тымақ, сеңсең тымақ, пұшпақ тымақ* деп атала береді. Сонымен қатар ерте кезде халықта қай жүздің, қай тайпаның, қай рудың адамы екенін осы тымағына қарап та таныған. Яғни Арғын тымағы, Керей тымағы, Дулат тымағы, Жалайыр мен Найман тымағы немесе Жетісу тымағы, Қарқаралы тымағы деген үлгілері болған.

Тымақ биік төбелі, маңдайы, салбыраған екі құлағы бар, желке, жотаны жабатын, артқы етекпен тұратын жылы бас киім болып есептеледі. Тұрмыстық қолданысына байланысты ол сыртын берік және жақсы, қымбат маталармен қапалады. Екі құлағына ызбалы бау тағылады. Етегін төбеге қайырып қою мақсатында тымақтың артқы жағына тобылғыдан немесе арша сияқты берік ағаштан тиек жасап қадалады.

Қазақ халқында тымақ қасиетті бас киім болып есептеледі. Оны біреуге беруге немесе айырбастауға, киюге тыйым салынған, жерге тастамаған, аяқпен басуға, тіпті оған аяқ тигізуге болмаған. Елге, жұртқа сыйлы, текті кісілердің, танымал адамдардың, тұлғалардың тымағы атадан балаға мұра ретінде қалып отырған. Ертеде кейде медицина құралы ретінде де пайдаланылған, яғни қазақтар шала туған баланы неше күні кем болса, сонша

күн тымаққа салып кереге басына іліп қойған. Бұл да тымақтың қадірі мен қасиетін бейнелейтін көріністердің бірі болып табылады.

Аң терісінен жасалып, суықта киюге арналған аталған бас киім [3, 364 б.] жазушы туындысында да ұшырасады. Мысалы: *Лезде үйме-жүйме топтың арасынан бір адам сытылып шығып, биік ақ күртіктің үстімен қырға қарай қаша жөнелді. Басындағы тымағы айналып алқымына келіпті* [4, 228 б.].

Вдруг из клубка дерущихся вырвался маленький человек и юрко побежал по сугробом – прямо в степь. Тымак на его голове сбился под подбородок – так он торопился, летел изо всех сил [5, 234 б.].

Бұл жүрістің түбі бір жанжалға соғарын сезінген қу тақымдар шыбындап келіп, Игілік тобына өздері қосылып, елден-елге шығарып салып қайтысты. Бірақ **салтақ тымақтың** құлағын қалай түрсе де, сыр ала алмай, шерменде болып қалысты [4, 7 б.].

«Хитрые ноги», заподозрив нечистое, слетались к Игилику, как мухи на сладкое: что-то здесь кроется, неспроста приехал сюда знатный бий. Но как ни задирали хитрецы уши своих засаленных тымаков, вывести ничего не удалось. С тем же и ушли, с чем прибыли [5, 15 б.].

Байқағанымыздай, аталған мысалдарда аудармашы мәтінді тәржімалау кезінде транскрипция (транслитерация) жолын ұстанған. Бұл оны түпнұсқадан ауытқымай, ұлттық ерекшелікті сақтай отыра беруді көздегендігін көрсетеді. Екінші деректегі түпнұсқада «салтақ тымақ» деп «тымақ» сөзінің алдына анықтауыш қосақтала қолданылған. Орыс тілінде «тымақ» этнографизмі траскрипцияланып (транслитерацияланып), ал «салтақ» сөзі калькалау жолымен тәржімалана ұсынылған. Нақтылай айтсақ, «салтақ» аудармада «засаленный» деп берілген. Оның синонимдері ретінде «испачканный», «нечистый», «просаленный», «промасленный», «перепачканный», «загрязненный», «грязный», «замасленный», «несвежий», «нечищенный», «запачканный», «насаленный», «залосенный», «киссаленный», «выпачканный», «измызганный», «сальный» сынды сөздерді жатқызуға болады.

Келесі бір мысалда тәржімашы «тымақ» этнографизмін аударуда гипогиперонимиялық аударма жолын ұстанған. Мысалы: *«Әшейін салт болса осынша қатарласпай, бірінің ізімен бірі жүрер еді, екі аттың қатарын жазбайтыны теңдеп алған бірдемесі бар-ау», – деп ойлады Байжан. Екі салт атты тымақтарын былғай бастады. Әлдене деген айғайлары да естіле бастады* [4, 131 б.].

Байжан насторожился. Такой глубокий снег, а всадники идут почему-то не след в след, а рядом. Это не зря. Вот они замахали шапками, что-то закричали [5, 137 б.].

Аңғарғанымыздай, «тымақ» этнографизмі аудармада «шапка» деп қолданылған. С. И. Ожеговтің «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде» оған

мынадай түсініктеме берілген: «Шапка, –и, ж. I. Головной убор (преимущественно теплый, мягкий). меховая, вязаная ш. Ш. –ушанка. В шапке или без шапки (также вообще с покрытой или непокрытой головой). Шапку снять (также перен., перед кем-чем-н.: выразить свое уважение, преклонение перед кем-чем-н.; высок.). На воре ш. горит (посл. о провинившемся, к-рый невольно выдает сам себя). Шапками закидаем (ошапкозакидательстве; неодобр.). По Сеньке и ш. (погов. о том, кто незаслуживает лучшего)» [6]. Анықтамадан көргеніміздей, «шапка» сөзі қазақ тіліндегі «малақай», «құлақшын» реалиймен мағыналас, үндес келеді және бұлай тәржімалау «тымақ» этнографиялық атауын бастапқы мағынасынан алшақтатып, басқа мәнде қолданылғанын білдіреді. Аудармашының «шапка» деп беруі реципиенттің таным-түсінігін ескеруінен деп тұжырымдаймыз.

Туындыда ұшырасатын келесі этнографизмдердің бірі, ұлтымыздың өзіне тән ерекшелігін көрсететін бас киімі – бөрік. Бөрікті жыныстық ерекшелікке қарамай ерлер де, қыздар да киеді. Оның сырты пүліш, мақпал, барқыт сынды қымбат маталардан тігіліп, жиегіне қымбат бағалы аң және мал терілері қапталады. Көмкерілген тері түрлеріне орай *құндыз бөрік, кәмшат бөрік, түлкі бөрік, жанат бөрік, күзен бөрік* деп тарқатыла береді.

Бөрік пішілген құрылысына қарай үш, төрт немесе алты қиықтан құралады да, оны үш сай, төрт сай, алты сай деп атайды. Және оның жасалуына байланысты жазғы, қысқы түрлері де болады.

Ер адам мен әйелдерге арналған бөрік әртүрлі етіп пішіле отыра тігіледі. Қыздар киетін бөрік дөңгелек төбелі немесе конус тәрізді биіктеу болып келеді. Сәндік мақсатында төбесіне үкі, жиегіне моншақ, шашақ, түрлі асыл тастар, түйме, оқа, зер, күміс тағылады. Ал ерлер бөрікінде моншақ, асыл тастар, күміс тағылмайды. Он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» оған мынадай түсініктеме берілген: «Бөрік – елтіріден, аң терісінен істеліп, матамен тысталған құлақсыз бас киім» [7, 427 б.]. Қаламгер шығармасында да «бөрік» этноатауы кездеседі. *Мысалы: Бұл басқа қазақтың төрінде тұратын, күмістеткен ер-тұрмандары мен кәмшат бөрік, түлкі тымақтарын араластыра ілетін мақтаншытары* [4, 16 б.].

Обычно адалбаканы стояли на почетном месте. На них навьючивали все, чем мог гордиться хозяин: посеребренные седла, ценную сбрую, бобровые шапки, лисьи малахай [5, 23 б.].

Байқағанымыздай, «бөрік» те, «тымақ» та қандай аң терісінен жасалғанын көрсетеді. Нақтыласақ, «кәмшат бөрік – кәмшат терісінен істелген әйелдердің бас киімі» [7, 427 б.]. Алайда аудармашы орыс тіліне тәржімалағанда «бөрікті» «шапка», «тымақты» «малахай» деп гипо-гиперонимиялық аударма жолын қолдана отыра берген. «Малахай» С. И. Ожеговтің сөздігінде: «Малахай, -я, м. I. Род старинного крестьянского

головного убора – большая шапка на меху с наушниками. 2. Род старинной крестьянской одежды – широкий кафтан без пояса», – деп түсіндірілген [6]. Демек, «шапка» да, «малахай» да қазақ халқының ұлттық ерекшелігін көрсетпейді, яғни этнографизмдер өз мағынасынан мүлдем алшақтап кеткен. Олай беру себебін біз аудармашының реципиенттің дүниетанымын ескере қолданған деп топшылаймыз. Ал келесі мысалда автор тіпті «бөрікті» «тымак» деп берген: *Бұлар қара үңгірдің түбіне таянып келгенде, Бұланбай көмірдің табанына қойған сыналарын алып тастап, кертін құлатып жатыр еді. Екі жеңін түрінген. Бөріктің үстінен екі қабат сірімен бастырып алыпты. Қатып қалған шікі тері байлап алғандары да бар [4, 239 б.].*

Они подошли к забою – пещере. Буланбай как раз в это время выдернул колья и обрушил угольную стенку. Рукава у него были засучены. Поверх тымака напялена наподобие каски сложенная вдвое кожа – настоящий шахтер [5, 245 б.].

Аталған этнографизмдерді бірінің орнына бірін мүлде қолдануға болмайтынын білеміз. Олар формасы, тігілу, пайдалану т.б. жағынан екі түрлі бас киім екені белгілі. «Бөрік» реалийін аударуда транскрипция (транслитерация) жолын пайдаланып, «борик» деп берген орынды еді. Алайда романда ол олай қолданыс таппаған.

Осы сынды аударуды «тақия» сөзінің тәржімалануынан да көруге болады. Келтірілетін мысалда «тақия» этнографизмі де «шапка» деп аударылған: *– Ие, жай келген жоқсың ғой. Апаңның дені сау ма? Ұялатын боп, бой жетіп қалыпсың ғой өзің!.. – деген Айғаншаның ақырын сыбыры еміс-еміс қана естіледі де, Назыкештің бірдеме дегені күрең тақияға тағылған бір шоқ үкінің дірілінен ғана байқалады. [4, 27 б.]*

– Что же молчишь, не просто же так зашла? Здорова ли апа? Смотри, какая большая стала, – мужчин стесняешься!.. – тихо шептала Айғанша. Что отвечает Назыкеш, совсем не слышно. Только подрагивающий пучок перьев филина на коричневой шапочке выдает: она все-таки что-то говорит [5, 34–35 б.].

Негізінде, тақия – кестелеп, сырып жасалған дөңгелек, жеңіл бас киім [8, 549 б.]. «Тақия» әйел адамнан гөрі ер адамға арналған бас киім болып есептеледі. Себебі әйел адамдардың барлығы бірдей «тақия» кимеген. Үкілі тақияны тұрмысқа шықпаған, «оң жақта отырған» бойжеткендер ғана киген. Қазақ халқы аталған бас киімге қарап оның жас ерекшелігін, отбасындағы орнын анықтаған. Ал ер адамдар «тақияны» жазғы кезде де, қыста да құлақшын, малақай, тіпті тымақтың ішінен киген. Ер адамдардың тақиялары қарапайым болып келеді, еш артық зат тағылмайды. Шығармада «тақия» сөзі де гипо-гиперонимиялық аударма жолымен берілген.

Әйел адамдардың бас киіміне тақиядан басқа сәукеле, орамал, жаулық,

кимешек т.б. жатады. Олар да жас ерекшелікке, отбасындағы алатын орынға қарай киіледі, тағылады, тартылады. Сондықтан болса керек, халықта жаңа түскен келінге немесе жасөспірім қызға қатысты «ақ жаулықты қыз», «ақ жаулықты келіншек» т.т. сынды тіркесті сөздер қолданылмайды. «Ақ жаулықты» сынды тіркес көпті көрген, ыстық-суықты басынан өткізген, жан-жағын танитын, елге, ауылға сыйлы, қыз-келіншектерге үлгі болатын ардақты әжеге тән. Ақ жаулықты әжелер ұлттың ұлағат тұтар ардақтылары болып табылады.

Туындыда ұшырасатын әйел адамдардың бас киімдері қатарына орамал мен жаулық жатады. Мысалы: *Қызғалдақ терген төрт-бес әйел оңашарақ, қыраңда жүр. Қызыл, я көк орамал байлаған, нәдеткен ақ жаулық салынған әйелдер мына қара қошқыл топтың бірден-бір ажары да, көз тартары да сияқты еді, олар бөлініп кеткен соң еркектер тобы қоңырқайланып қалды* [4, 343–344 б.].

Лишь кое-где расцвечивали его красные, синие и белые с подсинью платки женицин. Но скоро женицины поднялись на холм собирать тюльпаны, и толпы совсем посерели [5, 332 б.].

Аңғарғанымыздай, «орамал» да, «жаулық» та орыс тіліне тәржімалағанда бір ғана «платок» сөзімен берілген. Он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Орамал – әртүрлі магадан, әр алуан формада жасалған, әйелдер басына тартатын жаулық» [9, 453 б.], «Жаулық – әйелдер басына салатын, тартатын орамал» [10, 20 б.], «Ақ жаулық – әйел, қосақ, жұбай» [10, 20 б.], – деп түсіндірілген. Бұл жерде аудармашы аударудың калькалау жолын таңдаған, яғни түпдеректегі реалий сөзінің баламасы, басқа түрі қолданылған. «Платок» этнографизміне С.И.Ожегов сөздігінде: «Платок, -тка, м. 1. Предмет одежды – кусок ткани, обычно квадратный или вязаное изделие такой формы. Головной п. Пуховый п. 2. То же, что носовой платок. Кармашек для платка. П уменьш. Платочек, -чка, м. П прил. Платочный, -ая, -ое», – деген түсінік берілген [6].

Келесі бір мысалда «жаулық» этнографиялық атауы «джаулық» деп транскрипция (транслитерация) жолымен тәржімаланған. Мысалы: *Елизавета мен Андрей Быковтың қолтықтарындағы енді оқылуға арналған қағаздары мен кітаптары қолдан-қолға өтіп, аяғында иығы мен омырауын түгел жауып кеткен мол жаулық киген Күнзиланың қойнына кіріп тоқтады* [4, 350 б.].

Книги и рукописные листки мгновенно пошли по рукам, пока не исчезли за пазухой кунзили, обвязанной большим джаулыком [5, 337 с.].

Басында ескі әдетінше биік салынған ақ жаулығы бар, өзі де өзгеден ала-бөтен ақ көрініп, іргеге арқасын сүйеп Көпей отыр [4, 416–417 б.].

Прислонясь спиной к стене, в своем высоком джаулыке сидела Копей [5, 393 б.].

Қорытынды

Күнделікті тұрмыс жағдайында көп ұшырасатын әрі пайдалануға жиі түсетін киім-кешек атаулары В. С. Виноградов көрсеткен аудару жолдарының барлығымен бірдей тәржімаланған. Оны төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1 – Киім-кешек атауларының аударылу жолдарының сандық көрсеткіші

№	Этнографизм семантикасы	Жалпы %	Аудару жолдары				
			Транскрипция (транслитерация)	Гипогиперонимиялық тәржіма	Үйлесім	Перифразалық (сипаттамалы, дескриптивтік, экспликативтік) тәржіма	Калькалау
1	киім-кешек атаулары	100 %	37,8 %	28,9 %	2,2 %	4,4 %	26,7 %

Байқағанымыздай, этнографизмдерді аудару барысында, негізінен, транскрипция (транслитерация) аударма жолы – 37,8 %, гипогиперонимиялық аударма – 28,9 % және калькалау тәсілі – 26,7 % негізге алынған. Ал сипаттамалы – 4,4 % және үйлесім – 2,2 % аударма жолдары сирек пайдаланылған. Яғни бұлар ұлттық колоритті тәржімалауда өнімсіз болып табылады.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Звегинцев, В. А.** Мысли о лингвистике [Текст]. – М. : Наука, 1996. – 365 с.
- 2 **Виноградов, В. С.** Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) [Текст]. – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 9-том. Т-Ү (танертең-үрей) [Мәтін]. – Алматы: «Ғылым», 1986. – 560 б.
- 4 **Мүсірепов, Ғ.** Бес томдық шығармалар жинағы. Том 3 [Мәтін]. – Алматы, 1974. – 483 б.
- 5 **Мусрепов, Г.** Пробужденный край. Книга первая [Текст]. – Алма-Ата : «Жазушы», 1985. – 445 с.
- 6 **Ожегов, С. И., Шведова, Н. Ю.** Толковый словарь русского языка [Текст]. – М., 1992. – 205 с.
- 7 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2-том. Б-Г [Мәтін]. – Алматы : Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1976. – 695 б.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том. П-Т (планетарий-тандыру) [Мәтін]. – Алматы : «Ғылым», 1985. – 591 б.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7-том. Қ-П (қырқы-планетааралық) [Мәтін]. – Алматы : «Ғылым», 1983. – 672 б.
- 10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4-том. Ж-К (жаттанды – кесу) [Мәтін]. – Алматы : Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1979. – 672 б.

References

1 **Zvegincev, V. A.** Mysli o lingvistike. [Zvegincev, V. A. Thoughts on linguistics] [Text]. – М. : Science, 1996. – 365 p.

2 **Vinogradov, V. S.** Vvedenie v perevodovedenie (obshie i leksicheskie voprosy). [Vinogradov, V. S. Introduction to translation studies (general and lexical questions)] [Text]. – М. : Publishing house of the Institute of General secondary education RAO, 2001. – 224 p.

3 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. 9-tom. T–U (tanerten-urei). [Explanatory dictionary of the Kazakh language. 9 tom. T–U (tanerten-urei)] [Text]. – Almaty : «Science», 1986. – 560 p.

4 **Musirepov, G.** Bes tomdyq shygarmalar zhinagi. Tom 3. [Musirepov, G. Collected works in five volumes. Tom 3] [Text]. – Almaty, 1974. – 483 p.

5 **Musrepov, G.** Probuzhdenyj kraj. Kniga pervaja. [Musrepov, G. The awakened edge. The first book] [Text]. – Alma-Ata: «Writer», 1985. – 445 p.

6 **Ozhegov, S. I., Shvedova, N. Yu.** Tolkovyj slovar' russkogo jazyka. [Ozhegov, S. I., Shvedova, N. Yu. Explanatory dictionary of the Russian language] [Text]. – М., 1992. – 205 p.

7 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. 2-tom. B–G. [Explanatory dictionary of the Kazakh language. 2 tom. B–G] [Text]. – Almaty : «Science» publishing house of the Kazakh SSR, 1976. – 695 p.

8 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. 8-tom. P–T (planetarij-tandyru) [Explanatory dictionary of the Kazakh language. 8 tom. P–T (planetarij-tandyru)] [Text]. – Almaty : «Science», 1985. – 591 p.

9 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. 7-tom. Q–P (qyrqy-planetaaralyq) [Explanatory dictionary of the Kazakh language. 7 tom. Q–P (qyrqy-planetaaralyq)] [Text]. – Almaty : «Science», 1983. – 672 p.

10 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. 4-tom. Zh–K (zhattandy-kesu). [Explanatory dictionary of the Kazakh language. 4 tom. Zh–K (zhattandy-kesu)] [Text]. – Almaty : «Science» publishing house of the Kazakh SSR, 1979. – 672 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

М. И. Оразханова¹, К. С. Ергалиев², С. Ж. Ергалиева³

Перевод этнографизмов применительно к одежде

^{1,2}Павлодарский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Торайгыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

*M. I. Orazkhanova*¹, *K. S. Yergaliyev*², *S. Zh. Yergaliyeva*³

Translation of ethnografisms in relation to clothes

^{1,2}Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

³Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 10.12.20.

Известно, что этнографизмы – одна из лексических единиц, объединяющих быт, род занятий и хозяйство, историческую и культурную жизнь, мировоззрение и общий когнитивный мир нации. Они не только выражают национальный код, но и отражают особенности народа. Хотя этнографические названия разносторонне рассматриваются в казахстанском языкознании, вопрос перевода этой языковой единицы, встречающийся в произведениях некоторых писателей, специально не исследован. Этим объясняется актуальность и значимость настоящей работы.

Объектом исследования является этнографизмы, встречающиеся в романе Г. Мусрепова «Пробужденный край», предметом исследования – особенности перевода названий, связанных с одеждой. Цель – собрать в произведении этноназвания, связанные с одеждой, и определить способы их перевода. При анализе работы были использованы методы сравнения и сопоставления, метод описания, элементы метода лингвокультурного анализа и метод количественной обработки лингвистических данных. Исследование привело к следующим выводам: в творчестве автора во многом встречаются этнографизмы, связанные с головным убором; все они были переведены посредством метода перевода В. С. Виноградова – транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимический перевод, уподобление, перифрастический (описательный, дескриптивный, экспликативный), калькирование. В частности, большинство из них было выполнено с помощью таких переводов, как транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимический перевод и калькирование. Дескриптивный метод и метод уподобления используются редко.

Ключевые слова: перевод, этнографизм, транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимический перевод, уподобление, перифрастический перевод, калькирование.

It is known that ethnographisms are one of the lexical units that unite everyday life, kind of occupation and economy, historical and cultural life, worldview and the general cognitive world of a nation. They not only express the national code, but also reflect the characteristics of the country. Although ethnographic names are considered in Kazakhstani linguistics, the issue of translating this linguistic unit, which is found in the works of some writers, is not specially studied. This explains the relevance and importance of the work.

The object of the research is the ethnographisms that are encountered in the novel by G. Musrepov «The Awakened Land», the subject of the research is the translation peculiarities of names associated with clothing. The goal is to collect ethnic names associated with clothing in a work and to determine ways of translating them. When analyzing the work, methods of comparison and matching, the method of description, elements of the method of linguocultural analysis and the method of quantitative processing of linguistic data were used. They led to the following conclusions: in the work of the author there are many ethnographisms associated with the headdress; all of them were translated by means of V. S. Vinogradov – transcription (transliteration), hypo-hyperonymic translation, assimilation, periphrastic (descriptive, decriptive, explicative), tracing. In particular, most of them have been done using translations such as transcription (transliteration), hypo-hyperonymic translation and calcification. The descriptive method and the method of assimilation are rarely used.

Keywords: translation, ethnographism, transcription (transliteration), hypo-hyperonymic translation, assimilation, periphrastic translation, calcification.

<https://doi.org/10.48081/QDUW2626>

С. Оспанов, К. Мырзағалиева

Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

А. ҚҰНАНБАЕВ – САЗ АСПАПТАРЫН ЖИНАУШЫ, ТҰҢҒЫШ МУЗЫКА СЫНШЫСЫ

Мақалада Абайдың қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарын алғаш жинаушылардың бірі екендігі, аспаптанушылығы, күй шығарғаны, әннің де, күйдің де алғашқы сыншысы әрі оларды бабына келтіріп орындаудың нұсқаушысы да болғаны айтылады. Сондай-ақ «ессіз,есер», «құлақты тесер» даңғаза, мәнсіз-мағынасыз, ойсыз әндерді сынауының себебі белгілі ғалымдар мен музыка зерттеушілерінің, білікті дәрігер-психологтардың, дін қайраткерлерінің ой-пікірлерімен дәйектеле отырып ашылады.

«Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңіндегі «ескі сыбыр» сөзінің мән-мазмұны фольклортанушы ғалым Б. Жүсіптің, ірі шығыстанушы арабист ғалым Андрей Бертельстің, қасиетті Құранды орыс тіліне аударған Валерия Порохова еңбектеріндегі ой-пікірлерге сүйеніліп жазылған.

Кілтті сөздер: музыка, саз, ән, күй, аспаптану, домбыра, рок, блюз, эстрада, қоңыр үн, жүрек, өлең, ескі сыбыр, Құран.

Кіріспе

А. Құнанбаев сан қырлы талант иесі.

Ұлы ақын мұрасы қазақ әдебиеті тарихында егжей-тегжейлі зерттелді десек те, әлі де қалың жұртшылыққа беймәлім тұстары бары байқалады.

Солардың бірі – қазақтың саз аспаптарын Шоқанның әкесі Шыңғыс Уәлиұлы мен Шоқаннан кейінгі алғашқы жинаушы, аспаптанушылығы.

Абайдың ән жазғанын білгенмен, күйші-композитор болғанын, қандай күйлер шығарғанын, әндерінің бұрынғы әндерден ерекшелігін, оларды алғаш кімдер орындағанын, әннің де, күйдің де, сыншысы да өзі болғанын көпшілік біле бермейді.

Мақалада осы жайттар әңгіме болып, «Ессіз, есер», «құлақ тесер» әндерді сынауының қыр-сыры мен «ескі сыбыр» сөзінің мән-мазмұны ашылады.

Зерттеудің нысаны: Абайдың жалпы оқырманға онша таныс емес, белгісіз қыр-сыры.

Зерттеудің пәні: аспаптану, музыкатану, абайтану.

Мақсаты: Ұлы ақынның белгісіз қырларын ашу, ән жайында жазған өлендеріндегі кейбір сөздердің мән-мағынасын түсіндіру арқылы музыканың адам ағзасына әсер-күшін айту.

Міндеттері:

– Ақынның жыр өнері мен саз өнерін қатар, біртұтас игерудегі ролін, оны жетілдірудегі жетістіктерін анықтау, бай музыкалық мұрасының мәнін халыққа жеткізу;

– ән-күйімізді насихаттау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Сипаттама, тарихи – салыстырмалы, салғастырмалы, әдіс-тәсілдер қолданылды.

Абай Құнанбайұлы – қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарын Шоқанның әкесі Шыңғыс Уәлиұлы мен Шоқаннан кейінгі тұңғыш жинаушы, аспаптанушы.

1885 жылы Абайдың ауылына Харьков университетін бітірген, саяси тұтқын ретінде жер аударылған, мамандығы дәрігер Нифонт Долгополов келеді. Нифонт ауылдарды аралап елуден астам этнографиялық бұйымдар жинайды. Оған Абай да көмектесіп, сол 1885–1893 жылдар аралығында сирек кездесетін қазақ музыкалық аспаптарына да қол жеткізеді. Солардың бірі үш шекті домбыра сілку арқылы ойнатылатын әшекейлі асатаяқ қарапайым қияқты екі қылқобыз. Бұл аспаптар 1883 жылы ұйымдастырылған Семей өлкетану музейінде сақталып келіпті.

Үш ішекті, кейбірінің шанағының ішінде қосымша ішектері бар көне домбыра қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Абай, Шұбартау, Жаңа Семей, Аягөз аудандарында болыпты. «Абайдың баласы Ақылбай мен немересі Исраил үш ішекті домбыраны шебер тартқан екен. Исраилдың өзі де бірнеше күй шығарған, бірақ өкінішісі ол күйлері бізге жетпеді» [1, 113 б.].

Семей өлкетану музейіндегі тұтас ағаштан ойылып жасалған, бет қақпағы ағаш шегелермен бекітіліп, тарамыс перне байланған үш ішекті домбыра сол Исраил тартқан домбыра. «Екінші домбыраның шанағы бөлек-бөлек тактайдан құрастырылған. Жоғарғы және төменгі қақпақтары фанерден жасалған. Он екі пернесі бар» [1, 113 б.].

Үшінші домбыраны Абай мен Н. Долгополов Семей музейіне 1885 жылы сыйлапты. Бұл домбыра да тұтас ағаштан ойылып жасалған. Өйткені ол кезде қазіргідей шанағын қауыншақтардан құрап жасау мүлде болмаған.

Ал Абай мен Н. Долгополовтың Семей музейіне тапсырған, сондай-ақ басқа да музыкалық аспаптар поляк революционері ақын Густав Зеленскийдің

1910 жылы Омбыда жарық көрген «Қырғыз» атты дастанына иллюстрация ретінде пайдаланылыпты.

Абай тапсырған көне қылқобыздың екі үлгісі, үш ішекті домбыра, сыбызғы мен асагаяқ түрлері бұл күнде Санкт-Петербург, ТМД халықтарының этнографиялық музейлерінде сақтаулы.

Абай – талантты күйші-композитор, «құлақтан кіріп, бойды алар» әсем әуендердің авторы.

Өлең де, ән де, күйде де авторының өресіне талант қарымына байланысты екені баршаға мәлім.

Абайдың эстетикалық талғамы биік. Бұл – рух сыйы, ұлттың санасының заңғарлығы! Өйткені қазақ жаратылысынан-ақ эстет халық. Көркем табиғи сана адам бойына ата-баба қанымен беріліп, ана сүтімен сіңеді. Ұлы ақынның әкесі Құнанбай кесек мінезді, кесек сөйлейтін, ән-күйге де жақын, ақылман тұлға. Құнанбай қажының әуенге жақындығын Дулат жырау мен Байкөкше ақындарды ауылына шақырып, ән, өлең айтқызып, бір ай бойы қонақ етуінен-ақ аңғаруға болады. «Әке көрген оқ жонар» – әке ісі баласына мирас. Абай да Біржан салды, Әсетті әдейі алдырып, шәкірттеріне, жары Әйгерімге әнін тыңдатып, үйренулеріне жағдай жасаған.

Бұқар жырау:

Таудан аққан тас бұлақ

Тасыса құйар теңізге,

Қанша малы көп болса,

Бай қуанар егізге.

Жаманнан жақсы туса,

Жақсыдан жаман туса,

Тартпай қоймас негізге,

– деп әдемі айтқан [2, 91 б.].

Абайдың ғана емес, жалпы қазақ халқының әнші, күйші, әуенге іңкәрлігі бесік жырларынан бастау алып, тұсау кесер, үйлену тойы, қыз ұзату кезінде орындалатын дәстүрлі ән-күйлермен жалғасып, жоқтаумен тұйықталатынын көріп өстік.

Ұлы ақын әннің де, ойын-сауықтың да мәнді, ойлы болуын қалайды. Абайдың өзінен бұрынғы ақындар мен әнші, күйшілерден, сазгерлерден ерекшелігі де сонда, ән-күйінің ойлылығында, сөз, ой образдылығында, философиялық терең толғамдарында, әндерінде бұрынғы «ах-ау», «ха-ля-ля-ку, ли-ляй-лайлардың» болмауында.

Пушкиннің «Евгений Онегинін» аударып, оған ән шығарғанда да, А. А. Дельвинг пен М. М. Глинканың «Сұрғылт тұманы», А. Г. Рубинштейннің «Мен көрдім», М. Ю. Лермонтовтың «қараңғы түнде тау қалғыбын» аударып, ән

шығарғанда да қазаққа тән сабырлы да, байсалды, жүрекке жылы, жанға жайлы, айқайсыз М. Әуезов «Момын үн» деп атаған қоңыр әуеннен, ұлттық өрнектен алшақтаған жоқ. Әрі әуені мен өлең астасып, бөлінбес бір дүниеге айналған бұл әндер сазгер шығармашылығын, қазақ ән өнерін жаңа түрмен байыта түсті.

Дегенмен де ақынның жаңа үлгідегі әндерін алғаш скрипкашы Мұха, балалары Әбдірахман мен Ақылбай, жары Әйгерім, әнші Әлмағанбеттер орындағанымен, халыққа бірден танымал болып, тарап кеткен жоқ.

Адам аз мұны біліп ән саларлық,

Тыңдаушы да аз ол әннен баһра аларлық, –
деп налитыны сондықтан.

Бұл жаңа әнді жұрттың жатсынып, тосырқауынан да, «көңілсіз құлақтың ойға олақтығынан» да, әрі сол замандағы адамдардың көбінің музыка тілін жете түсіне бермеуінен де болуы мүмкін. Абай осы ойларымыздың соңғысына табан тіреген сияқты. Қазір де домбыра тартып, күй шерту, ән салу сиреп барады. Тойларда домбыра тартылмайтын болды. Күй шертсең «қосып жібер» (ән сал дегендері) дейді. Күй мен әнді айыра алмайтындар көбейді.

Абай әнді, күйді орындаушыларға да сын көзімен қарап баға бере білген. Бұл жайында Ахмет Жұбанов: «Жақсы шығарылған ән-күй жаман орындаушының қолына түскенде «ауыздан шыққанда өңі қашатын көңілдегі көрікті ойдың кебін киетінін де Абай білді, – деп жазады. – Шығарушылық пен орындаушылықтың екі түрлі қабілет екенін де ол жақсы түсінеді. Сондықтан Абай алғашында өз әндерінің шығарушысы да, оларды бабына келтіріп орындаудың нұсқаушысы да, ән күйдің әншіліктің сыншысы да өзі болды» [3, 154 б.].

Құр айқай бақырған

Құлаққа ән бе екен?

– дейді Абай.

Қазіргі кейбір келеңсіз эстрадалық әндер, рок және блюз жайында айтып отырғандай. Олардың көбісі «Құлақтан кіріп, бойды алар жақсы ән мен тәтті күйден» мүлде аулақ, көңіл қуантпайтын, жүрек жылытпайтын, «есер, ессіз», «құлақ тесер» дүниелер.

Мұндай даңғазә әуендердің кісінің мінез-құлқына кері әсер ететінін бұл күнде музыка зерттеушілері де, ғалым-психологтар да, медицина қызметкерлері де талай айтып ескертуде.

Құдайберген Бағашар Америка ғалымы Дэвид Элкиннің қатты шыққан дауыс арқылы белокты қуырып жіберуге болатынын дәлелдегенін айтады. Бір концертте дауысзорайтқыштың алдына қойылған жұмыртқа үш сағаттан кейін қатты даң-дұннан қуырылып кетіпті. Мұндай үн өсімдіктің өсуін де тежеп, тіпті олардың солып қалуына да себеп болады екен. Рок тыңдатылған балық өліп, су бетіне қалқып шығатынын да осы мақаладан оқып білдік [4, 9–13 б.].

Гуантанама базасындағы Америка түрмелерінде «Металлика» тобының шығармалары тұтқындарды жазалау үшін пайдаланған.

Абай поэзиясында ән – «ақылдың тілі», «жылы жүрек», «ойлы», «көңілдің көлеңкесі».

Жақсы әнді тындасаң ой көзімен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық,

– деп музыканың адам ағзасына – жан-жүрегіне әсер ететінін де осыдан екі ғасыр бұрын айтып кеткен.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оранған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Ұлы ойшылдың бұл ойларының бәрі қазір ғылыми дәлелденген. Маман, ғалым дәрігерлер музыканы ағзаның гармонды дамуына қолдануға болатынын тәжірибе жүргізу арқылы анықтағандарын былайша баян етеді:

«Науқастарға баяу музыка тындатылғанда, қандағы кортизол құрамы азайған, үрей сейілген. Музыкалық терапия жасалмаған келесі бір бақылау тобында керісінше жағдай байқалған. Бұндай тәжірибе операция алдында жасалған. Екі топқа де ертесі күні операцияға түсетіндіктері ескертілген. Ескертпеден кейін тәжірибе тобындағылар бір сағаттай уақыт музыка тындағанда, қандарындағы кортизол деңгейі 50 пайызға көтерілген. Бір сағаттан кейін бақылау тобындағы көрсеткіш өте жоғарғы деңгейде қалып қойған, ал музыка тындаған кісілердің қандарындағы кортизол көрсеткіші нормаға дейін түскен. Бұл музыканың стрессті басатындығын әрі оны науқастарды емдеуде қолдануға болатындығын көрсетуде» [4, 9–10 б.].

Композитор Абай «Құлақтан кіріп, бойды алар» өлеңінде ән орындалғанда адам баласының «құлағы ескі сыбырды есіткендей» болатынын айтса, «Көңіл құсы құйкылжыр шартарапқа» өлеңінде «Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда» (әнде – С. О.), – дейді. Бұл жолдар тұңғыш ойға бастап, бізге белгісіз бір тылсым күштің барын меңзегендей болады.

Классикалық музыканың төрт мың жылдық тарихы бар үндістандықтар саз өнерін «тәңірінің күбірі» деп атайды.

Фольклортанушы ғалым Б. Жүсіп – Шығыста дәуірлеген музыкалық-эстетикалық теорияларға сәйкес олар музыканы тәңірлік рух деп сенгендіктен, саз бен сөзді ажырағысыз бір дүние деп санағанын айтады [5].

Өнертану ғылымының докторы Әсия Мұхамбетова «Қазақтың дәстүрлі музыкасы – Орталық Азия аймағы музыкалық ажырамас бөлігі, оның тындарманы әрі бағалаушысы бұл әлемге еркін енген, әрі еніп те жүр», – деп генетикалық тұрғыдан бұл түркі-маңғол көшпенділері әлемі екенін ескертеді. – «Алайда тарихи жолында мұсылман дінінің ықпалына түскен қазақтар ислам әлемінің музыкасынан көп әсер алды, соның нәтижесінде Орталық

Азия, Солтүстік Үндістанның ислам дінін қабылдаған халықтарының музыкасы түсінікті болып келеді» [6,77 б.]. – дейді автор.

Имам В. Порохова «Құран ақ өлеңмен түсірілген адамзат тарихындағы ең шабытты да поэтикалық кітап» [8], – дейді.

Имам Валерия Порохованың құранның түп нұсқасынан орыс тіліне аударған кітабын канондық үлгі деп танып, ірі шығыстанушы, арабист Андрей Бертельст: «Порохова – первая переводчица, которая передала небесную музыку стихосложения Корана» [8], – деген баға береді.

«Құдірет» сөзі бір Алла мен Құранға ғана лайық дегенімізбен, ән мен күйге, сөзге де құдірет деп қарайтынымыз бар. Құран сүрелері, азан шақыру әуенмен, мақаммен оқылады. Сондықтан да оларды да құдірет деп тануымыз артық емес екен.

Абай «Туғанда дүние есігін ашады өлең» дегенде, өлең деп әнді айтып отыр. Яғни, саз бен сөздің ара-жігі ажырамас бірлігін білген. Осы жайттарды негізге ала отырып ұлы ақынның «ескі сыбыры» – сөз, ән, күй («Ескі ойға көңілім толады»), әрі өткен күндері, сол өткен күндеріндегі өкініш-өксігі деген қорытынды шығаруға болатын сияқты.

Абай осы «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңін М. Ю. Лермонтовтың «Звуки» атты шығармасының сарынымен жазғаны белгілі. Орысша мәтінінің біразы жолма-жол аударылған. Алайда, онда «ескі сыбыр» да, оған ұқсас синоним сөздер де жоқ. Бұл да жоғарыда айтқан ойларымыздың дұрыстығын растай түседі.

Саз бен Сөз – егіз.

Ұлы Абайдың батыс, әсіресе шығыс ақындарының өлең-жырларын оқып, олардан бойына нәр алғанын, поэмаларына негізінен шығыс сарындары мен сюжеттерін арқау еткенін білеміз.

«Сыбыр» мен «Күбір» бір мағынаны білдіретін синоним сөздер. Соған қарағанда, ұлы ақын үндінің саз өнерін «Тәңірінің күбірі» деп атағанын білгенге ұқсайды.

Абай бір өлеңінде:

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,

Ынтамызды бұзбастық иманымыз,

– десе, қара сөзінде:

«Құдайшылық сонда–қалпынды (қалып, арабша калб-жүрек дегенді білдіреді – С. О.) таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы», – дейді.

Ол енді бірде:

Ақылдының сөзінде ойлы күйді

Тыңдағанда көңілдің әсері бар,

– десе, енді бірде:

Жүрек тербеп, оятар баста миды,
– дейді.

Хазірет Али: «Тәннің шаршайтыны тәрізді жүрек те шаршайды. Сондықтан оны қызық хикметтермен дем алдырыңдар», «Жүректеріңді анда-санда дем алдырып тұрыңдар! Себебі, жүрек зорықса, тас соқырға айналады» [8, 229 б.] – дейді.

Бұл мысалдар Абайдың қашанда Құран сөзіне, пайғамбарымыздың хадистеріне жүгінгендігін растайды.

Поэзия шыңына өрлеген Абай музыка биігіне де көтеріліп, халқына өшпес мұра қалдырды.

1954 жылы Қазақ ССР ғылым баспасынан жарық көрген «Абайдың музыкалық творчествосы» деген кітапта ақынның А. Э. Бимбоэс, А. Қ. Жұбанов, В. Г. Брусиловский, Б. Г. Ермакович нотаға түсірген 20 әні енгізілген.

Абай әндері 1989 жылы тұңғыш рет Алматының «Өнер» баспасынан жеке жинақ болып басылып шықты.

Абайдың «Май түні», «Майда қоңыр», «Торы жорға», «Абайдың желдірмесі» т.б. күйлері де бар.

ҚР Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ҒЗИ аға ғылыми қызметкері өнертану PhD докторы Ардаби Мәулетұлы Қытайдағы қандастарымыздың ұлы ақынның «Абайдың ақтолқыны» деген күйін ертеден тартып жүргенін, бұл күйді 1950 жылдары Қазақстаннан барған зерттеушілер жазып алғанын айтып, осы күйдің және Қуанышбай Тергеусізұлының орындауындағы «Майда қоңыр» күйінің нотасын «Егемен Қазақстан» газетінде жариялады [10].

Қорытынды

Абай әндері мен күйлері-аса құнды халық қазынасы.

Абай жинаған қазақтың көне саз аспаптары қазір Мәскеу, Санкт-Петербургте, ТМД халықтарының этнографиялық музейлерінде тұр.

Композиторлар А. Жұбанов пен Л. Хамиди «Абай» операсын жазып, ол 1944 жылы Қазақтың опера және балет-театрында қойылды. 1956 жылы бұл опера қайта жазылды. Операға Абайдың «Мен көрдім ұзын қайын құлағанын» (1 акт, 2 көрініс), «Айттым сәлем қалам қас» (3 акт), «Сегіз аяқ» (4 акт) әндері де қолданылды. Абайдың музыкалық шығармалары да мәңгілік.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Сарыбаев, Б.** Қазақтың музыкалық аспаптары, «Өнер», 1981.
- 2 **Сарыбаев, Б.** Қазақтың музыкалық аспаптары – Нұр-Сұлтан, 2019.
- 3 Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. I т. Алматы : «Жазушы», 1989.
- 4 Абай тағылымы. – Алматы : «Жазушы», 1986.

- 5 «Аңсар» журналы № 10, 2007.
- 6 **Естен, Ш.** Саз әуендеріндегі сансыз қызықтар // Айқын 14.03. 2013.
- 7 **Берік, Ж.** Қазақстандағы этностардың музыкалық мұрасы // Қазақ әдебиеті 22 қаңтар 2016.
- 8 Ақиқат № 5. – 2007.
- 9 Егемен Қазақстан 24 қараша 2010.
- 10 **Мұхаммед Абдур-Рахман әл-Марғашли,** әл-Ғина уәл-мәғазиф ислам, «Дәрул-мағрифә» баспасы, Бейрут, 2006. – 229 б.
- 11 Егемен Қазақстан 20 мамыр 2020.

References

- 1 **Sarybaev, B.** Qazaqtyń mýzykalyq aspaptary. [Sarybaev B. Kazakh musical instruments]. – «art», 1981.
- 2 **Sarybaev, B.** Qazaqtyń mýzykalyq aspaptary. [Sarybaev B. Kazakh musical instruments]. – Nur-Sultan, 2019.
- 3 Bes ғасыr jyrlaıdy. [Sings five centuries. In two volumes]. T. I. Alma-Atinskaya : «writer», 1989.
- 4 Abai taǵylymy. [lessons of Abai]. – Almaty : «Writer», 1986.
- 5 «Ańsar» jýrnaly. [Magazine «Ansar»]. – № 10, 2007.
- 6 **Esten, Sh.** Saz áyenderindegi sansyz qyzyqtar. [Esten sh. incalculable fun in musical melodies]. – Aikyn 14.03. 2013.
- 7 **Berik, J.** Qazaqstandaǵy etnostardyń mýzykalyq murasy. [Berik Zh. musical heritage of ethnic groups of Kazakhstan] // Kazakh literature January 22, 2016.
- 8 Aqıqat. [Pravda]. – No. 5. – 2007.
- 9 Egemen Qazaqstan. [Sovereign Kazakhstan]. – November 24, 2010.
- 10 **Muhammed Abdúr-Rahman ál-Margashli,** ál-Ġina ýal-máǵazıf islam. [Mohammed Abdur-Rahman al-Margashli, al-Gina WAL-maghrif Islam]. – Darul Maghrifa publishing house, Beirut, 2006. – 229 p.
- 11 Egemen Qazaqstan. [Sovereign Kazakhstan]. – may 20, 2020.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

С. Оспанов, К. Мырзағалиева

А. Кунанбаев-коллекционер музыкальных инструментов, первый музыкальный критик

Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова,
Республика Казахстан, г. Костанай.
Материал поступил в редакцию 10.12.20.

S. *Osmanov*, K. *Myrzagalieva*

A. Kunanbayev – collector of musical instruments, first music critic

Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynov,
Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Material received on 10.12.20.

В статье говорится, что Абай был одним из первых сборщиков казахских традиционных музыкальных инструментов, инструменталистов, кюев, был первым критиком и инструктором по исполнению песен и кюев. А также, «Сумасшедший, Есер», «Ушастый тесер», бессмысленно-бессмысленные, бездумные песнопения раскрываются в сочетании с рассуждениями известных ученых и музыкальных исследователей, квалифицированных врачей-психологов, религиозных деятелей.

Значение слова «старый шепот» в стихотворении «от уха до уха» основано на размышлениях ученого-фольклориста Б. Иосифа, крупного ученого-востоковеда арабиста Андрея Бертельса, переведившего Священный Коран на русский язык Валерии Пороховой.

Ключевые слова: музыка, музыка, песня, кюй, инструментарий, домбра, рок, блюз, эстрада, коричневый тон, сердце, стихи, старый шепот, Коран.

The article says that Abay was one of the first collectors of Kazakh traditional musical instruments, instrumentalists, kuys, was the first critic and instructor in the performance of songs and kuys. As well as «Crazy, Yeser», «Eared Teser», meaningless, mindless chants are revealed in combination with the arguments of famous scientists and music researchers, qualified doctors, psychologists, religious figures.

The meaning of the word «old whisper» in the poem «from ear to ear» is based on the thoughts of the folklore scholar B. Joseph, a major scholar of Oriental studies, arabist Andrey Bertels, who translated the Holy Koran into Russian by Valeria Porokhova.

Keywords: music, music, song, kui, instrumentation, dombra, rock, Blues, pop, brown tone, heart, poems, old whisper, Qoran.

Б. Б. Оспанова, Т. К. Маняпова

Торайгыров, университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ПОЛИАЗЫЧИЕ: ВОПРОСЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ

Статья посвящена обзору типов интерференции, которая является результатом контактирования элементов родного и изучаемого языков в сознании обучающихся. Интерференция рассматривается через воздействие первичного (родного) языка на вторичный (изучаемый), воздействие вторичного языка на первичный, разграничение воздействия на уровне языка и на уровне речи. Интерференция рассматривается как один из основных факторов, влияющих на процесс формирования языковых и речевых навыков обучающихся. Рассмотрение интерференции как процесса и результата процесса овладения неродным языком в условиях полиязычного образования в РК актуализирует лингводидактические проблемы обучения языкам в заданных условиях. В статье представлены примеры использования методов преодоления потенциальной интерференции при изучении темы «Виды глагола»: метод сопоставления и сравнения сходных и несходных явлений родного, неродного и иностранного языков, рассмотрены примеры активного преодоления внешней (межъязыковой) интерференции через использование метода моделирования.

Ключевые слова: языковая интерференция, речевая интерференция, контактирование языков, парадигматический и синтагматический типы интерференции, полиязычное образование, моделирование.

Введение

Термин «интерференция» впервые был использован в трудах ученых Пражского Лингвистического кружка. В современной лингвистике интерференция входит в круг основных проблем языковых контактов.

Различают языковую и речевую интерференции. Речевая интерференция проявляется на всех уровнях языка (фонетическая, лексическая, словообразовательная, морфологическая, синтаксическая), а также в стилистике, лингвокультурологии.

В типологической классификации интерференции выделяются

парадигматический (реинтерпретация, гипердифференциация, гиподифференциация, субституция и др.), синтагматический (плюс-сегментация, минус-сегментация, метатеза и др.) типы интерференции, сегментные типы (фонетическая, лексическая т.д.), суперсегментные типы (просодическая интерференция: акцентная, интонационная, сингармоническая и т.д.), стилистическая интерференция, перцептивная интерференция, лингвокультурная интерференция и др.

Лингвистическая интерференция классифицируется в зависимости от ряда признаков:

- по характеру отклонения речи на втором языке от нормы (системы);
- по характеру отношений между элементами и правилами контактирующих языков;
- по специфике речевой деятельности билинга на втором языке;
- в зависимости от влияния интерференции на акт коммуникации;
- с социолингвистической точки зрения;
- по характеру проявления;
- по характеру переноса навыков родного языка на изучаемый язык;
- по направлению переноса навыков родного языка на изучаемый язык;
- по происхождению интерферентных ошибок и др.

Объект исследования: процесс и результаты языкового контактирования в сознании индивида.

Предмет исследования: языковая и речевая интерференция.

Цель: Полиязычное образование в РК является мощной платформой подготовки молодого поколения казахстанцев к активной жизнедеятельности в современном мире. Рассмотрение интерференции как процесса и результата процесса овладения неродным языком актуализирует лингводидактические проблемы обучения языкам в заданных условиях. Это обуславливает необходимость исследования потенциальной и фактической интерференции в прагматическом контексте.

Задачи:

- обзор типов интерференции и определение оснований для выделения типов лингвистической интерференции в зависимости от ряда признаков;
- определение эффективных методов преодоления языковой и речевой интерференции.

Методы и результаты исследования

В статье использованы методы преодоления потенциальной интерференции – метод сопоставления, метод сравнения сходных и несходных явлений родного, неродного и иностранного языков, а также методы активного преодоления внешней (межъязыковой) интерференции – моделирования и анализа результатов речевой деятельности.

Материалы данной статьи могут быть использованы в исследованиях языковой и речевой интерференции в лингвистическом и методическом аспектах.

Интерференция как процесс и результат процесса представляет собой нарушение носителем двуязычия и/или многоязычия правил соотношения контактирующих языков, проявляющееся в его речи в отклонении от нормы.

Исследование типов лингвистической интерференции в зависимости от ряда признаков (по характеру отклонения речи на втором языке от нормы (системы), по характеру отношений между элементами и правилами контактирующих языков и др.) имеет огромный прагматический потенциал определения факторов преодоления интерференции и выбора наиболее эффективных методов преодоления интерференции в речи обучающихся при овладении неродным языком.

К примеру, по происхождению интерференция подразделяется на внутреннюю (внутриязыковую) интерференцию и внешнюю (межъязыковую).

Виды внутриязыковой интерференции:

а) парафазия («предлагали» – «предполагали»);
б) образование по ложной аналогии (например, полякИ по аналогии с землякИ);

в) контаминация (например, дружитья <«дружить» + «подружиться»).

Внешняя (межъязыковая) интерференция связана с переносом особенностей родного языка билингва на изучаемый. Межъязыковая интерференция подразделяется на лексическую, семантическую, лексико-семантическую, фонетическую, акцентологическую, морфологическую, синтаксическую. Ряд исследователей относит к внешней интерференции словообразовательную, интонационную и словопорядковую интерференцию. Наиболее изученными исследователями-теоретиками и преподавателями-практиками являются фонетическая, лексическая и грамматическая интерференции.

Проблема двуязычия/многоязычия в лингвистике рассматривается в трудах видных зарубежных и отечественных ученых (Щерба Л. В., Вайнрайх У., Вафеев Р. А., Джусупов М., Ахметжанова З. К., Карлинский А. Е., Сулейменова Э. Д., Тезекбаев М. Т., Хасанов Б. Х. и другие) [1 – 9]. Фокус научных исследований ряда авторов нацелен на выявление факторов, оказывающих влияние на формирование языковой личности, факторов, способствующих активному использованию нескольких языков одновременно и т.д.

Интерференция препятствует полному погружению в изучаемый язык, поэтому исследование вопросов преодоления интерференции, изучение лингводидактических аспектов активного внедрения иностранного (преимущественно английского) языка в рамках реализации полиязычного образования, является актуальной. Необходимо отметить, что изучение

ошибок интерферентного характера, являющихся результатом взаимовлияния языков, которые сосуществуют в одном социальном пространстве, является ключом к их предотвращению [4, 356].

В процессе преодоления интерференции в условиях полиязычия необходимо учитывать следующие факторы: лингвистический опыт обучающегося, учет особенностей родного (Я1), неродного (Я2) и изучаемого иностранного (Я3) языка, характер взаимодействия данных языков и межъязыковую интерференцию как результат взаимодействия контактирующих языков. В методическом плане исследование интерференции дает возможность педагогу выбирать методы, формы и способы объяснения учебного материала с актуализацией тех случаев, где допускается ошибка. Для преодоления интерференции часто используется интегрированный формат обучающих методов и инструментов.

К примеру, для преодоления потенциальной интерференции при изучении темы «Виды глагола» можно использовать следующие методы: метод сопоставления и сравнения сходных и несходных явлений родного, неродного и иностранного языков, метод моделирования и метод анализа результатов речевой деятельности.

В казахском языке значение вида выражается преимущественно аналитически, т.е. посредством составных глаголов (жазып отыр, оқып шықты). В русском языке все глаголы имеют значение вида. Многие глаголы могут быть противопоставлены друг другу по виду, то есть образуют видовую пару: несовершенного (видеть, читать, писать) и совершенного (увидеть, прочитать, написать). Кроме того, в русском языке есть двувидовые глаголы, выражающие в зависимости от контекста значения как совершенного, так и несовершенного вида (исследовать, организовать, содействовать). Другими словами, в русском языке вид глагола является его постоянным признаком. В английском же языке слова see – вижу и have seen – увидел являются формами одного и того же глагола to see, а система изменений глагола является видо-временной.

Английский глагол может выступать не в двух видах (совершенный/ несовершенный), а в четырех: общем, или неопределенном, совершенном, длительном, или продолжительном и совершенном длительном.

В рамках изучения данной темы для активного преодоления внешней (межъязыковой) интерференции целесообразно использование метода моделирования.

Моделирование является одним из эффективных методов при изучении языковых и речевых явлений, не имеющих аналогии в родном языке и изучаемом языке. Метод моделирования осуществляется через:

– информирование и предупреждение о возможных интерферентных ошибках;

– адаптирование и/или трансформацию лексических, грамматических и лексико-грамматических материалов;

- реализацию принципа сознательного усвоения учебного материала;
- развитие логического, ассоциативного мышления обучающихся.

Рассмотрим пример использования метода моделирования для преодоления интерферентных ошибок у русско-казахского билингва по использованию несовершенного и совершенного видов глагола.

Алгоритм учебных действий включает пять действий (шагов).

Действие 1 – Объяснить различия в значении глаголов НСВ и СВ.

НСВ	• глагол несовершенного вида
СВ	• глагол совершенного вида

Различия в значении глаголов можно определить, используя слова-сигналы.

НСВ: всегда, часто, иногда, редко, обычно, каждый день, никогда, долго, недолго, 2 (3, 4) часа, весь день, целый день, всю жизнь.

СВ: в конце концов, наконец, вдруг, сразу, неожиданно.

Действие 2 – Привести примеры различий в значении глаголов НСВ и СВ.

Пример А

Вчера я весь вечер учил стихотворение.

Я выучил стихотворение только сегодня.

Пример В

Летом я каждый день читал газеты на русском языке.

Сегодня я прочитал интересную статью в газете.

Действие 3 – Дать информацию о способах образования видовых пар глаголов.

Способы образования видовых пар глаголов

В русском языке СВ образуется от НСВ с помощью приставок: про-; у-; по-; за-; на-; при-; с-; вы-.

Конструкция: инфинитив НСВ + приставка = СВ

Действие 4 – Перевести на казахский язык глаголы, представленные в Таблице 1.

Выводы по таблице 1.

Таблица 1 – Глаголы совершенного и несовершенного вида с приставкой/ без приставки

Несовершенный вид		Совершенный вид	
Глаголы без приставки		Глаголы с приставкой	
Делать -істеу		С	Сделать - істеп шығу
Знакомиться			Познакомиться
Слушать		ПО	Послушать
Смотреть			Посмотреть
Платить		ЗА	Заплатить
Хотеть			Захотеть
Видеть		У	Увидеть
Слышать			Услышать
Писать		НА	Написать
Рисовать			Нарисовать
Готовить		ПРИ	Приготовить
Читать		ПРО	Прочитать
Учить		ВЫ	Выучить

Действие 5. Перевести на казахский и английский языки глаголы, представленные в Таблице 2.

Выводы по таблице 2.

Конструкция: инфинитив СВ + суффикс = НСВ

Таблица 2 – Глаголы совершенного и несовершенного вида (без суффикса/ суффиксом -ЫВА-, -ИВА-, -ВА-)

Глаголы СВ (без суффикса)			Глаголы НСВ (с суффиксом <u>ЫВА-</u> , <u>ИВА-</u> , <u>ВА-</u>)		
на рус. языке	на каз. языке	на англ. языке Present Perfect	на рус. языке	на каз. языке	на англ. языке Present Cont.
Дать		Have/has given	Давать		Am/is/are giving
Забывать		Have/has forgotten	Забывать		-
Опоздать		-	Опаздывать		-
Открыть		Have/has opened	Открывать		Am/is/are opening
Рассказать		Have/has told	Рассказывать		Am/is/are telling
Сдать		Have/has passed	Сдавать		Am/is/are passing
Спросить		Have/has asked	Спрашивать		Am/is/are asking

Выводы

Одним из важных направлений прикладного языкознания является исследование лингвистической интерференции в рамках фундаментальных и прагматических научных разработок.

Изучение интерференции как процесса и результата процесса представляет собой описание, анализ, исследование нарушений у обучающихся правил соотнесения контактирующих языков, проявляющееся в их речи в отклонении от нормы.

Лингвистическая интерференция классифицируется в зависимости от ряда признаков: по характеру отклонения речи на втором языке от нормы (системы), по характеру отношений между элементами и правилами контактирующих языков, по специфике речевой деятельности билингвов на втором языке, в зависимости от влияния интерференции на акт коммуникации и др.

Каждое из названных оснований имеет лингводидактический и методический потенциал [10 – 12].

Для преодоления интерференции у обучающихся при овладении иностранным языком должны быть созданы необходимые психолого-педагогические условия:

- учет дифференциальных и общих черт грамматических систем изучаемых языков, что является основой усвоения иностранного языка в условиях многоязычия (принцип сознательности, принцип учета грамматических трудностей, принцип опоры на родной язык);

- формирование когнитивной базы, которая необходима для процесса овладения языком на личностном и социально-коммуникативном уровне (принцип соизучения языка и культуры, принцип коммуникативной направленности, принцип интеграции и др.);

- подход к типологии учебного материала должен быть психолингвистическим;

- уровневая дифференциация обучающихся (реализация принципа уровневого изучения языков);

- соблюдение четкой последовательности этапов преодоления интерференции;

- использование эффективных, интерактивных методов обучения (методы сопоставления, сравнения сходных и несходных явлений родного, неродного и иностранного языков, а также методы активного преодоления внешней (межъязыковой) интерференции – моделирования и анализа результатов речевой деятельности и др.);

- определение оптимального количества затрачиваемого времени: устойчивая интерференция требует большего времени для устранения, что должно найти отражение в рабочих планах занятий и т.д.

Список использованных источников

- 1 **Щерба, Л. В.** О понятии смешения языков. – В кн. : Избранные работы по языкознанию и фонетике. – СПб. : 2015, Т. I. – 158 с.
- 2 **Вайнрайх, У., Жлуктенко, Ю. А.** Языковые контакты. Пер. с англ., Киев, 2014. – 201 с.
- 3 **Вафеев, Р. А.** Этноязыковые, культурные факторы в процессе обучения языкам // Языковые и культурные контакты народов Республики Башкортостан в условиях двуязычия. Уфа, 2007, С. 71–76.
- 4 **Джусупов, М.** Билингвальное образование: проблема звуковой и лингвокультурной интерференции / Вестник РУДН. Серия «Вопросы образования: языки и специальность», 2017, Т. 14., № 3 – С. 351–358.
- 5 **Ахметжанова, З. К.** Очерки по национальной концептологии. – Алматы : Елтаным, 2012.
- 6 **Карлинский, А. Е.** Основы теории взаимодействия языков / А. Е. Карлинский. – Алматы : Гылым, 2013. – 180 с.
- 7 **Сулейменова, Э. Д.** Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991–2001. – Алматы : Арыс, 2001.
- 8 **Тезекбаев, М. Т.** Лексико-семантическая интерференция казахского языка в русской речи билингов. – Павлодар : Кереку, 2015. – 114 с.
- 9 **Хасанов, Б. Х.** Национальные языки. Двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы. – Алма-Ата : Казахстан, 1989. – 133 с.
- 10 **Сафонова, В. В.** Соизучение языков и культур в зеркале мировых тенденций развития современного языкового образования // Язык и культура. – 2014, № 1 (25). – С. 123–141.
- 11 **Гасанова, Р. Г.** Методика преодоления интерференции в условиях многоязычия // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М. : 2012. Библиотека авторефератов и диссертаций по педагогике <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya-metodika-preodoleniya-interferentsii-v-usloviyah-mnogoyazychiya#ixzz6QLJ9euiр>.
- 12 **Гасанова, Р. Г.** Методические основы преодоления интерференции в условиях многоязычия // Среднее профессиональное образование. – М., № I, 2012. – С. 64–68.

References

- 1 **Shcherba, L. V.** O ponyatii smesheniya yazykov. [Shcherba, L. V. On the concept of mixing languages] – In: Selected works on linguistics and phonetics. – SPb. : 2015, Vol. I. – 158 p.

2 **Vaynraykh, U., Zhluktenko, Yu. A.** YAzykovyye kontakty. [Vaynraykh, U., Zhluktenko, Yu. A. Language contacts] – Trans. from English. – Kiev, 2014. – 201 p.

3 **Vafeyev, R. A.** Etnoyazykovyye, kul'turnyye faktory v protsesse obucheniya yazykam. [Vafeyev, R. A. Ethno-Linguistic, cultural factors in the process of teaching languages] – In: Language and cultural contacts of the peoples of the Republic of Bashkortostan in conditions of bilingualism. – Ufa, 2007, P. 71–76.

4 **Dzhusupov, M.** Bilingual'noye obrazovaniye: problema zvukovoy i lingvokul'turnoy interferentsii. [Dzhusupov, M. Bilingual education: the problem of sound and of the linguistic and cultural interference]. Vestnik RUDN. Series «Questions of education: languages and specialty» – 2017. – Vol. 14. – № 3 – P. 351–358.

5 **Akhmetzhanova, Z. K.** Ocherki po natsional'noy kontseptologii. [Akhmetzhanova, Z. K. Essays on national conceptology]. – Almaty : Eltany, 2012.

6 **Karlinskiy, A. Ye.** Osnovy teorii vzaimodeystviya yazykov. [Karlinskiy, A. Ye. Fundamentals of the theory of interaction of languages]. – Almaty : Gylym, 2013. – 180 p.

7 **Suleymenova, E. D.** Aktual'nyye problemy kazakhstanskoy lingvistiki: 1991–2001. [Suleymenova, E. D. Actual problems of Kazakhstan linguistics: 1991–2001]. – Almaty : Arys, 2001.

8 **Tezembayev, M. T.** Leksiko-semanticheskaya interferentsiya kazakhskogo yazyka v russkoy rechi bilingvov. [Tezembayev, M. T. Lexico-semantic interference of the Kazakh language in the Russian speech of bilinguals]. – Pavlodar : Kereku, 2015. – 114 p.

9 **Khasanov, B. Kh.** Natsional'nyye yazyki. Dvuyazychiye i mnogoyazychiye: poiski i perspektivy. [Khasanov, B. Kh. National languages. Bilingualism and multilingualism: search and prospects]. – Alma-Ata : Kazakhstan, 1989. – 133 p.

10 **Safonova, V. V.** Soizucheniye yazykov i kul'tur v zerkale mirovykh tendentsiy razvitiya sovremennogo yazykovogo obrazovaniya. [Safonova, V. V. Co-Study of languages and cultures in the mirror of world trends in the development of modern language education]. // Language and culture. – 2014, № 1 (25). – P. 123–141.

11 **Gasanova, R. G.** Metodika preodoleniya interferentsii v usloviyakh mnogoyazychiya. [Gasanova, R. G. Methods of overcoming interference in the conditions of multilingualism]. // Abstract of the dissertation for the degree of candidate of pedagogical Sciences. – M. : 2012. Library of abstracts and dissertations on pedagogy <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya-metodika-preodoleniya-interferentsii-v-usloviyah-mnogoyazychiya#ixzz6QLJ9eui>.

12 **Gasanova, R. G.** Metodicheskiye osnovy preodoleniya interferentsii v usloviyakh mnogoyazychiya. [Gasanova, R. G. Methodological bases of

overcoming interference in the conditions of multilingualism]. // Secondary professional education. – M., 2012. – № 1. – P. 64–68.

Материал поступил в редакцию 10.06.20.

Б. Б. Оспанова, Т. К. Маняпова

Көптілділік: интерференцияны еңсеру мәселелері

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

B. B. Ospanova, T. K. Manyarova,

Multilingualism: issues of overcoming interference

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

Мақалада интерференция түрлеріне шолу жасалынған. Тіл үйренуші санасындағы ана тілі мен оқылатын тілдердің элементтерін байланыстыру нәтижесінде интерференция құбылысы орын алуы мүмкін. Интерференция бастапқы тілдің (ана тілінің) екінші, яғни оқылатын тілге әсері, екінші тілдің бастапқы тілге әсері, тіл деңгейінде және сөйлеу деңгейіндегі әсерлерді ажырату негізінде қарастырылады. Интерференция білім алушылардың тілдік және сөйлеу дағдыларының қалыптасуы процесіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Қазақстандағы көптілді білім беру жағдайында өзге тілді меңгеру үдерісі мен нәтижесі ретінде қарастырылатын интерференция тілдерді оқытудың лингводидактикалық мәселелерін өзектендіреді. Мақалада «Етістік түрлері» тақырыбын оқыту үлгісінде ықтимал кедергілерді жеңу әдістерін қолдану мысалдары келтірілген. Олар: ана тілі, өзге тіл (ана тілі емес) және шет тілдерінің ұқсас және ерекше құбылыстарын салыстыру, салғастыру әдістері. Сондай-ақ, модельдеу әдісін қолдану арқылы сыртқы (тіларалық) интерференцияны белсенді түрде еңсеру мысалдары қарастырылған.

Кілтті сөздер: тілдік интерференция, сөйлеу интерференциясы, тілдер байланысы, интерференцияның парадигматикалық және синтагматикалық түрлері, көптілді білім беру, модельдеу.

The article is devoted to the review of types of interference, which is the result of contacting elements of the native and studied languages in the minds of students. Interference is seen through the effects of primary (native) language to the secondary (study), the impact of a secondary language into the primary, the distinction between impact at the language level and at the level of speech. Therefore, interference is one of the main factors affecting the formation of language and speech skills of students. Consideration of interference as a process and result of the process of mastering a non-native language in the conditions of multilingual education in the Republic of Kazakhstan actualizes the linguodidactic problems of language teaching in the given conditions. The article presents examples of using methods to overcome potential interference in the study of the topic «types of verb»: a method for comparing similar and dissimilar phenomena of native, non-native and foreign languages, examples of active overcoming of external (interlanguage) interference through the use of the modeling method.

Keywords: language interference, speech interference, language contact, paradigmatic and syntagmatic types of interference, multilingual education, modeling.

<https://doi.org/10.48081/UEGY7116>

М. П. Попандопуло

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

РОЛЬ МУЗЫКАЛЬНОЙ ДРАМАТУРГИИ В ТЕАТРАЛЬНЫХ ПОСТАНОВКАХ НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА ЖАЯУ МУСЫ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с ролью музыкальной драматургии в театральных постановках. Проводится анализ роли музыки как важного средства характеристики сценических положений и образов. Рассматривается неотъемлемым компонентом драматургии спектакля, ведущим проводником художественной идеи. Дается определение музыкальному сопровождению в драматических постановках как составляющая определенной эмоциональной атмосферы, которое воссоздает национальный, исторический и локальный колорит, углубляя характеристики персонажей. Представлена характеристика популярных песен народного композитора, певца, акына Жаяу Мусы Байжанова.

Ключевые слова: музыкальная драматургия, театральные постановки, творческое наследие, песенное творчество Жаяу Мусы.

Введение

Потребность музыкального элемента в театральных постановках определяет пути развития современного театра. Творческие поиски режиссуры связаны с переосмыслением роли и места музыки и постановки. Современный театр – наследник большой культуры, накопленной взаимодействием драмы и музыки. Наступление музыки на драматическую сцену давно стало нормой, вписалось в ритм театральных постановок. В современных постановках набирает силу театр, в котором творчески изложено содержание музыкального материала, имеющего свое историческое оправдание.

Объект исследования: музыкальная драматургия в театральных постановках

Предмет исследования: творчество Жаяу Мусы в театральных постановках

Цель: на примере творчества Жаяу Мусы раскрыть влияние музыкального сопровождения на драматургию театральных постановок.

Задачи:

- рассмотреть вопросы драматургии музыки в театральных постановках;
- использование музыкального сопровождения как отражение содержания, поэтики и стилистики спектакля;
- отражение путей развития казахского песенного искусства в музыкальном наследии Жаяу Муссы;

Использование музыки определяет меру самостоятельности режиссера. В музыке спектакля отражается его содержание, его поэтика и стилистика, концепция героя и конфликт спектакля, взаимодействие музыки с диалогом, с мизансценой спектакля, выражая его идею.

Если музыка связана со всем, что происходит на сцене, она становится основой, которой определяется звучание произведения в целом. Музыка в драме способна на многое. Ее возможности превышают представления об ее частной, украшательской роли в тех или иных моментах спектакля. Такая постановка расширяет и укрупняет смысл драматического действия.

Рассматривая вопросы драматургии музыки в театральных постановках, в качестве примера можно обратиться к драме известного писателя и драматурга З. Акишева «Жаяу Муса», приближая содержание поэтического текста в полноценную музыкальную драму. На основе этого произведения, дирижером, педагогом, мастером оркестровой аранжировки Сарваровым Б. С. были обработаны песни и кюи Жаяу Мусы Байжанова и его современников для симфонического оркестра, различных составов хора и солистов. По нашему мнению именно в музыкальных наследиях этого композитора наиболее ярко и полноценно отразились пути развития казахского песенного искусства того времени. Обращаясь к творчеству Жаяу Мусы Сарваров Б. С., в основном, опирался на исследования знаменитого ученого, композитора и музыкального деятеля, академика А. К. Жубанова.

Жаяу Муса – весьма своеобразная личность. Он прожил бурную, беспокойную жизнь, творческий путь его прошел в иных условиях, чем у большинства народных композиторов.

Насилие Чормановых глубоко задело душу певца. Он знал, что отомстить он мог только своим искусством. Певец испытывает необычный творческий подъем, чувствует, что он должен сочинить свою песню. Исполнительский репертуар у него был уже довольно богат, Муса знал множество казахских, татарских, русских песен, кюев и танцев, но считал, что еще рано создавать свои оригинальные произведения. Теперь он понимает, что срок его настал. Так появилась его знаменитая песня, ставшая гимном бунта и борьбы казахского народа «Ақ сиса».

Музыка песни «Ақ сиса» явилась новым веянием в казахском народном песенном творчестве, она удивительно соответствует огненным беспощадным

словам. Песня начинается в высоком регистре, в резком, стремительном, энергичном ритме. Создается впечатление, будто певец своей песней цепко хватается врага за горло. И этот ритм не спадает, не утихает, а нарастает все энергичней, все стремительней накатывается, словно разъярившаяся волна. Певец верит в себя, в свое искусство, знает, что он духовно сильнее своего обидчика. На едином дыхании поется «Ақ сиса», а бессловесный припев словно исхлестывает ненавистного врага, столько в нем силы, ярости, гнева. И только на последней ноте шквал ярости спадает, песня, сразив врага, отомстив ему, обретает покой.

«Гаухар-кыз» – одно из лучших созданий Жаяу Мусы. В этой песне чувствуется влияние Биржана и Ахана-сері. А. Затаевич говорит о наличии в творчестве Жаяу Мусы элементов русской и татарской музыкальных культур. Действительно, в этом отношении Жаяу Муса сильно отличался от других казахских народных композиторов. Он учился в городе, был знаком с музыкой разных народов, и, естественно, музыкальная палитра его была богаче. Игра на скрипке и гармони тоже сказались на его творчестве. К тому же нельзя забывать, что Муса родился и вырос в Баянауле. Этот край издавна славился своей песенной культурой. Здесь он услышал песни Биржана, Ахана-сері, Жарылғапберды и Құлтымь. Под их благотворным влиянием он и создал свой шедевр «Гаухар-кыз». Это нежная лирическая песня, полная гражданских чувств. С первых же нот она всецело завладевает вниманием слушателя. Со второго стиха мелодия постепенно, очень плавно и нежно переходит в высокий регистр. С третьей строки начинается ровный, мерный спад, мелодия как бы возвращается в свое русло. Припев песни, кажется, не имеет ничего общего с художественно-идейным смыслом песни. Возможно, что припев придуман другими, поздними исполнителями. А может быть, композитор, говоря о своих нежных отцовских чувствах к горячо любимому сыну, вспомнил вдруг свою беспокойную, трудную жизнь и, охваченный какими-то воспоминаниями, сложил слова припева несоответствующие основному содержанию песни. И еще на одно обстоятельство нельзя не обратить внимание. Трудно утверждать, что слова и мелодия песни были созданы в одно время. Судя по словам, по отточенной форме песни, «Гаухар-кыз» – создание зрелого, опытного певца и композитора.

В народе известны многочисленные песни Жаяу Мусы: «Коргашын», «Хаулау», «Сұрша кыз» (не смешивать с вариантом, записанным Сарой Есовой на грампластинке). «Гаухар-кыз», «Жалан аяқ», «Толқыма».

В каждой ноте песни «Баян-Аул» чувствуется сыновняя любовь композитора к родному краю. Из песни можно живо представить вершины Баянаульских гор. Песня построена оригинально: через каждые две строчки начинается припев. Неизвестно: то ли так было задумана песня самим композитором, то ли она невыгодно «отредактирована» более поздними исполнителями.

«Толғау» Мусы отличается от широко распространенной формы музыкального размышления, рассуждения. Это скорее песня, чем толғау. Написана она в миноре. Но в ней не чувствуется уныния и безнадежности. Кажется, композитор хотел сказать: «Будь стойким, крепким, как сталь, будь тверже самой стали». По нашему предположению у этой песни должен быть припев. Возможно, что его где-то «отпустили» поздние исполнители.

Заключение

В наше время, не каждая драматическая постановка обходится без музыки. Инструментальная, вокальная музыка помогают раскрыть сюжет художественного произведения, пьесы, показать психологическую черту действующих лиц, вводит зрителя в историческую эпоху, рассматривает время и место действия, поддерживает сюжетный ритм спектакля.

Легендарный акын-импровизатор Жаяу Муса был не только композитором, певцом, музыкантом, но и борцом за справедливость, гордым бунтарем-одиночкой. Он оставил большое музыкальное и литературное наследие. Собрать его стихи, поэмы, записать его песни, издать наследие Жаяу Мусы – это задача нашего будущего.

Список использованных источников

- 1 **Акишев, З.** Жаяу Муса, Алма-Ата. – 1981.
- 2 **Глумов, А.** Музыка в русском драматическом театре. Исторические очерки, М. – 1955.
- 3 **Друскин, М.** Вопросы музыкальной драматургии, Л. – 1952.
- 4 **Приймак, Д.** Скалы и легенды Баянаула., Алма-Ата. – 1974.
- 5 **Таршис, Н.** Музыка драматического спектакля. СПб. : Издательство СПб ГАТИ, 2010.
- 6 **Козюренко, Ю.** Музыкальное оформление спектакля: Метод. пособие / Ю. Козюренко. – М. : Искусство, 1986. – 127.
- 7 **Байжанов Жаяу Мұса.** Сапар: өлеңдер. – Павлодар : ЭКО, 2011. – 116 б.
- 8 **Мосиенко, Д.** Казахский музыкальный театр: история становления – автореферат диссертации.
- 9 Музыкальный театр. Краткий словарь по эстетике [Электронный ресурс]. – <https://esthetiks.ru/muzyikalnyi-teatr.html>.
- 10 Театр, кино и музыкальное искусство [Электронный ресурс]. – <http://bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-istorija-kazahskoi-s-teatr-kino-i-muzykalnoe-iskusstvo.html>.

References

- 1 **Akishev, Z.** ZHayau Musa. [Akishev Z. Zhayau Musa]. – Alma-Ata. – 1981.
- 2 **Glumov, A.** Muzyka v russkom dramaticheskom teatre. Istoricheskie ocherki. [Glumov A. Music in the Russian drama theater. Historical essays]. – Moscow. – 1955.
- 3 **Druskin, M.** Voprosy muzykal'noj dramaturgii. [Druskin M. Questions of musical drama]. – L. – 1952.
- 4 **Prijmak, D.** Skaly i legendy Bayanaula. [Priymak D. Rocks and legends of Bayanaul]. – Alma-ata. – 1974.
- 5 **Tarshis, N.** Muzyka dramaticheskogo spektaklya. [Tarshis N. Music of a dramatic performance]. – SPb. : Spbgati Publishing House, 2010.
- 6 **Kozyurenko, Yu.** Muzykal'noe oformlenie spektaklya: Metod. posobie / YU. Kozyurenko. [Koziurenko Yu. Musical design of the performance: Method. manual / Yu. Kozyurenko]. – Moscow : Iskusstvo, 1986. – 127.
- 7 **Bajzhanov ZHayau Musa.** Sapar: olender. [Baizhanov Zhayau Musa. Visit: poems]. – Pavlodar : eco, 2011. – 116.
- 8 **Mosienko, D.** Kazahskij muzykal'nyj teatr: istoriya stanovleniya – avtoreferat dissertacii. [Mosienko D. Kazakh musical theatre: a history of the becoming]. – abstract of the thesis.
- 9 Muzykal'nyj teatr. Kratkij slovar' po estetike. [Musical theatre. Short dictionary of aesthetics]. [Electronic resource]. – <https://estetiks.ru/muzyikalnyi-teatr.html>.
- 10 Teatr, kino i muzykal'noe iskusstvo. [Theater, cinema and music art]. [Electronic resource]. – <http://bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-istorija-kazahskoi-s/teatr-kino-i-muzykalnoe-iskusstvo.html>.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

М. П. Попандоуло

Жаяу Мұсаның шығармашылығы мысалында театр қойылымдарындағы музыкалық драматургияның рөлі

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

M. P. Popandopulo

The role of the musical dramaturgy in theatrical productions as an example of creativity Zhayau Musa

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

Мақалада театр қойылымдарындағы музыкалық драманың рөліне қатысты мәселелер қарастырылады. Музыканың сахналық позициялар мен бейнелерді сипаттаудың маңызды құралы ретіндегі рөліне талдау жасалады. Спектакль драматургиясының ажырамас бөлігі, көркемдік идеяның жетекшісі ретінде қарастырылады. Драмалық қойылымдардағы музыкалық сүйемелдеу кейіпкерлердің сипаттамаларын тереңдете отырып, ұлттық, тарихи және жергілікті түстерді қайта құратын белгілі бір эмоционалды атмосфераның құрамдас бөлігі ретінде анықталады. Халық композиторы, әнші, ақын Жаяу Мұса Байжановтың танымал әндеріне сипаттама берілген.

Кілтті сөздер: музыкалық драматургия, театр қойылымдары, шығармашылық мұра, Жаяу Мұсаның ән шығармашылығы.

The article deals with issues related to the role of musical drama in theatrical productions. The article analyzes the role of music as an important means of describing stage positions and images. It is considered an integral component of the play's dramaturgy, a leading conductor of artistic ideas. The author defines musical accompaniment in dramatic productions as a component of a certain emotional atmosphere, which recreates national, historical and local color, deepening the characteristics of the characters. The characteristic of popular songs of the national composer, singer, akyn Zhayau Musa Baizhanov is presented.

Keywords: musical dramaturgy, theatrical productions, creative heritage, song creativity of Zhayau Musa.

О. Қ. Рақымжан, Б. Шалабай

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

**С. ЖҮНІСОВ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫНЫҢ
КОГНИТИВТІК ДЕҢГЕЙІ**

Мақалада дарынды жазушы С. Жүнісовтың шығармашылығы концептосфера аспектісінде қарастырылып отыр. Концептосфера – концептілердің біртұтастығы болса, концепт – когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі болып табылады. Осы орайда, жаңа қоғамның, жаңа мемлекеттің қалыптасуында С. Жүнісовтей дарынды қаламгердің шығармашылығындағы концептілерді жинақтай отырып, олардың берілу жолын анықтау басты мақсат етіледі.

Қазіргі тіл білімінде концептіні талдау барысында әртүрлі әдістердің қолданылуы жалтыға танылған, көпшілік мақұлдаған әмбебап модельдің жоқтығын дәлелдей түседі. Белгілі бір жеке зерттеу үшін өзекті болып табылатын бірнеше өзара бір-бірін толықтыратын әдістерді кешенді түрде қолдану автордың тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейін ашуға, яғни концептілер жүйесін қарастыру оның танымдық қырын тануға мүмкіндік береді. Сол себепті, С. Жүнісовтың дискурсында көрініс тапқан концептілерге талдау жасалынады.

С. Жүнісовтың қазақ ұлтының тілдік құрамындағы лексиканы қолдануы оның шығармаларындағы концептілік өрісіндегі ұлттық-мәдени концептілерден көрінеді. Жазушы шығармаларында прагматикалық мақсаттарды, яғни атап айтсақ, өзінің сол кезеңдегі және болашақ адресаттарына қазақ ұлтының салт-дәстүрі, тарихы, болмысы туралы ақпарат беріп, ұлтжандылыққа, ұлтын, туған жерін, ана тілін сүюге, өз ұлтының ұлы болуға тәрбиелеп, ұлттық мұраны сақтауға, қорғауға, молайтуға ықпал етуді көздейді.

Кілтті сөздер: тілдік тұлға, концептосфера, образ, символ тегаурус.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде кез келген жазушының немесе ақынның шығармашылық табиғатын тану «тілдік тұлға» мәселесімен тығыз байланысты. «Тілдік тұлға»

теориясын Й. Вейсгербер, В. В. Виноградов, Г. Богин қарастырса, ал тілдік тұлғаның деңгейлік үлгісін Ю. Н. Караулов жасаған.

В. В. Виноградов тілдік тұлғаны «автор образы» категориясымен байланыстырады. Басқа адамдарға ұқсамайтын өзіндік ерекше сапалық қасиеті бар бірегей адам ғана тұлға болатыны белгілі. Осы орайда, ғалым Б.Шалабай: «автор бейнесі» – көркем әдебиет тілінің ішкі сапалық қасиеттері мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін категориялардың бірі әрі негізгісі [1, 154], – дейді. Демек, автор бейнесі арқылы қаламгердің тілдік бейнесін жасайтын өзіндік тілдік бірліктерді көреміз.

Тілдік тұлғаны танудың негізгі деңгейі – когнитивтік (танымдық) деңгей. Бұл деңгей арқылы жазушының дүниеге деген көзқарасын, парасат-пайымын, әлем туралы түсінік-білімін тануға болады.

Көркем шығарма тіліне танымдық талдау жасау арқылы сол халықтың санасындағы әлемнің бейнесін, қоршаған ортаның болмыс-бітімін тұтастай тануға болады. Тілдің болмысы мен табиғатын толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын адаммен бірлікте алып қарау керектігі назар аудартады. Осы талап когнитивтік лингвистикада антропоэзектік бағытты дүниеге әкеледі.

Зерттеудің нысаны: С. Жүнісов тілдік тұлғасының когнитивтік деңгейі

Зерттеудің пәні: когнитивтік лингвистика

Мақсаты: Тілдік тұлғаны танудың негізгі деңгейі – когнитивтік (танымдық) деңгей арқылы С. Жүнісовтың дүниеге деген көзқарасын, парасат-пайымын, әлем туралы түсінік-білімін тануға болады. Осы орайда, қаламгердің шығармашылығындағы концептілерді жинақтай отырып, олардың берілу жолын анықтау қажет.

Міндеттері:

- когнитивтік (танымдық) деңгейге шолу жасау;
- концептілерге талдау жасау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Қазіргі тіл білімінде концептіні талдау барысында әртүрлі әдістердің қолданылуы жалпыға танылған, көпшілік мақұлдаған әмбебап модельдің жоқтығын дәлелдей түседі. Белгілі бір жеке зерттеу үшін өзекті болып табылатын бірнеше өзара бір-бірін толықтыратын әдістерді кешенді түрде қолдану автордың тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейін ашуға, яғни концептілер жүйесін қарастыру оның танымдық қырын тануға мүмкіндік береді. Сол себепті, С. Жүнісовтың дискурсында көрініс тапқан концептілерге талдау жасауда зерттеулердегі төмендегідей пікірлерді негізге аламыз:

– жазушының туындыларында жиі кездесетін лексемаларды тауып, сол кілт сөздер белгілейтін концептуалдық кеңістікті сипаттап, содан соң сол сипатталған концептуалдық кеңістіктегі негізгі концептіні анықтау қажет;

– шығармада концептілер жүйесі кілт ұғымдар мен бейнелер жүйесі, ассоциациялар түрінде жүзеге асады. Шындық болмыста және мәдениетте концептілер жүйесі мәдени маңызға ие фактілер, объектілер мен құбылыстар жүйесімен өзара байланысты болады. Концепт жеке адамның менталдық кеңістігінің бірлігі болса, ал мағына тілдің семантикалық кеңістігінің бірлігі болып табылады. Тілдік мағына концепт мазмұнының белгілі бір бөлшегін ғана береді. Концепт тілдік құралдар мен олардың бейнеленуінің семантикасын анықтайды. Сонымен бірге концепт табиғатын анықтау мен сипаттауға тек оны репрезенттейтін тілдік құралдарды саралау арқылы ғана қол жеткізуге болады.

Өткен XX ғасырдың ортасында қазіргі антропоэзектік парадигмадағы базалық ілім деңгейінде когнитивтік лингвистика қалыптасты. Осы бағытта біршама зерттеу жұмыстары жүргізілді. Осының нәтижесінде алғаш Еуропада XX ғасырдың соңына қарай когнитивтік ғылымның теориялық бағыттары жетіліп, терең зерттеліп, қанатын кеңге жая түседі. Осы тұста Дж. Лакофф, Т. Ван Дейк, Дж. Хэйман, Х. И. Шмидт, М. Джонсон, М. Витгенштейн, т.б. шетелдік зерттеушілер мен ресейлік ғалымдардың да когнитология саласына қатысты зерттеу еңбектері жарық көреді. Зерттеушілер танымдық ғылымдар аясында тілдің «әлемнің тілдік бейнесін» сипаттаудағы қызметіне айырықша назар аударады. Орыс тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың өзекті мәселелері Е. С. Кубрякова [2], В. Н. Телия [3], Н. Д. Арутюнова [4], Ю. Н. Караулов [5], В. А. Маслова [6] сияқты зерттеушілердің еңбектерінен көрініс табады. Аталған зерттеу еңбектерінде когнитология ғылымының нысаны, бағыт-бағдары, зерттелуі, негізгі ұғымдары сөз етіледі. Бұл саладағы негізгі бағыт тіл мен адам санасын біртұтас жүйе тұрғысынан қарастыру болып табылады. Ол сан ғасырлық тілдік білімді адам миының жемісі ретінде бағалап, күрделі құрылым, жүйе ретінде кешенді сипаттауға бағытталған.

Когнитивтік ғылымның маңызын В.А. Маслова былайша анықтайды: «Когнитивная лингвистика дополняет анализ языка анализом речи, различных контекстов употребление соответствующих лексем, зафиксированных в текстах суждений о концепте, его определений в разных словарях и справочниках, анализом фразеологии, пословиц, поговорок, афоризмов, в которых концепт репрезентирован» [6, 25]. Яғни, когнитивтік лингвистика тілдің танымдық сипатын тереңнен қарастыруға мүмкіндік жасайды. Тілдің когнитивтік бейнесін тілдегі кез келген тілдік бірліктердің астарынан көруге болады. Мәселен, қазақ тіліндегі мақал-мәтел, фразеологизм, қанатты сөздер қазақ халқының сан ғасырлық дүниетанымы негізінде туындаған тілдік бірліктер болып табылады.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистика мәселелеріне ерекше көңіл бөлініп келеді. Р. Сыздықова, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Г. Гиздатов, Қ. Жаманбаева, Ж. Манкеева, Э. Сүлейменова, Г. Смағұлова, Б. Момынова, А. Салқынбай, А. Ислам, Ш. Елемесова, Г. Әзімжанова, К. Күркебаев,

Г. Спанасова, Ф. Қожахметова, Н. Аитова, А. Әмірбекова сияқты зерттеушілер бұл мәселені әр түрлі тұрғыдан қарастырып зерттеуде. Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистикаға қатысты зерттеулер соңғы он жылдықта ғана қолға алына бастады. Академик Ә. Қайдардың этнолингвистика саласына қатысты ойлары, профессор Г. Смағұлованың фразеологизмдерге қатысты айтқан пікірлері қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистика бағытының ілгерілеуіне негіз болды.

Профессор Ж. Манкеева «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты ғылыми мақаласында когнитивтік лингвистикадағы тілдің бейнелеушілік қызметінің зор екендігін атап көрсетеді, ұстанымдарын айқындайды.

Когнитивтік лингвистика «тілдік білімнің табиғатын және оны қалай қолдану керектігін меңгеретін ғылым» [7, 85]. Олай болса, аталған пікірлер жалпы тілдің танымдық қызметін сөз етсе, жұмысымызда көркем тілдегі танымның сипаты қандай деген мәселеге назар аударылады. Себебі белгілі бір жазушы, қаламгер өз танымындағы, санасындағы білімді көркем мәтін арқылы жарыққа шығарады. Аялық білім негізінде жиналған санадағы білімнің нәтижелері белгілі бір ұлттың дүниетанымын, өмір сүру ерекшеліктерін қамтиды. Сол ұлттың әлемді қабылдауы, ұлттық болмысы тілі арқылы көрініс табады. Окез келген концептіден адамның жеке-тұлғалық сипаттарын, тәлім-тәрбиесін, білімін, рухани-мәдени ерекшеліктерін аңғаруға болады. Аталған сөздер кейіпкерлердің танымдық бейнесін беретін жиынтық образдар жүйесін құрайды. Қазіргі қазақ тіл білімінде концепт мәселесін зерттеуге қатысты еңбектер қатары көбейіп келеді.

Профессор Г. Смағұлова: «...фразеологизмдер компоненттерінің қосынды мағыналары соңынан тұратын әрі сол мағынаның толық жұмсалыуына себеп болатын бір сөз тұруы шарт» дей келіп, сол сөздерді «тірек сөз» деп атайды [8, 196]. Ғалымның бұл пікірі қазақ тіл біліміндегі «концепт» терминінің мағынасын айқындай түседі.

Концептің құрылымы өте күрделі. Осы тұрғыдан зерттеуші

В. А. Маслова концептің түрлерін былайша топтастырады:

- жеке тұлғалық концептілер;
- адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер;
- жалпыұлттық концептілер [6, 26].

Мәселен, біз талдауға алған концептілер автордың танымындағы тірек мағыналардың көрінісін сипаттайды. Ал жалпыұлттық концептілерге сол ұлттың танымын, талғамын, өмірлік тәжірибесін, парасат-пайымын, ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын тіл бірліктері жатады. Сонымен қатар концептілердің негізгі қабаты жалпыұлттық сипатты қамтып, қосымша қабаты – семантикалық өріс шеңберіндегі концептілерді құрайды. Әрбір концепт күрделі жүйе ретінде көрінеді. Қазіргі тіл білімінде концепт термині

функциональдық стильдің барлық түрінде қолданылады. Яғни, оның көркем әдебиет стиліндегі, сөз өнеріндегі қолданысын тоқталамыз. Көркем өнердегі концепт ақын-жазушының, қаламгердің әлем туралы түсінігін, дүниетанымын, білімін көрсетеді. Сондықтан да көркем шығармалардағы концептілердің табиғатын ашу, зерделеу біршама ізденістерді талап етеді.

Көрнекті лингвист Р. А. Будагов тірек сөз жазушының дүниетанымдық бағытын білдіретін ерекшелігін, концептуалды тірек сөзді табуда олардың мәтін түзудегі қызметін түсінуге көмектесетін мынадай әдістемелік амалдарды атап көрсетеді:

– тірек сөзді мәтіннен табу үшін, ең алдымен, көркем туындының мазмұнын терең зерттеу қажет. Сол арқылы ең басты бейнелі идеяны ашуға болады және сөздің көркемдік құрылысын қалыптастыру арқылы жүзеге асады;

– тірек сөз, яғни тірек мағына көркем шығармада өзінің айналасына бағыныңқы сөздерді шоғырландырады да, әр тармақтан тұратын синоним және антоним қатарлы жүйені қалыптастырады;

– тірек сөз функционалды лексика-семантикалық ұғымдарды береді, олардан тұтас құрылымдық мағыналы элементтен әр бағытта семантикалық байланыс тарайды;

– сөздер контексте өздеріне қосымша мағына жамайтындықтан, өздерінің жалпы тілдік мағынасын тұтас эстетикалық мазмұнға қарай икемдейді [9, 30–34].

Бұл көрсетілген амалдар арқылы жазушының тірек мағыналар жасаудағы сөздердің бейнелілік сипатқа және символдарға ауысуының қалай жүзеге асқандығына көз жеткізуге болады.

Жазушы шығармаларындағы символ кейіпкердің танымдық дүниесінің деңгейін сипаттайды, әрі «әлемнің тілдік бейнесін» көрсетеді. Символдың қызметі кейіпкердің эстетикалық таным-түсініктерін, мінез-құлық ерекшеліктерін бейнелейді. Сөз қолданысының танымдық сипаты шығарма тақырыбы, идеясымен алмасып, соның жүгін арқалап, образдылығын арттыру негізінде толығымен ашыла түседі. Сондықтан да көркем мәтінді біртұтас күрделі құрылым ретінде қарағанда ғана, когнитивтік деңгейі айқындала түседі. Автордың танымдық қабілетін айқындай түсетін, аялық білім негізіндегі когнитивтік деңгейдегі бейнелі сөздердің бірі – символ. Символ – көркем тілдегі айтылар ойдың сырын тұспалмен ашатын, ишарамен білдіретін сөз. Сөз-символ жазушының айтпақ ойын дөп басып, шығарманың бейнелілігін арттыру үшін қажет.

Зерттеушілер көркем әдебиет стиліне тән концептілерді екі қырынан қарастырып келеді:

- танымдық концепт;
- көркем концепт.

А. Әмірбекованың пікірінше: «танымдық концепт – жалпы түсінік беру, ұғым беру қызметін атқаратын сөздер тобын құраса, көркем концепт – бейнелі сипат беру қызметін атқаратын сөздер тобы» [10, 78].

Сонымен қатар көркем мәтіндегі концептілерді айқындау барысында концептуалдық талдау үшін мынадай үлгіні ұсынады:

- мәтіндегі тірек сөздердің тізбегін қалыптастыру;
- олардың концептілік кеңістікті бейнелеу дәрежесін анықтау (бейне, символ, метафора);
- осы кеңістіктің базалық концептілерін айқындау [10, 8].

Л. Г. Бабенко бастаған зерттеушілер қатары ұсынған концептуалдық талдау әдістемесі төмендегідей түрде көрініс табады:

1) мәтіннің кілт сөздерін табу;

2) олар белгілейтін концептуалдық кеңістікті сипаттау;

3) сипатталған концептуалдық кеңістіктегі негізгі концептіні анықтау [11, 83]. Сонымен қатар, зерттеушілер «мәтіннің (немесе бір автор жазған мәтіндер жиынтығының) концептілік өрісін зерттеу концептіге тән қасиеттерді табу мақсатында кілт сөздер, яғни концептуалдық мағынаны иеленушілер қолданылатын барлық контекстерді жинақтауды қамтитындығын атап өтеді. Зерттеушілер негізге алған «мәдени мәнге ие концептілер парадигмасын табу мен оның концептілік өрісін сипаттау» [11, 80] тұжырымдамасы концептуалдық талдауды жан-жақты жүзеге асыруда аса қолайды болып табылады.

Концептілік талдаудың негізгі мақсаты – ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. «Дүниенің тілдік бейнесінен әр ұлттың болмысы, өз әлемі, мәдени танымдық ерекшелігі айқын көрінеді» [12, 30].

Негізгі концептілердің шығармада берілу ерекшеліктері автордың шығармашылық сипатының өзіндік өзгешелігімен түсіндіріледі. Концептуалдық талдау тұлғаның өзіндік ерекшелігін табуға, оның көзқарасын тануға, мәтіннің мазмұнын терең түсінуге көмектеседі. Көркем мәтін тудырушы жазушы С.Жүнісов концептілік өрісін рухани, ұлттық құндылықтарға ие ерекше менталдық құрылым ретінде танып, «дала», «туған жер», «қуаныш», «жалғыз», «ұрпақ», «қызғаныш» сияқты концептілерді талдауға болады.

Көркем шығармадағы концептілерге талдау жасау барысында, ең алдымен, концептуалды жүйенің шартты белгісін құрайтын тіл бірліктері – тезаурусты талдау қажет. Тезаурус дегеніміз: «белгілі бір салаға қатысты бірнеше ұғымның талдануы мен қатысын көрсететін семантикалық сөздік» (Ю. Н. Караулов). Қазақ тіл білімінде зерттеуші Қ. Жаманбаева тезаурусты: «дүниенің тілдік моделі» деп атап, оның қалыптасуындағы уәждік деңгейлерді адамның ішкі жай-күйінің қажеттіліктерімен байланыстырады.

Көркем шығармадағы жазушының, қаламгердің танымына сай форма іздеуге қатысты тезаурусты «ізденіс моделі» деп те атайды [13, 6].

Көркем шығармадағы концептілердің табиғатына бару үшін тезаурус түзу арқылы С. Жүнісовтың тілдік әлеміне еруге болады. Яғни, осылайша автор мен оқырман арасында байланыс түзіледі. Көркем шығармадағы концептілер жүйесі семантикалық өріс негізінде жасалады. Семантикалық өріс аясынан концептуалды өріс түзіледі. Көркем шығармадағы концептілерді талдауда ең алғаш олардың өзегін анықтайтын сөзге, яғни өзек семаға назар аударылады. Сол өзек сема арқылы бірте-бірте концептілер тізбегі түзіліп, олардың картасы түзіледі. Орыс зерттеушілері «өзек семаны (ядроны) – лексеманың сөздік мағынасы» деп есептеген болатын.

Жазушы шығармаларындағы негізгі концептілер: дала, ұрпақ, жалғыз, қуаныш, қызғаныш, қорқыныш сияқты тірек ұғымдары арқылы көрініс табады. Бұл концептілер қаламгердің өз танымына, өзіндік көркем әлеміне сай жасалады. Ұлттық танымда жүйеленген, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсететін концептілер «дала», «туған жер», «ұрпақ» ұлттық мәдени концептілерге жатады.

С. Жүнісов драмаларында ерекше рөл атқарып тұрған, жиі кездеседін бірліктер шығарманың лингвокогнитивтік деңгейін көрсететін концептілер болып табылады. С. Жүнісовтың драмалық туындыларында «дала», «туған жер», «ұрпақ» концептілер жүйесі арқылы жиі қолданылатын бірліктер бар.

Қаламгердің танымдық білімдер жүйесін зерделейтін концептінің бірі – «Ұрпақ» концептісі. Аталған концептілік құрылым қаламгер тілінде ерекше маңызға ие. С. Жүнісовтың «Қылмыскер» драмасында айтылар ойдың мәні де осы. Мысалы:

Е л е у с і з. Сонда, бір қасықтай шикіөкпе үшін екеуміздің арамыздағы махаббатымыз бір сәтте суый қалғаны ма? Екеуміздің қуанышымызды бірге бөлісіп, бірге ойлап, бірге тойлар достарымыздың шырқын тас-талқан бұзғанымыз ба?

Баласыз-ақ бірге қосылып, өмір сүруге болмағаны ма? Жарастық, жарастық! Махаббаттан асқан жарастық бар ма?

Жоғарыдағы кейіпкер тілі автордың айтпақ ойын, санадағы түсінікті таныту үшін қолданылған. Ұрпақ ұғымын танытатын концептілік құрылымдар:

- «Ұрпақ» – қасықтай шикіөкпе;
- «Ұрпақ» – бала, немере-шөбере;
- «Ұрпақ» – адам рухын өлтірмейтін табиғат;
- «Ұрпақ» – мың сүрініп, мың тұрған ұлт;
- «Ұрпақ» – тіршілік сағаты.

«Төгілген қандар, шашылған жандар» драмасындағы кейіпкерлердің де ұрпақ туралы түсініктері кереғар:

Ә л и м а. Сен шынымен ұрпақты жек көремісің, қалайша бала сүйгің келмейді? Сол – мүмкін бе?

Б а қ т ы. Ұрпақ, Ұрпақ! Немене, ертең өсіп-жетіліп, бірін-бірі жағадан алып өлтіретін, қыратын ұрпақты айтамысың. Адам көбейген сайын жер тарылады. Жер тарылған соң, адамдардың ындыны да тарылып, жер үшін талас басталады (379 б.).

Сонымен, С.Жүнісовтың шығармаларындағы концептілердің танылуы мен тілдік көрінісін зерттеу барысында біз қаламгердің ұлттық, рухани танымды бейнелі түрде жеткізе білетін шеберлігін байқадық. «Дала», «Туған жер», «Ұрпақ» концептілері ұлт болмысын құраушы ұғымдар ретінде танылып, ұлттық мәдени өмірмен байланыста қолданылған.

Қорытынды

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап қалам тартқан С. Жүнісовтың шығармаларының көтерген тақырыптары, мәселелері қоғамда болған. Шығармалардың негізгі тақырыбы – адам. Қаламгер қоғамның түрлі саласындағы құбылыстарды, өзгерістер мен сол қоғамды жасаушы адамдардың іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын, басқалармен қарым-қатынастарын көрсетеді.

С. Жүнісовтың халықтық мәдениетті жетік меңгергені, ұлттық болмыс пен ұлттық ерекшелік туралы ұғым-түсініктері жоғары екені айқын аңғарылады.

Тілдік тұлғаны толықтай тануға мүмкіндік беретін когнитивтік және прагматикалық деңгейлерде қарастыру С. Жүнісовті бір жағынан педагог, ғалым, журналист болып табылатын нақты тұлға мен екінші жағынан психологиялық, философиялық тұрғыдан қаруланған қаламгер, суреткер, көркемсөз шебері ретінде тілдік тұлғасы біріктірілген, ұрпақтар сабақтастығында өзіндік орны бар, келешекке айтары бар тілдік тұлға ретінде тануымызға негіз қалайды.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Шалабай, Б.** Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : «Арда», 2016. – 488 б.

2 **Кубрякова, Е. С.** Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика-психология-когнитивная наука // ВЯ., 1994. № 4. – С. 36-40.

3 **Телия, В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – С. 97.

4 **Арутюнова, Н. Д.** Язык и мир человека. – М., 1998. – С. 25.

5 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 245.

6 **Маслова, В. А.** Когнитивная лингвистика. – Минск : Тетра Системс, 2004. – С. 80.

7 **Әмірбекова, Ә.** Тіл мен ойлаудың когнитивтік лингвистикадағы көрінісі // А. Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы мәселелері атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы : Арыс, 2004. – 85 б.

8 **Смағұлова, Г. Н.** Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 196 б.

9 **Будагов, Р. А.** Писатели о языке и язык писателей. Монография. – М., 2-е изд., 2001.

10 **Әмірбекова, А.** Көркем мәтінге концептуалдық талдау жүргізу үлгілері // Академик Рәбиға Сыздық және қазақ тіл білімінің мәселелері: Конференция материалдары мен тезистері. – Алматы : Арыс, 2004. – 224 б.

11 **Бабенко, Л. Г., Васильев, И. Е., Казарин, Ю. В.** Лингвистический анализ художественного текста. – М. : Наука, 2003. – 496 с.

12 **Мұратова, Г. Ә.** Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол.ғыл.док. ...автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2009. – 50 б.

13 **Жаманбаева, Қ. Ә.** Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы : Ғылым, 1998. – 140 б.

References

1 **Shalabay, B.** Qazaq til biliminiń máseleleri. [Shalabay B. Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty : Arda Publ, 2016. – P. 488.

2 **Kýbriakova, E. S.** Nachalnye etapy stanovlenia kognitivizma: lngvistika-psihologua-kognitivnaia nauka. [Kubrjakova E. S. Early stages of the formation of cognitivism: linguistics-psychology-cognitive science]. – VJa., 1994. №. 4. – P. 36–40.

3 **Telua, V. N.** Rýsskaia frazeologua. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokýltýrologicheskii aspekty. [Telija V. N. Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. – M., 1996. – P. 97.

4 **Arýtýnova, N. D.** Iazyk i mir cheloveka. [Arutjunova N. D. Language and world of human]. – M., 1998. – P. 25.

5 **Karaylov, Iy. N.** Rýsskii iazyk i iazykovaia lichnost. [Karaulov. Yu. N. Russian language and linguistic personality]. – M., 1987. – P. 245.

6 **Maslova, V. A.** Kognitivnaia lngvistika. [Maslova V. A. Cognitive linguistics]. – Minsk : Tetra Systems Publ, 2004. – P. 80.

7 **Ámirbekova, Á.** Til men oılaýdyń kognitivtik lngvistikadaғы kórinisi // A. Baitursynuly jáne qazaq filologuasy máseleleri atty halyqaralyq ғылыми-теориялық konferentsua materialdary. [Amirbekova A. Manifestation of language and thinking in cognitive linguistics // Materials of the international scientific-theoretical conference «Problems of Kazakh Philology and A. Baitursynov»]. – Almaty : Arys Publ, 2004. – P. 85.

8 **Smaǵulova, G. N.** Maǵynalas frazeologizmderdiń ulttyq mádeni aspektileri.

[Smagulova G. N. National cultural aspects of meaningful phraseology]. – Almaty, 1998. – P. 196. .

9 **Býdagov, R. A.** Pisateli o iazyke i iazyk pisatelei. Monografiya. [Budagov R.A. Writers about language and the language of writers. Monograph]. – M., 2nd ed., 2001.

10 **Ámirbekova, A.** Kórkem mátinge kontseptýaldyq taldaý júrgizý úlgileri // Akademik Rábíga Syzdyq jáne qazaq til biliminiń máseleleri: Konferentsua materialdary men tezisteri. [Amirbekova A. Examples of conceptual analysis of literary texts // Academician Rabiga Syzdyk and problems of Kazakh linguistics: Conference materials and theses] – Almaty : Arys Publ, 2004. – P. 224.

11 **Babenco, L. G., Vasilev, I. E., Kazarin, Iy. V.** Lingvisticheskii analiz hýdojestvennogo teksta. [Babenco L. G., Vasiliev I. E., Kazarin Yu. V. Linguistic analysis of the artistic text]. – M. : Nauka Publ, 2003. – P. 496.

12 **Muratova, G. Á.** Abaidyń tildik tulǵasy: diskýrstyq taldaý men kontseptýaldy júsesi: filol.ǵyl.dok. ...avtoref.: 10.02.02. [Muratova G. A. Abai's linguistic personality: discursive analysis and conceptual system: Ph. D. ... author's ref.: 10.02.02]. – Almaty, 2009. – P. 50.

13 **Jamanbaeva, Q. Á.** Til qoldanysynyń kognitivtik negizderi: emotsua, simvol, tildik sana. [Zhamanbaeva K. A. Cognitive bases of language use: emotions, symbols, language consciousness]. – Almaty: Gylym Publ, 1998. – P. 140.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

O. Қ. Рақымжан, Б. Шалабай

Когнитивный уровень в языковой личности С. Жунусова

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,
Республика Казахстан, г. Кокшетау.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

O. Rakymzhan, B. Shalabay

Cognitive level in the linguistic personality of S. Zhunissof

Sh. Ualikhanov, Kokshetau University,
Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

Material received on 10.12.20.

В статье рассматривается творчество талантливого писателя С. Жунусова с точки зрения концептосферы. В то время как концептосфера – это единство концепций, концепт – одно из основных понятий когнитивной лингвистики. В этой связи, основная цель в формировании нового общества, нового государства – обобщить концепты в творчестве талантливого писателя С. Жунусова и показать пути их определения.

Использование различных методов анализа концепта в современной лингвистике свидетельствует об отсутствии общепринятой, общепризнанной универсальной модели. Комплексное использование нескольких взаимодополняющих методов, актуальных для конкретного индивидуального исследования, позволяет выявить лингвокогнитивный уровень языковой личности автора, то есть рассмотреть ее когнитивный аспект, рассматривая систему понятий. Таким образом, анализируются концепции, отраженные в дискурсе С. Жунусова.

Использование С. Жунусовым лексики в языковой структуре казахской нации находит отражение в национально-культурных концепциях его произведений. В своем творчестве писатель преследует прагматические цели информирования современников о прошлом и будущем, о традициях, истории и природе казахского народа; воспитывает патриотизм, любовь к нации, родине, родному языку; призывает читателей быть истинными сыновьями своего народа, сохранять, защищать и умножать национальное наследие.

Ключевые слова: языковая личность, концептосфера, образ, символ, тезаурус.

The article considers the work of the talented writer S. Zhunissov in terms of the conceptosphere. While the conceptosphere is the unity of concepts, the concept is one of the basic concepts of cognitive linguistics. In this regard, the main goal in the formation of a new society, a new state is to determine the way of their transmission with summarizing the concepts in the work of a talented writer like S. Zhunissov.

The use of various methods in the analysis of a concept in modern linguistics indicates the absence of a generally accepted, universal model. The complex use of several complementary methods that are relevant for a specific individual research allows us to reveal the linguocognitive level of the author's linguistic personality, that is, to consider the system of concepts, to recognize its cognitive aspect. Therefore, the concepts reflected in the discourse of S. Zhunusov are analyzed.

S. Zhunusov's use of vocabulary in the linguistic composition of the Kazakh nation is manifested in national and cultural concepts in the conceptual field of his works. The writer pursues pragmatic goals in his works, in particular, to inform addressees of his and future days about the traditions, history, realities of the Kazakh nation, to contribute to the preservation, protection, reproduction of the national heritage, to foster love for the nation, native land and language.

Keywords: linguistic personality, conceptosphere, image, symbol, thesaurus.

Б. Сағындықұлы, Г. Сәкенова

Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӨРНЕКТІ СӨЙЛЕМДЕР СИНТАКСИСІ

Бұл мақала қазақ тілі синтаксисінің жаңа саласын танытуға бағытталған. Мақала авторларының түйіндеуінше, қазіргі қазақ тілі синтаксисі сөзтұлға, сөз тіркесі және сөйлем синтаксисі ретінде әбден танылып болды. Ал «орамды сөйлемдер» синтаксисі мен «өрнекті сөйлемдер» синтаксисі атты сала атаулары жалпы синтаксисті тиянақтап тұруы қажет. Тек осы жағдайда ғана бірбүтін синтаксистік құрылым жинақталатын болады.

Аталған тақырып атауы А. Байтұрсынұлының ұсынымындағы пәнсөзбен берілді. Әрі сол ғалымның ғылыми тұжырымдарын бекітуге арналды. Нәтижесінде, ғалымның «өрнекті» деп тапқан сөйлемдері синтаксис саласының ең жоғарғы түріне сәйкесетіні анықталып, оның ішкі құрылым бөліктері дәлелденді. Ғалымның ғылыми тұжырымдары нақты мысалдармен тиянақталды.

Кілтті сөздер: мәтін, мәнмәтін, мәтін синтаксисі, орамды сөйлемдер, өрнекті сөйлемдер, құрмалас сөйлемдер, сөйлемдер байланысы, мағыналық қатынас, байланыстырушы құралдар.

Кіріспе

Қазіргі уақыт гуманитарлық ғылым салаларының өзара және жеке дара дамуына жол ашқан мезгіл. Әсіресе, жеке ғылым саласының басталу тарихы, кейінгі даму үдерісі және оның бүгінгі қабілеттілігі мен белсенділігі сыналар тұс десек те болады. Сондай ғылым саласының бірі – қазақ тіл білімі, оның ішінде синтаксис саласы екені де ақиқат. Орыс миссионерлерінің ұстанымындағы алғашқы еңбектерін есепке алмай, қазақ ғылымындағы дара тұлға А. Байтұрсынұлының қайта-қайта басылым көрген еңбектеріне көз жіберсек, бүгінгі күннің талабында сай келетін тұжырымды теориялар алатынымыз анық. Ғалым еңбектерінің жариялануынан аталған тақырыпты жаңғыртып, дүркін-дүркін мен мұндалатып тұрғанын байқаймыз. Бір қызығы, ғалым «өрнекті сөйлемдер» бірлігін тек қана тіл біліміне қарасты еңбегінде емес, әдебиеттануға арналған жұмыстарында да арқау етіп отырған. Осыдан да болса керек, қазіргі тіл ғылымы бағытындағы ғалымдардың тілдік,

әдебиеттану бағытындағы ғылым өкілдерінің тек әдебиеттік байымдаулармен шектеліп қалғанына куә болғандаймыз. Ал ғалым еңбегін жан-жақты қопара қараған ізденушіге әлі де боса табар/табылар теория кездесетіні ақиқат.

Зерттеудің нысаны: Алғашқы тілші ғалым А. Байтұрсынұлының «өрнекті сөйлемдер» – деп атаған синтаксистік бірлікке қатысты теориясын жаңғырту болып табылады. Бұл мәселе қазақ тілі синтаксисінің салалану үдерісіне өз ықпалын тигізеді.

Зерттеудің пәні – қазақ тілінің синтаксисі және сол арнадағы соны ғылыми тұжырымдарды қазіргі сұранысқа сай пайдалануды нығайту.

Мақсаты: Қазіргі ғылыми тұжырымдарды жинақтап, олардың А.Байтұрсынұлы ұсынымындағы терминдік атаудан бастау алғанын дәлелді түрде дәйектеу болып табылады.

Міндеттері. Жоғарыдағы қойылған мақсаттың іс-жүзінде орындалуы үшін мына мәселелер кезек күттірмейтін істер ретінде бағалануы қажет:

С. Аманжолов еңбектеріндегі тақырыпқа қатысты терминдер сараланады;

– Н. Сауранбаев еңбектеріндегі тақырыпқа қатысты терминдер сараланады;

– Т. Қордабаев еңбектеріндегі тақырыпқа қатысты терминдер сараланады;

– Басқа да ғылыми еңбектердегі тұжырымдар тарқатылуды қалайды.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі.

Аталған тақырып қазақ елінің егемендік алған уақытындағы шыққан мақалаларда болмаса, оқулық пен монографиялық еңбектерде қозғалған жоқ. Мұның себебін оқулық талаптары мен ғылыми еңбектердің тақырып өзгешеліктеріне байланысты болды десек те болады. Екінші жағынан, аталған тақырыпқа қатысты шыққан еңбектердің қазіргі терминденуге бас ұрып, жаңаша атауды серік етіп кетуінен бе екен деген де ой келеді. Мәселен, соңғы жетпіс жылдық қазақ тіл білімінің тарихында С. Аманжолов «период, абзац, шумақ, я болмаса сөйлеу» деп танытса [1], «длиноталар» деп атау Н. Сауранбаевта кездесті [2]. «Сөйлемдер шоғыры, сөйлемдер қосындысын» Т. Қордабаев еңбектерінен тапсақ [3], «күрделі синтаксистік единица» деп таныту Р.Сыздық еңбектерінен мәлім болды [4]. Ал жаңа атауланудың, атап айтқанда, мәтін (текст), мәнмәтін (контекст), күрделі синтаксистік бірлік (тұтастық, тұтасым) сияқты пәнсөздердің килігуі өз алдына бір бөлек әңгіме. Бұл айтылған ойлар, әрине, ғалым ұстанымдағы атауларды қолданыстан шығарып тастай алмайды. Қайта, күн, ай, жыл өткен сайын біздің арқа сүйер еңбектің бастауы А. Байтұрсынұлы тұжырымдары болып қала береді. Бүгінгі мақаланың айтар түйткілді тұсы да ғалымның бір ғана сөйлем (біздің түсінігімізде, сөйлемнің жоғарғы типі) түріне қатысты теориясы болмақ.

Ғалым А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» еңбегінде «орамды және өрнекті сөйлемдерді» атап, мысалдар арқылы дәлелдемелер келтірген [5, 310 б.]. Біз бұл жайтты «орамды сөйлемдер» астарына сыйдырып, мақала ретінде тарқатқанбыз [6]. Ал ғалымның «Әдебиет танытқыш» кітабында «өрнекті сөйлемдер» сөз өнері ғылымы аясында түсіндірілген. А. Байтұрсынұлы: «Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құралуынан болады. Олай құрастыру сөйлеушінің яки жазушының шеберлігін талғайды. Абайдың «тілге жеңіл» деген сөзі – бұлардың бәрі сөйлеу әуезділігіне тиісті сипат туралы айтылған сөздер. Сөз кестесі келсе, құлаққа жағымды болады. Құлаққа жағымды болуы әуезділік болады. Сондықтан да ондай сөздердің сөйлемдері өрнекті сөйлем деп аталады», – дейді [7, 294 б.]. Ғалымның өрнекті сөйлемі «Әдебиет танытқышта» барынша және жан-жақты ашылған. Әрі оның тілдік сипаттағы теорияларға сәйкесетінін және қосымша ой жүктейтінін осы мақала барысында тыңғылықты жеткізуді мақсат еттік.

Қазіргі қолданыстағы мәтін синтаксисінің о бастағы көрінісі «өрнекті сөйлемдерден» бастау алады [8]. Өрнекті сөйлемді қазақы танымға сәйкес дәстүрлі ұғымның аясында қарастырған А.Байтұрсынұлы «кестелі болып құрылған», «кілемге салған түр сияқты» деп жеткізген. Ғалым пікірінше, «Жай сөйлемді жайып, далитып, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Үйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанымен, яғни ішіне кіретін сөйлемдер қанша көп болғанымен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады. Ол пікірді көп сөйлеммен ұлғайтып айтуға да болады. Ол пікірді шағындап, аз сөйлеммен айтуға да болады» [7, 295 б.]. Демек, өрнекті сөйлемнің құрылымдық бөлшектері анық: жай сөйлемдік бірліктер, құрмалас сөйлемдік құрылымдар, болмаса осылардың жеке тұрып, я болмаса өзара байланысып біртұтас бірлік түзуі. Мәселен, төмендегі алты сөйлемнен тұратын мысалда «бәріне қазық болатын бас пікір» – алғашқы сөйлем де, қалғандары осы «бас пікірді» түсіндірудің қамын күйттеген. Келтірілген мысал өрнекті сөйлемдердің ішкі бөлшектерін анықтауға көмектеседі: Құдайменде қолына тиген болыстықты қастасқан кісіден кек алатын күштей көрді. Қолына болыстық тигелі, ертеректе есесі кетіп жүрген кісілерден кек ала бастады. Ел ішіндегі талай жақсының басына оның құрығы мен сырығы кезек тиіп келе жатыр. Құрығы әуелі Елеманға түсті. Енді бүгінгі күні ол құрығын Кәленге сілтеп еді. Бұл араға кіші інісі араласып, бітіп тұрған істің бетін қайырып тастады (Ә. Нұрпейісов).

А. Байтұрсынұлы өрнекті сөйлемнің ішкі бірліктерін «оралым» деп танытады: «Оралым екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы тақырыпшы мүше делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады» [7, 295 б.]. Ғалымның мысалдық дерегі қазақ халық ауыз әдебиетінің жауһарлары мен Абай, Мағжан және өз өлеңдерінің мәтіндерімен толықтырылған. Оның

мысалдарын қайталап беріп, болмаса қазіргі әдеби шығармалардан мысалдар тартып, мақалалық жұмыстың бет санын көбейтуді көздемедік. Сондықтан да А. Байтұрсынұлының мәтінішілік құрылымдарға танған пән сөздерін (термин) негіз ете отырып, олардың кейінгі ғылыми ізденістерде қалай және қай бағытта дамығандығына назар аударуды жөн көрдік. Ең бастысы, мәтін құрылымындағы мағыналық қатынас А. Байтұрсынұлы тарапынан шешілген. Кейінгі қазақ тілі ғылымы ғалым ұсынымындағы мағыналық қатынастарды тек құрмалас сөйлемдік деңгейде түсіндіріп келген. Бәлкім, мұның себебін құрылымдық грамматика шеңберінен шыға алмауымыздан іздеген жөн де шығар. «Оралым» атты пәнсөз кейіннен Қ. Есеновтің қайта жаңғыртуымен қазақ синтаксисіне оралды. Бірақ жай сөйлемнің күрделену жолын көрсетті де, сөйлемдер байланысын анықтайтын мәтіндік түзілімде көрініс таппады.

1 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі алғашқы мағыналық қатынас – «себепті оралым». «Себеп» пәнсөзі қазақ тілінің синтаксис саласында барынша пайдаланылды, әлі де қолданыс үстінде. Ең алдымен, сөйлем мүшесінің пысықтауыш түрін танытты да, дара құрмалас сөйлемнің екі түрінде де (салалас, сабақтас) барынша кәдеге жарап тұр. Мұнда алғашқы бөлік салдарлық қатынасқа негізделеді де, екінші бөлік соның себебін жеткізеді. Мәселен, Қ. Есенов пікірінше, «Себептес салалас құрмалас сөйлем сөйлем ішіндегі себеп пен салдардың өзара тығыз қарым-қатынасы негізінде жасалады. Осы ретте алғашқы компонентте оқиғаның себебі білінсе, соңғысында салдары (нәтижесі) айтылады. Мұндай қарым-қатынас керісінше де орын алады: алдымен салдары хабарланса, одан кейін іс-әрекеттің себебі баяндалады» [9, 27 б.]. Ал А. Байтұрсынұлы себеп мәнін мәнмәтінге алғаш алып келген, әрі оны нақты мысалмен дәлелдеген ғалым болып отыр.

2 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі келесі мағыналық қатынас – «мақсатты оралым». «Мақсат» пәнсөзі де құрмалас түрінің сабақтас сөйлемінде кең кездесіп, нақты жасалу жолы арқылы тарады: «Мақсат бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің бір түрі ретінде алғаш рет 1939 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты оқулықта сөз болған. Содан бергі қарайғы оқулықта жарық көрген зерттеулердің барлығында (тек С.Жиенбаев еңбегінде ғана жоқ) біртектес мәнде баяндалып келеді. Солардың барлығында мақсат бағыныңқылы сабақтас деп бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттегі іс-әрекеттің, оқиғаның болу я болмау мақсатын білдіретін сабақтас құрмалас сөйлемді айтады» [10, 131 б.]. Ал А.Байтұрсынұлы: «Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесін мақсаттай баяндайды» – деп жинақтайды [7, 297 б.]. Демек, мәтіндік түзілімнің алғашқы бөлігі мақсат қояды да, келесі бөлік/бөліктер қойылған мақсаттың орындалуындағы іс-әрекеттерді қамтиды.

3 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі үшінші мағыналық қатынас

–«ұқсатпалы оралым». Бұл пәнсөз 1960 жылдары салыстыру арқылы байланысқан құрмаласқа қарата айтылып, салыстырмалы сабақтас пен салаластың пайда болуына әкелді. Ал А. Байтұрсынұлы меңзеуіндегі өрнектілік әлі де зерделене қойған жоқ. Ғалым бұл сөйлем түріне екі сөйлемнен тұрған мәнмәтін беріпті. Сөйлемаралық салыстыру аспектісі тым жоғары. Қараңыз: Қыстың сықырлаған аязын, түтеген алай-түлей боранын, қызыл үсірік суығын бастан кешіріп, жазға жетіп, жадыраған шуақта, балбыраған жасыл шөпте жан-жануарлардың бәрі рақат тауып, жаны қандай жайланады. Сондай-ақ, қатал тәртіп, қатты қол, қанішер өкіметтен қысымшылық көрген халықтар азаттыққа жетіп, жаны жай тапты. Екі сөйлемді байланыстыру «сондай-ақ» қыстырма сөзіне жүктелген де, ішкі салыстыру «рақат тауып» пен «жаны жай табуға» байланған. Қайталай айтсақ, мәнмәтіндік мұндай салыстыру келешек зерттеудің тақырыбы болуы керек деп білеміз.

4 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі төртінші мағыналық қатынас – «қайшы оралым». Қайшылық немесе қарама-қарсылық тілдің лексикалық (антоним) және грамматикалық құрылымында айқын көрініс тапқан. Оның синтаксистік құрылымдағы көрінісі, әсіресе құрмалас түрлері арқылы, жиі сипатталып келді. Ал А. Байтұрсынұлы көрсеткендей, қайшы оралымдық мәнмәтін талдауға түскен жоқ. «Өрнекті сөйлемнің тақырыпты мүшесі мен баяншы мүшесіндегі пікір бір-біріне қарсы мағынада болса, қайшы оралым деп аталады» деген ой-тұжырымның басы әлі де ашық тұр [7, 299 б.].

5 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі тағы бір мағыналық қатынас – «шартты оралым». Шарттылық та кемі екі бірліктің, яғни «...баяншы мүшесінде болжал себеп шарт болып, тақырыпшы мүшесінде болжал салдар болса, оралым шартты» болуына негізделеді [7, 300 б.]. Аталған сөздің пәнсөз ретінде де, жеке сөйлемдік бірлікті таныту қызметі де өткен ғасырдың екінші жартысының еншісінде. Ал алғашқы «Қазақ тілінің программасы» бұл пәнсөзді орнықтырудың бірінші қадамын жасады десек болады. Оқу комиссары бекіткен бұл программаның құрмалас сөйлемге арналған 32 сағаттық ұсынысында салалас құрмалас сөйлемнің шарт-жағдай түрі көрсетілген [11, 330 б.]. Мұнан кейінгі уақытта аталмыш пәнсөз барынша құрмалас сөйлемдік бірлікті танытуда қызмет атқарып келеді.

6 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі мағыналық қатынастың енді бірі – «жалғасыңқы оралым». Бұл оралым түріне телінген пәнсөз жоғарыда аталған «программа» анығырақ жазылды. «Програм» құрастырушысы Қ. Жұбанұлы салалас құрмаластың осы түрін егжей-тегжейлі көрсетті: «Ыңғайлас сөйлемдердің біреуінің хабары басқаларының бәрін де өз ішіне алатын жалпы хабар болады – бір сөйлемі жалпы сөйлем болады; жалпы сөйлем алдымен айтылып, өзгелері одан кейін айтылуы да мүмкін; жалпы сөйлем ең артынан қорытқы сөйлем боп айтылуы да мүмкін» [11, 330 б.]. Ғалым

А. Байтұрсынұлындағы баяншы мен тақырыпшы мүшенің «тіркес мағынада» келуі С. Аманжолұлы тарапынан іліктес салалас ретінде берілді. Ал кейінгі оқу құралдары бұл сөйлем түрін түсіндірмелі құрмалас деп танытуға көшті.

7 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі мағыналық қатынас «серіппелі оралым» деп те танытылды. Бұл пәнсөз онан кейінгі уақытта қолданыста болған жоқ. Бірақ «серіппелі» пәнсөзін мәнмәтінаралық бірліктердің сатылы байланысуындағы қызметіне жақындатуға болатын сияқты. Мәселен, төмендегі мәнмәтін бірліктері бірінен-бірі туындап, тек соңғы қорытынды бөлікте ғана тосырқайды: Баяндамашы азамат осы сарынды сөзді көп сөйледі. Оған жиналыстағылардан түрлі сұраулар беріліп, мәселені жан-жағынан сөзғыласып жатты. Сұраулар біткен соң, баяндаушының сөзі бойынша айтыс сөздер басталды. Біреу баяндаманы «қанағаттанарлық» деп тапты. Біреулер «қауым жұмысының жүрмеуі – басқарманың салақтығынан» деп, жұмыстың барлығына мысықша көзін жұмды. Оны біреуі «теріс» деді. Сүйтіп, кез келгені керілдеп сөйлеп, қызыл кеңірдек болып талқыласып жатты (І. Жансүгіров). Ал ғалым көрсетуіндегі «Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесіндегі пікірді кеңінен толғай баяндаса, серіппелі оралым деп аталады» [7, 303 б.].

8 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі келесі мағыналық қатынас –«айырықты оралым». Бұл пәнсөз де қазір қолданыста жоқ. «Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесіндегі пікірді екі ұштылай баяндаса оралым айырықты деп аталады» деген ғалым мынадай мысалды келтірген: Қазақ өнерсіз халық бола тұра, көпке дейін бөтен жұрттарға бағынбай келгенін түрлі жоруға болады: не бұрынғы заманда қазақ мықты халық болған деп, не көшпелі болғаннан сынаптай сырғып, ешкімнің қолында тұрмаған деп, не ауданы үлкен кең дала, ол замандағы айналасындағы көрші жұрттардың уысына сыймаған деп [7, 304 б.]. Қазақ синтаксисінің танымында мұндай мысалдық дерек аралас құрмалас сөйлем деп танылды да, мағыналық жағынан түсіндірмелі аралас сөйлем деп бекітілді. Дегенмен айырықты оралымның мәнмәтіндік жұмсальмын жоққа шығарудың ешқашан орны бола қоймайды.

9 А. Байтұрсынұлы терминдеуіндегі соңғы мағыналық қатынас түрі –«қорытпалы оралым». Бұл пәнсөз де, пәнсөзге қатысты ұғымдық тұжырым да кейіннен қарастырылмады. Мұнда, атында тұрғанындай, қорытынды сипат болса керек. Ғалым мысалы да жеке сөйлемдік құрылымға бағыныпты да, ішінара салыстыруға негізделгендей сипатталыпты.

Саралай келгенде, А. Байтұрсынұлы ұсынымындағы өрнекті сөйлемдерге ынта қоя отырып, бүгіннен бастап шешімін күтіп отырған тұжырымдар бар екенін байқадық. Ол, ең алдымен, синтаксистік бірліктердің ара жігін ашу болып табылады. Мәселен, жай сөйлемдер, сол сияқты дара құрмалас сөйлемдер, тіпті, орамды сөйлемдердің ішкі бірліктері болып табылатын көп құрамды құрмалас сөйлемдер, өз алдына қолданылып жеке синтаксистік

бірлік болып танылады. Бұлар өзара немесе жеке-жеке байланысқа түсіп, өрнекті сөйлемдердің де құрамына енеді. Демек, мәнмәтіндік құрылым сөйлемдер байланысына тәуелді. Яғни, өрнекті сөйлемдер деп танылған бірліктер кемі екі сөйлемдік бірліктің байланысынан тұратындығын қабылдағанымыз абзал. Әйтпегенде, ондай бірліктің не жай сөйлем, не құрмалас сөйлем, немесе орамды сөйлем екені анықталмай қалады.

Екінші бір айтар жағдай мынау: А. Байтұрсынұлы зерттеулерінен кейін мәтіндік, мәнмәтіндік ізденістерге қазақ ғалымдары барып отырды. Бірақ мәнмәтіннің ішкі бірліктерінің байланысуларынан мағыналық қатынасты іздеуге ешқайсысы қалам тартқан жоқ. Бұл осы тақырыптың күрделілігінен туындаған жайт болса керек. Болмаса құрмалас сөйлемнің мағыналық қатынасын жіті аңғарған ғалымдар мәнмәтіндік мағыналық қатынасты шешуге де мүмкіншілігі жетер еді деп білеміз.

Үшінші жағдай сол, мәтіндік, мәнмәтіндік зерттеулер болмады емес болды. Тіпті, тарихи шығармаларды зерттеуде мәнмәтін мәселесі қаралып отырды (Т. Қордабаев). Абай шығармаларын таразылауда да мәнмәтіндік құрылым анықталып отырды (Р. Сыздық). Қазіргі қазақ тілінің зерттелуінде де бұл тақырып кенже қалған жоқ (Б. Шалабай, О. Бүркітов, Ж. Жакупов, Ж. Қайшығұлова). Солай бола тұра, алғашқы тілтанымпаз А. Байтұрсынұлы танытқан мағыналық қатынас мәселесі зерттеуден кенжелеп қалды. Ал жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектері мәнмәтін ішіне енетін бірліктердің қалай байланысатынын шешуге басты назар аударып отырды.

Қорытынды

А. Байтұрсынұлының мәнмәтіндік мағыналық қатынасты айқындауы дер кезінде айтылғанымен, қоғамдағы саяси көзқарастардың орын алуымен дамудың жолына түспей қалды. Бірақ ғалымның мәнмәтіндік тұжырымдары синтаксистің басқа саласында, нақтырақ айтсақ құрмалас сөйлем түрлерін мағыналық топтастыруда жарыса қолданылып келді. Екінші жағынан, ғалымның көп сөйлемдік байланысудағы мәнмәтіннен бір ғана мағыналық қатынасты шешуі кейінірек те орын ала алмады. Мәнмәтіннен мағыналық қатынасты тануға талпыныс болды, бірақ іс жүзінде таразыланбай, тек атап қана қою орын алды. Мәселен, өрнекті сөйлемдік құрылымдарға сәйкес келетін сөйлемдерді «сөйлемдер қосындысы» деп атаған Т. Қордабаев пікірінше, «Сөйлем бір-бірімен жалғаулықтар, немесе жалғаулық мәніндегі сөздер арқылы байланысады. Бірақ сөйлемдер қосындысының бұл түрін жалғаулықты салалас сөйлеммен шатастырмау керек. Жалғаулықты салалас сөйлемдерде жалғаулық тек екі жай сөйлем арасында ғана келетін болса, мұнда ол құрмалас пен құрмаласты, я құрмалас пен жай сөйлемдерді құрмаластырады. Және бұлардағы компоненттердің мағыналық қатынастары құрмаластағыдай бір түрлі ғана болмайды, бірнеше түрлі

мағыналық қатынастар қос қабаттасып тұрады» [12, 197 б.]. Ақиқатында, А. Байтұрсынұлы дәлелдегеніндей, мәнмәтіндік құрылымдағы мағыналық байланыс бірыңғай қатынасты: себепті, мақсатты, ұқсатпалы, қайшы, шартты, жалғасыңқы, серіппелі, айырықты, қорытпалы. Ал Т. Қордабаев мәнмәтіндік бөліктерден жеке сөйлемдерді танып, әрқайсысының байланысуынан мағыналық қатынас іздейді. Содан барып, «қос қабаттылыққа» ұрынады.

Шын мәнінде, мәнмәтіндік құрылым үш бөліктен тұрады. Бастапқы бөлік. Ол жалпылама түрде айтылады да өзінен кейінгі сөйлемдер қосындысы арқылы түсіндіріледі. Өзінен кейінгі сөйлемдер қосындысын ортаңғы бөлік деп атасақ та болады. Соңғы немесе қорытынды бөлік те бір немесе бірнеше сөйлемнен тұрып, жалпы пікірді тиянақтайды. Мұндайда әр сөйлемнің байланысынан мағыналық қатынас іздеу тыңғылықты ғылыми шешім болып табылмайды. Сондықтан А. Байтұрсынұлы таныған/танытқан кез келген мағыналық қатынасты қазіргі уақытта барынша зерделеу қажет. Тіпті, бұлардың әрқайсысы жеке-жеке ғылыми ізденіске сұранып тұр.

Екіншіден, ғалым ұсынымындағы пәнсөздердің дені жаңа сөздер. Сондықтан «баяншы, тақырыпшы, серіппелі, айырықты, қорытпалы» деген пәнсөздерді қайта айналымға кіргізудің жолын қарастырған жөн деп білеміз. Ал «ұқсатпалы, жалғасыңқы» пәнсөздері кейіннен басқа аталым ретінде танылғанын мойындай отыра, қажет болса оларды қайта жаңғырту тарихи ақиқаттылыққа жүгінгенімізді білдірер еді деп ойлаймыз.

Қорыта келгенде, мақалалық жұмыс өрнекті сөйлемдер деп аталатын синтаксис саласын дамытады. Екінші жағынан, А. Байтұрсынұлының ұсынымындағы пәнсөздерді орнықтыруға көмектеседі. Үшіншіден, ғалым ұсынымындағы оралым түрлерін өрнекті сөйлемдер синтаксисінің негізгі бірліктері ретінде жетелеуге алып келуі тиіс. Ал оралым негізінде танытылған мағыналық қатынас түрлері түбегейлі қайта қарастыруға жетелейді деп білеміз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Аманжолов, С.** Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы : «Санат» баспасы, 1994. – 320 б.

2 **Сауранбаев, Н.** Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. Алматы : ҚазССР Ғылым академиясының баспасы, 1948. – 86 б.

3 **Қордабаев, Т.** Қазақ жазбалары тілінің синтаксисі (XIX ғасыр жазбалары негізінде). – Алматы : Ғылыми-методика кабинеті, 1966. – 168 б.

4 **Сыздықова, Р.** Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы : «Ғылым» баспасы, 1970. – 176 б.

5 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – Алматы : «Ана тілі» баспасы, 1992. – 448 б.

6 Сағындықұлы, Б. Қазақ тіліндегі орамды сөйлемдер // «Профессор Қ.Жұбанов және қазіргі тіл білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы ғылыми-әдіснамалық зерттеулер» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы : ҚазҰПУ баспасы, 2015. – 574–577 б.

7 Байтұрсынұлы, А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы : «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.

8 Сағындықұлы, Б. Қазақ тіліндегі синтаксис саласының саралану мәселесіне // Көкшетау : Ш.Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филологиялық сериясы. № 2, 2020. – 97–102 бб.

9 Есенов, Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы : «Білім» баспасы, 1995. – 136 б.

10 Қордабаев, Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы : «Санат» баспасы, 1995. – 176 б.

11 Жұбанұлы, Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы : «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.

12 Қордабаев, Т. Тарихи синтаксис мәселелері (XV–XVIII ғасырлар материалдары бойынша). – Алматы : «Ғылым» баспасы, 1995. – 244 б.

References

1 Amanjolov, S. Qazaq ädebî tili sintaksisiniñ qısqaşa kwrsı. [Amanzholov S. brevis cursum in syntax de Kazakh litteratus]. – Алматы : Sanat Press, 1994. – 320 p.

2 Sauranbaev, N. Qazaq tilindegi qurmalas söylemder jüyesi. [Sauranbaev N. The system of compound sentences in the Kazakh language]. – Алматы : editoria Academia Scientiarum Fennicae de Kazakh ad SR, 1948. – 86 p.

3 Kordabaev, T. Qazaq jazbaları tiliniñ sintaksisi (XIX ğasır jazbaları negizinde). [Kordabaev T. Syntax of the Kazakh written language (based on the writings of the XIX century)]. – Алматы : Scientific-methodical office, 1966. – 168 p.

4 Sızдықova, R. Abay öleñderiniñ sintaksistik qurılısı. [Syzydkova R. Syntactic structure of Abai's poems]. – Алматы : Gylym Publishing House, 1970. – 176 p.

5 Baytursynov, A. Til tağılımı. [Baitursynov A. Language lessons]. – Алматы : Ana tili Press, 1992. – 448 p.

6 Sağındıqulı, B. Qazaq tilindegi oramdı söylemder // «Professor Q.Jubanov jäne qazirgi til bilimi, ädebiettanw jäne ädisteme salasındağı ğilimī-ädisnamalıq zerttewler» attı Xalıqaralıq ğilimī-praktikalıq konferenciya materialdarı. [Sagyndykuly B. Round sentences in the Kazakh language // Proceedings of the International scientific-practical conference «Professor K. Zhubanov and scientific and methodological research in the field of modern linguistics, literary criticism and methodology». – Алматы : KazNPU Publishing House, 2015. 574–577 p.

7 **Baytursynuly, A.** Qazaq til biliminiñ мәseleleri. [Baitursynuly A. Problems of Kazakh linguistics. / Compiled by: G. Anes]. – Almaty : Abzal-Ai Publishing House, 2013. – 640 p.

8 **Sağındıqulı, B.** Qazaq tilindegi sintaksis salasınıñ saralanw мәselesine. [Sagyndykuly B. On the problem of differentiation of syntax in the Kazakh language]. Valikhanov. Philological series. № 2, 2020. – P. 97–102.

9 **Esenov, Q.** Qurmalas söylem sintaksisi. [C. Esenov Syntax of compositis sententias]. – Almaty : Bilim Press, 1995. – 136 p.

10 **Qordabaev, T.** Qazaq tilindegi qurmalas söylemder sintaksisi. [Kordabaev T. Syntax of compound sentences in the Kazakh language]. – Almaty : Sanat Publishing House, 1995. – 176 p.

11 **Jubanulı, Q.** Qazaq til biliminiñ мәseleleri [Zhubanovich K. Problems of Kazakh linguistics / Compiled by: G. Anes]. – Almaty : Abzal-Ai Publishing House, 2013. – 640 p.

12 **Qordabaev, T.** Tarixi sintaksis мәseleleri (XV–XVIII ğasırlar materialdarı boyınşa). [Kordabaev T. Problems of historical syntax (based on the materials of the XV–XVIII centuries)]. – Almaty : Gylym Publishing House, 1995. – 244 p.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

B. Сағындықұлы, Г. Сакенова

Синтаксис «узорных» предложений в казахском языке

Павлодарский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

B. Sagyndykuly, G. Sakenova

Syntax of patterned sentences in Kazakh language

Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 10.12.20.

Данная статья направлена на представление нового вида синтаксического строя в казахском языке. По мнению авторов статьи, в современном казахском языке такие термины как, синтаксис словоформы, синтаксис словочетания и синтаксис предложения уже полностью изучены. А вот понятия, как синтаксис предложений многочленной структуры (орамды) и синтаксис «узорных» (орнекті) предложений, иначе говоря, синтаксис сложного синтаксического целого, требует уточнения. И только в таком случае образуется полная целостная синтаксическая структура.

Вышеназванная тема статьи представлена из термина предложеного А. Байтурсыновым, и направлена на утверждение научных выводов ученого. В итоге данной работы определено, что «узорные предложения» соответствуют требованиям синтаксиса и должны считаться одним из высших его видов. В статье уточнен внутренний состав «узорных» предложений. Выводы ученых доказаны на основе тщательно приведенных примеров.

Ключевые слова: текст, контекст, синтаксис текста, предложения многочленной структуры, «узорные» предложения, сложное предложение, связь в предложении, синтаксическое отношение, связывающие методы.

This article is aimed at introducing a new direction of syntax of the Kazakh language. According to the authors of the article, in the modern Kazakh language, the terms such as, word form syntax, phrase syntax and sentence syntax are already fully defined concepts. But concepts like syntax of (multi-component) and the syntax of «patterned sentences» should generally be clarified. Thus, only in this case, a complete integral syntactic structure is formed.

The above-mentioned topic is presented from the term proposed by A. Baitursynuly. It is aimed at approving the scientific conclusions of this scientist. As a result, this article defines that «patterned sentences» should be considered one of the highest types of syntax and clarifies the internal composition of these sentences. The scientist's conclusions are proved on the basis of carefully given examples.

Keywords: text, context, text syntax, polynomial structure sentences, «patterned» sentences, complex sentences, relation in a sentence, syntactic relation, linking methods.

<https://doi.org/10.48081/FQVN2316>**А. Д. Цветкова, Н. И. Толокольникова**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ УСТНЫХ РАССКАЗОВ-ВОСПОМИНАНИЙ О ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

В статье обосновывается необходимость включения в предметное поле фольклористики устных рассказов-воспоминаний о Великой Отечественной войне в связи с расширением границ фольклора в современной науке. К анализу привлекаются рассказы, записываемые в течение последних 30 лет как от непосредственных участников событий, так и от их потомков. Большинство из них впервые вводятся в научный оборот. Имея общие признаки с другими жанрами устной несказочной прозы, рассказ представляет собой народную летопись войны. Устойчивые темы, сюжеты и мотивы анализируемых рассказов демонстрируют константы народной памяти, выраженные в основных сюжетно-тематических группах: начало войны и проводы на фронт; описание военного эпизода, особенно памятного для рассказчика; характеристики полководцев, боевых друзей, восхищение их мужеством; отношение к врагу; работа и жизнь в тылу; воспоминания о военном детстве; оценка войны и победы. Существенным элементом содержания всех устных народных нарративов о войне становится отражение общественной жизни через живые, индивидуализированные характеры, через умение рассказчика видеть в малом великое, в частном – общее.

Ключевые слова: устные рассказы-воспоминания, Великая Отечественная война, темы, сюжеты, мотивы.

Введение

Публикация фольклорных произведений, связанных с событиями Великой Отечественной войны, началась еще во время самих военных действий. На первых порах основной корпус текстов фронтового, партизанского, военного фольклора составляли песенные жанры. Постепенно важное место стали занимать произведения народной прозы. Это обосновано природой таких

текстов. Воспоминания участников боевых действий и жителей оккупированных территорий приобрели статус «живых свидетельств», обличающих врагов и фиксирующих в народной памяти события войны [1, С. 13].

Наиболее ранние записи рассказов о войне были сделаны сотрудниками Государственного литературного музея и Института этнографии АН СССР [1, С. 13]. Они содержат воспоминания о наиболее ярких и трагических военных эпизодах. Один из первых сборников таких рассказов был составлен В. М. Сидельниковым, он получил название «Изверги» [2]. В ряду собраний устных рассказов-воспоминаний о войне есть популярные издания, например, нашумевший в свое время сборник С. Алексеевич [3], работы А. Кузнецова [4], В. Бердинских [5] и те, которые можно назвать научными, – А. В. Гончаровой [6], В. И. Бекетовой [7].

Структура опубликованных устных рассказов имела много общего с традиционными жанрами несказочной прозы: преданиями, быличками, сказами, – поэтому фольклористика должна была сразу воспринять их в качестве «своего» объекта исследования. Но в 60-е гг. XX века разгорелись споры о природе устных рассказов: их художественности и публицистичности, принадлежности к фольклору или литературе. «Современные рассказы – не художественные организмы... Значение их чисто документальное», – писал Л. Н. Емельянов [8, С. 262]. Ему возражали фольклористы, считавшие устные рассказы полноценным жанром фольклора: «Устный рассказ – это самостоятельный жанр, имеющий свои художественные особенности, в пределах которого существуют разные виды. Говорить о нехудожественности можно лишь по отношению к конкретным произведениям, а не применительно к жанру в целом» [9, С. 194–195].

С тех пор границы фольклора заметно расширились. Современный исследователь устной прозы о Великой Отечественной войне Л. Ф. Миронихина отмечает: «Никто больше не спорит, стоит ли записывать и изучать устные рассказы, ставшие столь распространенными в репертуаре и города, и деревни. Проблема определения жанра устных рассказов, оказавшись в обширном ряду других обсуждаемых вопросов, утратила свою остроту» [10, С. 51].

На сегодняшний день «устный рассказ во всем разнообразии своих проявлений – случаи, страшные и смешные истории, семейные предания, байки о знакомых и знаменитостях, рассказы о необъяснимых происшествиях, пересказы и толкования снов, чудеса, слухи, толки и даже сплетни – составляет существенную часть речевой повседневности современного горожанина» [11, С. 534]. Устные рассказы о войне дополняют перечень подобных нарративов, хоть и составляют лишь малую часть этого огромного текстового материала.

Актуальность исследования устной прозы о войне четко выражена в словах Н. В. Новикова: «Наряду с песнями, частушками, легендами и

анекдотами... в орбиту собирания должны быть включены рассказы о людях и событиях Великой Отечественной войны. Мы не можем пренебрегать этим видом словесного искусства народа, исключать его из поля своего зрения. Наверняка, не все из записанных рассказов будут отвечать высоким эстетическим требованиям и безоговорочно причисляться к фольклору. Но если даже из ста записанных рассказов хотя бы один будет подлинно художественным, то это вполне окупит труд фольклориста» [12, С. 32].

Устные рассказы о войне органично вплетаются в воспоминания о жизни, или, что встречается сравнительно редко, бытуют самостоятельно. В последнее время часто приходится записывать рассказы о войне не от самих участников событий, а от их детей и внуков, поскольку поколение людей, переживших войну, уходит. В своей работе «Устные рассказы о Великой Отечественной войне в современном бытовании» Л. Ф. Миронихина замечает, что за десятилетия, прошедшие после окончания войны, рассказы очевидцев претерпевали значительные изменения. «В 1950-х – 1960-х гг. собиратели чаще всего записывали повествования о страданиях мирных людей, очутившихся «под немцем», о зверствах фашистов.<...> В 1980-е – 1990-е гг. стала приоткрываться человеческая, бытовая сторона войны. Начало этому процессу положили художественная и документальная литература, телевидение, театр. Постепенное раскрепощение сказалось и на традиции устных рассказов о прошлом» [10, С. 51 – 52]. Тем самым изучение устной прозы сегодня представляется еще более актуальным и продуктивным.

Материалы и методы

Объектом исследования в настоящей статье является поствоенный фольклор, представляющий собой воспоминания участников Великой Отечественной войны. Предмет исследования – современное состояние рассказов-воспоминаний, их сюжетно-тематический состав. В качестве материала для анализа используются записи, сделанные в Павлодарской области (Казахстан) и в Свердловской области (Россия) в период с 1983 по 2010 год от очевидцев войны и хранящиеся в личном фольклорном архиве авторов.

В процессе сбора материала для исследования использовались методы полевой фольклористики, основным из которых является интервьюирование с последующей расшифровкой записей и оформлением комментариев к ним.

Обзор существующих публикаций и исследований по заявленной теме осуществляется с помощью источниковедческого метода. Анализ идейно-тематического содержания и художественных особенностей рассказов-воспоминаний предпринимается с помощью сравнительно-типологического и сравнительно-исторического методов, дающих возможность выявления специфики отражения исторического прошлого в коллективном народном сознании и принципов его типизации на уровне тематики, сюжетов и мотивов.

Традиционно в фольклористике устные рассказы о войне делят на мемораты и фабулаты. Под меморатом понимают «фольклорный рассказ о событиях, воспринимающийся как достоверный и основанный на собственных воспоминаниях рассказчика или воспоминаниях людей из его окружения» [13]. Фабулат – «текст, в основе которого лежит меморат, но дополненный элементами вымысла и характеризующийся «нестрогой достоверностью» [13]. Обычно это рассказ от третьего лица, услышанный от родственника или знакомого, побывавшего на фронте или в тылу. Рассказы-фабулаты, чаще всего, отличаются тем, что в них нет точных названий деревень или городов, не указаны точные временные рамки, имена или фамилии участников тех событий.

Мемораты в нашем архиве представлены значительно шире, так как основная часть записей велась непосредственно от участвующих в войне людей. Но, необходимо отметить, что и мемораты, и фабулаты преследуют одни и те же цели, раскрывают одни и те же стереотипы мышления, поэтому представляется продуктивным рассмотреть их идейно-тематические особенности в совокупности.

Беспорно, жанр уже сам по себе задает основную тему. Сквозная тема всех рассказов-воспоминаний о войне – Великая Отечественная война. Г. И. Власова так говорит о тематике подобных рассказов: «Несколько перефразируя слова Д. С. Лихачева, можно сказать, что военный фольклор – это фольклор одной темы и одного сюжета. Сюжет – это война со всеми ее перипетиями, а тема – подвиг в ней солдата» [14, С. 164].

Исследователи устной прозы всегда отмечали наличие в них типовых тем, что объясняется «общностью бытовых ситуаций, нравственных оценок и переживаний, что способствовало появлению многочисленных рассказов, основу которых составляла единая сюжетная схема» [15, С. 91]. Таким образом, все нарративы о войне можно разделить на сюжетно-тематические группы, среди которых выделяются: начало войны и проводы на фронт; описание военного эпизода, особенно памятного и незабываемого для рассказчика, окрашенного личными чувствами, эрудицией, опытом; характеристики полководцев, боевых друзей, восхищение их мужеством; характеристики врага; работа и жизнь в тылу; воспоминания о военном детстве, юности, о родных; оценка войны и победы.

Рассмотрим подробнее тематические циклы, которые представлены текстуально наиболее широко.

Во всех рассказах-воспоминаниях известие о начале войны резко разрушает мирную жизнь (размеренную, спокойную, благополучную, праздничную): «В это поверить было очень трудно, не вязалось с праздничным оживлением на уральской глубинке. Не вязалось слово «война». Это был гром среди ясного

неба – сразу воспринять все это» (Записано в 2005 году в с. Береговое Качирского района Павлодарской области от Хомутовой З. Ф., 1924 г.р.).

Начало войны не вызывало у людей страха перед врагом, напротив, часто встречаются рассказы, в которых ведущим мотивом является непреодолимое желание воевать, идти на фронт: «Кончал десятый класс. Выпускной вечер был. Всю ночь гуляли. А на следующий день – война. Всем классом пошли в военкомат. На следующий день – 23 июня – все мальчишки собрались и пошли в военкомат. Дали нам там отходную – говорят вы еще сопливые, сидите дома. А я попал на фронт благодаря товарищу отца» (Записано в 1984 году в г. Павлодаре от Александрова В. В., 1922 г.р.).

В устных рассказах о начале войны часто встречается мотив проводов на фронт. Проводы включали в себя отдельные элементы традиционного рекрутского обряда, для которых характерны специфические стратегии поведения его участников. Так, в современных устных рассказах о войне выявляются следующие сохранившиеся элементы рекрутского обряда: рекрутские гуляния, нарушение рекрутом/солдатом поведенческих норм, прощание с рекрутом/солдатом, гадания на судьбу рекрута/солдата и др.

Раньше нарушение уходящим на войну поведенческих норм являлось показателем выполнения им особой ритуальной роли. Свидетельством этому служило отношение к нему окружающих. Отмечалось, что односельчане воспринимали бесчинства рекрутов как должное, поскольку они находились в лиминальном состоянии. Устные рассказы о проводах на Великую Отечественную войну также отражают подобное поведение: «Песни не пели, и в гармонь не разрешали играть, а он, уж больно он такой гармонист был, так я помню, его провожали – и всё равно песни пели и плясали. Паня-то была ещё его подруга, и, помню, в конце деревни пошли его провожать, и он гармонь взял, играли в гармонь» (Записано в 2008 году в г. Павлодаре от Старцевой Т. Д., 1933 г.р.).

Следующая важная тематическая группа устных рассказов – описание военных действий. Среди данных текстов особняком стоят рассказы о боевом крещении. Первый бой обычно описывается детально, с точными географическими координатами, с большим количеством ассоциативных отступлений, понятных только рассказчику. Возможность передачи такого рассказа другим лицом, отмечает М. П. Чередникова, мало очевидна, так как «детализация соотнесена с сугубо личностными переживаниями и обретает определенный смысл только в устах конкретного человека» [15, С. 96].

В рассказах о первом бое, да и вообще о боевых сражениях, необходимо отметить общую структуру «видения». М. П. Чередникова пишет: «В рассказе о начале атаки воспроизводится панорама битвы, открывшаяся глазам многих ее участников» [15, С. 97]. Действительно, для большинства подобных

текстов свойственно именно такое первоначальное «видение»: «Смотрю, поднял голову – немцы... со всех сторон. Я понял – значит, мы оказались в их цепи» (Записано в 1984 году в г. Павлодаре от Кудрявцева В. Д., 1925 г.р.). Кульминация рассказа по Чередниковой связана с изменением «точки зрения» в повествовании: «если в начале речь идет о том, что видели многие, то последующие события воспроизводятся через субъективное восприятие ситуации самим рассказчиком» [15, С. 97]: «Я решил уйти. Они мне каску насквозь рикошетом прострелили. Решил уйти оврагом к лесу. Мне в овраг было близко. Потихоньку подкопал канавку, чтобы немцы не заметили, и решил уползать. И вот тогда увидел своих товарищей. Они лежали убитые на пути» (Записано в 1984 году в г. Павлодаре от Кудрявцева В. Д., 1925 г.р.).

Советская армия изображается в рассказах-воспоминаниях успешной, благополучной, а командиры – справедливыми, готовыми поддержать не только солдата, но и его семью, оказавшуюся в трудной ситуации: «Приехал, полковника ждал часа полтора. Жена слепая, глухая, раздетая. Ни хлеба, ничего нет. И так ждал. Это уже утро. Рассвет уже. Когда вышел, уже ничего не говорил. Старший сержант говорит: «Там целое несчастье. Жена голодная, холодная, лежит в бараке». А мороз, градусов 30. И опять вызывает майора: «Что, – говорит, – у нас есть?» «А чего у нас нет?» «Пиши, что надо: муки – 16 килограмм, тушенка – 4 банки, 3 килограмма свиного сала». Еще какие-то продукты. Тут самое главное не в продуктах. Один матрас с соломой, он выписывает сразу два комплекта постельной принадлежности. Ей – сапоги, гимнастерку, юбку, военную полевую форму. И прикрепить к воинскому магазину: «Никто ходить не будет, а будешь ты возить» (Записано в 1985 году в с. Верхний Тагил Свердловской области от Кононова С. В., 1905 г.р.). Подобное изображение простого солдата и его командира напоминает содержание исторических песен. Достаточно вспомнить образ Кутузова, который к солдатам в песнях обращается, как к «деточкам», тесно с ними связан и знает их нужды и настроение. Повсеместное распространение устных рассказов с таким мотивом дает возможность сделать вывод, что именно традиция изображения командира в исторических песнях стала основой для создания образа начальника и наставника в устной прозе о войне.

В устной прозе о войне народ не обходит стороной и образ главнокомандующего. Имя Сталина затмевало имена всех других командиров и генералов, оно стало приравняться к победе вообще: «На фронте все как один человек с именем Сталина умирали: «Партия. Сталин». Было много случаев. Благодарности, подписанные Сталиным, – это несравненно воодушевляло. Не так награду, как благодарность получить. Это большое дело» (Записано в 1985 году в с. Верхний Тагил Свердловской области от Терзиян И. С., 1924 г.р.).

В особенностях изображения полководца в устной военной прозе вновь

проявляется преемственность фольклора. Их имена продолжают ряд великих предводителей, чьи образы активно развивались в исторических песнях. Ведущий мотив в создании таких образов – семейный, т.е. включение имени командующего в лексическую систему семейных номинаций: «Командующий фронтом считался как батя. Придет приказ по выполнению задачи, командир полка говорил: «Батя приказал». Во время наступления приходилось частенько своего командующего видеть. Баграмян был. Я его видел. Видел и Толбухина. После взятия Севастополя командующий принимал парад» (Записано в 1985 году в с. Верхний Тагил Свердловской области от Терзиян И. С., 1924 г.р.).

Совершенно иначе изображаются в устных рассказах рядовые бойцы, те, кто, по сути, кровью и потом добывали победу. Высокую мораль русских солдат демонстрирует не только их воинская доблесть, но и гуманизм, проявляемый в разных ситуациях фронтовой жизни: «А наши только возьмут немецкий пункт – устраивают кормежку – ставят кухни, продовольственные пункты, детям молоко, масло, сахар. Немцы смотрят, что мы по-человечески к ним относимся» (Записано в 1984 году в г. Павлодаре от Александрова В. В., 1922 г.р.).

Рассказы-воспоминания о войне перенимают отдельные мотивы из традиционных жанров русского фольклора. Враг, как правило, представляется гиперболизировано (как в отношении численности, так и в отношении оружия, боевой техники, стратегии боя и др.). Вражеские войска воспринимаются как несметная безликая черная масса: «...И вот тихо стало, перестрелка кончилась, никого нигде нет. Бабушка говорит: «Идите посмотрите, есть что в яме или нет». Я только вышла так за угол, туда идти. Замерла. Боже мой! Представьте себе: черная сила немцев идет! <...> А потом как они шли... То ихний фронт уже шел, на мотоциклах. Сколько? Три дня шли, пехота шла – это ужас, сколько людей... И за сараем, и в сараях, и около колодца, на губнушках играют и поют, и радуются: «Скоро вам капут, капут скоро...» (Записано в 2006 году в с. Федоровка Качирского района от Подлесной О. А., 1925 г.р.).

Образ немца в устных рассказах не имеет такой строгой типизации и распадается на две ведущие линии. Первая из них раскрывает образ немца-врага, фашиста. Л. Ф. Миронихина отмечает, что подобное отношение сложилось в народном сознании еще в годы войны. «Оно было необходимо, поскольку в такого немца было легко стрелять, полностью отбросив мысль, что он тоже чей-то отец, сын, что его тоже ждут дома и пришел он на чужую землю, скорее всего, не по своей воле. Эта мифологема как олицетворение ужасов войны жива в памяти и в послевоенные годы. Тогда рассказы о войне для многих строились по одной простой схеме «черное – белое»: страдания наших людей в оккупации и зверства фашистов» [10, С. 52]: «Загнали евреев во двор, заставили рыть яму и всех кидали живьем, расстреливали и сами себя засыпали. Засыпали те, кого не убили, оставили. Помню, отец, мать

неделю засыпали, черта с два выйдешь оттуда. А земля дышала, страшно было смотреть, ужас. Потом приезжала машина, сравняла землю. Человек 100-150 похоронено» (Записано в 2008 году в с. Лебяжье Лебяжинского района Павлодарской области от Шостак С. С., 1937 г.р.).

По прошествии некоторого времени, с уходом тоталитарной власти, народ, переживший войну и оккупацию, решил рассказывать посторонним, что и среди немцев встречались разные люди, в том числе и «хорошие». Это вторая линия рассказов о враге. «У нас в ограде стояла немецкая кухня, я помню, сам подходил. Подойдешь с чашкой, он нам каши положит и говорит: «Уходи» (Записано в 2008 году в с. Лебяжье Лебяжинского района Павлодарской области от Шостак С. С., 1937 г.р.). Отношение к такому врагу меняется, он уже не воспринимается абсолютным злом. Как видно, отношение к «своему» и «чужому» солдату в некотором смысле имеет фольклорные корни в традиционных жанрах народного творчества, но претерпевает сложное развитие, детализацию, распад на менее контрастные составляющие, избавление от штампов и т.д.

Время войны соотносится с физическим напряжением, потерями и утратами, подневольностью. Данные аспекты сопряжены друг с другом: физическое напряжение возникает и в связи с тяжелой работой, и в связи с голодом. Лишения связаны с гибелью людей, потерей семьи, здоровья и достигнутого материального состояния. Наконец, все эти изменения навязаны человеку внешними обстоятельствами, которые он не может отменить своей волей.

По частотности упоминаний характеристик военного времени в анализируемых текстах на первом месте стоит голод или скудная однообразная пища: «А хлеб в войну нам давали по карточкам. А семья была большая. Родители пойдут, получают. По двести грамм что ли давали. Считаю вот нас, человек шесть ли, семь, да баба и деда. А рабочим давали побольше там. Пойдут, получают, и баба Зоя делит по кусочку, даже взвешивали иногда. И мы, каждый, брали и прятали, потому что кто больше съест, так он и твой кусок съест. А тут вот хочешь есть, не хочешь, а вроде бережешь его, этот хлеб» (Записано в 2008 в г. Павлодаре от Вервейко В. И., 1929 г.р.).

На второе место по частоте упоминаний следует поставить свидетельства о непосильной тяжелой работе: «Война прошла. В войну как мы страдали! Хоть страсти не видали, но тут доставалось. Сеяли, руки всегда пошкрябанные были, хлеб руками собирали. Такие длинные ветви, а мы их пололи. Осот, руки все в крови. Пережили это, слава Богу» (Записано в 2007 году в с. Лебяжье Лебяжинского района Павлодарской области от Милкиной А. Я., 1921 г.р.).

Устная проза о войне не изобилует изобразительно-выразительными средствами. Установка на достоверность часто вытесняет художественность текста. Так, рассказы о боевых действиях снабжаются большим числом деталей,

наименований оружия и техники и др. Эмоционально окрашены бывают те рассказы-воспоминания, в которых повествуется о фронтовом везении, особенно если они имеют форму мемуаров. Человек, который столкнулся на войне с необычным случаем, обычно запоминает его до мельчайших подробностей и рассказывает о нем очень эмоционально. Так, например, звучит рассказ Н. П. Волкова: «Один солдат свой автомат протирает тут, и водит. Тут ему говорят: ты хоть наставь ствол на потолок, что ты водишь? Да что вы меня за дурака считаете что ли? Чё я не знаю что ли? Да мы тебе просто говорим. В этот момент автомат звук такой: трррр! Знаете, у меня под рукой стенка была, так и вылупилась, штукатурка вся посыпалась. Вот под рукой пули пролетели. А могла бы, вот я так сидел, смотрю сам целый или нет, сзади меня полетела и осколки стены» (Записано в 2010 году в г. Павлодаре от Волкова Н. П., 1923 г.р.). Хотя эпизод этот происходил много лет назад, рассказчик с точностью до мелочей помнит событие – звук автоматной очереди, осыпающуюся со стены штукатурку, помнит, кто и где находился в комнате, когда это произошло.

Для сравнения, в фабулатах подобного содержания детализация опущена, остается только сюжетная канва, раскрывающая мотив чудесного спасения солдата: «Папа рассказывал, что, когда между боями был небольшой перерыв, они ходили в баню или отдыхали. Однажды они всем взводом пошли в баню, а по дороге отец вспомнил, что забыл мыло в землянке. Ему пришлось отпроситься и вернуться за мылом. Недолго же ходил он, а когда вернулся, увидел, что вместо бани воронка уже одна осталась и ни одного живого солдата». (Записано в 2008 в с. Лебяжье Лебяжинского района Павлодарской области от Вервейко В. И., 1929 г.р.). Повествование менее эмоционально, упущены многие субъективно значимые детали. В данном тексте сохраняется установка на достоверность, переданная словами «папа рассказывал». В другом случае это могут быть слова «знакомый говорил», «слышала от родственников» или, например, «помню, было так» (если это воспоминание-мемуар).

Выводы

Итак, в большинстве своем устные рассказы о войне содержат в себе один основной эпизод, который запомнился рассказчику лучше всего. Некоторые рассказы представлены как цепь эпизодов, но неразрывно связанных друг с другом единством времени, действия и одними и теми же героями.

Можно отметить, что каждый устный народный рассказ имеет свою определенную композицию, в основе которой лежит эпизод войны, пропущенный сквозь личное восприятие рассказчика. При этом композиция рассказа обусловлена его содержанием, в зависимости от которого в одних произведениях образный мир базируется на конкретном изображении фронтовой жизни, в других – на условности, сопоставляемой с миром реальности.

Устные народные рассказы периода Великой Отечественной войны,

созданные на основе повседневных явлений войны, строятся по принципу развёртывания мотивов-компонентов, в них в духе народной традиции происходит ретрансляция реального материала. Такие рассказы опираются на традиционные художественные формы, их образный мир приближен к жизненной достоверности и исторической конкретности и базируется не на условном выражении действительности, а на её конкретном воспроизведении. В таких рассказах используется минимальное количество изобразительных средств. События, лежащие в основе рассказов, предстают в виде случая из жизни самого рассказчика или его свидетельства. Это обуславливает также характер повествования, которое ведется от первого лица.

Для рассказов с ослабленным сюжетом характерны импровизационные формы композиции, основанные на использовании различных художественных образов. Свободную форму композиции определяет воссоздание атмосферы всеобщего ратного дела, духовно объединившего и сплотившего каждого, кто встал на защиту Родины.

Существенным элементом содержания всех устных народных рассказов о войне становится отражение общественной жизни через живые, индивидуализированные характеры, через умение автора видеть в малом великое, в частном – общее. Идея, волнующая всех, имеющая общенародный интерес, становится основой народного рассказа.

Список использованных источников

1 **Дианова, Т. Б.** Память о войне. Фольклорная традиция в устных автобиографиях // Из первых уст. Великая Отечественная война глазами очевидцев. – М. : Государственный республиканский центр русского фольклора, 2010. – С. 13 – 17. (2).

2 **Сидельников, В. М.** Изверги: рассказы очевидцев о зверствах фашистов в бывших оккупированных районах Московской области. – М. : Московский большевик, 1942. – 70 с.

3 **Алексеевич, С. А.** У войны не женское лицо. – М., 1988. – 460 с.

4 **Кузнецов, А.** Бабий Яр. – М. : Советский писатель: Олимп, 1991. – 328 с.

5 **Бердинских, В.** Народ на войне. – Киров, 1996. – 260 с.

6. Войны кровавые цветы: Устные рассказы о Великой Отечественной войне / Сост. А. В. Гончарова. – М, 1979. – 286 с.

7 Спустя полвека. Народные рассказы о Отечественной войне 1941 – 1945 гг. / Сост. В. И. Бекетова. – Курган: «Парус – М», 1994. – 200 с.

8 **Емельянов, Л. Н.** Проблема художественности устного рассказа // Русский фольклор: Мат. и исслед. Выпуск 5. – М.; Л., 1960. – С. 247 – 264.

9 **Домановский, Л. В.** Устные рассказы // Русский фольклор Великой Отечественной войны. – М.; Л., 1964. – С. 194 – 239.

10 **Мирунихина, Л. Ф.** Устные рассказы о Великой Отечественной войне в современном бытовании // «Традиционная культура», № 1. – М., 2004. – С. 51 – 59.

11 **Веселова, И. С.** Прагматика устного рассказа // Современный городской фольклор. – М., 2003. – С. 534 – 543.

12 **Новиков, Н. В.** Советские фольклористы и современность // Проблемы современного народного творчества. Русский фольклор. – М.; Л., Т.IX, 1964. – С. 32.

13 Словник к круглому столу «Аппарат гуманитарных наук: сверка понятий» // Терминология и понятия современной фольклористики // [Электронный ресурс]. – <http://www.gumchtenia.rggu.ru/html>.

14 **Власова, Г. И.** Устные рассказы о войне // Простор, № 5, 2013. – С. 163 – 172.

15 **Чередникова, М. П.** Типология повествовательной структуры в меморатах о Великой Отечественной войне // Сказка и несказочная проза. – М. : Прометей, МПГУ, 1992. – С. 90 – 109.

References

1 **Dianova, T. B.** Pamat o voine. Folklornaia traditsiia v ýstnyh avtobiografiiah // Iz pervyh ýst. Velikaia Otechestvennaia voina glazami ochevidtsev [Dianova T. B. Memory of the war. Folk oral tradition in the autobiographies]. – М. : Gosýdarstvennyi respýblikanski tseñtr rýsskogo folklor, 2010. – P. 13 – 17. (2).

2 **Sidelnikov, V. M.** Izvergí: rasskazy ochevidtsev o zverstvah fashistov v byvshih okkýprovannyh raionah Moskovskoi oblasti [Sidelnikov V. M. Fiends: eyewitness accounts of Nazi atrocities in the former occupied areas of the Moscow region]. – М. : Moskovskii bolshevik, 1942. – 70 p.

3 **Alekseevich, S. A.** Ý voiny ne jenskoe litso [Alekseyevich S. A. the war is not a woman's face]. – М., 1988. – 460 p.

4 **Kýznetsov, A.** Babii Iar [A. Kuznetsov Babi Yar]. – М. : Sovetski pisatel: Olimp, 1991. – 328 p.

5 **Berdinskiih, V.** Narod na voine [Berdinskikh V. People at war]. – Kirov, 1996. – 260 p.

6 Voiny krovavye tsvety: Ýstnye rasskazy o Velikoi Otechestvennoi voine / Sost. A. V. Goncharova [Wars blood flowers: Oral stories about the great Patriotic war]. – М, 1979. – 286 p.

7 Spýstia polveka. Narodnye rasskazy o Otechestvennoi voine 1941 – 1945. / Sost. V. I. Beketova [Half a century later. Folk stories about the Patriotic war of 1941-1945]. – Kýrgan: «Parýs – M», 1994. – 200 p.

8 **Emelianov, L. N.** Problema hýdojestvennosti ýstnogo rasskaza // Rýsskii folklor: Mat. 1 issled. Vypýsk 5 [Emelyanov L. N. The problem of the artistry of an oral story]. – M.; L., 1960. – P. 247 – 264.

9 **Domanovskii, L. V.** Ýstnyye rasskazy // Rýsskii folklor Velikoi Otechestvennoi voiny [Domanovsky L. V., Oral histories]. – M.; L., 1964. – P. 194–239.

10 **Mironikhina, L. F.** Ýstnyye rasskazy o Velikoi Otechestvennoi voine v sovremennom bytovanii // «Traditsionnaia kýltýra», №1 [Mironkina L. F. Oral histories of the great Patriotic war in modern existence]. – M., 2004. – P. 51 – 59.

11 **Veselova, I. S.** Pragmatika ýstnogo rasskaza // Sovremennyi gorodskoi folklore [Veselova I. S. Pragmatics of an oral story]. – M., 2003. – P. 534 – 543.

12 **Novikov, N. V.** Sovetskíe folkloristy 1 sovremennost // Problemy sovremennogo narodnogo tvorchestva. Rýsskii folklore [Novikov N. V. Soviet folklorists and modernity]. – M.; L., T.IX, 1964. – P. 32.

13 Slovník k krýglomý stolý «Apparat gýmanitarnyh náyk: sverka poniatii» // Terminologiya 1 poniatia sovremennoi folkloristiky // [Dictionary for the round table «Apparatus of the Humanities: reconciliation of concepts»] [Electronic resource]. – <http://www.gumchtenia.rggu.ru/html>.

14 **Vlasova, G. I.** Ýstnyye rasskazy o voine // Prostor, № 5, 2013 [Vlasova G. I. Oral stories about the war]. – P. 163 – 172.

15 **Cherednikova, M. P.** Tipologiya povestvovatelnoi strýktyry v memoratah o Velikoi Otechestvennoi voine // Skazka 1 neskazochnaia proza [Cherednikova M. p. Typology of narrative structure in memorials about the great Patriotic war]. – M. : Prometei, MPGÝ, 1992. – P. 90 – 109.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

A. D. Tsvetkova, N. I. Tolokolnikova

Ұлы Отан соғысы туралы ауызша әңгіме-естеліктердің идеялық-тақырыптық мазмұны мен көркемдік ерекшеліктері

Торайгыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.12.20 түсті.

A. D. Tsvetkova, N. I. Tolokolnikova

Ideological and thematic content and artistic features of oral stories-memoirs of the Great Patriotic War

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 10.12.20.

Мақалада ауыз әдебиетінің қазіргі ғылымдағы шекараларының кеңеюіне байланысты фольклордың пәндік өрісіне Ұлы Отан соғысы туралы ауызша әңгімелер-естеліктерді енгізу қажеттілігі негізделді. Талдау оқиғаларға тікелей қатысушылардың да, олардың ұрпақтарының да соңғы 30 жыл ішінде жазылған оқиғаларын қамтиды. Олардың көпшілігі ғылыми айналымға бірінші рет енгізіліп отыр. Әңгіме-естеліктер ауыз әдебиетінің аңыз-әңгімелерінің басқа жанрларымен ортақ белгілерге ие болып, халықтың соғыс шежіресі ретінде ұсынылады. Талданған оқиғалардың тұрақты тақырыптары, сюжеттері мен мотивтері негізгі сюжеттік-тақырыптық топтарда көрсетілген халықтың жадының тұрақтылығын көрсетеді: соғыстың басталуы және майданға шығарып салу; әскери эпизодтың сипаттамасы, әсіресе баяндаушы үшін есте қалады; командирлердің, жауынгерлік достардың сипаттамалары, олардың батылдығына таңдану; жауға деген қатынас; тылдағы жұмыс және өмір; әскери балалық шақ туралы естеліктер; соғыс пен жеңісті бағалау. Соғыс туралы барлық ауызша халық әңгімелерінің мазмұнының маңызды элементі – қоғамдық өмірді тірі, дараланған кейіпкерлер арқылы, баяндаушының кішігірімнің ішінде ұлыны, әсекеінің ішінен жалпыны көре алу қабілеті арқылы бейнеленуі.

Кілтті сөздер: ауызша әңгіме-естеліктер, Ұлы Отан соғысы, тақырыптар, сюжеттер, мотивтер.

The article substantiates the need to include oral stories-memories of the Great Patriotic War in the subject field of folklore studies in connection with the expansion of the boundaries of folklore in modern science. The analysis involves stories recorded over the past 30 years, both from direct participants in the events and from their descendants. Most of them are being introduced into scientific use for the first time. Having common features with other genres of oral non-narrative prose, the story is a folk chronicle of the war. The stable themes, plots and motives of the analyzed stories demonstrate the constants of people's memory, expressed in the main plot-thematic groups: the beginning of the war and seeing off to the front; description of a military episode, especially memorable for the narrator; characteristics of commanders, military friends, admiration for their courage; attitude to the enemy; work and life in the rear; memories of military childhood; assessment of the war and victory. An essential element of the content of all oral folk narratives about the war is the reflection of public life through lively, individualized characters, through the ability of the narrator to see the great in the small, and the general in the particular.

Keywords: oral stories-memories, the Great Patriotic War, themes, plots, motives.

М. Т. Шакенова¹, Д. С. Ташимханова², О. А. Попович³

¹АО «Информационно-аналитический центр»,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

³Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.

КОНЦЕПТ «МАНИПУЛЯТИВНОСТЬ» В СОВРЕМЕННОМ ДИСКУРСЕ

В данной статье рассмотрено понятие «манипулятивность» как концептуальный феномен, описаны существующие подходы в определении сущности данного понятия в научной литературе. Авторами статьи проведен анализ дефиниций манипуляции и манипулятивности дискурса, рассмотрены и разграничены смежные с данным явлением понятия, в частности, такие виды речевого воздействия, как убеждение, суггестия, пропаганда, речевая агрессия. В результате обзора научной литературы и анализа фактического материала составлена концептуальная схема манипулятивности дискурса массмедиа, в которой учтены как экстралингвистические, так и собственно лингвистические факторы. Также в статье описаны две методики измерения манипулятивности. В рамках разработки методики автоматического распознавания манипулятивного массмедийного дискурса ограничен концепт манипулятивности, в котором сделан аспект на языковую составляющую, способную выступить в качестве валидных метрик компьютерного диагностирования корпуса публикаций интернет-СМИ. В статье представлен набор языковых индикаторов, обладающих манипулятивным потенциалом, по которым были составлены словари и которые были алгоритмизированы для последующего машинного обучения.

Ключевые слова: манипулятивность, манипуляция, дискурс, массмедиа, индикаторы манипулятивности, автоматическое распознавание.

Введение

К одним из актуальных вопросов современной гуманитарной науки в условиях стремительного развития медиапространства относятся вопросы достоверности и объективности медиаконтента.

Транслируемая СМИ информация, как правило, в той или иной степени воздействует на массовую читательскую аудиторию, формируя общественные мнения, настроения и поведение. Контент массмедиа, обладающий высоким манипулятивным потенциалом, может представлять определенную информационную угрозу для устойчивой стабильности в обществе. В связи с этим вопросы изучения манипулятивности дискурса массмедиа, способы измерения манипулятивности медиатекста, автоматического распознавания манипулятивных текстов представляются весьма значимыми и имеющими практическую направленность.

В данной статье с учетом существующих в научной литературе подходов к определению сущности понятия манипулятивность представлена концептуальная схема манипулятивности дискурса массмедиа, в котором нашли отражение экстралингвистические и собственно лингвистические факторы. Выработка понятия манипулятивности дискурса массмедиа была обусловлена основными задачами проведенного исследования, предполагавшего в последующем компьютерное распознавание манипулятивности медиатекста. В связи с этим при определении манипулятивности текста основной фокус был смещен в сторону языковых признаков манипулятивности, способных выступить в качестве валидных метрик машинного диагностирования манипулятивных публикаций.

Материалы и методы

В современной гуманитарной науке существует достаточно большое количество исследований, посвященных вопросам манипуляции и манипулятивного дискурса и внесших значительный вклад в изучение концепта манипулятивности. К ним можно отнести работы И. В. Беляева, О. Н. Быковой, Т. А. van Dijk, Е. Л. Доценко, С. Г. Кара-Мурза, D. Maillat и др.) [1], [2], [3], [4], [5], [6]. В данных исследованиях, ставших уже классическими, манипуляция как определенный феномен рассмотрена с разных позиций: психологической, социально-политической, лингвоюридической, когнитивно-прагматической, языковой и под. В фокусе внимания исследователей находится один из составляющих аспектов данного явления, и при этом исследователями подчеркивается многоаспектность явления и неявный (имплицитный) характер воздействия.

Манипуляция связана с различными видами воздействия, таких как убеждение, суггестия, пропаганда, речевая агрессия. Но важно разграничивать манипуляцию от других видов речевого воздействия. Так, от убеждения манипуляция отличается признаками неявного, скрытого воздействия, поскольку убеждение представляет собой аргументированный дискурс, посредством которого осуществляется речевое воздействие на сознание участника коммуникации. При этом получатель информации (реципиент)

осознанно принимает точку зрения, заложенную в транслируемой информации. Суггестия является формой речевого воздействия, при котором осуществляется внушение. По мнению О. С. Иссерс, убеждение опирается на сознательную сторону восприятия, внушение – на эмоциональную [7]. Суггестия воздействует на подсознание собеседника, при этом, как и манипуляция, имеет скрытый характер воздействия. Эти формы речевого воздействия различает то, что суггестия – это целенаправленное прямое или косвенное воздействие на психику человека, в результате которого внушается содержание передаваемой информации; манипуляция характеризуется активным участием мыслительных процессов и обработки транслируемой информации, также при этом в ходе манипуляции вероятно искажение информации, подтасовка фактов, махинации и др. [8]. Разграничение суггестии и манипуляции позволяет нам полагать, что манипулятивное воздействие может сочетаться с суггестивным, так как через определенное внушение создается благоприятная почва для манипуляции. Смежное с манипуляцией понятие «пропаганда» предполагает популяризацию и массовое распространение определенных политических, религиозных и др. идей. Пропаганда отличается от манипуляции тем, что представляет собой открытую форму воздействия в основном через СМИ на общественное сознание.

Манипуляция в определенной степени соотносится с речевой агрессией, однако между данными явлениями имеется существенное различие. При речевой агрессии, что и возможно при манипуляции, вызываются негативные эмоции (страх, гнев и др.), при этом их главным отличительным признаком является характерная для речевой агрессии конфликтная ситуация и открытый характер воздействия, манипуляция же характеризуется неявным, скрытым характером воздействия, при котором объект манипуляции неосознанно воспринимает транслируемое содержание, которое может передаваться в том числе и через тактики угрозы, как собственное убеждение.

В существующих в научной литературе определениях данного явления подчеркивается его многоаспектность. По мнению Е. Л. Доценко, манипуляция предполагает определенное психологическое воздействие, имеющее скрытый характер. Ученый отмечает, что манипулятор влияет на манипулируемого через его «слабости», болевые точки, воздействуя на его сферу бессознательного. При умелом использовании манипулятором технологий и приемов манипуляции объект манипуляции воспринимает транслируемую информацию как собственное убеждение [4]. С. Г. Кара-Мурза также подчеркивает скрытый характер воздействия, отмечает, что манипулируемый не замечает нахождения под манипулятивным воздействием, т.к. манипулятор мастерски владеет способами и технологиями скрытого управления [5].

Зарубежный исследователь Т. А. Van Dijk рассматривает манипуляцию с точки зрения триангулярного подхода, в котором интегрированы дискурсивный (текст), когнитивный (познание) и социальный (общество) аспекты. Ученый рассматривает проявление манипуляции в политическом дискурсе, определяя ее как имплицитное влияние структур власти на политические взгляды, убеждения в обществе с целью контроля над ними [3].

С точки зрения лингвоюридического подхода, манипуляция понимается как «неправовая» форма речевого поведения, при которой реализуются негативные интенции манипулятора для скрытого воздействия на манипулируемого. При этом подчеркивается деструктивность и неприемлемость манипуляции с позиции этики и морали [1].

В аспекте когнитивной прагматики манипуляция рассматривается в исследованиях D. Maillat, который отмечает, что при манипулятивном общении в зависимости от интенций манипулятора и используемого им арсенала манипулятивных техник из ряда альтернативных контекстных предположений (пропозиций) происходит ограничение выбора контекста. В результате такого ограничения объект манипуляции выбирает выгодную манипулятору пропозицию [6].

В исследованиях О. Н. Быковой акцент направлен на анализ лингвистической составляющей манипуляции. При манипуляции важен отбор языковых средств, умелое применение которых в тексте получает в разной степени определенную силу манипулятивного воздействия. В результате транслируемая манипулятивная информация воспринимается читателем как объективная и достоверная [2]. Также ученые Г. В. Грачев и И. К. Мельник [9], П. Б. Паршин [10] при манипуляции подчеркивают важность механизма употребления языка в целях влияния на поведение адресата согласно интересам манипулятора.

На основе анализа существующих дефиниций нами обобщено понятие манипуляции и манипулятивности дискурса массмедиа, под которой мы понимаем скрытое речевое воздействие адресата (манипулятора) на адресанта (манипулируемого). При этом (1 – иллюкативный акт) манипулятор с учетом важных контекстных факторов (время, место, социально-политические условия, личностные и когнитивные характеристики), исходя из его интенции, выбирает наиболее приемлемые и эффективные стратегии и тактики манипуляции, которые (2 – локутивный акт) реализуются посредством определенного набора языковых средств; (3 – перлокутивный акт) в результате манипулируемый воспринимает выгодную манипулятору пресуппозицию из ряда возможных как собственное убеждение (рис. 1). Данное понимание манипуляции мы схематично представили следующим образом (рис. 1).

Рисунок 1 – Концепт «манипулятивность» в дискурсе массмедиа

Таким образом, массовый читатель, являясь объектом манипуляции, неосознанно, произвольно, воспринимая навязываемое как свое убеждение, идет по выгодному для автора публикации направлению, которое обеспечивается посредством определенных контекстуальных зацепок (тщательно отобранных и достаточно регулярных в массмедийном дискурсе языковых средств). В рамках последующей машинной обработки манипулятивного дискурса массмедиа нами условно ограничен концепт манипулятивности, в понимании которого фокус смещен на изучение языковых средств, регулярно встречающихся в тексте СМИ, как измеримых формализуемых параметров.

Специфические особенности манипулятивности, манипулятивного воздействия медитекстов в современной научной литературе представлены в различных современных исследованиях. Изучению особенностей языкового воплощения приемов, стратегий и тактик манипулятивного воздействия посвящены работы таких исследователей, как А. А. Данилова, Г. А. Копнина, О. Л. Михалева, Л. Г. Наварастян, Т. С. Василенко и др. [11], [12], [13], [14], [15]. Учеными выявлены и изучены различные языковые (просодические, лексические, грамматические, стилистические средства) средства, реализующие свой манипулятивный потенциал в различных дискурсивных практиках. С точки зрения их количественного измерения и автоматической обработки манипулятивного потенциала медиатекста интересны исследования Ю. А. Горностаевой [16] и А. А. Казакова [17].

В диссертационной работе Ю. А. Горностаевой описан разработанный и апробированный проект компьютерной программы-классификатора англоязычного поляризованного политического дискурса по их манипулятивной силе. В данном исследовании обозначены вербальные маркеры манипулятивного воздействия, которые выступили основанием автоматической параметризации. К вербальным маркерам Ю.А. Горностаева относит языковое средство манипуляции, формализуемое и пригодное для последующей параметризации. В качестве параметров компьютерной классификации выявлены и описаны прецедентные имена (V. Putin), антонимичные префиксы pro- и anti-, советская лексика (soviet и др.), слова Nazi и fascist с их производными, военная и нацистская лексика и дискурсивные маркеры манипуляции [16]. Понимая, что вышеперечисленный перечень параметров диагностирования манипулятивных текстов является неисчерпывающим всего арсенала вербальных маркеров, полагаем, что в целом исследование Ю. А. Горностаевой подтверждает возможность машинного измерения манипулятивной составляющей дискурса массмедиа.

Исследователь А. А. Казаков считает, что манипулятивным потенциалом может обладать любой медиатекст, в том числе самый фактологически проверенный и лексически выдержанный. Им выделено 15 параметров измерения манипулятивного медиатекста: (1) заголовок и лид, в которых содержатся оценочное суждение либо призыв; (2) в рамках медиатекста фото, рисунки, коллажи, карикатуры, подписи к ним; (3) представление альтернативной точки зрения по главному вопросу оцениваемой информации; (4) апелляция к мнениям экспертов, цитаты; (5) несоответствие действительности излагаемых фактов; (6) источники передаваемой информации; (7) приписывание оппонировавшей стороне мыслей, высказываний; (8) осмеяние национальных символов, святынь и др.; (9) изображение оппонировавшей стороны как неполноценного с интеллектуальной либо физической стороны; (10) применение слов и выражений с эмоциональной окраской (ярлыки, эпитеты, метафоры, эвфемизмы и др.); (11) употребление прецедентных имен; (12) отсутствие доказательств; (13) намеки, риторические вопросы, ирония; (14) похвала тех, кто против оппонировавшей стороны; (15) использование кавычек, выражающих иронию либо сомнение. Каждому параметру присвоено числовое значение, и сумма числовых значений средств, реализованных в медиатексте, является показателем манипулятивного потенциала данного текста [17]. Вместе с тем следует отметить, что предложенная методика измерения манипулятивного дискурса наиболее приемлема в области медиаграмотности и медиаобразования. Однако в аспекте автоматического диагностирования манипулятивных медиатекстов многие параметры трудноформализуемые и не подлежат машинному обучению.

В рамках проводимого нами исследования по проектированию информационной системы оценки влияния открытых текстовых информационных источников на социум нами проведен анализ медиатекстов. При этом, как отмечалось выше, концепт манипулятивности был условно ограничен, основной акцент был направлен на анализ языковых средств, которые в последующем представляли возможность формализовать и оформить в качестве параметров автоматического диагностирования манипулятивных публикаций. В связи с этим с участием экспертной группы лингвистов был составлен корпус манипулятивных текстов объемом в 1000 публикаций, извлеченных из казахстанских информационно-аналитических порталов. Данные тексты были проанализированы с разных позиций, в т.ч. выявлены индикаторы манипулятивности текста, которые условно были разделены на две группы: речевые и языковые. К речевым индикаторам отнесены стратегии и тактики манипуляции, автоматическое распознавание которых не представлялось возможным. В связи с этим в качестве метрик автоматического диагностирования выступили языковые (лексические и грамматические) индикаторы. Таких индикаторов, по данным анализа, оказалось 34. К ним отнесены слова с ярко выраженной эмоциональной и экспрессивной окрашенностью (поскольку львиная доля публикаций анализируемого корпуса реализовывала стратегию дискредитации, статьям была присуща негативная тональность), оценочная фразеология, прецедентные имена, инвективная и разговорная лексика, окказиональные образования, частотное употребление слов с приставками не-, анти-, противо-, а-, слова нет, частицы не, предложения с двойным отрицанием, риторические вопросы и восклицания и др. В качестве примеров одного из доминантных лексических индикаторов – оценочной лексики и фразеологии, широко представленных в манипулятивном дискурсе массмедиа, можно привести следующие: ...кажется, самый настоящий апокалипсис надвигается на страну; ...Кошумбаев вспоминает трагедию в Кызылагаше после передачи плотины в частные руки; тогда погибло много людей; Большая вода в Казахстане из полезного ресурса превратилась в неуправляемую угрозу...; Идет деградация системы водоснабжения; Одним словом, желанная у нашей системы правосудия схватить за причинное место беглецов хоть отбавляй, а вот рыть землю носом они не привыкли; В Минсельхозе разводят руками....; Из-за попустительства министерских чиновников на «Питьевых водах» нагрели руки чиновники областные).

Среди грамматических индикаторов доминирующую позицию заняли риторические вопросы и конструкции с двойным отрицанием. В качестве примеров представлены такие конструкции, как: Разве это не парадокс? Что за глупость? Ну как жить? Что это за издевательство?! Дефекты исправлять никто не спешит Однако тогда их никто не слушал. Никому нет дела ни

до конкурентоспособности, ни до прорывных проектов Никто это и не вспоминает....

На последующем этапе исследования из 34 языковых индикаторов были отобраны, во-первых, статистически значимые индикаторы; во-вторых, представляющие возможность алгоритмизировать и использовать их в качестве параметров автоматической обработки манипулятивных медиатекстов. Таким образом, в качестве валидных метрик распознавания манипулятивных публикаций с применением лексико-словарного или алгоритмического подходов выступили 24 индикатора (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Индикаторы манипулятивности как метрики автоматического диагностирования манипулятивного массмедиа дискурса

№	Индикатор манипулятивности	Подход
1	слова с высоким индексом негативной тональности	лексико-словарный подход
2	слова со средним и невысоким индексом негативной тональности	лексико-словарный подход
3	слова для распознавания признака «Повтор слов с негативной тональностью»	лексико-словарный подход
4	слова с негативной тональностью в заголовке статьи	лексико-словарный подход
5	слов, передающих казахстанское содержание	лексико-словарный подход
6	слова, называющих социально значимые объекты	лексико-словарный подход
7	разговорная лексика	лексико-словарный подход
8	инвективная лексика	лексико-словарный подход
9	генерализаторы	лексико-словарный подход
10	местоимения и наречия с неопределенным и указательным значением, со значением меры и степени	лексико-словарный подход
11	вводные и модальные слова и сочетания	лексико-словарный подход
12	сенсорные (аудиальные, визуальные, кинестетические, обонятельные) предикаты, употребленные в тексте 1 раз	лексико-словарный подход
13	сенсорные (аудиальные, визуальные, кинестетические, обонятельные) предикаты, употребленные в тексте более 3 раз	лексико-словарный подход
14	слова с приставками не-, против-, анти-, а-	лексико-словарный подход
15	заглавные буквы (дополнительно аббревиатуры)	алгоритмический, лексико-словарный
16	использование кавычек с целью иронии	алгоритмический
17	использование формы сослагательного наклонения глаголов	алгоритмический
18	высокая частотность употребления частицы не	алгоритмический

19	употребление слова нет	алгоритмический
20	знаки препинания (многоточие, двойные знаки, три восклицательных знака)	алгоритмический
21	риторические вопросы и вопросительные предложения	алгоритмический
22	риторические восклицания и восклицательные предложения	алгоритмический
23	предложения с двойным отрицанием	алгоритмический
24	конструкции с призывом к действию	алгоритмический

Методология отбора языковых индикаторов манипулятивности, а также описание их манипулятивных функций представлены в публикациях, выполненных нами в рамках проводимого исследования ранее [18], [19], [20].

Выводы

Таким образом, проведенное нами исследование позволило составить корпус манипулятивных текстов, извлеченных их казахстанских русскоязычных информационных порталов; выявить значимые индикаторы манипулятивности текста и определить доминирующие языковые индикаторы; провести параметризацию, алгоритмизацию выявленных индикаторов и определить валидные метрики распознавания манипулятивных текстов. Результаты исследования внесли значимый вклад в разработку методики автоматического диагностирования медиатекстов на выявление уровня их манипулятивности. Данная методика разрабатывается научным коллективом Департамента прикладных исследований и разработок Информационно-аналитического центра с привлечением группы экспертов-лингвистов, и в последующем ее применение возможно для проектирования информационной системы оценки влияния открытых текстовых информационных источников на социум.

Финансирование: Данная статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ № BR05236839 по теме «Разработка информационных технологий и систем для стимулирования устойчивого развития личности как одна из основ развития цифрового Казахстана».

Список использованных источников

1 **Беляева, И. В.** Феномен речевой манипуляции: лингвоюридические аспекты. – Ростов-на-Дону: Изд-во Северо-Кавказской акад. гос. службы. – 244 с.

2 **Быкова, О. Н.** Языковое манипулирование: материалы к энциклопедическому словарю «Культура русской речи» [Текст] // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения: Вестн. Рос. риторич. Ассоциации. – Красноярск, 1999. – Вып. 1 (8). – С. 91–103.

3 **Dijk, T. A. van.** Discourse and manipulation [Текст] // Discourse and Society. – 2006. № 17 (2). – P. 359–383.

4 **Доценко, Е. Л.** Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Текст]. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.

5 **Кара-Мурза, С. Г.** Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2001. – 832 с.

6 **Maillat, D.** Constraining context selection: On the pragmatic inevitability of manipulation [Текст] // Journal of Pragmatics. – 2013. – № 59. – P. 190–199.

7 **Иссерс, О. С.** Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. 5-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008.

8 **Голубева, Т. М.** Языковая манипуляция в предвыборном дискурсе (на материале американского варианта английского языка). Дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2009. – 174 с.

9 Рекламный текст: семиотика и лингвистика / Ю. К. Пирогова, А. Н. Баранов, П. Б. Паршин и др. [Текст]. – М. : Международный институт рекламы, Изд. дом Гребенникова, 2000. – 270 с.

10 **Паршин, П. Б.** Речевое воздействие: основные сферы и разновидности. – М. : Эксмо, 2007.

11 **Данилова, А. А.** Манипулирование словом в средствах массовой информации. – М. : «Добросвет», Издательство «КДУ», 2009. – 232 с.

12 **Копнина, Г. А.** Речевое манипулирование [Электронный ресурс]: учеб. пособие / Г.А. Копнина – 4-е изд., испр. – М. : Флинта, 2012. – 170 с.

13 **Михалёва, О. Л.** Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия: автореферат диссертации ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / О. Л. Михалёва. – Кемерово, 2004. – С. 40.

14 **Наварастян, Л. Г.** Языковые средства и речевые приемы манипуляции информацией в СМИ (на материале российских газет): автореферат диссертации ... канд. филол. н.: 10.02.02 / Л. Г. Наварастян. – Саратов, 2017. – 23 с.

15 **Vasilenko, T. S., Belova, E. V., Shevarshinova, E. I.** The role of language means in exerting a manipulative impact on the audience (on the example of BBC radio text) [Текст] // World of Science. Series: Sociology, Philology, Cultural Studies. – 2019. – 1(10).

16 **Горностаева, Ю. А.** Вербальные маркеры манипуляции в англоязычном поляризованном политическом дискурсе: опыт параметризации и автоматической обработки: диссертация ... канд. филол.н.: 10.02.19. – Красноярск, 2018. – 191 с.

17 **Казakov, А. А.** Манипулятивный потенциал поляризованного политического медиатекста: вариант измерения [Текст] // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. – 2018. – № 6. [Электронный ресурс]. – https://vestnik.journ.msu.ru/upload/iblock/706/vest-06-18_sverka-75-93.pdf.

18 **Кенжебалина, Г. Н., Шаикова, Г. К., Шакенова, М. Т., Акоева, И. Г.** Распознавание манипулятивного текста: структура и доминантные языковые параметры [Текст] // Научный диалог. – 2020. – № 7. – С. 105 – 125. – DOI: 10.24224/2227-1295-2020-7-105-125.

19 **Шакенова, М., Ташимханова, Д., Баймаханбетов, М.** Манипулятивный потенциал лексических единиц (на материале казахстанского массмедийного дискурса) [Текст] // Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. Серия «Филологические науки». – 2020. – № 2(72). – С 130–137.

20 **Шакенова, М. Т., Ташимханова, Д. С., Оспанова, У. А., Буддыбаев, Т. К.** Лексико-грамматические маркеры манипулятивности массмедийного дискурса (на материале корпуса русскоязычных текстов СМИ в Республике Казахстан) [Текст] // Научный диалог. – 2020. – № 2. – С. 141–160. – DOI: 10.24224/2227-1295-2020-2-141-160.

References

1 **Beljaeva, I. V.** Fenomen rechevoj manipuljatsii: lingvojuridicheskie aspekty. [Belyaeva, I. V. The phenomenon of speech manipulation: lingua legal aspects]. – Rostov-na-Donu: Izd-vo Severo-Kavkazskoj akad. gos. sluzhby, 244 s.

2 **Bykova, O. N.** Jazykovoe manipulirovanie: materialy k jentsiklopedicheskomu slovarju «Kul'tura russkoj rechi» [Bykova, O. N. Language manipulation: materials for the encyclopedic dictionary «Culture of Russian speech»] [Text] // Teoreticheskie i prikladnye aspekty rechevogo obshhenija: Vestn. Ros. ritorich. Assotsiatsii. – Krasnojarsk, 1999. – Vol. 1 (8). – P. 91–103.

3 **Dijk, T. A. van.** Discourse and manipulation / T.A. van Dijk [Text] // Discourse and Society. – 2006. № 17 (2). – P. 359–383.

4 **Dotsenko, E. L.** Psihologija manipuljatsii: fenomeny, mehanizmy i zashhita [Dotsenko, E. L. Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection] [Text]. – Moscow: Izd-vo MGU, 1997. – 344 p.

5 **Kara-Murza, S. G.** Manipuljatsija soznaniem / S. G. Kara-Murza [Kara-Murza, S. G. Consciousness manipulation]. – M. : Jeksmo, 2001. – 832 s.

6 **Maillat, D.** Constraining context selection: On the pragmatic inevitability of manipulation // Journal of Pragmatics. – 2013. – № 59. – P. 190–199.

7 **Issers, O. S.** Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi. [Issers, O. S. Communication strategies and tactics of Russian speech] 5-e izd. M.: Izd-vo LKI, 2008.

8 **Golubeva, T. M.** Jazykovaja manipuljatsija v predvybornom diskurse (na materiale amerikanskogo varianta anglijskogo jazyka). [Golubeva, T. M. Linguistic manipulation in electoral discourse (based on American English)] Diss. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk. – Nizhnij Novgorod, 2009. – 174 p.

9 **Reklamnyj tekst: semiotika i lingvistika** / Ju. K. Pirogova, A. N. Baranov, P. B. Parshin i dr. [Advertising text: semiotics and linguistics]. – Moscow : Mezhdunarodnyj institut reklamy, Izd. dom Grebennikova, 2000. – 270 p.

10 **Parshin, P. B.** Rechevoe vozdejstvie: osnovnye sfery i raznovidnosti [Parshin, P. B. Speech impact: main areas and varieties]. – Moscow : Jeksmo, 2007.

11 **Danilova, A. A.** Manipulirovanie slovom v sredstvax massovoj informatsii [Danilova, A. A. Word manipulation in the Mass Media]. – Moscow: «Dobrosvet», Izdatel'stvo «KDU», 2009. – 232 p.

12 **Kopnina, G. A.** Rechevoe manipulirovanie [Jelektronnyj resurs]: ucheb. posobie / G.A. Kopnina [Kopnina, G. A. Speech manipulation] – 4-e izd., ispr. – Moscow : Flinta, 2012. – 170 p.

13 **Mihaljova O. L.** Politicheskij diskurs kak sfera realizatsii manipuljativnogo vozdejstvija: avtoreferat dissertatsii [Political discourse as a sphere for the implementation of manipulative influence] ... d-ra filol. nauk : 10.02.01 / O.L. Mihaljova. – Kemerovo, 2004. – P. 40.

14 **Navarastjan, L. G.** Jazykovye sredstva i rechevye priemy manipuljatsii informatsiej v SMI (na materiale rossijskih gazet) [Navarastjan, L. G. Language tools and speech techniques for manipulating information in the Mass Media (based on material from Russian newspapers)]: avtoreferat dissertatsii ... kand. filol. n.: 10.02.02 / L.G. Navarastjan. – Saratov, 2017. – 23 p.

15 **Vasilenko, T. S., Belova, E. V., Shevarshinova, E. I.** The role of language means in exerting a manipulative impact on the audience (on the example of BBC radio text) // World of Science. Series: Sociology, Philology, Cultural Studies. – 2019. – 1(10).

16 **Gornostaeva, Ju. A.** Verbal'nye markery manipuljatsii v anglojazychnom poljarizovannom politicheskom diskurse: opyt parametrizatsii i avtomaticheskoy obrabotki: dissertatsija [Gornostaeva, U. A. Verbal Markers of Manipulation in Anglophone Polarized Political Discourse: Experience of Parameterization and Automatic Processing]... kand. filol.n.: 10.02.19. – Krasnojarsk, 2018. – 191 p.

17 **Kazakov, A. A.** Manipuljativnyj potentsial poljarizovannogo politicheskogo mediateksta: variant izmerenija [Kazakov, A. A. The manipulative potential of a polarized political media text: a variant of measurement] // Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 10. Zhurnalistika. – 2018. – № 6. [Electronic resource]. – https://vestnik.journ.msu.ru/upload/iblock/706/vest-06-18_sverka-75-93.pdf.

18 **Kenzhebalina, G. N., Shaikova, G. K., Shakenova, M. T., Akoeva, I. G.** Raspoznavanie manipuljativnogo teksta: struktura i dominantnye jazykovye parametry [Kenzhebalina, G. N., Shaikova, G. K., Shakenova, M. T., Akoyeva, I. G. Manipulative text recognition: structure and dominant language parameters] [Text] // Nauchnyj dialog. – 2020. – № 7. – S. 105 – 125. – DOI: 10.24224/2227-1295-2020-7-105-125.

19 **Shakenova, M., Tashimhanova, D., Bajmahanbetov, M.** Manipuljativnyj potentsial leksicheskikh edinits (na materiale kazahstanskogo massmedijnogo diskursa) [Shakenova, M., Tashimhanova, D., Baimahanbetov, M. The manipulative potential of lexical units (based on the material of the Kazakh Mass Media discourse) [Text]. In Vestnik Kazahskogo natsional'nogo pedagogicheskogo universiteta im. Abaja. Serija «Filologicheskie nauki». – 2020. – № 2 (72). – P. 130–137.

20 **Shakenova, M. T., Tashimhanova, D. S., Ospanova, U. A., Buldybaev, T. K.** Leksiko-grammaticheskie markery manipuljativnosti massmedijnogo diskursa (na materiale korpusa russkojazychnyh tekstov SMI v Respublike Kazahstan) [Shakenova, M. T., Tashimhanova, D. S., Ospanova, U. A., Buldybaev, T. K. Lexical and grammatical markers of Mass Media discourse manipulation (based on the corpus of Russian-language media texts in the Republic of Kazakhstan)] [Text]. In Nauchnyj dialog. – 2020. – № 2. – P. 141–160. – DOI: 10.24224/2227-1295-2020-2-141-160.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

М. Т. Шакенова¹, Д. С. Ташимханова², О. А. Попович³

Қазіргі дискурстағы «Манипулятивтілік» концепті

¹«Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

²Л. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университет,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

³Торайгыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

M. T. Shakenova¹, D. S. Tashimkhanova², O. A. Popovich³

The concept of «Manipulativeness» in modern discourse

¹«Information and Analytical Center» JSC,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

²L. N. Gumilyov Eurasian National University;
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

³Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 10.12.20.

Бұл мақала қазіргі ғылымда өзекті мәселе – БАҚ-тың (Бұқаралық ақпарат құралдарының) үшінші билік ретінде қоғамға әсері, оның құндылық көзқарастары, көңіл-күйі, сондай-ақ мінез-құлқы туралы.

Қоғамға осындай әсер ету көріністерінің бірі-манипуляция. Бұл мақалада манипуляция ғылыми әдебиетте тұжырымдамалық құбылыс ретінде қарастырылады. Авторлар манипуляция нақтылығына және дискурстың манипуляциясына мазмұнды талдау жасайды, манипуляция құбылысына байланысты ұғымдар ажыратылады, оның ішінде сөзбен әсер ету түрлері, сенім, сугестия, насихаттау, адамның намысына тию үшін қолданылатын сөздер. Ғылыми әдебиеттер мен нақты материалдарды талдау нәтижесінде бұқаралық ақпарат құралдарының дискурстарын манипуляциялаудың тұжырымдамалық схемасы жасалды, онда экстралингвистикалық және жеке лингвистикалық факторлар ескерілген. Манипулятивті бұқаралық дискурсты автоматты түрде тану әдістемесін әзірлеу шеңберінде манипулятивтілік тұжырымдамасы анықталды, сондай-ақ манипулятивті әлеуеті бар және интернет-БАҚ жарияланымдарының корпусын компьютерлік диагностикалаудың валидтік өлшемдері ретінде әрекет ете алатын тілдік құралдар белгіленді, олар бойынша сөздіктер жасалды және онан ары машинамен оқу үшін алгоритімделінеді.

Кілтті сөздер: манипулятивті, манипуляция, дискурс, бұқаралық ақпарат құралдары, манипуляция көрсеткіштері, автоматты тану.

This article examines the concept of «manipulativeness» as a conceptual phenomenon, describes the existing approaches to defining the essence of this concept in scientific literature. The authors of the article analyzed the definitions of manipulation and manipulateness of the discourse, considered and differentiated the concepts adjacent to these phenomena, in particular, such types of speech influence as persuasion, suggestion, propaganda, speech aggression. As a result of a review of scientific literature and analysis of factual material, a conceptual diagram of the manipulateness of mass media discourse was drawn up, which took into account both extralinguistic and linguistic factors. The article also describes two methods for measuring manipulateness. As part of the development of a methodology for automatic recognition of manipulative mass media discourse, the concept of manipulateness is defined, in which an aspect is made into a linguistic component that can act as valid metrics for computer diagnostics of the corpus of Internet media publications. The article presents a set of language indicators with manipulative potential helping to compile dictionaries and which were algorithmized for subsequent machine learning.

Keywords: manipulateness, manipulation, discourse, mass media, indicators of manipulateness, automatic recognition.

<https://doi.org/10.48081/QMNT9455>

Д. Ысқақұлы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

АБАЙДЫ АБАЙЛАЙЫҚ

Мақалада қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың шығармашылығы, жеке басы хақында айтылған кейбір келеңсіз пікірлердің негізсіз екендігі сөз болады. Осы ретте «Абай» деген ақын мүлдем болмаған, «Абай» деп жүргеніміз – Әлихан Бөкейханов, «Абай» – шын адамның аты емес, гетероним, Абай – отызыншы жылдары қолдан жасалынған ақын» деген сияқты пікірлердің шындыққа жанаспайтындығы ақынның шығармашылығы отызыншы жылдарға дейін-ақ қаншалықты қиындықтардан өтіп, таныла түскендігі дәлелденіледі.

Кілтті сөздер: Абай, Әлихан Бөкейханов, гетероним, ұлы ақын, жиырмасыншы жылдар, әдеби сын.

Кіріспе

Үстіміздегі жылы елімізде аталып өтіп жатқан қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойы рухани өміріміздегі елеулі оқиғаға айналуда. Ақынның өмір жолы, шығармашылығы жайлы жан-жақты зерттеулер жасалынып, абайтану ілімі тың деректермен, қызғылықты байқаулармен толығуда. Қазақ өмірімен өріліп ХІХ ғасырда айтылған терең ойлар ХХІ ғасырда да өміршендігін жоғалтпай, дала данышпаны ұлт тіршілігінің жасампаздық жолдарын көрсетіп тұратын жарық жұлдызына айналып жатыр.

Десек те, ұлт ақыны Абай туралы әртүрлі пікірлер күні бүгінге дейін де айтылып келеді. Сондағы олардың айтатыны Абай орысшыл болды; ұлт-азаттық күреске шақырмады; қазақты жек көрді; т. б. Қызды-қыздымен қазақтың Абай атты ақыны өмірде болмаған, ол кеңес өкіметінің саяси мақсаттарымен отызыншы жылдары қолдан жасалынған ақын; біздің Абай деп жүргеніміз Әлихан Бөкейханов деген сияқты тіпті, ақылға сия бермейтін пікірлер де айтыла бастады.

Зерттеу нысаны: Мақалада Абайға күмән келтіріп, айтылып жатқан көп пікірлердің ішінде соңғы кездерде көрінген З. Батаеваның Абай деген ақын өмірде болмаған, Абай деп, жүргеніміз – Әлихан Бөкейханов

деген сияқты пікірінің негізсіз екендігін абайтанудың алғашқы кезеңі өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдары ақын туралы пікірталас айтыс материалдарына сүйене отырып, дәлелдейді.

Зерттеудің пәні: Абайтану.

Мақсаты: Абай деген ақын өмірде болмаған, ол Әлихан Бөкейхановтың шығармашылығынан отызыншы жылдары қолдан жасалынған ақын деген шындыққа жанаспайтын пікірді Абайтанудың алғашқы кезеңіндегі Абайға қатысты материалдар теріске шығарады.

Міндеттер:

– 3. Батаеваның Абайдың өмірде болғанына күмән келтіріп, оны Ә. Бөкейхановпен шатастырып, саяси мақсатпен қолдан жасалынған ақын деген пікірінің қисынсыз екендігін дәлелдеу;

– Абайдың ХХ ғасырдың басында-ақ ұлы ақын ретінде таныла бастағандығына назар аудару.

Зерттеудің әдістері мен нәтижелері:

Алдымен, қазақта Абайдай ұлы ақынның болғандығына күмән келтірген, оны Әлихан Бөкейхановпен шатастырған мына бір материалға назар аударайық: «Ал, Бөкейхановтың авторлығы әбден қисынды.

Біріншіден, Абай шығармашылығының дүниеге келуі мен Әлихан Бөкейхановтың жазушы болып қалыптасу кезеңі бір мезгілде, яғни, 1888-1902 жылдары орын алды.

Екіншіден, дәл осы кезеңде Әлихан Бөкейханов жазған мәтіндер мен Абай шығармашылығы арасында идеялық және стилистикалық тығыз байланыс бар.

Үшіншіден, Бөкейхановтың жастайынан русофил болғаны, орыс классиктерін сүйіп оқығаны, Гоголь мен Салтыков-Щедрин шығармаларымен 1889 жылдың өзінде-ақ таныс болғаны, әдеби аудармамен өте ерте айналыса бастағаны «Дала уалаяты» беттерінен айқын көрініп тұр.

Оған қоса, Бөкейхановтың орыс халықшылдарымен дос болғанын, әріптес болғанын, өте жақын араласқанын айғақтайтын жазбаша деректер өте көп. Яғни, бұл екі адамның бір адам болғанын растай алатын деректер баршылық. Оған қоса, Бөкейхановтың орыс тілінде өлең жазғанын растайтын деректер де бар көрінеді, яғни, бұларды әрқайсысы мұқият зерттеуді қажет ететін ғылыми мәселелер.

Әрине, 20 жыл бұрын ғана Шоқан Уәлиханов сынды ғалым пайда болған тарихи жағдайларда қос мәдениеттен нәр алып, қос тілде қатар жазған Әлихан Бөкейханов сынды ақын-жазушының Түркістанда емес, Қырда пайда болғаны заңдылық: патша үкіметі Түркістан мен Қырда екі түрлі саясат жүргізді. Қырдағы орыстандыру саясаты Бөкейхановтың орыс тілін өте жоғары деңгейге жеткізіп, ғылыми білімін жетілдіруге қажетті әлеуметтік

және тілдік жағдайларды қамтамасыз етті.

Бөкейхановтың орыс тілінде жазған очерктерінің бірі емес, бірнешеуін шеберлікпен жазылған көркем проза үлгілеріне жатқызуға болады. 1892 жылы алғаш рет орыс тілінде жарық көрген Еңлік-Кебек жайлы очерктің авторы Бөкейханов екеніне, мысалы, менің еш күмәнім жоқ. Дегенмен, стилметриялық сараптама жасау қажет және бұл дерек расталса, онда Бөкейханов бүкіл Орта Азия бойынша ең алғашқы екітілді ақын-жазушы болып шығуы ықтимал.

Соңғы онжылдықта өзбек жазушысы Хамид Исмаиловтың әлем аренасына шығуына байланысты XX ғасырда Орталық Азиядан неге бір де бір дарынды ақын-жазушы шықпады деген сұрақты бірнеше батыс маманы көтерді. Мамандар бұл құбылысқа себеп болған Сталиннің Ұлы терроры екенін алға тартты. Өзіміз білетіндей, Әлихан Бөкейханов, Абдулла Қадыри және Мағжан Жұмабаев сынды Орталық Азия әдебиетінің көрнекті өкілдерінің аты-жөні тарих бетінен, ұлт жадынан мүлдем өшіріліп, олардың еңбектерін режим қызметкерлері пайдаланып кетті. Шындық толығымен әлі айтылмай жатыр. Ең бір өкініштісі – кеңес заманының ықпалынан шыға алмай отырғанамыз қазақ мәдениетін шынайы зерттеуге кедергі жасап отыр» [1].

Әрине, автордың айтқан ойы мен оған келтірген пікірлерінің сын көтермейтіндігі көрініп тұр. Әртүрлі пікірлердің айтылуы демократиялық қоғамдағы дамудың негізгі шарты дегенімізбен де ұлтымыздың рухани символына айналған Абайға қарай топырақ шашып, оны өмірде болмаған деп, мүлде жоққа шығарып жатқан жағдайдың орын алуы – кімді де болса ойлантарлық жәйт. Рухани өміріміздегі мұндай келеңсіздіктерге тиісті тойтарыс беріліп те жатыр. Біз Зәуре Батаеваның Абай «отызыншы жылдары қолдан жасалынған ақын» [2] деген пікірінің негізсіз екендігін ақынның отызыншы жылдарға дейін жиырмасыншы жылдарда-ақ не бір «тар жол, тайғақ кешулерден» өтіп, таныла бастағанын дәлелдейтін фактілерді баяндау арқылы көрсетпекпіз.

Төңкерістен кейінгі жылдардағы қазақ әдеби сынындағы негізгі тақырыптардың бірі әдеби мұра болды. Өйткені, билік басына келген большевиктердің пролеткульт теориясы марксизм-ленинизм ілімінің таптық принципін басшылыққа алды да әдеби дамудың дәстүрлі сабақтастығын, жалғастығын жоққа шығарып, өткендегінің бәрін ескі, бізге керегі жоқ деп жариялады. Қазақ халқының сан ғасырлар бойы жасаған, тірнектеп жүріп жинаған әдеби мұрасының барлығы ескірген, көнерген, ал жаңа заманның жаңа ұрпағы өз әдебиетін жаңадан жасауы керек делініп, басты міндет ретінде алға қойылды. Басқасын былай қойғанның өзінде ұлы Абайдың өзі феодализмнің ақыны деп танылды.

Ә. Бөкейхановтың 1905 жылы «Семипалатинские запискиде» жарық көрген қазанамасынан бастау алып, кейіннен К. Ысқақұлының,

А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың парасатты пайымдауларынан кейін Абай қазақ әдебиетіндегі өзіне лайықты орнын ала бастаған болатын. Ақындар Абайды жырға қосты. М. Жұмабаев 1912 жылдың өзінде-ақ «Алтын хакім Абайға» деп, жыр жырлады:

– Шын хакім, асыл сөзің – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпес!...
Тыныш ұйықта қабірінде, уайым жеме:
«Қор болды қайран сөзім босқа!» – деме.
Артында қазақтың жас балалары мен
Сөзіңді көсем қылып жүрер жеңге! [3].

1918 жылы ақпан айынан бастап, Семей қаласында Ж. Аймауытовтың редакторлығымен «Абай» журналы шыға бастады. Журнал ақын Абайдың атымен аталды. «Абайдың» алғашқы саны «Журнал туралы» деген «Екеудің» беташар мақаласымен ашылды. Онда: «Сөз сыбырға, іс жыбырға айналды. Береке кетіп, азды, тозды. Сол кезде қалың надан, қара тұманды қақ жарып, тас жарып шыққан бұлақтай жарқ етіп Абай туды. Ақылды дана, рахымды әділ, шынға сусаған, қыңырды жөнге, қисықты тезге салмақ болған, бұзықтықпен алысып өткен Абай еді. Қазақтың әдебиетіне жөн берген: сөздің сыртын сырлап, ішін түрлеген, өлеңнен өрнек шығарған, ақындық, сыншылық бірдей дарыған Абай еді. Өнер тап, оқы, характер қыл, тәрбие ал, ынсапты, адал бол деп қақсап өткен Абай еді. Халықтың қамын же, адам баласын бауыр тұт, адамшылыққа қызмет ет деген Абай болатын, өмір жолында Абайдың айтпағаны аз. Ақыл, білім, сезім, терең ойлылығына қарағанда, Абай қазақтан шыққан философ (данышпан) екендігін айта келіп... кеменгердің атына арнап, журналымыздың атын «Абай» қойдық» – деп жазады. «Басқа жұрттың атақты білімдісінен Абай кем емес, білімдіні құрмет ете алмасaq – тоғышарлығымыз» [4] – деп, Абайды аса жоғары бағалайды.

«Екеу» Абайдың сыр-сипатымен таныстыра түскен: «Әдебиетімізге де негіз салған Абай, адамшылық, тәрбие, ғылым, өнеркәсіп деген сөздерді терең ойлап, тексерген де Абай. Қазақтың тұрмысын, өмірін, мінезін, айқын суреттеп, кемшілігін көрсеткен де Абай. Солай болған соң журналды Абайға арнадық, Абайды қай жерінен болсын ұстаз қылып, бетке ұстап, жастар шәкірт болып, соңынан жүруге талаптанғандығын көрсетеді... Еңбек қылған ер қадірін білу – ел борышы. Абайды құрметтеуге бүкіл қазақ, оның ішінде көңілі жетік оқығандар борышты. Абайды бетке ұстасақ, білгішке ергіш нысанамызды көрсетеміз – бір, адамдық борышымызды атқарамыз – екі». Мақалада Абайдың өлеңдері талданылмайды: оның халыққа, әдебиетке сіңірген еңбектері санамаланып, үлгі тұтылады. Мақаланың соңы

«мандайыма ұстаған ақын Абай – қазағым» деп, үмітпен шығарып отыр» деген жолдармен аяқталады.

Абайдың 1909 жылы Қазанда, 1922 жылы Қазанда және Тәшкенде басылып шыққан басылымдарын салыстыра отырып профессор Әбдірахман Сағди салмақты ойлар өрбітеді. Оның «Абай» атты көлемді зерттеу мақаласы «Ақжол» газетінің 1923 жылғы 6 нөмірінде жарық көрді. Ол ақын поэзиясын төмендегіше бағалаған:

«Абай – сыршыл (лирик) ақын. Оның өлендерінің бәрінде де қайғы бар, зар бар. Ол зарланады, ел мұңын зарланады. Өзінің білімді, сезімді болуы себепті ел үшін қайғырады»; «Абай қазақтың жалғыз ақыны ғана емес, ақындықтың үстіне Абай - қазақтың ояну дәуірін бастаушы ойлаушыларының ең біріншісі»; «Абайды бұл жолға жеткізген өзінің бақытсыздығы емес, бәлки Абайдың алдындағы елінің бақытсыздығы»; «Абай барлығы 5313 жол шамасында өлең жазған. Бұлардың ішінде орысшадан тәржіме қылғаны 1700 шамасында. Соңғыларын шығарып тастағанда, Абайдың нақ өз тарапынан шығарған өлеңі 3612 жол шамасында болады»; «Абай 1898 жылдан соң Аллаға жақындап, Алланы жақ етеді. Алла туралы көбірек ойлап, сол ретте халыққа Алла туралы пәлсапа сөздер сөйлеп, Алла туралы діни үгіттер үйретеді» [5].

Ә. Сағди Абайдың ақындығы туралы төмендегідей қорытындыларға келген:

1 Абай жиырма жылдық әдеби өмірінің басында «күштілік көрсетті», «соңғы жартысында әлсізденеді».

2 Өмірінің әуелгі жартысында оның өлендерінде табиғат пен тұрмыс мәселелері жырланса, соңына қарай діншілдік сипат алып, «идеализм деген пәлсапа жолына бұрып тұйықтайды».

3 Абай кітабында берілген суретінде қандай болса, «өлендерінде де сондай көрінеді». «Абайдың мандайында ойшылдық пен толқындаушылық бірлеседі. Бірақ кейіннен ойшылдық жеңіп кетеді».

4 «Абай өлендері халықшылдық, қазақшылдық рухымен шығарылған».

5 «Абай өлендерінде (әсіресе әдеби өмірінің соңғы жылында) шындық (реальность) күшті, хатта діни мәселелерге де шын ынтасымен қарайды».

6 Абай сопылық жолға түспеген. «Жалғыз-ақ Абайдың кемшілігі өмірі ақтығында дінге берілгендігі».

7 Абайдың кейбір өлендерінде пікір қайшылықтары да кездеседі.

8 Абайдың ешбір әдебиетке, адамға еліктегені білінбейді.

9 «Абайдың тілі хәм өлшеулері» атты шағын тарауда ақынның тіл кестесі әңгіме болған. «Абай тілінің кендігін, өткірлігін қазақ тілінің кендігі, өткірлігі деп қарау керек. Бұл тілдің байлығы, әдемілігі Абай өлендері арқылы ашық көрінеді».

Ә. Сағдидің «Абай» атты мақаласы ұлы ақынның поэзиясын ғылыми тұрғыдан танып білуге жасалған алғашқы қадамдардың бірі еді.

1922 жылы басылған Абайдың өлеңдер жинағына пікірлер көріне бастады. Соның бірі – І. Жансүгіровтің «Абай кітабы» атты Тәшкен басылымына жазылған рецензиясы. Онда С. Мұқановтың атақты «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер» атты мақаласындағы Абай туралы айтқан теріс ойларына қарсылық бар [6].

Ал Сәбеннің бұл мақаласы А. Байтұрсыновтың елу жылдық мерейтойына байланысты жазылып, онда Ахметті Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты ескішіл бағытты қолдайтын, солардың жолын қуушы ұлтшыл деп айыптаған болатын. С. Мұқанов бұларды халыққа пайдасы жоқ адамдар санаған. Дей тұрғанмен, «Оның тілі майда, өткір екендігінде сөз жоқ. Өлеңнің іші-сыртын түгел қылып түсіндіреді» [7] – деп, ақындығын жоғары бағалайды.

Әрине, С. Мұқановтың әдебиет, оның өткені, Абай жайлы айтқан солақай пікірлері көзі ашық, әдебиет пен мәдениеттің маңында жүрген қазақ зиялыларын бейжай қалдырған жоқ. Айтысушылардың бір жағында Сәкен, Сәбит, Әбдірахмандар болды да, бұлар пролетарлық әдебиет бағытын насихаттап, өткеннің барлығының керегі жоқ, жаңа заманда бәрін соған сай етіп жаңадан жасаймыз деді. Ал айтыстың екінші жағында ұлтжанды азамат - алашшылдар болды. Олар қазақ әдебиетінің ұлттық дәстүрі жолымен дамуын қорғап, пролеткультшылдардың бағытына қарсы шықты. Бірсыпыра әдебиетшілер аралық позиция ұстады.

Бүкіл жиырманшы жылдары толассыз жүріп, отызыншы жылдардың орта шеніне шейін жалғасқан әдеби айтыстарда орталық мәселе Абай болды. Пролеткультшылдар Абайды өршелене қаралап, «тарихтың қокысына тастауға» әрекет жасаса, ұлтшылдар оны жанталаса қорғады. Өйткені қазақ ұлтының, мәдениеті мен әдебиетінің болашақ тағдыры қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, арман-мүддесін шынайы жырлаған Абай тағдырының шешілуімен байланысты болатын; Абайды жоққа шығару арқылы қазақ халқының ұлттық даму жолын жауып тастау негізгі мақсат-тұғын.

Алғашқылардың бірі болып С. Сәдуақасов үн қатты. Ол Сәбиттің әдебиет, оның өткені, әсіресе Абай жайлы пікірлеріне мүлдем қарсы шықты. Нені болса да турасын айтатын Смағұл «біреу Абайды күйдіріп, өртеп жіберу керек дейді екен. Себебі, Абай ескі, ол бұрын болған, бізге жаңа керек. Бұл сықылды пікірге жаңа пікірлі жастар қалай қарау керек? Бұл пікір сырттан қарағанда, рас, дұрыс емес. Біз ескіге қарсы болғанда, оның шын шіріген, ескірген жеріне қарсымыз. Осы күнгіні гүлдендірудің орнына бүлдіретін, шірітетін, ілгері басуға бөгет болатын жеріне қарсымыз» – деп, ойын күлтілдетпей ашық білдірді. Смағұлдың ойынша: «Біз өткен заман мен осы күнгінің арасын шорт кесіп тастамаймыз. Менен бұрынғының бәрі ескі, менікі ғана жаңа, сол жаңа өзіме жетеді, өзімді қанағаттандырады деп біз ешуақытта да айта алмаймыз».

«Қазіргі дәуір – іс дәуірінде» Смағұл өз ойын әрі қарай жалғастырып, Абайға қайта соғады: «...біз іске жарайтын ескіден жиренбейміз, біз оны өз керегімізге жаратамыз. Әлгі Абайға қайта келейін. Абайдың біз шәкіртіміз деп, әрине, айтпаймыз. Бірақ Абайдың сабақ болатын жері де бар. Абай – анық ақын. Абай – әдемі сөздің ұстасы. Абайдан біз әдемі сөзге үйренуіміз керек. Абай құр ғана ақын емес, ол бір белгілі заманның адамы, заманында болған кертартпалыққа, бұзақылыққа Абай қарсы болған. Оның сынаған, оның мінеген тұрмысы осы күні әрине, өзгереді, бірақ әлі өзгермеген, жетпеген жерлері де бар. Олай болса, осы күнгі кем-кетіктерімізбен күресу жолында Абайдың іске асатын сөздері әлі толып жатыр» [8] деп, Смағұл Абайды ашық қорғайды.

«Енбекші қазақ» газетінде Б. Кенжебайұлының «Абай» редакциялық «Абайдың өлеңдері туралы» мақалалары жарық көрді. Бұларда Абай поэзиясы жақсы жағынан бағаланған. Бейсенбай XIX ғасырдағы қазақ жазба әдебиетінің аса көрнекті өкілі А. Құнанбаевтың өмірінің көпшілігі бай-болыстарға, ұлықтарға қарсы әділеттілік жолындағы күресте өткендігін айта келіп, Абай «шын ақын ба, ақын болса, қандай? Ол кімнің ақыны, ұстанған жолы, көздеген бағыты қандай?» деген сауалдар төңірегінде әңгіме қозғайды.

Бейсенбай «Абай – өте ақын кісі, бұған өлеңдерінің суреттері, ұйқасымдары, ойына келгенді қиналмай толқытып, түйдектеп шығаратындығы дәлел. Осымен бірге Абай – сыршыл ақын» – деген негізгі ойды ақынның қазақ поэзиясына қосқан жаңалықтарын айта отырып дәлелдейді. Сөйтіп, «Абай қазақтың жазба әдебиетін бастады, соған негіз салды. Сондықтан, Абай – қазақ жазба әдебиетінің ағасы. Бұл орын Абайға үлкендік те, кішілік те қылмайды. Абай өлеңдерін қарап келіп шығаратын қорытындымыз: Абай – халық ақыны» [9] деген тұжырым жасаған.

М. Жұмабаев жасаған «Алқаның» бағдарламасында «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны. Ел билеп, елге ақыл айтудан бастап өмірден үміт үзуге, тұңғыық ойға барып тірелген Абайдың өмірінің, ақындығының трагедиясы да тереңдігі осындай. Абайдың алыптығы – қыл көпірдің үстінде тұрғандығы, екі қолмен, екі үмітпен алысқандығы, сондықтан қазақ әдебиетінің ескі мағынасын, бұрынғы бағытын тереңдеткендігі, әдебиетке жаңа түр кіргізгендігі.

Абай жиын-тойдың ақыны болмағандықтан, әсіресе баспасөздің жоқтығынан, Абайдың әдебиеттегі бағыты, әсіресе түрі елге тарай алмайды. Сол дәуірде қазақ даласына капитализм кеулеп кіре береді. Әдебиетте бағыт та, түр де қалмайды. Әдебиет «ғизатлу, оқурметлу», «бісімлдә» деп басталатын сөздің басы сықылды былдыр-батпаққа айналды» [10].

Абай туралы Ж. Аймауытов «Мағжанның ақындығы» атты атакты мақаласында жол-жөнекей сөз қылады. Жүсіпбек Мағжанның ақындық

қырларын ашу мақсатында оны Абаймен салыстырады: «Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, Абай да сөздің ішін мәнерлі, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауға, сөздің сыртқы түрін әдемілеуге Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ. Өлеңнің сыртқы сұлулығына, дыбысына әуестеніп кеткендіктен кейде Мағжан өлеңдерінің ішкі маңызы кем болып шығады» [11]. Абай мен Мағжанды салыстыру арқылы екі ақынның өзіндік сыр-сипаттарын ашып көрсетеді. Абайда ой басымдығын, ал Мағжан өлеңдерінің сыртқы формасының барынша сұлу келетіндігін айту арқылы екеуінің де мықты жақтарын дөп басып айта білген: «ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңына шәкірт ерткен, мектеп (школа) ашқан күшті ақын Мағжан екенінде дау жоқ. Абайдан соң өлең өлшеулерін түрлендірген тағы да Мағжан».

Абай поэзиясының өзіне лайықты бағасын алуға жиырмасыншы жылдары әдеби айтысқа белсене араласқан Қошке Кемеңгеровтің 1925 жылы шыққан «Қазақ тарихынан» атты кітабының төртінші бөлімінде осы мәселе бойынша парасатты ойлар айтты. «...Абай өлеңдері ерте жазылса да мезгілінде басылмағандықтан, жалпы қазаққа тиісті әсер бере алмады. Алғаш ұлт әдебиетіне өрнек берген, әлеумет тұрмысын толық тексерген, идеалға сілтеген Абай болды» [12], – деп бағалайды.

Абайдың ұлылығын мойындаған Қ. Кемеңгеровтің «Көркем әдебиет туралы» мақаласы «Қандай ұйым болса да оның негізі – көркем әдебиетті гүлдендіру болу керек. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын дегенде» Абай, мазмұнды алтын деп, түрді күміс деп отыр. Абай пәлсекеш болғандықтан мазмұнға артық баға беріп отыр. Пікірі жағынан мазмұны алтын болса, сұлулық жағынан түрі де алтын болу керек дегенді ұран қылу» – деген сөйлемдермен аяқталған.

Әдебиет туралы айтысқа қатысып, С. Сәдуақасов Абай туралы бірнеше жерінде оңды пікірлер айтты. Ол «Сондықтан, біз ескі мұрадан жерімейміз. Ескі мұраның жарайтынын аламыз, жарамайтыны қалады. Абай да – ескі мұра. Бірақ Абайдан қалған мұраның көбі әлі ескірген жоқ. Әлі де қазақ ақындары Абайдан шеберлікке үйренуі керек... Абайдың жазғандарының көбі қазақтың жаңа жұртшылығының алдында әлі ескірген жоқ... біз Абайдың «Болысын» қалай ескіртеміз... Олай болса, ол аурулармен, ол кемшіліктермен күресу жолында Абайдың жазғанын неге пайдаланбаймыз?» [13], – деген тұжырымдар жасайды.

Жиырмасыншы жылдардағы пролеткультшылдық саясат тұрғысынан Абай көп теперіш көрді. Хамза Жүсіпбековтің «Әдебиет тексеру ережелері. Әдебиетті Маркс, Ленин жолдарымен сынаудың негіздері» атты мақаласында Х. Жүсіпбеков Абайды былайша сынайды: «Ескі әдебиетті алғанда, Абайды алсақ, мазмұн жағынан бізге пайдасынан зияны көп. Бірақ түр жағынан үлкен пайдасы бар, біз Абайдың өлеңін сынасақ, Абайды қазақ ел бол, партияны қой,

өнер тап, еңбек қыл дегеннің мәнісі не, оны неге айтып отыр, соларын тексеру керек. Абайдың заманы – қазақ елінің ақсақалдық дәуірі. Қазақтың мәдениет үшін оралғы болған байлардың дәуірі, өшіп келе жатқан дәуірі». Сөйтіп, Абайды сынаудың дайын қалыбына салып жібергенде, ол ескішіл, кертартпа болып шыға келеді. Тек Абай ғана емес, осы стандартпен келіп, төңкеріске дейінгі қазақ әдебиетінің барлығы дерлік байшыл, зиянды, халыққа жат саналды.

Ілияс Қабыловтың бірнеше қазақша, орысша жазылған көлемді мақалаларында Абай бастан-аяқ қараланды. Автор Абайдың философиясын дінмен ұласқан буржуазиялық идеалистік философияның қазақ даласындағы көрінісі деп бағалап, партия ұйымдарының жуық арада міндеттерінің бірі буржуазияның қалдығы ретінде Абай ілімін, оның жақтастарын талқандауды алға қойды [14].

І. Қабыловтың орысша жазылған осы мақаласына қарсы Ы. Мұстамбаев «Ақын Абай және оның философиясы» атты мақаласын орысша жазды. Ыдырыс та марксизм-ленинизм іліміне сүйене отырып, Ілиястың пікірлерін жоққа шығарады. Абай қазақ әдебиетінің негізін салушы деген өз пікірін қорғап шыққан [15].

Ы. Мұстамбаев Абайдың ақындық тағдырына осындай қауіп төніп тұрғанда, оны қорғау үшін барын салды. Ыдырыстың Абай туралы пікірлерінің жиынтығы ретінде «Абай» атты көлемді мақаласын жазды.

«Әдебиет айтыстарымыздағы негізгі мәселенің бірі – ескіні тексеру» – деп бастаған Ыдырыс бірден оған «Жаңа ескіден құралады. ескіні құрастырып, қорытып, «кәрі» тарих жаңа шығарады» – деп жауап береді. «Абайдың құлағын қаншама шулатсақ» та оның кім екенін, артық-кем жері қайсы, пайдалысы қандай, осы мәселелер төңірегінде әңгіме қозғайды. «Әрине, бұл күнде Марксті, Плехановты, Ленинді түн ұйқысында, Абай заманындағы құранның орнына, басына жастап жатып жүрген жастар Абайдың сөзіне тоймайды, онан іздегенін таба алмайды» [16] – дегенінде ұраншыл заманның ащы шындығы жатыр.

Ыдырыс Абайдың өлеңдерін талдай келіп, «Әрине, Абайды түгелімен бүгінгі салт-сана ыңғайымен тексерсең, Абай артта қалды. Бірақ, «шу» дегенде, құлағың тосаңсиды, өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей» – деп, ақынның өзі айтқандай, заманына, ортасына Абайдың өлеңдерінің бәрі – бұрын көрмеген, естімеген таңсық сөз, жылтыраған маржандай көрнекті зат.

Қазақтың көбі-ақ өлең жазады. Абай секілді өлеңшілер қазақ ішінде бұрын да көп болған деушілер де бар. Бұған біз нана алмадық. Рас, өлеңшілер қазақ ішінде бұрын да болған, бірақ дәл Абайдай ақын таба алмайсың. Абайды және де жабайы қараөлеңшілерге тағы қоса алмайсың. Абайдың ақындық беті тым күшті» – деген негізгі ойларын білдірген.

Ыдырыс мақаласын «Абайдың сөздері, өлеңдері – зор мағыналы тарихи оқиға. Абай – заманына қарай сөзсіз ірі ақын. Абайдың кемшілігі де көп, бірақ оның заманын да, ортасын да еске алу керек. Заманына қарай, бұл күнгі еңбекші елдің жұртшылығы Абайды өзіне лайықты орнымен қадірлеу керек» (сонда) – деген жүрекжарды жолдармен аяқтаған.

Ұлтжанды азамат Ыдырыс Мұстамбаевтың «Абай» атты мақаласы жиырмасыншы жылдардығы әдеби мұраға көзқарас, Абайтану саласындағы елеулі еңбектің бірі болды. Голощекиннің Қазақстанда «Кіші Октябрь жасау» жоспары іске қосылып, саяси ахуалдың ушығуынан Абайды қаралау барынша күшейіп, ресми сипат алып тұрған кезде Ыдырыстың ақынға араша түсіп, арнайы мақала жазуы – ұлтын, оның әдебиетін шын сүйген, парасатты адамның ғана қолынан келетін үлкен ерлік.

1930 жылы Мәскеуде жарық көрген «Әдеби энциклопедияда» Абайдың мұрасы әлеуметтік тұрғыдан түсіндіріледі. Ол қазақ буржуазиясының идеологы, ұлтшылдық бағыттағы қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, сондықтан да ол қазақ халқының өткен өмірін артық көріп аңсайды; өлеңдерінде марапаттайды, өмірге еніп жатқан жаңалық атаулыға қарсы күреседі. Абай негізін салған қазақтың буржуазиялық әдебиетін жалғастырушылар қатарында Байтұрсынов, Дулатов, Құдайбердиев, Қарашев, Жұмабаев, Дөнентаев, Мәжитов, Сейфуллин есімдері аталып, олардың шығармашылықтарының негізгі сарыны менмендік, ұлтшылдық, діншілдік деп сипаттаған [17].

Қорытынды

Жиырмасыншы жылдардағы әдеби пікірталастар барысында Абайдың әдеби мұрасы жайлы бір-біріне кереғар екі пікір көрінді. Әдебиеттегі ұлттық бағытты ұстанып, Абайды қорғағандар әдебиет сахнасынан күшпен қуылып, ақыннан безгендер биліктің күшімен үстемдік алды. Қазақ әдебиетін Абайдан айыру деген сөз оны ұлттық даму арнасынан айыру деген болатын. Әдебиетті бағалаудағы таптық көзқарас бүкіл кеңестік дәуірдегі әдебиетімізге жетекшілік роль атқарып, оның ұлттық сыр-сипатына айтарлықтай нұқсан келтірді.

Ақын мұрасы хақындағы өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында алғаш айтыла бастаған пікірлерді таратыңқырап айтып жатқандағы себебіміз – Әлихан Бөкейханов есімінің Абайға қатысты бірде бір жерде кездеспеуіне назар аудару. Егер де жағдай З. Батаева айтқандай, алаш көсемінің ақын поэзиясына қалай да бір қатысы болса, Абайды байшыл, ұлтшыл, ескішіл деп, өз пікірлерін дәлелдей түсу үшін сөз таппай, барынша ғайбаттап жатқан пролеткультшілдер мұндай жәйтті міндетті түрде пайдаланған болар еді. Осы жерде тағы да айтарымыз, Әлиханның есімі Абайға, немесе сол кездегі әдебиетке қатысты дау-дамайлардың бір де бір жерінде кездеспейтіндігін тағы да қадап айтамыз. Абайды қаралаушы автордың Әлихан мен Абайды бір адам деп келтірген дәлелдері мүлдем сын көтермейтіндігі көзі қарақты оқырманға

алыстан-ақ айқайлап тұр. Сондықтан да біз бұларға сөз шығындап, уақытты рәсуа етпегенді жөн көрдік. Шындығын айтқанда, қазақтың біртуар ұлы ақынына топырақ шашқан бұл мақаланы Абайтанудан онша хабары жоқ не болмаса, қазақ руханиятына деген пиғылы дұрыс емес адамның жазғаны көрініп тұр.

Рас, Абайтанудың басында Ә. Бөкейханов тұрып, қалғыған қазақ даласының бір түкпірінде ғұмыр кешіп, артына өлмес әдеби мұра, рухани құндылықтар қалдырған ақын қайтыс болғанда, ақынның ұлылығына алғаш назар аударып, қазанама жазып, мақалалар жариялап, кітабын шығарудың басы-қасында болып, жалпақ жаһанға жар салып, ұлттың рухани өмірінде тарихи рөл атқарды. Кейін алаш көсеміне айналған Ә. Бөкейхановтың алаштық идеяларының негізіне Абай жырларының идеялық бағыты өзек болды. Осылай болды екен деп, Абайды Ә. Бөкейханмен шағастыру ақылға сия бермейді.

Иә, өткен ғасыр басында-ақ «қазақтың бас ақыны», «қазақтың ұлы ақыны» деп, таныла бастаған ұлт ақыны Абай кеңестік кезеңде салтанат құрған таптық идеологияның сұрапыл шабуылынан да аман-есен өтіп, тәуелсіз Қазақстан дәуіріне де жетті. Енді қазақ бар жерде Абай да бар. Абай аңсаған, ашына жырлаған өміршең ойлар енді қазақтың қазақ болып, мәңгілік өмір сүру жолына қызмет етіп, жасай беретін болады.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Батаева, З.** «Абай шығармалары Әлихан Бөкейхановтікі болуы мүмкін». «Стан.кз», 09.09.2020.

2 **Зауре Батаева.** Загадка Абая : величайший неизвестный поэт Казахстана. «Экспресс», 16.07.2020 б.

3 **Жұмабаев, М.** Шығармалары. – А., 1989.

4 Екеу. «Журнал туралы». «Абай», 1918, № 1.

5 **Сағди, Ә.** Абай. «Ақ жол», 1923. – № 335, 356, 359, 363, 369, 372.

6 **Жансүгіров, І.** Абай кітабы. «Тілші», 8.У.1923.

7 **Мұқанов, С.** Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер. «Еңбекші қазақ», 1.ІІІ.1923.

8 **Сәдуақасов, С.** Қазіргі дәуір – іс дәуірінде. «Лениншіл жас», 1925. – № 7.

9 **Кенжебайұлы, Б.** Абай. «Еңбекші қазақ». 28.29.VІІІ.1925.

10 **Қамзабекұлы, Д.** Руханият. Алматы, 1997. – 75.

11 **Жұмабаев, М.** Шығармалары. Алматы, 1989. – 416.

12 **Кемеңгерұлы, Қ.** Қазақ тарихынан // 1925. – 73.

13 **Сәдуақасов, С.** Әдебиет әңгімелері // «Еңбекші қазақ», 15–16.2.1927.

14 **Қабылов, І.** Қазақ ақыны Абайдың философиясы және оған сын // «Советская степь», 2.УІІІ.1928; Тағы да Абай және байшылдар туралы // «Еңбекші қазақ», 20. XІ. 1929.

15 **Мұстамбаев, Ы.** Ақын Абай и его философия // «Советская степь», 22. VIII. 1928.

16 **Мұстамбаев, Ы.** Абай // «Жаңа әдебиет», 1928. – № 7–8.

17 Литературная энциклопедия. 1 том // Москва. – 1930.

18 **Абай.** Екі томдық шығармалары. 1 том // Алматы. 1977. – 456; 2 том // Алматы. 1977. – 316.

19 **Мырзахметұлы, М.** Абайтану. 1 том // Алматы, 2010. – 552; Абайтану. 2 том // Алматы, 2010. – 526.

References

1 **Bataeva, Z.** «Abai shyǵarmalary Álihan Bókeihanovtiki bolýy múmkin». «Stan.kz». [Bataeva, Z. «Abay's works may belong to Alikhan Bukeikhanov». «Stan.KZ»]. – 09.09.2020.

2 **Zaýre Bataeva.** Zagadka Abaia: velichaishi neizvestnyi poet Kazakhstana. «Ekspres». [Zaure Batayeva. Abaya's plot: the greatest unknown poet of Kazakhstan. Express.]. – P. 16.07.2020.

3 **Jumabaev, M.** Shyǵarmalary. A. [Works Of Zhumabayev, M. A.]. – 1989.

4 Ekeý. «Jýrnal týraly». «Abai». [Two. «About the magazine». «Abay»]. – 1918, No. 1..

5 **Saǵdi, Á.** Abai. «Aq jol». [Sagdi, A. Abay. «The White Road»]. – 1923, № 335, 356, 359, 363, 369, 372.

6 **Jansúgirov, Í.** Abai kitaby. «Tilshi». [Zhansugurov, I. The Book of Abay. «The Correspondent»]. – 8. U. 1923.

7 **Muqanov, S.** Qara taqtaǵa jazylp júrmender, sheshender. «Eńbekshi qazaq». [Mukanov, S. scribes on the blackboard, Chechens. «Enbekshi Kazakh»]. – 1. III. 1923.

8 **Sádyaqasov, S.** Qazirgi dáýir – is dáýirinde. «Leninshil jas». [Sadvakasov, S. modern era-in the era of business. «The Leninist age»]. – 1925. – No. 7.

9 **Kenjebaulý, B.** Abai. «Eńbekshi qazaq». [Kenzhebayuly, B. Abay. «Enbekshi Kazakh»]. – 28.29.VIII.1925.

10 **Qamzabekuly, D.** Rýhaniat. Almaty. [Kamzabekuly, D. Spirituality]. – Almaty, 1997. – 75.

11 **Jumabaev, M.** Shyǵarmalary. [Zhumabayev, M. Works Of]. – Almaty, 1989. – 416.

12 **Kemeńgeruly, Q.** Qazaq tarihy. [Kemengeruly, K. from the Kazakh history]. – 1925. – 73.

13 **Sádyaqasov, S.** Ádebiat áńgimeleri. In «Eńbekshi qazaq». [Sadvakasov, S. literary stories. In «Enbekshi Kazakh»]. – 15-16.2.1927.

14 **Qabylov, Í.** Qazaq aqyny Abaidyń filosofiasy jáne oǵan syn. In

«Sovetskaia step», 2. ŪSH.1928; Taǵy da Abai jáne baishyldar týraly. «Eńbekshi qazaq». [Kabylov, I. philosophy and criticism of the Kazakh poet Abai. «Soviet Step», 2.USH.1928; again about Abay and the rich. «Enbekshi Kazak»]. – 20. XI. 1929.

15 **Mýstambaev, Y.** Akyn Abai ı ego filosofia». «Sovetskaia step». [Mustambayev, I. Akyn Abay and his philosophy. «Soviet step»]. – 22.three.1928.

16 **Mustambaev, Y.** Abai. «Jańa ádebiet». [Mustambayev, I. Abay. «New literature»]. – 1928. – No. 7–8.

17 Literatýrnaia ensiklopedia. 1 tom. [Literary encyclopedia]. – V. 1. – Moscow 1930.

18 **Abai.** Eki tomdyq shyǵarmalary. 1 tom. [Abay. Works in two volumes]. – Volume 1 // Almaty. 1977. – 456; 2 volumes // Almaty. 1977. – 316.

19 **Myrzahmetuly, M.** Abaitaný. 1 tom]. – Almaty, 2010. – 552; Abaitaný. 2 tom. – Almaty, 2010. – 526. [Myrzakhmetuly, M. Abaytanu]. – Volume 1. – Almaty, 2010. – 552; Abay studies. Volume 2. – Almaty, 2010. – P. 526.

Материал баспаға 10.12.20 түсті.

Искакулы Д.

Быть осторожным в отношении Абая

Казахский национальный университет имени Ал-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 10.12.20.

Iskakuly D.

«Caring for Abai»: response to criticism in Abai's defence

al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 10.12.20.

В статье речь идет о необоснованности некоторых критических взглядов в отношении творчества великого казахского поэта Абая Кунанбаева. Автор доказывает, что критические взгляды типа «Вообще не было такого человека, как Абай, все стихотворения Абая написал Алихан Букейханов, «Абай» не имя настоящего поэта – а гетероним» не имеют никакой научной основы. Несмотря на свирепство социально-вульгарной критики Советской власти, Абай уже до тридцатых годов признан великим казахским поэтом.

Ключевые слова: Абай, Алихан Букейханов, гетероним, великий поэт, двадцатые годы, литературная критика.

The work of the great Kazakh poet Abay Kunanbayev. The author proves that critical views such as «there was no such person as Abay, all Abay's poems were written by Alikhan Bukeikhanov, «Abai» is not the name of a real poet – but a heteronym» have no scientific basis. Despite the ferocity of social and vulgar criticism of the Soviet government, Abai was recognized as a great Kazakh poet until the thirties.

Keywords: Abai, Alikhan Bukeikhanov, heteronym, Great poet, twenties, literary criticism.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абылқасов Ғарифолла Жумабекович, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Филология және педагогика факультеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abyulkasov70@mail.ru.

Ажарбекова Эльвира Насипкуловна, филология магистрі, докторант, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elvira-2210@mail.ru.

Айтқазина Толқын Дүйсенбекқызы, филология магистрі, «Оқулық» республикалық ғылыми-практикалық орталығы оқу әдебиетінің әдіснамасы зертханасының меңгерушісі, Нұр-Сұлтан қ., 010011, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ai_tolkyn73@mail.ru.

Ауелбекова Айжан Ержанқызы, магистрант, 2 курс, «Шығыс филологиясы және аударма» кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050100, Қазақстан Республикасы, e-mail: auyelbekova.a@mail.ru.

Ахметова Айгүл Болатқызы, PhD докторанты, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Докторлық білім мектебі, Сегед университеті, Мажарстан, Сегед қ., 6270, e-mail: akhmetovaagul.@edu.u-szeged.hu.

Ахтаева Н. Х., философия докторы (PhD), қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140014, Қазақстан Республикасы, e-mail: nagibek78kz@mail.ru.

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайгыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru.

Бегманова Бибіжан Сейтханқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а. (доцент), Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru.

Бейсембаев Ғани Бектайұлы, PhD, «Оқулық» республикалық ғылыми-практикалық орталығының директоры, Нұр-Сұлтан қ., 010011, Қазақстан Республикасы, e-mail: ganibey@bk.ru.

Бейсенова Жайнагул Сабитовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhaina_b@mail.ru.

Белгібаева Қымбат Қаратайқызы, аға оқытушы (магистр), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: belgibaevakymbat@gmail.com

Бердібай Шалабай, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология және педагогика факультеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bshalabai@mail.ru.

Булатбаева Күлжанат Нұрымжанқызы, педагогикалық ғылымдар докторы, «Шетел филологиясы» кафедрасы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru.

Дандай Ысқақұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050045, Қазақстан Республикасы, e-mail: danday_09@mail.ru.

Джантасова Д. Д., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Шет тілдер» кафедрасының меңгерішусі, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды қ., 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: damira.jantassova@gmail.com.

Дүйсенбек Айдана, магистрант, Қазақ филологиясы мен әлем тілдері факультеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.

Дүйсекова Күләш Керімбекқызы, филология ғылымдарының докторы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuliash@yahoo.fr.

Елікпаев Серік Төлеубайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.elikbay@mail.ru.

Ерғалиев Қуаныш Советұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru.

Ерғалиева Самал Жанатқызы, PhD, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru.

Есіркепова Кенжегүл Қабылғазықызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Педагогикалық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kenzhe.1810@mail.ru.

Жақсылықова Күлай, педагогика ғылымының докторы, профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Сәтбаев университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: kulyai@inbox.ru.

Жақып Б., ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.

Жанибекова Багдагуль Нурхатовна, магистр, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanibekova_89.24@mail.ru.

Жанұзақова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ филологиясы мен әлем тілдері факультеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru.

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайгыров университеті, Қазақстан Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru.

Жұмабекова Айгул Қазкенқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050100, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigzhum@mail.ru.

Имамбаева Ғайша Ертайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бизнес, білім және құқық факультеті, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: lady.gaysha@mail.ru.

Иост Ольга Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Филология» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайгыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: olga_iost@mail.ru.

Искакова Гулгул Женисовна, PhD докторант, педагогика және психология магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Филология және педагогика факультеті, Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., 020000, e-mail: g.ristina@mail.ru.

Искакова Маржан Оразғалиевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессордың м.а., Гуманитарлық факультеті, Шәкәрім атындағы университет КЕАҚ, Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: maris1976@mail.ru.

Какуля Ж. М., гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушысы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды қ., 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: jannakakulya@mail.ru.

Кенжетаева Гүлзира Қабаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., «Шетел филологиясы» кафедрасы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulken_kz@mail.ru.

Кожбаева Гүлбакыт Канатовна, филология магистрі, аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050022, Қазақстан Республикасы, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com.

Куребаева Гулнара Ахметовна, 2 курс, докторант, Гуманитарлық факультеті, Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: knara07@mail.ru.

Қанапина Сәуле Ғалымбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Педагогикалық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kanarina.71@mail.ru.

Кананьянов Канат Нурумұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университет, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kanat.kanaryanov@mail.ru

Қапасова Бақытгүл Қасымбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университет, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapasova1970@mail.ru.

Құралқанова Ботагөз Шайкенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bota0975@mail.ru.

Күребаева Гүлжаухар Ахметқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессордың м.а., Гуманитарлық факультеті, Шәкәрім атындағы университет, Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gkurebaeva@yandex.ru.

Кұрманғожаева Эльмира Сейфитденқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тілдерді дамыту орталығы, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ., 0500000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elka_1972@mail.ru.

Мажитаева Шара Мажитаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: s_mazhit@mail.ru.

Маняпова Тина Кабылқасымовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар

факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: manуар23@mail.ru.

Мейрамова Салтанат Әкімқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, асоц.профессор (доцент), Халықаралық ынтымақтастықты дамыту және көптілді білім беру орталығы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010011, Қазақстан Республикасы, e-mail: saltanat.m@mail.ru.

Мукушева Қ. С., PhD, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Мырзағалиева Күлзада, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология факультеті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmkz55@mail.ru.

Новосёлова Елена Александровна, докторант, «Филология» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru.

Оразханова Майгүл Иранғайыпқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: maigul777@mail.ru.

Оспанов Серікбай, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор. Филология факультеті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmkz55@mail.ru.

Оспанова Бахытжан Бегенбековна, педагогика ғылымдарының магистрі, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ospanova-22@mail.ru.

Попандопуло Михаил Павлович, PhD, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: mihkostas@mail.ru.

Попович Ольга Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры (доцент), «Филология» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы.

Рақымжан Оралсын Қалиқайдарқызы, докторант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: oralsyn90@mail.ru.

Сағындықұлы Б., филология ғылымының докторы, профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kasabek65@mail.ru.

Сәкенова Г., магистрант, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Sakenovag@mail.ru.

Сүтжанов Сейфитден Назымбекұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: S_sutzhanov@mail.ru.

Сұлтанова Бибігүл Мынбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru.

Ташимханова Дыбыс Сартаевна, филология ғалым кандидаты, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Теориялық және қолданбалы лингвистика» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Тәңірбергенова Данетай Тәңірбергенқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, бас сарапшы, «Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығы, ҚР Білім беру ісінің үздігі, РФ РЖА профессоры, Ресей Федерациясының еңбек сіңірген ғылым және білім қайраткері, Нұр-Сұлтан қ., 010011, Қазақстан Республикасы, e-mail: t_danetai@mail.ru.

Толокольникова Наталья Ивановна, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140014, Қазақстан Республикасы, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru.

Түсіпбаева М. Б., педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Үдербаев Алмас Жауынбаевич, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Сәтбаев университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: uderbay.a@gmail.com.

Цветкова Алевтина Дмитриевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru.

Шакенова Майгуль Тулегеновна, филология ғалымдарының кандидаты, бас талдаушы, Қолданбалы зерттеулер және әзірлемелер департаменті, «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, Шымкент қ., 160000, Қазақстан, e-mail: maigul1379@mail.com.

СВЕДЕНИЯ О АВТОРАХ

Абылкасов Гарифолла Жумабекович, магистр гуманитарных наук, Филолого-педагогический факультет, Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: abyلكasov70@mail.ru.

Ажарбекова Эльвира Насипкуловна, магистр филологии, докторант, Филологический факультет, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100028, Республика Казахстан, e-mail: elvira-2210@mail.ru.

Айтказина Толкын Дюсенбековна, магистр филологии, Заведующая лабораторией методологии учебной литературы Республиканского научно-практического центра «Учебник», г. Нур-Султан, 010011, Республика Казахстан, e-mail: Ai_tolкyn73@mail.ru.

Ауелбекова Айжан Ержановна, магистрант, 2 курс, кафедра «Восточной филологии и перевода», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050100, Республика Казахстан, e-mail: auyelbekova.a@mail.ru.

Ахметова Айгуль Булатовна, PhD докторант, Факультет гуманитарных и социальных наук, Докторантура школы образования, Сегедский Университет, г. Сегед, 6270, Венгрия, e-mail: akhmetovaaigul.@edu.u-szeged.hu.

Ахтаева Н. Х., PhD, асоц.профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140014, Республика Казахстан, e-mail: nagibek78kz@mail.ru.

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru.

Бегманова Бибижан Сейтхановна, кандидат филологических наук, и.о. асоц.профессора, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru.

Бейсембаев Гани Бектаевич, PhD, директор Республиканского научно-практического центра «Учебник», г. Нур-Султан, 010011, Республика Казахстан, e-mail: ganibey@bk.ru.

Бейсенова Жайнагуль Сабитовна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-султан, 010008, Республика Казахстан, e-mail: zhaina_b@mail.ru.

Бельгибаева Кымбат Каратаевна, ст.преподаватель (магистр), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: belgibaevakymbat@gmail.com

Бердібай Шалабай, доктор филологических наук, профессор, Филолого-педагогический факультет, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: bshalabai@mail.ru.

Бұлатбаева Кулжанат Нұрымжановна, доктор педагогических наук, профессор, кафедры «Иностранной филологии», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru.

Дандай Ысқақұлы, доктор филологических наук, профессор, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050045, Республика Казахстан, e-mail: danday_09@mail.ru.

Джантасова Д. Д., кандидат педагогических наук, доцент, зав. кафедрой «Иностранных языков», Карагандинский государственный гехнический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: damira.jantassova@gmail.com.

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kuliash@yahoo.fr.

Дуйсенбек Айдана, магистрант, Факультет казахской филологии и мировых языков, Казахский государственный женский педогогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.

Еликпаев Серик Толеубаевич, кандидат филологических наук, профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: serik.elikbay@mail.ru.

Ергалиев Куаныш Советұлы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru.

Ергалиев Куаныш Советұлы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru.

Ергалиева Самал Жанатқызы, PhD, ассоц.профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: samal17.12@mail.ru.

Есиркепова Кенжегуль Кабылгазиновна, кандидат филологических наук, доцент, Педагогический институт, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: kenzhe.1810@mail.ru.

Жаксылыкова Кулай, доктор педагогических наук, профессор, кафедра «Казахского и русского языков», Сатпаев университет, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: kulyai@inbox.ru.

Жакып Б., доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

Жанибекова Багдагуль Нурхатовна, магистр филологии, преподаватель, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан, e-mail: zhanibekova_89.24@mail.ru.

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Факультет казахской филологии и мировых языков, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru.

Жумабекова Айгуль Казкеновна, доктор филологических наук, профессор, кафедра «Восточной филологии и перевода», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050100, Республика Казахстан, e-mail: aigzhum@mail.ru,

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: partai1970@mail.ru.

Имамбаева Гайша Ертаевна, доктор филологических наук, профессор, Факультет бизнеса, образования и права, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: lady.gaysha@mail.ru.

Иост Ольга Александровна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: olga_iost@mail.ru.

Искакова Гулгул Женисовна, PhD докторант, магистр педагогики и психологии, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Факультет филологии и педагогики, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: g.ristina@mail.ru.

Искакова Маржан Оразгалиевна, кандидат педагогических наук, и.о. асоц.профессора, Гуманитарный факультет, Университет имени Шакарима, г. Семей, 070000, Республика Казахстан, e-mail: maris1976@mail.ru.

Жакуля Ж. М., магистр гуманитарных наук, ст.преподаватель, Карагандинский государственный технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: jannakakulya@mail.ru.

Канапина Сауле Галымбековна, кандидат филологических наук, доцент, Педагогический институт, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: kanarina.71@mail.ru.

Канапьянов Канат Нурумович, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kanat.kanaryanov@m

Капасова Бахытгуль Касымбаевна, кандидат филологических наук, профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapasova1970@mail.ru.

Кенжетасева Гулзира Кабаевна, кандидат филологических наук, и.о.профессора, кафедра «Иностранной филологии», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: gulken_kz@mail.ru.

Кожбаева Гульбакыт Канатовна, магистр филологических наук, старший преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, 050022, Республика Казахстан, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com.

Курбаева Гулнара Ахметовна, докторант, 2 курс, Гуманитарный факультет, Университет имени Шакарима, г. Семей, 070000, Республика Казахстан, e-mail: knara07@mail.ru.

Курбаева Гульжаухар Ахметовна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц.профессора, Гуманитарный факультет, Университет имени Шакарима, г. Семей, 070000, Республика Казахстан, e-mail: gkurebaeva@yandex.ru.

Курмангожаева Эльмира Сейфитденовна, кандидат филологических наук, доцент, Центр развития языков, Алматинский университет менеджмента, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: elka_1972@mail.ru.

Құралқанова Ботагөз Шайкенқызы, кандидат филологических наук, доцент, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bota0975@mail.ru.

Мажитаева Шара Мажитаевна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100028, Республика Казахстан, e-mail: s_mazhit@mail.ru.

Маняпова Тина Кабылкасымовна, кандидат филологических наук, профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: manyap23@mail.ru.

Мейрамова Салтанат Акимовна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор (доцент), Центр развития международного сотрудничества и полиязычного обучения, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, 010011, Республика Казахстан, e-mail: saltanat.m@mail.ru.

Мукушева К. С., PhD, ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан

Мырзагалиева Кульзада, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Филологический факультет, Костанайский областной университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: kmkz55@mail.ru.

Новосёлова Елена Александровна, докторант, кафедра «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru.

Оразханова Майгуль Ирангаиповна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: maigul7777@mail.ru.

Оспанов Серикбай, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Костанайский областной университет имени А. Байтурсынова, Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: kmkz55@mail.ru.

Оспанова Бахытжан Бегенбековна, магистр педагогических наук, докторант, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ospanova-22@mail.ru.

Попандопуло Михаил Павлович, PhD, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: mihkostas@mail.ru.

Попович Ольга Александровна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент) кафедра «Филология», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Рақымжан Оралсын Қалиқайдарқызы, докторант, филолого-педагогический факультет, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: oralsyn90@mail.ru.

Сағындықұлы Б., доктор филологических наук, профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kasabek65@mail.ru.

Сакенова Г., магистрант, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Sakenovag@mail.ru.

Султанова Бибигүл Мыңбаевна, кандидат филологических наук, ассоц.профессор, институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru.

Сутжанов Сейфитден Назымбкович, доктор филологических наук, профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: S_sutzhанov@mail.ru.

Танирбергенова Данетай Танирбергенқызы, кандидат педагогических наук, главный эксперт Республиканский научно-практический центр «Учебник», Отличник образования РК, профессор РАО РФ, Заслуженный деятель Науки и Образования РФ, г. Нур-Султан, 010011, Республика Казахстан, e-mail: t_danetai@mail.ru.

Ташимханова Дыбыс Сартаевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры «Теоретической и прикладной лингвистики», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Толокольникова Наталья Ивановна, магистр гуманитарных наук, преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140014, Республика Казахстан, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru.

Тусупбаева М. Б., кандидат педагогических наук, ст.преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

Удербасев Алмас Жауынбаевич, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра «Казахского и русского языков», Сатпаев университет, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: uderbay.a@gmail.com.

Цветкова Алевтина Дмитриевна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru,

Шакенова Майгуль Тулегеновна, кандидат филологических наук, главный аналитик, Департамент прикладных исследований и разработок АО «Информационно-аналитический центр», г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: maigul1379@mail.com.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abylkasov Garifolla Zhumabekovich, Master of Arts, Philology and Pedagogy Faculty, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abylkasov70@mail.ru.

Aitkazina Tolkyn, Master of Philology, Head of the Laboratory of Methodology of Educational Literature, Republican scientific and practical center «Uchebnik», Nur-Sultan, 010011, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ai_tolkyn73@mail.ru.

Akhmetova Aigul Bulatovna, PhD student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Doctoral School of Education, University of Szeged, Szeged, 6270, Hungary, e-mail: akhmetovaaigul.@edu.u-szeged.hu.

Akhtayeva N. H., PhD, associate professor, Higher School of Humanities. Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140014, Republic of Kazakhstan, e-mail: nagibek78kz@mail.ru.

Auelbekova Aizhan Yerzhanovna, undergraduate student, 2nd year, Department of Oriental Philology and Translation, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050100, Republic of Kazakhstan, e-mail: auelbekova.a@mail.ru.

Azharbekova Elvira Nasipkulovna, Master of Philology, doctoral student, Philological Faculty, Academician E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan, e-mail: elvira-2210@mail.ru.

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philology, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru.

Begmanova Bibizhan Seytkhanovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru.

Beisembaev Ghani, PhD, Director, Republican scientific and practical center «Uchebnik», Nur-Sultan, 010011, Republic of Kazakhstan, e-mail: ganibey@bk.ru.

Beisenova Zhainagul Sabitovna, Doctor of Philology, Professor Department of the Russian Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhaina_b@mail.ru.

Belgibaeva Kymbat Karataeva, Master, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: belgibaevakymbat@gmail.com

Berdibai Shalabay, Doctor of Philological Sciences, professor, Philology and Pedagogy Faculty Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bshalabai@mail.ru.

Bulatbayeva Kulzhanat Nurymzhanovna, Doctor of Pedagogy, professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, 010000, Nur-Sultan, e-mail: kulzhanat.bulatbayeva@mail.ru.

Danday Yskakuly, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Philology and World Languages, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050045, Republic of Kazakhstan, e-mail: danday_09@mail.ru.

Duisekova Kulyash Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, 010000, Nur-Sultan, e-mail : kuliash@yahoo.fr.

Duysenbek Aidana, undergraduate, student, Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Esirkepova Kenzhegul Kabylgazinovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Pedagogical Institute, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kenzhe.1810@mail.ru.

Imambayeva Gaysha Ertaevna, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Business, Education and Law, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: lady.gaysha@mail.ru.

Iost Olga Aleksandrovna, Candidate of Philological Sciences, professor, «Philology» Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: olga_iost@mail.ru.

Iskakova Gulgul Zhenisovna, doctoral, student, master of Pedagogy and Psychology, Faculty of Philology and pedagogy, Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.ristina@mail.ru.

Iskakova Marzhan Orazgalievna, PhD, acting associate professor, Faculty of Humanities, Shakarim University, Semey, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: maris1976@mail.ru.

Jantassova D. D., Candidate of Pedagogic Sciences, associate professor, Head of Department «Foreign languages», Karaganda State Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: damira.jantassova@gmail.com.

Kakulya Zh. M., Master of Humanities, senior teacher, Karaganda State Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: jannakakulya@mail.ru.

Kanapina Saule Galymbekovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Pedagogical Institute, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kanapina.71@mail.ru.

Kanapyanov Kanat Nurumovich, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kanat.kanapyanov@mail.ru

Kapasova Bahitgul, Candidate of Philological Sciences, professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapasova1970@mail.ru.

Kenzhetayeva Gulzira Kabayevna, Candidate of Philological Sciences, acting professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulken_kz@mail.ru.

Kozhbayeva Gulbakyt Kanatovna, Master of Philology, senior lecturer, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com.

Kuralkanova Botakoz, Candidate of Philology Sciences, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bota0975@mail.ru.

Kurebayeva Gulnara Akhmetovna, doctoral student, 2nd year, Faculty of Humanities, Shakarim University, Semey, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: knara07@mail.ru.

Kurebayeva Gulzhaukhar Akhmetovna, PhD, acting associate professor, Faculty of Humanities, Shakarim University, Semey, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gkurebaeva@yandex.ru

Kurmangozhayeva Elmira Sayfedinova, Candidate of Philological Sciences, Language Development Center, Almaty University of Management, Almaty, 0500000, Republic of Kazakhstan, e-mail: elka_1972@mail.ru.

Manyapova Tina Kabylkasymovna, Candidate of Philological Sciences, professor (associate professor), Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: manyap23@mail.ru.

Mazhitaeva Shara Mazhitaevna, Doctor of Philology, professor, Philological Faculty, E. A. Academician Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan, e-mail: s_mazhit@mail.ru.

Meiramova Saltanat Akimovna, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, International Cooperation and Multilingual Education Development Centre, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Nur-Sultan, 010011, Republic of Kazakhstan, e-mail: saltanat.m@mail.ru.

Mukuhseva K., PhD, professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

Myrzagalieva Kulzada, Candidate of Philology, associate professor, Faculty of Philology, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110 000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmkz55@mail.ru.

Novossyolova Yelena Aleksandrovna, doctoral student, «Philology» Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru.

Orazkhanova Maigul Irangaipovna, Candidate of Philology, associate professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan, e-mail: maigul7777@mail.ru.

Ospanov Serikbay, Candidate of Philological sciences, professor, Faculty of Philology. Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110 000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmkz55@mail.ru.

Ospanova Bakhytzhana Begembekovna, Master of Pedagogical Sciences, doctoral student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ospanova-22@mail.ru.

Popandopulo Michael, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: mihkostas@mail.ru.

Popovich Olga, Candidate of Philological sciences, associate professor, Department of Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Rakhimzhan Oralsyn Kalikaidarovna, PhD student, Philology and Pedagogy Faculty, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: oralsyn90@mail.ru.

Sagyndykuly B., Doctor of Philological Sciences, professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kasabek65@mail.ru.

Sakenova G., undergraduate, Kazakh Language and Literature, Higher School of Humanities, Pavlodar pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Sakenovag@mail.ru.

Shakenova Maigul, Candidate of Philology, Chief analyst, Department of Applied Research and Development, Information and Analytical Center, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: maigul1379@mail.com.

Sultanova Bibigul Mykbaevna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050040, Kazakhstan, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru.

Sutzhанov Seyfitden Nazymbekovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: S_sutzhанov@mail.ru.

Tanirbergenova Danetay, Chief expert, Republican Scientific and Practical Center «Uchebник», Candidate of Pedagogics, Teacher of Education of the Republic of Kazakhstan, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences, Honored Worker of Science and Education of the Russian Federation, Nur-Sultan, 010011, Republic of Kazakhstan, e-mail: t_danetai@mail.ru.

Tashimkhanova Dybys, Candidate of Philology, acting associate professor, Department of Theoretical and Applied Linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Tolokolnikova Natalya Ivanovna, Master of Humanities, teacher, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140014, Republic of Kazakhstan, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru.

Tsvetkova Alevtina Dmitrievna, PhD (Philology), professor of Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru.

Tusupbayeva M., senior teacher, Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

Uderbayev Almas Zhaunbayevic, Candidate of Philological Sciences, assistant professor, Department of Kazakh and Russian languages, Satpayev University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: uderbay.a@gmail.com.

Yelikpaev Serik, Candidate of Philological Sciences, professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.elikbay@mail.ru.

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan, e-mail: ergaliev1976@mail.ru.

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal17.12@mail.ru.

Zhakyp B., PhD, professor, corresponding member, NAS, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Zhanibekova Baagul Nurchatovna, Master of Philological Sciences, lecturer, Department of the Russian Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanibekova_89.24@mail.ru.

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, PhD, professor, Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru.

Zhaxylikova Kulyay, Doctor of Pedagogical, Sciences, professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Satpayev University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: kulyai@inbox.ru.

Zhumabekova Aigul Kazkenovna, Doctor of Philology, professor, Department of Oriental Philology and Translation, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050100, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigzhum@mail.ru.

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philology, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА
(ВЕСТНИК «ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ»,
«НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА», «КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

***В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.**

***Количество соавторов одной статьи не более 5.**

***Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 %.**

***Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.**

***Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.**

***Рецензирование проводится конфиденциально («двустороннее слепое рецензирование»), автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.**

***Оплата за публикацию статьи производится после положительного ответа редакции. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге, включая статьи магистрантов и докторантов в соавторстве с лицами с ученой степенью.**

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста.**

Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского,

английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список литературы (используемых источников) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1 МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2 DOI – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3 Фамилия, имя, отчество (полностью) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

4 Ученая степень, ученое звание;

5 Аффiliation (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

6 E-mail;

7 Название статьи должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий*);

8 Аннотация – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

9 Ключевые слова – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

10 Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение / Кіріспе / Introduction** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании** (при наличии) (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*).

- **Выводы / Қорытынды / Conclusion** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников / Пайдаланған деректер тізімі / References** (*жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре*). включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (*см. образец*).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее *10 не более чем 20 наименований* (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). В случае наличия в списке использованных источников работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах:

первый – в оригинале, второй – романизированный (транслитерация латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом:

автор(-ы) (транслитерация) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

11 Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (*каждая формула – один объект*).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номер телефона для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

Информация для авторов

Для статей, публикуемых в Научном журнале Торайғыров университет. Химико-биологическая серия, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально)

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Статью (электронную версию, и квитанции об оплате) следует направлять на электронный адрес: E-mail: kereku@tou.edu.kz

140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

НАО «Торайгыров университет»,

Издательство «Toraighyrov University», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@tou.edu.kz

Наши реквизиты:

Н А О «Т о р а й г ы р о в университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	НАО «Торайгыров университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	Приложение kasp.kz Платежи – Образование – Оплата за ВУЗы – Заполняете все графы (в графе Факультет укажите «За публикацию в научном журнале, название журнала и серии»)
АО «Jýsan Bank» И И К К Z 5 7 9 9 8 F T B 0 0 00003310 БИК TSESKZK A Кбе 16 Код 16 КНП 861	АО «Народный Банк Казахстана» И И К K Z 1 5 6 0 1 0 2 4 1 0 0 0 0 0 3 3 0 8 БИК HSBKKZKX Кбе 16 Код 16 КНП 861	

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

МРНТИ 04.51.59

DOI xxxxxxxxxxxxxxxxx

С. С. Аубакирова, З. С. Искакова

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ӘЛЕМДІК ДІН
НЫСАНДАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІ**

Берілген мақалада Қазақстан өзінің көп ұлтты мәдениетімен ғана емес, көптеген этностардың, конфессиялардың бейбіт қоршілестігінің тәжірибесімен бірегей әлем елдерінің қатарына жатады. Біздің еліміздің бірегейлігі тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу сәтінен бастап, республиканың мемлекеттік ұлттық саясатының тарихи негізі болып табылатын этносаралық, конфессияаралық бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз ету мемлекет тарапынан басым назар аударылуы туралы қарастырылған. Мемлекетті одан әрі нығайту, оның қауіпсіздігі, экономикааның тұрақты дамуы және азаматтарымыздың әл-ауқатының артуы үшін Қазақстанға ұзақ мерзімді тұрақтылық, бейбітшілік пен келісім қажет. Бұл ең алдымен, ел басшылығының этномәдениет пен конфессиялық саясатқа беретін маңыздылығын білдіреді. Бұл кездейсоқ емес, өйткені қазіргі уақытта қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрақтылығына ықпал ететін факторлардың бірі ұлттаралық, конфессияаралық келісімді сақтау болып табылады. Қазақстан-этникааралық және конфессияаралық катаклизмдерден құтыла алған аз ғана посткеңестік мемлекеттердің бірі болып табылады.

Кілтті сөздер: этнос, этносаясат, дін, ұлттаралық қатынастар.

Кіріспе

Бүгінгі таңда этносаралық және конфессияаралық бейбітшілікті сақтаудың ең күшті факторы еліміздің тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевтың саликалы және дана саясаты болып табылады. Мемлекет басшысы халықтар арасындағы бейбітшілік пен келісім идеясын үнемі қолдап, насихаттайды. Діни эмиссарлар, шовинистік ұйымдар тарапынан қоғамдық-саяси жағдайды тұрақсыздандырудың кез келген әрекеттері, әдетте, құлдырайды. Ел басшылығы өзінің белсенді және шебер іс-әрекеттерімен

республика аумағында тұратын барлық этностық, конфессиялық топтардың экономикалық, саяси және мәдени дамуы үшін тең мүмкіндіктер жасайды. Қазақстандағы қазіргі заманғы ұлттық құрылыс үдерістері біртұтас ұлттық мемлекет құрудан, қандай да бір этностың преференция саясатынан бас тартуды көрсетеді. Конфессиялар мәселесі этникалық тығыз байланысты болғандықтан, «этнос» ұғымын егжей-тегжейлі қарастырайық.

Продолжение текста публикуемого материала

Зерттеудің нысаны: діни нысандардың әлеуметтенуі

Зерттеудің пәні: қазіргі кездегі әлемдік діни нысандар

Мақсаты: Қазақстанда көптеген этностардың, конфессиялардың бейбіт көршілестігінің тәжірибесімен бірегей әлем елдерінің қатарына жатады. Біздің еліміздің бірегейлігі тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу сәтінен бастап, республиканың мемлекеттік ұлттық саясатының тарихи негізі болып табылатын этносаралық, конфессияаралық бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз ету мемлекет тарапынан басым назар аудару қажет.

Міндеттері:

– мемлекеттік ұйымдардың діни ұйымдар арасындағы байланысын анықтау;

– діни нысандарға шолу жасау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Соңғы уақытта «этнос» термині және одан «этникалық», «этнократия» және т.б. туындылар ғылыми – зерттеу әдебиетінде жиі кездеседі. Батыс әлемінің саяси «негізгі ағым» және саяси истэблшментінде бұл көп уақыт бойы этноконфликтология сияқты пән болған құбылыс бірден мойындалмаған. Ұлттық (этникалық) мәселеге ерекше көзқарас коммунистік идеология жасады. Ол үшін басымдық жеке тұлғаның құқығы емес, таптық қатынастардың саласы және пролетарлық интернационализм саясаты болды. Жалпы алғанда, этностық саясатты этникалық немесе ұлттық белгілері бойынша әлеуметтік топтардың нақты, күтілетін немесе жалған теңсіздігіне байланысты проблемаларды реттеу жөніндегі мақсатты қызмет ретінде анықтауға болады.

Продолжение текста публикуемого материала

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды түйіндей келе, ислам мен православие – екі ірі әлемдік дін – осы діндердің дәстүрлі сипатымен байланысты конфессияаралық қатынастар жүйесінде ерекше орын алатынын атап өту қажет.

Продолжение текста публикуемого материала

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Кузнецов, А. М.** Этническое и национальное в политическом дискурсе [Текст] // Журнал «Полис. Политические исследования». – М., 2007. – С. 9–23.
- 2 **Ачкасов, В. А.** Этнополитология [Текст] : учебник для бакалавров / 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2014. – 495 с.
- 3 Наши объятия соотечественникам всегда открыты. Из речи на торжественном заседании Всемирного курылтай казахов. 1 октября 1992 г. [Электронный ресурс]. – <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-9-klass-hrestomat/nashi-objatija-sootechestvennikam-vsegda.html>.
- 4 Международная политическая конференция «Нация, религии – православие и новые европейские реалии» [Текст] // Афины, 17–19 апреля 2005 г. Доклады. – Афины, 2006.
- 5 О встрече с митрополитом бомбейской иепархии сирийской маланкарской православной церкви. 30.08.13. [Текст] // Документы Международной Ассамблеи Православия. [Электронный ресурс]. – http://www.mid.ru/ru/maps/in/-/asset_publisher/EpJ5G4Icymvb/content/id/98346.
- 6 В Казахстане действует более 3600 религиозных объединений, представляющих 18 конфессий. 04.08.2017. [Электронный ресурс]. – <https://www.zakon.kz/4871654-v-kazahstane-deystvuet-bolee-3600.html>
- 7 **Мұртаза Бұлұтай.** Қазақстандағы дін және мемлекет қатынастары // «Дала мен Қала» газеті. – Алматы, 2005. – 5 б.
- 8 **Байғенова, Н. Ж.** Қазақстандағы діндер. – Алматы, 2008. – 4 б.
- 9 **Кенжетгаев, Д., Асқаров, Н., Сайлыбаев, Ә., Тұяқбаев, Ө.** Дінтану. – Астана, 2010. – 210 б.
- 10 **Өбсаттар Қажы Дербісәлі.** Ислам және заман. – Алматы 2003. –142 б.

References

- 1 **Kuznecov, A. M.** E`tnicheskoe i nacional`noe v politicheskom diskurse. [Kuznetsov, A. M. Ethnic and National in Political Discourse] [Text] // Journal «Policy. Political Studies». – М., 2007. – P. 9–23.
- 2 **Achkasov, V. A.** Etnopolitologija [Text]: Uchebnik dlja bakalavrov [Achkasov, V. A. Ethnopolitology [Text] : a textbook for bachelors] / 2nd ed., rev. and add. – М. : Yurayt Publishing House, 2014. – 495 p.
- 3 Nashi ob`yatiya sootechestvennikam vseгда otkry`ty`. Iz rechi na torzhestvennom zasedanii Vsemirnogo kuryl`taya kazaxov. 1 oktiabria 1992 g. [Our arms are always open to compatriots. From a speech at the Ceremonial meeting of the World Kurylтай of Kazakhs. October 1, 1992] [Electronic resource]. – <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-9-klass-hrestomat/nashi-objatija-sootechestvennikam-vsegda.html>

4 Mezhdunarodnaja politicheskaja konferencija «Nacija, religii – pravoslavie i novye evropejskie realii» [International political conference «Nation, religions – Orthodoxy and new European realities»] / Athens, April 17–19, 2005. Papers. – Athens, 2006.

5 O vstreche s mitropolitom bombejskoj ieparxii sirijskoj malankarskoj pravoslavnoj cerkvi. 30.08.13. Dokumenty Mezhdunarodnoj Assamblei Pravoslavija. [About the meeting with the Metropolitan of the Bombay diocese of the Syrian Malankara Orthodox Church. 30.08.13. Documents of the International Assembly of Orthodoxy.] [Electronic resource]. – http://www.mid.ru/ru/maps/in/asset_publisher/EpJ5G4lcyymbv/content/id/98346.

6 V Kazaxstane dejstvuet bolee 3600 religiozny`x ob`edinenij, predstavlyayushhix 18 konfessij. 04.08.2017. [More than 3600 religious associations, representing 18 confessions, operate in Kazakhstan. 04.08.2017.] [Electronic resource]. – <https://www.zakon.kz/4871654-v-kazahstane-deystvuet-bolee-3600.html>.

7 **Murtaza Bulutai.** Qazaqstandaǵy din jáne memleket qatynastary. [Murtaza Bulutai. Religion and state relations in Kazakhstan] // Newspaper «Dala and the City». – Almaty, 2005.– 5p.

8 **Batenova, N. J.** Qazaqstandaǵy dinder. [Baytenova, N. Zh. Religions in Kazakhstan.]. – Almaty, 2008. – 4 p.

9 **Kenjetaev, D., Asqarov, N., Sailybaev, Á., Tuiaqbaev, Ó. Dintaný.** – Astana, 2010. – 210 b. [Kenzhetaev D., Askarov N., Saylybayev A., Tuyakbayev O. Religious studies. – Astana, 2010. – 210 p.]

10 **Ábsattar Qajy Derbisáli.** Islam jáne zaman. [Absattar Haji Derbisali. Islam and time.]. – Almaty, 2003. – 142 p.

C. C. Аубакирова, З. С. Искакова

Социализация современных мировых Религиозных объектов

Тораггыров университет»,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

S. S. Aubakirova, Z. S. Iskakova,

Socialization of modern world religious sites

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

В данной статье Казахстан – одна из уникальных стран мира не только с его многонациональной культурой, но и с опытом мирного соседства многих этнических групп и религий. Уникальность нашей страны в том, что с момента образования независимого Казахстана государство уделяет особое внимание обеспечению межнационального, межрелигиозного мира и согласия, что является исторической основой национальной политики республики. Казахстану нужна долгосрочная стабильность, мир и согласие для дальнейшего укрепления государства, его безопасности, устойчивого экономического развития и повышения благосостояния наших граждан. Это означает, прежде всего, важность, которую руководство страны придает этнокультурной и религиозной политике. Это не случайно, ведь одним из факторов, способствующих социально-экономической и политической стабильности казахстанского общества сегодня, является сохранение межнационального, межконфессионального согласия. Казахстан - одно из немногих постсоветских государств, переживших межэтнические и межрелигиозные катаклизмы.

Ключевые слова: этнос, этнополитика, религия, межэтнические отношения.

In this article, Kazakhstan is one of the unique countries in the world, not only with its multinational culture, but also with the experience of peaceful neighborhood of many ethnic groups and religions. The uniqueness of our country is that since the formation of independent Kazakhstan, the state has been paying special attention to ensuring interethnic, interreligious peace and harmony, which is the historical basis of the republic's national policy. Kazakhstan needs long-term stability, peace and harmony to further strengthen the state, its security, sustainable economic development and increase the well-being of our citizens. This means, first of all, the importance that the country's leadership attaches to ethnocultural and religious policy. This is not accidental, because one of the factors contributing to the socio-economic and political stability of Kazakhstani society today is the preservation of interethnic, interfaith harmony. Kazakhstan is one of the few post-Soviet states that survived inter-ethnic and inter-religious cataclysms.

Keywords: ethnos, ethnopolitics, religion, interethnic relations.

Сведения о авторах

Авторлар туралы ақпарат	Сведения о авторах	Information about the authors
<p>Аубакирова Салтанат Советқызы, PhD, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Торайгыров университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aubakur@mail.ru тел.: 8700-000-00-00</p>	<p>Аубакирова Салтанат Советовна, PhD, ассоц. профессор (доцент), Факультет Гуманитарных и социальных наук, НАО «Торайгыров университет», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aubakur@mail.ru тел.: 8700-000-00-00</p>	<p>Aubakirova Saltanat Sovetovna, PhD, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, NJSC «Toraigyrov University», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aubakur@mail.ru tel.: 8700-000-00-00</p>
<p>Искакова Зауреш Сабырбекқызы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Торайгыров университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Қазақстан Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zauresh_iskakova@mail.ru тел.: 8700-000-00-00</p>	<p>Искакова Зауреш Сабырбековна, магистр социальных наук, преподаватель, Факультет Гуманитарных и социальных наук, НАО «Торайгыров университет», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zauresh_iskakova@mail.ru тел.: 8700-000-00-00</p>	<p>Iskakova Zauresh Sabyrbekovna, Master of Social Sciences, Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zauresh_iskakova@mail.ru tel.: 8700-000-00-00</p>

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА
(ВЕСТНИК «ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ»,
«НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА», «КРАЕВЕДЕНИЕ»)

Редакционная коллегия журнала Вестник «Торайғыров университет» серия Филологическая в своей работе придерживается международных стандартов по этике научных публикаций и учитывает информационные сайты ведущих международных журналов.

Редакционная коллегия журнала, а также лица, участвующие в издательском процессе в целях обеспечения высокого качества научных публикаций, во избежание недобросовестной практики в публикационной деятельности (использование недостоверных сведений, изготовление данных, плагиат и др.), обеспечения общественного признания научных достижений обязаны соблюдать этические нормы и стандарты, принятые международным сообществом и предпринимать все разумные меры для предотвращения таких нарушений.

Редакционная коллегия ни в коем случае не поощряет неправомерное поведение (плагиат, манипуляция, фальсификация) и приложить все силы для предотвращения наступления подобных случаев. В случае, если редакционной коллегии станет известно о любых неправомерных действиях в отношении опубликованной статьи в журнале или в случае отрицательного результата экспертизы редколлегий статья отклоняется от публикации.

Редакционная коллегия не должна раскрывать информацию о принятых к опубликованию рукописей третьим лицам, не являющимися рецензентами, потенциальными рецензентами, членами редакционной коллегии, работниками типографии. Неопубликованные данные, полученные из рукописей, не должны использоваться в личных исследовательских целях без письменного разрешения автора.

Ответственность экспертов (рецензентов)

Рецензенты должны давать объективные суждения и указывать на соответствующие опубликованные работы, которые еще не цитируются. К рецензируемым статьям следует обращаться конфиденциально. Рецензенты будут выбраны таким образом, чтобы не было конфликта интересов в отношении исследования, авторов и / или спонсоров исследования.

Ответственность авторов

Ответственность за содержание работы несет автор. Авторы обязаны вносить исправления, пояснения, опровержения и извинения, если такие имеются.

Автор не должен представлять статью, идентичную ранее опубликованной в другом журнале. В частности, не принимаются переводы на английский либо немецкий язык статей, уже опубликованных на другом языке.

В случае обнаружения в рукописи статьи существенных ошибок автор должен сообщить об этом редактору раздела до момента подписи в печать оригинал-макета номера журнала. В противном случае автор должен за свой счет исправить все критические замечания.

Направляя статью в журнал, автор осознаёт указанную степень персональной ответственности, что отражается в письменном обращении в редакционную коллегию Журнала.

Теруге 10.12.2020 ж. жіберілді. Басуға 15.12.2020 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,22 Мб RAM

Шартты баспа табағы 22,7. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Шукурбаева

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3699

Сдано в набор 12.12.2020 г. Подписано в печать 15.12.2020 г.

Электронное издание

2,22 Мб RAM

Усл. печ. л. 22,7. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Шукурбаева

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3699

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz